CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Almira 3
shelf 2
24

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्दकौस्तुभ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ विश्वेशं सच्चिदानंदं वंदेऽहं योऽखिलं जगत् ॥ चरीकर्त्ति बरीभर्त्ति संजरीहर्त्ति लीलया ॥१॥ नमस्कु
र्वे जगद्वंद्यं पाणिन्यादिमुनित्रयं ॥ श्रीभर्तृहरिमुख्यांश्च सिद्धांतस्थापकान् बुधान् ॥२॥ नत्वा लक्ष्मीधरं तातं सुमनोवृंदवंदि
तं ॥ फणिभाषितभाष्याब्धेः शब्दकौस्तुभ उद्ध्रियते ॥३॥ परिभाष्य बहून् ग्रंथान्योऽर्थः क्लेशेन लभ्यते ॥ तमशेषमनाया
सादितो गृह्णीत सज्जनाः ॥४॥ समर्प्य लक्ष्मीरमणे भक्त्या श्रीशब्दकौस्तुभं ॥ महेशोऽजिमद्दैर्जनुषः साफल्यं लब्धुमी
हते ॥५॥ प्रेक्षावत्प्रवृत्तये व्याकरणस्य विषयं भगवान्भाष्यकारः प्रदर्शयति । अथ शब्दानुशासनमिति । अथ शब्दः
प्रारंभस्य द्योतकः । न तु वाचकः । निपातत्वात् । उपसर्गवत् । न चैतेऽपि वाचका एवेति वाच्यं । उपास्यते गुरुरनुभूयते सुख
मित्यादौ धातोः सकर्मकक्रियापरत्वं विना कर्मणि लकारायोगेन वाचकत्वे स्थिते उपसर्गाणां द्योतकत्वस्यैव युक्त
त्वात् । नन्वेवं युक्ता अन्यत्रोपसर्गाणां द्योतकता निपातानां तु वाचकत्वमेवेति चेन्न । साक्षात्क्रियते नमस्क्रियते उरीक्रिय
ते अलंक्रियते इत्यादौ कर्मणि लकारेण कर्मणोऽभिहितस्य गुर्वादेरभिधानसिद्धये धात्वर्थं प्रति कर्मत्वस्य वाच्यत्वात् । उ
पसर्गत्वापेक्षया विपर्यस्याधिकरणं तन्नयानद्वेष्ठदैनेव द्योतकता कल्प्यतां । सामान्यप्रमाणानां पक्षपातात् । निपा
तत्वं वा खंडोपाधिरूपं जातिरूपं शब्दस्वरूपमेवेति पक्षत्रयेऽपि प्रादिचादिसाधारणमेव । प्रत्तादिप्रयोगेऽनेकपर्य्यवसन्नं

सदसद्विवे
कञ्जेसा ५

त्वे २ धं १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तदितिपक्षेपि प्रादीनां चादिभ्यो वैलक्षण्यानिरुक्तेः। केवलानामप्रयोगेण अन्यलभ्यतापि तुल्यैव। विजयत इत्यत्र धा
तोर्विशिष्टजय इव घटस्येव न त्वन्वितघटे घटशब्दस्यापि लक्षणायाः संभवात्। किंच चादीनां वाचकत्वे समाना
धिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिर्निपातेतरविषयकतया विना प्रमाणं संकोचनीया स्यात्। स्ता
वं समुच्चयादिशब्दप्रयोग इव चादिप्रयोगेपि घटादेः षष्ठी। किंच समुच्चयादिपदेनुपस्थितेन यथा विशेषणसंबंध
स्तथा चादिभिरनुपस्थितेपि स्यात्। द्योतकत्वपक्षे तु पदार्थैकदेशत्वान्न तत्र विशेषणान्वयः। अपि च शौरे तु स्लेषि
वोदीच्यानुद्धरिष्यन्त्यानि देव्यादैत्यात्सहस्रैः शौरे समस्तस्य नुदीच्यानुद्धरिष्यन्तित्यादिरर्थः। स च उक्तादिशब्दा
नां तत्सहयायत्वे इव शब्दस्य च तात्पर्यग्राहकत्वे सत्येव लभ्यते। अन्यथा प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकता
पि भज्येत इव शब्दानुवृत्तौ यादुर्लभा। असत्वार्थकतया कारकविभक्त्ययोगात्। एवमप्युक्तादिभ्यस्तत्तोपाया। अनन्वय
स्यानुद्धाराद्या नन्वेवं नञ्तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिसिद्धान्तभङ्गः स्यादिति चेन्न। सर्वपदद्योत्यं प्रति प्राधा
न्यमिति तदर्थात्। द्योत्यार्थेनैवार्थवत्त्वेन निपातप्रातिपदिकत्वसिद्धिः। अत एव येषां द्योत्योप्यर्थो नास्ति तु हि च स्म ह वै
पादपूरणे इत्यमरकोशात् केषांचिदिति पादपूरणार्था इति निरुक्ताद्यात् तदर्थनिपातस्यानर्थकस्याति वा निकारं

(कर्मईम्ह्इतर्उ१)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा०कौ०
१
भाष्यमेवमास्तु रं चेदं कैयटादिग्रन्थेषु। अनस्य वाक्यस्याधिकरणत्वे हेतुक्तौ चानुविधेयपदे चात्रापि विषयस्यार्थे निरूप
क्रियते संज्ञयोन्यत्र तेर्नोपसर्गनिपातयोः। तयोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यते। पदार्थद्योतको योत्र वाचकः स वि
वार्यते इति। यत्तु अर्थवत्सूत्रे अधीत इत्यादौ धातोरनर्थकता उपसर्गविशिष्टस्य वाचकतेति कैश्चिदुक्तं तद
सद्रूपमात्रं सर्वस्यैव इति सूत्रे कैयटादिग्रन्थेष्वेवमेव। पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तत्र तत्र तत्र नञः पर्युदासे लक्षणेति ग्र
न्थाः अप्येवमेवोक्तप्युक्तेः। अत एव वामनतां तरं निपाता वाचका इति। सर्वथापि प्रादयो द्योतकाश्चादयस्तु वाचका
इत्येवं तु पमर्दै जरतीयं नैयायिकाभ्युपगतमप्रमाणकमेवेति दिक्। अनुपूर्वः शासिर्विविच्य ज्ञापने दृष्टः। तथ क०६
था। अक्षेत्रवित्क्षेत्रविदं ह्यप्राट् स प्रैति क्षेत्रविदानुशिष्टः। एषा वा। संमुपन्न विदुषा नयथो अंजसानुशासनि
यश्वेदमिति ब्रुवता। अत्र हि गुणत्रयोपेतेन समुद्गुणा अस्मान् शिक्षयतीति एषा प्रार्थ्यते। अत्र अंजसेति शी
घ्रमुक्तो। अनुशासनीति विविच्य बोधकत्वं। वङ्कुलं छंदसीति शपो न लुक्। इदमित्यूमेवेति योग्यादितिप्र
त्यपति कर्षं उक्तः ब्रवदित्यत्र लेटोऽडाटाविति अटागमश्च। अनुशिष्यते विविच्य असाधुशब्देभ्यो विभज्य बोध्यन्ते ये
नेति करणे ल्युट्। ततः शब्दानामिति कर्मणि षष्ठी। नदं तेन समासः। न च कर्मणि चेति सूत्रेण समासनिषेधः शा०क०
२

(इदं शरीरं कौन्ते य क्षेत्रमित्यभि धीयते ५)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इह तु शब्दानामिदमनुशासनं न त्वर्थानामित्यर्थनिवृत्तिपरं वाक्यं न तु कर्तृविशेषनिवृत्तिपरं। अतो नास्त्युभयप्राप्तिः। ४x

शंकते। अत्र च शब्दस्य इति शब्दार्थकत्वया कर्मणीति शब्दवता उभयप्राप्ताविति सूत्रेणाप्याषष्ठीनदं तं न समस
तेइत्यपीत्ताई यं तु कर्तृकर्मणोरिति विहिता षष्ठी न तु उभयप्राप्ताविति। आचार्यस्य कर्तृत्वे क्तेनः सत्येपीहानुपादाना
त्। चित्रं गवां दोहोऽगोपेनेत्यत्र हि आश्चर्यप्रतिपादनं तद्विषयघटिताक्षितो दोग्धा दुर्दोहा गावस्तु दोग्धव्यास्तदेव
निर्वहतिन तत्पथा। अतः कर्तृकर्मणोर्विशिष्योपादानादस्तुभयप्राप्तिः। अस्तु वा यथाकथंचिदुभयप्राप्तिः। त
थापि न क्षतिः। उभयप्राप्ताविति सूत्रे अविशेषेण विभाषेति पक्षस्यापि वक्ष्यमाणत्वात् यानियमात्प्रवृत्तिप
क्षे आचार्यस्य शब्दानुशासनमिति प्रयोगसंभवात्। शेषलक्षणा षष्ठी वा स्यात्। तस्माद्वैदिका लौकिकाश्च सा
धवः शब्दा इह विषय इति स्थितं। वेदे भवा वैदिकाः अध्यात्मादित्वात् ठञ्। एवं लोके भवा लौकिकाः। यद्वा।
लोके विदिता लौकिकाः। तत्र विदित इत्यत्र तु वर्त्तमाने लोकसर्वलोकाट्ठञ्। प्रातिशाख्यशिक्षावन्न वैदिकैक
देशमात्रमिह विषयः। न वा व्याकरणान्तरेष्विव छांदसपरित्याग इति सूचयितुमुभयोपादानं। इति विष (लौकिकावैदिका इति ३)
यनिरूपणं॥ ॥ स्यादेतत्। गौरित्यादिः शब्द इह विषयः। तत्र च गकार औकारो विसर्गश्च घटकः। व्युत्पाद्येतत्त
ङोप्रत्ययस्कप्रत्ययवा देशादिकं। न चैतद्गोरिति बोधे भासते तथाचापर्याप्तं तेन। गौरित्यनेन परिनिष्ठितेन

(अनाकांक्षिताभिधानत्वं)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सं ज्ञिप्रभृतीनां संबंधविशेषत्वात्स्मृतिपत्त्युपयोगिता चास्तीति तत्प्रतिपादनमिति चेन्न । शब्दांतरस्याप्युक्तस
संबंधस्योपयोगस्य च दुर्वचत्वात् । द्रव्यगुणादिपदार्थानामिह व्युत्पादनापत्तेश्च । अस्ति हि तेषां गौरित्यनेन
वाच्यवाचकभावादिः संबंधः । अतएव शब्दबोधे गविसमवायेन गोत्वमिव शक्त्याख्यसंबंधेन शब्दो विशेषणत
तया भासते चाक्षुषबोधेपि व्यक्त्यास्मारितः शब्दो विशेषणमित्यभ्युपगमः । आह च । न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः श
ब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते । ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वं च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वश
ब्दानामेते पृथगवस्थिते इति । यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यहेतुकं । पिंड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्ष
मः इति चायुक्तं चेन्न तत्र गृहीतशक्तिं प्रति शब्देनार्थस्येव अर्थेन शब्दस्यापि स्मरणे बाधकाभावात् । अतए
व गोत्वस्येव गोशब्दस्यापि व्यक्तिविशेषणत्वात् विशेषणसंसर्गोपि तादात्म्यमेवास्तु । एवं गोगुणादिभि
रपि तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदादित्याशयेनाथ गौरित्यत्र कः शब्द इत्यत्र प्रघट्टके द्रव्यगुणकर्मसामान्यैः
सह शब्दस्याभेदो भाष्यकृद्भिः शंकानिराकृतः । तत्र निराकरणग्रंथस्यायमाशयः । समसत्ताकभेदाभेदौ
विरुद्धावेव । अन्यथा त्वदुक्तरीत्या सत्तागुणत्वाद्यभेदात्सुखदुःखस्वर्गनरकादेरप्यभेदापत्तौ प्रवृत्तिनिवृत्ति राम॰

वाचकःशब्दः६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(श्रुतोपज्ञतभेदग्रहात् १

(असम्भवयोस्तादात्म्यात् १

अवस्थानस्यातानसाद्यभेदग्रहान्न्मनिवृत्तिः। जातिव्यक्त्यादिसंबंधस्त्वतिरिक्तएवेति। एवमेवशब्देनापिस

हास्येवसंबंधोद्वचादीनामितिस्थितं। अस्तिचद्वयादिव्युत्पादनस्यप्रकृतेउपयोगोपि। अस्मिन्नर्थेयः पंसाधुरित्य

पविशेषपुरस्कारेणैवसाधुत्वस्यवक्तव्यत्वात्। अतएववाजिनिद[illegible]रिद्रेचक्रमेण अश्वशब्दो अस्वशब्दश्चसाधुर्युक्त

पधा४ मेणत्वसाधुरितिसिद्धांतः। ननुवैशेषिकादीनामेतच्छास्त्रसिद्धमेवप्रकृतिप्रत्ययविभागमुपजीव्यपदार्थव्युत्पादना दि४

यप्रवृत्तिः प्रकृतिप्रत्ययादिविचारस्तत्काचित्कः प्रासंगिकः। तथेहापिलोकप्रसिद्धंदर्शनांतरसिद्धंचपदार्थज्ञानमुप

जीव्यशब्दमात्रव्युत्पादनेनतविनुद्यमतइतिचेन्न। अस्मतावेदेवांतथापिप्रश्नप्रतिव्युत्पादनंतुतिः फलमेवेतिचेन्न।

अत्रोच्यते। गोस्त्रिपातिदेवदत्तः पचतीत्यादयः प्रयोगाःहिक पातावज्ञत्मसहस्रेणापिवोधयितुंवाइंक्याश

क्यानंत्यात्। अतः प्रकृतिप्रत्ययविभागकल्पनात्पोलघुभूतउपायः समाश्रीयते। लिपिवत्। आरोपितस्यैव

चतत्रसंबंधः। प्रसिद्धोहिस्थूलारुंधतीशाखाचंद्रादिन्यायोलोके। पंचकोशावतरणन्यायश्चोत्तरमीमांसायांतत्रा

त्पर्यविषयावाधाच्चप्रामाण्यं। एवमेवहार्यर्थवादेष्वपिगतिः। आत्मवपोत्खेदनप्रश्नतीनांवाधेपितात्पर्यविषयीभू

तस्यप्राशस्त्यस्यावाधितत्वात्। उक्तंचहरिणा। उपायाः शिक्षमाणानां वालानामुपलालनाः। असत्येवर्त्मनिस्थि

(सप्रजापतिरात्मनोवपामुदखिदत् २)

एतादृशस्थलेइडागमाप्रवृत्तिरेव। तथाचनिष्ठायांसेटीतिप्रत्याख्येयमितिभावः।२
आ॰ पिव्यवहारइत्यनेन ३

श॰ कौ॰ ४ त्वाततःसत्यंसमीहतेइति।उपेयप्रतिपत्त्यर्थाउपायाअव्यवस्थिताइतिवा।अन्तरेवहिकेचित्प्रत्ययंविदधति।अपरे
श्तिपास्तत्रीरीत्यापाठितमित्यत्रइत प्रत्ययः।भाष्यरीत्यातु मत्पः।तत्रीरीत्यानावातितिवतुश्शव्वृतावर्थविशेषा
उक्त३ दितिवार्त्तिकरीत्याश्तिवनुश्तितिदिक्।एतेनपचतीत्यादौआदेशैःस्मर्यमाणालडादयोबोधकाइतिवदन्तःपरास्ताः।
तथाहिइदव्यवहाराच्छक्तिग्रहइतिनिर्विवादं।ततश्चप्रयोगसमवायिनामेवतिप्प्रभृतीनांशक्तिःसिध्यति।नतुलौ
किकानांलादीनां।एवं डुपचष्डुकृञ्इत्यादिप्रकृतयोविच्क्विबादिप्रत्ययाश्चनवाचकाः।किंतुअपाक्षीत्पपाच
पापच्यतेकरोतिचकारचर्करीतिइत्यादिप्रयोगसमवायिनःअपाक् पपाचइत्यादयएव।प्रमाणेनडुपच
ष्प्रभृतीनांस्मरणंतेनार्थबोधइतिचेन्न।लाघवाद्व्यवस्थितत्वाच्चप्रमाणानामनेकार्थकल्पनायांओत्रिक्षिकस्य संबंध५
स्मरणकल्पनेगौरवात्।अव्यवस्थापत्तेश्च।पचतीतिदेवदत्तःपचन्तंपश्येतितिप्शतृप्रभृतिस्मारितस्यलस्यएवबो
धकत्वएकत्राधाराधेयभावेनसंसर्गेणदेवदत्तेआख्यातार्थोपन्नोविशेषणं।इतरत्रतुअभेदेनसंसर्गेणकृदर्थे
कर्त्ताविशेषणमितित्वत्सिद्धान्तभंगापत्तेश्च।एतेनकर्त्रधिकरणेआख्यातार्थत्वंकर्त्तुर्निरस्तं।तत्रअभ्यमानाधिक
रणेत्यानतजर्थत्वंस्वीकुर्वन्तोमीमांसकाअपिपरास्ताः।यत्तुतेनुक्तंस्थानंजंशेकर्त्तरिकौदितिव्याकरणंशक्तिग्राहकं राम॰ ४

(प्रयोगेष्वविद्यमानत्वात् ५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मस्तीति तल्लाभात्। ततः ह्रस्वाकर्षोपस्थितिर्विशेष्येषु रावुलादिषु प्रतिष्ठते ननु भ्रात्रादिषु स्यात्स्वार्थेन निराकांक्षत्वादि
तिवक्ष्यमाणत्वात्। आकांक्षितविधानेऽन्याय इति न्यायात्। अन्यथा क्रियमाण इति कर्मणि शानचोऽर्थेऽलस्यापत्तेश्च।
किंच कर्त्तरि कृदिति यत्कर्तृग्रहणं तदेवलः कर्मणीमन्त्राप्यनुवृत्तेनलकर्थेऽतिङ्कृतां चैवलक्षणं। अन्यलभ्यत्वाद्देनुभ
यत्र सामान्तानामर्थयोरभेद एव संसर्ग इति शानजादौ कर्त्ता वाच्य इत्युक्तं। तत्र पचति कल्पं पचति रूपं देवदत्तेऽपि सा
धनुरोधात्तिङ्स्वपि तुल्यं। तस्मान्महर्षीणां कथ्रिततत्रत्रेतानित्तिङ् तेऽवपचहेतुः। अस्मद्दीक्षानुभावप्रधानमाख्यातमिति स
लप्रधानानि नामानीति निरुक्तकारोक्तेः। प्रत्ययार्थप्राधान्यमौत्सर्गिकमिति तिङ् [illegible] ल्पसेत। प्रधानप्रत्ययार्थवच धृ६
नमर्थप्रस्यात् प्रमाणत्वादिति सूत्राच्च। शतृशानज्विधौ रूपविधौ च माघेऽस्फुटमेतत्। पाचको व्रजतीति वत्पचति
व्रजतीति प्रयोगोऽप्यत एव। तापयति। पचति भवतीत्यादिवो पपद्यते। पचते। रूपं पचति रूपमित्यादौ रूपवाच्येन द्विवच
धृ५ नादिवत्न भवति। तस्मात्तिङ् [illegible] कृत्सु च विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासे मस्तीति वक्ष्यते। एतदुभयहेतुकं। कर्त्तरि यदेक
त्वं तत्रैकवचनं तिविति लादिविधेर्द्व्येकयोरित्यादेश्चैकवाक्यतया व्याख्यानात् कर्त्तुर्वाच्यता सूत्रादायातीति तल्लाभा
सा२ ततः द्विवचनादिसंख्यादेशतिघातस्तत द्विविधनाद्व्येकयोरित्यस्यैकवाक्यतानवत्तत्र कर्त्तरीत्यस्ति। यद्द्वित्वादिविशे
षणान्तयाकर्षविघ्नोऽप्यत्र लविधितिवादिविधोरप्येकवाक्यतास्तीति चेत्सत्यं। वाक्यैकवाक्यतातु स्यान्नतु पदैकवाक्य

(रूपपाक्रियागतं प्राशस्त्यं प्रतीयते सा च क्रियाऽसत्वभूतेति न द्विवचनादि ४) {स्वार्थबोधे समाप्तानां संगांगित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते॥१॥ २}

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(स्वस्यानिस्यानिवाच्यतसर्वं०२ (आदेशानां तन्मतेऽनर्थकत्वेन शक्तिलक्षणा स्यात्
(इत्यत्पटनेरभावादिति भावः३)

श०कौ० ५ ता। आदेशविशेषैर्लविधिलम्भ्यलकारानुवादेन प्रवृत्तेः। लविशेषो नु कर्तृग्रहणात्संभवद्विवचनादिसंज्ञाविनिर्मुक्त एव। अत
एव आदेशस्मारिता लकारा बोधका इति पक्षे एकत्वादिभानायादेशा एव शरणीकर्तव्याः। एवं णलादेशे तिवादि
द्विरुक्तलिङादिस्मरणं कल्प्यमिति महदेव गौरवं। न च परंपरासंबंधेन णलेव बोधकः। वृत्तिस्मृत्यन्तत्वात्। अतएवाप (अनर्थकत्वादेव३
भ्रंशानां साधुस्मारकतामुपगमय्य बोधीति दिक्। तस्मात्सर्वत्रासिद्धमित्यादौ यथा आहार्यारोपेणैव व्याख्याते
सर्वसंमते तथाप्यत्रापि प्रक्रियायां सर्वत्राव्यक्ततत्स्थावाचकता स्फोटैकनिष्ठा। तत्र चाष्टौ पक्षाः। वर्णस्फोटः।१
पदस्फोटः।२ वाक्यस्फोटः।३ अखंडपदस्फोटः।४ अखंडवाक्यस्फोटः।५ इत्थं पंचव्यक्तिस्फोटाः। वर्णपदवाक्यभेदेन त्रिवि
धो जातिस्फोट इति तथाहि। किंचिद्वर्णव्यत्यासादिना शक्ततावच्छेदकानुपूर्वीभंगस्य प्रतिपदमौत्सर्गिकत्वात्तत्र
च केन चित्कश्चिदपभ्रंशशक्तिग्रहात्केन कस्य स्मारणमित्यत्र विनिगमनाविरहात् घटो घटो घट इत्यादावि वक
रकार कुरु चकर इत्यादीनामप्रयोगस्तथापि तेषां सर्वेषामेव वर्णानां तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नानां वाचकत्वेऽपि वर्ण
स्फोटपक्षः। कत्रेम्भ नयो वाचका न वेति विप्रतिपत्तिशरीरं।। ।। रामं रामेण रामाय हरये हरेर्हरौ इत्यादौ परि नि
ष्ठिते रूपे कियान्तेशो द्व्यादिवाचकः कियाँश्च मिलादेरित्यस्य विनिगंतुमशक्यतया रामम् इत्यादि परिनिष्ठित
पदमेव वाचकं कर्मत्वादिविशिष्टस्येति पदस्फोटपक्षः।। दधीदं हरेव विष्णोवेत्यादौ अपि विनिगमनाविरहेणो

पक्षे१

त्याद्वाक्यमेव विशिष्टार्थप्रत्यायकमिति वाक्यस्फोटः ॥ ३ ॥ एकः पट इतिवदेकं पदं वाक्यं वेत्यबाधितप्रतीतेर्वर्णाति-
रिक्तमेव पदं वाक्यं वा अखण्डं वर्णाभिव्यङ्ग्यं ॥ एकत्वप्रतीतिरौपाधिकीति चेन्न पटेऽपि तथात्वापत्तेः । कः पदार्थस्तावदिति चे-
त् । भावाभावविशेषेषु क्वान्तर्भवतीति चेन्न । लक्षणस्यापि तेषु द्रव्यादिषु मानाभावात् । नहि तावता प्रमाणसिद्धं प्रत्याख्या-
तुं शक्यते । अनियतपदार्थवादे गौरवमिति चेन्न व्यक्तीयत्ताया अपि नाक्लृप्तेः । उपाधीयत्तानुसरणे क्लृप्तवचः । भावत्वा-
भावत्वाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वादिना वा विभजनात् । भावविभाजकोपाधयः स्फोटविभाजकोपाधिवदेव नावश्यकाः
। अस्मिंश्च पक्षद्वये वर्णा अपि न नावश्यकाः । नन्वनुभवसिद्धास्त इति चेन्न । व्यंजकध्वनिविशेषोपहितः स्फोट
एव ककाराद्यात्मना व्यवह्रियत इत्यभ्युपगमात् । भावमेतेनानेकदा गकार इतिवत् । अद्वैतसिद्धान्ते विषयस्येव
धर्जन्यवृत्तिवैचित्र्येणाव्येयेस्वरूपस्यैव वैचित्र्यवत् । अत एव वाचस्पतिमिश्राः तत्त्वबिन्दौ वस्तुतः ककारा-
दतिरिच्यमानमूर्तेर्गकारस्याभावादिति स्फोटवादिमतमुपन्यस्य नापि अखण्डेष्वपि कृकारादिषु वर्णेषु व-
र्णान्तरसमानाकारैकदेशावभासः तत्पात्र पक्षे वर्णावभासोऽपि भविष्यति । उक्तं चैवोपदेशेन । शक्यत्व इव श-
क्तेलेशानैर्लाघवमीक्ष्यतां औपाधिको वा भेदोऽस्तु वर्णानां तारमन्दवदिति । भर्तृहरिरप्याह । पदे न वर्णा विद्य-

इति भर्तृहरिः

१५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चोयमिवार्थकः

श॰कौ॰ न्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चनेति । तस्मादखण्डं पदं वाक्यं चेति पञ्चापि व्यक्तिस्फोटावां
६ तरभेदाः ॥ जातिस्फोटवादिनस्तु घोऽत्र घटत्वादिकं शक्ततावच्छेदकं तथा आद्यपक्षत्रयेऽपि यथायथं वाच्यं ॥ अ
न्यथा सरो रस इत्यादौ वर्णविशेषप्रतीत्यनापत्तेः । तत्तोपाधित्वपा उपाधिस्त्वपरंपरासंबद्धा जातिरेवास्मा च सर्वोपि
ष्टानब्रह्मस्वरूपात्मिका । तथा च शक्तांशे इव शक्यांशेऽपि न्यायसाम्येनाह्लत्वाधिकरणरीत्या ब्रह्मत्वमेव तत्र
इपाहितं वाच्यं वाचकं च । अविद्या वा आविद्यकधर्मविशेषो वा जातिरिति पक्षे तु मेव वाचिकास्तिन्नाडः ॥ अष्टा
वप्येते पक्षाः सिद्धान्तग्रन्थेषु तत्र तत्रोपनिबद्धाः । तथा हि स्यान्निवर्त्तन्ते सर्वे सर्वपदादेशा इति भाष्यग्रन्थः । पद
६५ तेऽर्थोऽनेनेति अर्थमेव दिपदं । ननु स्फुटतिः तन्वेवा तथा च स्फुरिमस्तेस्फुरित्यर्थ इति टीकाग्रंथः स्वर्णस्फो
टे अनुकूलः । तथा स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वमिति स्थानेः तरतमपरिभाषयैव तत्स्थस्थाभिपामि
त्यादिषु निर्वाहात् तदर्थं यथासंख्यसूत्रे नारब्धव्यमिति भाष्यमपि पदस्फोटवाक्यस्फोटौ तु इहैव प्रपंचकेऽस्य
नोऽवारितेनेति भाष्यप्रतीकमुपादाय कैयटेन भाष्यार्थे तथा वर्णितो । वर्णव्यतिरिक्तस्य पदस्य वाक्यस्य वेति व
दतां तयोरखण्डताप्युक्ता ॥ नित्येषु शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यमिति तत्रैव भाष्ये सखण्डतोक्ता । मापा राम॰ ६

मि१ तं३१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

निष्कलं यं चेषु कैतवान्तराशिशुज्ञपो घ २ नेशे लभ्यं गेमीरां गे कूटमल्लिपान्न इत्यनेरागपस्पशापामेव प्रघट्टकां
नरे किं पुनरित्यादिभाष्यमपादाय केचिद्वर्णस्फोटं अपरे पदस्फोटं वाक्यस्फोटं चाहुरिति वदन्तो कैयटे नअ
इउण् इत्यत्र व्यक्तिस्फोटजातिस्फोटयोर्वेलावले चिंतयता प्रत्याहाराह्निकांते अक्षरं नक्षरं विद्यादिति भा
ष्यव्याख्यावसरे व्यवहारनित्यतानुवर्णपदवाक्यस्फोटानां नित्यत्वं तु जातिस्फोटस्यैवेति प्रतिपादयता अ (४ प्रत्याहाराह्निकांते
नुपदमेव ब्रह्मतत्वमेव हि शब्दस्वरूपतया प्रतिभातीत्यर्थ इति व्याचक्षाणेन सर्वे पक्षाः सूचिताः एवापदा
तअविवेके वज्ञातिरितिपक्षस्तदभिप्रायेण जातिस्फोटस्यापि व्यवहारनित्यतेति अक्षरं नक्षरं विद्यादित्यस्य
कैयटीये पाठान्तरं। आद्यंतौ टकितौ इति सूत्रे भाष्ये एव वर्णस्फोटपदस्फोटावुक्तौ। अखण्डमेव महत्तन्निष्प्र
त्ययविभागं तदर्थं चाश्रित्यैरेवागवयन्यायेन समस्तपदस्फोटस्य व्युत्पादनमभिप्रेतमिति तत्रैव कैयटः।
अर्थवदधातुः स्वं रूपं शब्दस्येत्यपरसूत्रकालस्येत्यादिसूत्रेष्वपि स्पष्टमिदं भाष्ये कैयटादावित्यलं वङ्ग्ना।
जाते च ब्रह्मात्मकत्वं उक्तं हरिणा। संबंधिभेदात्सैव भिद्यमाना गवादिषु जातिरित्युच्यते तस्यां सर्वे शब्दा
यवस्थिताः तां प्रातिपदिकार्थं च धात्वर्थं च प्रचक्षते। सा नित्या सा महानात्मा तामाहुस्त्वतलादयः इति जा

(ब्रह्मसत्तैवतत्वार्थ ४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(स्फोटस्यैवेनेत्यर्थः)

तेंस्फोटत्वमपि प्रघट्टकांतरे स्फुटं वाह्य । अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्या जातिः स्फोट इति स्मृता । केश्चिद्व्यक्तय एवास्यां ध्वनि
त्वेन प्रकल्पिता इति । यद्यपीहाद्ये पक्षाउक्तास्तथापि वाक्यस्फोटपक्षे तात्पर्यं ग्रंथकृतां । तत्रापि जातिस्फोट इ
त्यवधेयम् । सर्वे सर्वोपमर्द्देनैवान्तरेणान्तरेण पन्थास्तात्तानयाच प्रथमव्युत्पत्तेर्व्यवहाराधीनतया संप्रति स्वयाक्यस्य
विशिष्टे प्राथमिकः शक्तिग्रह इति निर्विवादं । सच वाक्यापोद्धाराभ्यामवयवानां शक्तिरिति त्वायोपष्टंभेन तत्कल्पनेइ
ति दर्शनोत्तरारंभं पंथाः । एकादेशादिस्थले उक्तरीत्या विनिगमनाविरहेण केषांचिन्मतेन पादिस्थले एवं लो
पाद्यभ्युपगमेन व्याकरणान्तोकलहे सति अवयवशक्तेरेव तु यपादतया प्राथमिकशक्तिग्रहस्य वप्रमात्र
प इति सैद्धांतिकः पंथाः । उक्तं च हरिणा । तत्र यन्मुख्यमेकेषां तत्रैतेषां विपर्यय इति । ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति
कश्चिद्ब्राह्मणकंबले । देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका इति च । एवं च स्थिते निपाता द्योतका विकर
णा अनर्थकास्त्यादि विचारोपि प्रक्रियादशायामेव । आह च । अड्डादीनां व्यवस्थार्थं पृथक्त्वेन प्रकल्पने ।
धातूपसर्गयोः शास्त्रे धातुरेव तु तादृशः इति । तादृशोः ह्येवं इत्यर्थः । एवं च नामार्थयोरभेदस्यैव संसर्गः प्रत्ययार्थः
प्रधानमित्यादि व्युत्पत्तयोपि प्रक्रियाश्रया एव । उक्तं च । किं गर्भजन्यः किं गर्भकी दृश्यमानोति नेतिमते । विचारः फलि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तस्सर्वैः प्रकृतिप्रत्ययाद्यत्र पदइति। आरोपितस्य पारमार्थिकेउपायतानविरुद्धा लिपिस्थलानुं धृतीशाखा
चंद्रादीनां लौकिकदृष्टांतानां अर्थवादवाक्यपंचकोशावतरणादीनां तंत्रांतरसिद्धानां पूर्वोत्तरसिद्धादीना
चैतच्छास्त्रसिद्धांतप्रागेवदर्शितत्वात्। नन्वेवंपक्षभेदेन अविशेषवृद्धेलेववास्फुटस्यैर्थौः स्फोटइतिव्युत्पत्त्यास्फोटइ
तिस्थिते। आहवाशास्त्रेषुप्रक्रियाभेदैरविद्यैवोपवर्ण्यतेइति। सत्यं नं सूक्ष्मभावानामनादिब्रह्मशास्त्रमिति
चानन्देवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिंतामणिं लब्धवानिति वाशिष्टरामायणोक्ताभाणकन्यायेन शब्दविचाराय
प्रवृत्तः सन्प्रसंगाद्द्वैतेऔपनिषदे ब्रह्मण्यपि सुतरां घटतामित्यभिप्रायेण भगवान्भर्तृहरिर्विवर्तवादादिकमपि प्र
संगाद्दुद्दपादयतानतु तत्त्वांतरे स्फुटप्रकृतेनातीवोपयुक्तं चेति नेह तन्यते॥ ॥इति स्फोटनिरूपणम्॥ ॥स्यादेत
त्। चैतलिरवचकारस्त्रुटितइत्यादिव्यवहारात् लिप्यावेव शब्दत्वभ्रमवतां तत्रैव वाचकत्वाभिमानवतां बालानां पुस्त
कमुपयुज्यते यथा तथैव भेदग्रहवतामपीति वक्तुं स्थितिः। एवमिहापि प्रकृत्यादिविभागे पारमार्थिकत्वाभिमान
वतामपि उपयुज्यते एव शास्त्रं तत्किमर्थं कल्पनाव्युत्पादनक्लेशः। अतएव हि भाष्यकारोपि शब्दोनित्यः अनित्यो
वेति विकल्प्य उभयथापि व्याकरणारंभस्य नित्यः प्रत्यहलाघवातपाल्लितिउदाहिष्यतेइतिचेत्। सत्यम्। व्युत्प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपर्वक्तोस्थितिः। कापित्वापक्षभेदेषु हि गौतमरेखाषु व्युत्पादितेषु तत्र तत्र विरुद्धतया भासमाना अपि सि
द्धान्तश्रेणी व्यवस्थापयितुं शक्यं तेषां स्वार्थपदव्याख्यानां पंचानां क्रमेण मानमित्यादिवक्ष्यमाणविकल्पनये
वोपपादयितुं शक्यत्वात् इति दिक्। ननु सत्कामात्तुशब्दो विषयः। अस्त्वेव मस्तु तिमन्यादिकल्पने यागव्युत्पा
दनोपपत्तिः। तथापि व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापकं किमिति चेत्। नित्याध्ययनविधिरिति गृहाण। स्मर्यते हि
ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति। निष्कारणो दृष्टकारणनिरपेक्षो नित्य इति यावत्। का
र्यते अनुष्ठाप्यते ऽनेनेति कारणं फलं। ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेत्यन्वयः। तथा च सांगवेदाध्ययन
तदर्थज्ञानरूपो यं धर्मो नित्यः संध्योपासनादिवदित्यर्थः। श्रुतिरेषेति हरदत्तादयः। स्मृतिरिति तु महाचार्याः
। तत्र यदि स्मृतिरेवेति प्रामाणिकं तर्हि आगमः खल्वपीति भाष्यप्रामाण्यलाभात् आगमस्य स्मृतिरेवेति व्याख्येयं।
अंगत्वं चांगत्वेन समस्तत्वात्। उक्तं हि शिक्षायां। मुखं व्याकरणं तस्य ज्योतिषं नेत्रमुच्यते। निरुक्तं श्रोत्रमुद्दि
(समुदायः२ ष्टं छन्दसां विचितिः पदे। शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य हस्तौ कल्पान्त्र चक्षते इति। उपकारकतया पंगत्वं। व्याकरणं
हि अर्थविशेषमाश्रित्य स्वरविशेषादीन् विदधत् पदार्थविशेषनिर्णये उपयुज्यते। ज्योतिषमपि स्वाध्याये

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पयोगित्वं च कालविशेषं प्रति पादयति। नित्यत्वं तु व्याकरणस्यैव परिशिष्टप्रायं वाङ्मलकादिसाध्यानां नागमविका
रादीनां प्रायशस्त्वत्र संग्रहात्। छंदोविचितिरपि गणपत्यादिलक्षणद्वारा गणपत्यायत्ततामादिविध्यधीनतां
येऽउपयुज्यते। शिक्षापि वर्णोच्चारणप्रकारं दर्शयति। कल्पसूत्राण्यपि प्रकरणांतरपठितस्य न्यायबलस्यस्व
(संग्रहेण ४ शाखांतराधीतस्य चांगजातस्योपसंहारेण प्रयोगं दर्शयंति। तस्मात्स्वंगानि तेष्वपि प्रधानं व्याकरणं पदपदार्थावगमस्य
व्याकरणाधीनत्वात् वाक्यार्थज्ञानस्य तन्मूलकत्वात्। अत एव तस्य शिक्षायां मनुरवतेन निरूपणं कृतं। मन्वादिस्मृति
ष्वपि अंगाध्ययनविधयः प्रसिद्धा एव। तथा चाध्ययनविधिर्व्याकरणाध्ययनस्यानुष्ठापक इति स्थितं। तथा च संक्षेपासना
देरभावे प्रत्यवायः॥४ । अनुष्ठाने च पापक्षय इति यथाभ्युपेयं तेन तथा व्याकरणाध्ययनस्याप्यननुष्ठाने अनुष्ठाने च बोध्यं।
रक्षाप्रभृतीनि फलांतराण्यपि सन्ति। तथा च भाष्यं। कानि पुनरस्य प्रयोजनानि। रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोज
नमिति। अत्र प्रयुज्यते प्रवर्त्यतेऽनेनेति करणाल्युट्। प्रयोजयतीति कर्तरि व्युत्पत्त्या वाङ्कुलकाल्युट् जो वा। उभय
थापि प्रवर्त्तकविधिपरः पुल्लिंगः प्रयोजनशब्द एकः फलपरः क्लीबे अपरः। उभयोर्नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुं
सकैकशेष एकवद्भावस्य वैकल्पिकतया प्रसिद्धं बहुवचनं। उत्तरे एकवचनं च बोध्यं। तत्रागमः प्रवर्त्तकः। रक्षोहला

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्र॰कौ॰ ९

ववासंदेहास्तत्फलानीति विवेकः।तत्र प्रवर्तक आगमो व्याख्यातः फलानि व्याख्यायंते तत्र रक्षा वेदसंरक्षणं।तथा
हि।भाषायामदृष्टा लोपागमवर्णविकाराश्छंदसि दृश्यंते।ते केवलप्रयोगशरणैः प्रामादिका इति संभाव्येरन्।
वैयाकरणस्तु लक्षणदर्शी तद्वेदरूपं स्थापयति।तत्र लोपोदाहरणं।त्मना देवेषु विविदे मित्रद्रु।त्मना आत्मने
त्यर्थः।मंत्रेष्वाङ्यादेरात्मन इत्याकारलोपः।आगमो यथा देवासः ब्राह्मणासः।आज्जसेरसुगित्यसुगागमः।लोपा
६१५ गमौ यथा देवा अदुह्र अदुहत इत्यर्थः।दुहेर्लङि झस्यादेशे कृते लोपस्त आत्मनेपदेष्विति तलोपः।बहुलं छंदसीति रु
डागमः।एतेन नाशिरं दुह्रे।विश्वा इत्येवे वीड्व इत्यादि लडंतमपि व्याख्यातं।वर्णविकारो यथा।गृभ्णामि ते सौभ
गत्वाय।हृग्रहोर्भश्छंदसि हस्येति वक्तव्यमिति भकारः।अन्येपि छांदसो स्तु यथा।उद्ग्राभं च निग्राभं चेति।उदि
ग्रह इति सूत्रे उद्ग्राभनिग्राभौ च छंदसि स्रुगुद्यमननिपातनयोरिति वचनाद्वन्निपूर्वाद्ग्रहेर्घञ्।तत्र उत्पूर्वात्सूत्रे
णलोकेपि सिद्धो घञ्।निपूर्वात्तु वार्त्तिकोक्तश्छंदस्येव।सन्निवेशविशेषयुक्ताः पात्रविशेषाः स्रुचः।इह तु जुहूपभृ
तोरेव ग्रहणं।उद्ग्राभं चेति जुहूमुद्यच्छ।प्रादिष्टं सा प्रकृतिः।यथा दर्शपूर्णमासौ।यत्र नोपदिष्टं सा विकृतिः।यथा सौर्यं चरुं
निर्वपेद्ब्रह्मवर्चसकाम इति विहितो यागः।तत्र वैकृतस्य विधेर्विषयभूतायां भावनायां करणीभूते यागे उपकारका प्र॰ ९

२ इति।निग्राभं चेत्युपयच्छतं निपातनात्। इति वचनात् भस्य कारादेशः प्राग्वत्।जुहोपित्र २
२ योजनं।तथाहि।यत्रांगजातं पूर्णमु २ ४

सं ३

कौक्षायां तन्मुरेव न प्राकृतमंत्रजातं प्राप्यते। वैदिके करणे ताहशानामेवांगानामपेक्षितत्वात्। तेषामेव प्रकृतौ क्लृ
प्तत्वात् सामर्थ्यलाभात्। तद्विशेषस्यैवैकदेवतात्वादिनाऽवकाशत्वात्। तस्मात्प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति पूर्वमीमांसा
यां स्थितं। तत्र यस्यांगस्य प्रकृतौ य उपकारः क्लृप्तस्तस्य विकृतावभावे निवृत्तिः। यथा प्रकृतावववघातस्य वैतुष्य
मुपकारस्तथा क्लृप्तस्तस्य कृष्णलेष्वसंभववादववघातस्य निवृत्तिः मंत्रा अप्यंगानि तेषां चानुष्ठेयार्थप्रकाशनं
कार्य्यं। तत्र प्रकृतौ यस्य मंत्रस्य यदभिधेयं तद्विकृतौ साकल्येन नास्ति तदा कृत्स्नमंत्रस्य निवृत्तिः। यथा
अवरक्षो दिवः सपत्नं वध्यासमित्यवघातमंत्रस्य कृष्णलेषु। यस्यैकदेशस्याभिधेयं नास्ति तस्य तावन्मात्रे
निवर्त्तते। यथा अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीत्यस्य मंत्रस्यावयवभूतं देवताभिधायिपदं औषधद्रव्यकत्वेन स
कदेवताकत्वेन चाग्नेयविकारभूते सौर्येपि निवर्त्तते। अग्निशब्दवल्लुप्तद्वारकतया निवर्त्तमाने एकारोपि नि
वर्त्तते। अकारान्तेतरप्रकृतिसन्निधाने नैव हि एकारस्य संप्रदाने वाच्ये अकारान्तानुपशब्दस्यानतश्चतुर्थ्यंत
सूर्य्यायेत्याद्युदात्ते अग्नय इत्यस्य स्थाने ऊहः। सोयं प्रकृतस्य ऊहः। लिंगस्य क्वचिदूहः। यथा देवीरापः
शुद्धाः स्थेत्यस्य प्रकृतिविनियुक्तो मंत्रः। तस्माज्जे ऊहः। देवाजसुद्धमसीति प्रत्ययमात्रस्य क्वचिदूहः। यथा। मेमेमासे

(राजसूर्यसूर्येति निपातितः क्यबंतः सूर्य्यः। अग्निसूक्तो लोदिकन्यन्तः २) {त्रिभी इत्यस्य लुङि रूपमिदं तत्र वृद्ध्यभावो)
(दिक्षोदसं १)

प्र०कौ०
१०

विकृष्याइतिपुरोडाशावदानमंत्रः।तस्यधानास्रुहः।कार्मैष्टमासंविजिश्वमित्रादिरितिहरदत्तादयः।पाणिकारुस्तंसंविग्न
मित्सहमाङ्कः।पुनंर्चैततामहतामिन्द्रतपाविजिचष्टष्यग्मावेहस्सप्रयोगोनतु ओविजीभयचलनयोरित्यस्मात्
वधारणात।लाघवमपिप्रयोजनंतत्पाहि।अध्यापनेक्वात्तरास्यदृत्तिः।तन्निर्वाहस्त्ववेदुष्याधीनः।वैदुष्यंचसाधु
साधुविवेकः।सचनप्रतिपदपाठादिनासंभवति।शब्दानामानन्त्यात्।तस्मादुत्सर्गापवादरूपलक्षणाद्वारात
होधनेलाघवं।अन्यथातुगौरवं।असंदेहोपिप्रयोजनंतत्पाहि।स्थूलपृषतीमनड्वाहीमालभेतेतिश्रूयते।तत्र
संदेहः कर्मधारयोवाबहुव्रीहिर्वेति।तत्रकर्मधारयपक्षेपृषतीशब्देनमत्वर्थलक्षणयापृषत्वतीविदुष्मतीगौरे
वाभिधीयतेस्थूलापिसैव।विदुनांतुस्थौल्यंतानवंवायथातथास्तु।बहुव्रीहौतुस्थौल्यंपृषत्स्वेवेति। गोस्तुस्थ
लाकृशावेत्यत्रनादरः।तत्रलकाराकारेउदात्तत्वंहस्वात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणावेपाकरणाबहुव्रीहिर्निश्चीयेत्।
ततस्त्वनिश्चयेनप्रतिवेधान्वेशयानुत्पादः।सएवासंदेहः।अपीभावेऽप्यपीभावादसंदेहमितिस्यादितिचेन्न।यथोपे
णाभ्यपीभावतत्पुरुषसंज्ञाद्वयमपीहभवतीतिद्वितीयेउपपादयिष्यमाणत्वात्।अतएवाभयथापातुनिप्रयोगः।
अद्भुतापामसंहितमितिञ्थासंहितयेतिचाएवमिंद्रपीतसोपहूतस्योपहूतोभक्षयामीत्यादावपिस्वरेणैवबहु राम०
१०

(१इंद्रेणपीतस्येतितृतीयातत्पुरुषः३ऽतंइंद्रेणपीतःसोमोयस्मिन्सवनेइतिबहुव्रीहिरिति। संदिह्यस्वराज्ञिर्णयइतिस्फुटंतृतीयेद्वितीयपादे)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्रीहिनिर्वापेइंद्रपौनाधिकरणं अवैयाकरणान्प्रति सार्थकं कृत्वा चिंतान्यायेन वा नेयमिति। तदेवं रक्षोहलाघवासं
देहाख्यानि चत्वारि फलानि व्याख्यातानि। आगमस्त्व प्रवर्तक इत्युक्तं। भाष्ये तु संदर्भशुश्रूषार्थं फले चतुष्टय
स्य प्राकृपक्ष्याद्या प्रवर्तकेव त्वा येमध्येन दुक्ताफलसंदेशेन नित्यानामपि फलपर्यवसानमस्तीति सूचि
तं। फलं तु पापक्षयः प्रत्यवायानुत्पत्तिर्वा। धर्मेण पापमपनुदतीति। विहितस्याननुष्ठानान्निंदितस्य च सेवनात्।
अनिग्रहाच्चेंद्रियाणां नरः पतनमृच्छतीत्यादिवचनानीह साधकानीति दिक्। इमानि च यूपइत्यादिभाष्ये (पुनरर्थकं भयइति सांतमव्ययं ५)
णप्रवर्तकवचनांतराणि उदाहृत्य व्याख्यातानि तद्यथा। तेसुरा हेलयो हेलय इति कुर्वंतः पराबभूवुस्तस्माद्ब्रा
ह्मणेन न म्लेच्छितवै नापभाषितवै म्लेच्छो ह वा एष यदपशब्द इति ब्राह्मणं। अत्र न म्लेच्छितवा इत्यस्य विवरणं
नापभाषितवे इति। उभयत्रापि कृत्यार्थे तवेकेन केन्यत्वन इति तवै प्रत्ययः। धात्वनामनेकार्थतया निंदावचनात् म्ले
छधातोः कर्मणि घञ्। तेनापशब्दसामानाधिकरण्यं न विरुध्यते। अत्र न म्लेच्छितव्यमिति निषेधस्य तेसुराइ
(ह्यावकत्वमर्थवादत्वम्) त्यर्थवादः। न चेह रात्रिसत्रन्यायेन आर्थवादिकं फलमस्त्विति वाच्यं द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फल (क्रत्वंगं कर्म २)
श्रुतिरर्थवादः स्यादिति न्यायेन अपापश्लोकं श्रवणाविति श्लोकस्य मात्रपरत्वात् प्रकरणात् क्रत्वंगत्वात् अपनिषे

(ज्योतिर्गौरायुरिति त्र्यहाभवंति प्रतितिष्ठंति ह वा य एता रात्रीरूपयंति २)

(यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति ०) २
(यद्गोक्तं [illegible]) २
(रात्रिसत्रे तु परार्थत्वाभावात् फलं कल्प्यते २)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रा०कौ० थइत्यर्थःयर्वाणस्तर्वाणोनामेत्यादावुत्तरग्रंथेभाष्यकारैरेवस्फुटीकरिष्यते।अतएवइहापिपरामृता।माभूमेत्यध्येयंव्याक
११ रणमितिनोपसंहृतं।किंतुम्लेछामाभूमेत्येवम्लेछातिघाः।शास्त्रबोधितविपरीतानुष्ठानादितिभावः।अत्रहेहेप्र
योगेहेहयोरितिप्लुतेप्लुतत्वप्रयुक्तेप्रकृतिभावेचकर्त्तव्येतदकरणान्म्लेछनमित्यर्थः।ननुसर्वःप्लुतःसाहसमन
निछताविभाषाकर्त्तव्यइतिभाष्यकृतावक्ष्यमाणत्वान्नैषदोषइतिचेन्नमतं।अतएवापरितोषाद्धाकाद्विर्वचनं
म्लेछनमित्यपरैर्व्याख्यातं।सर्वस्यद्वेइत्यत्रपदग्रहणस्यचोदितत्वादितितेषांभावः।ननुनेदंशास्त्रीयंद्विर्वच
नंकिंतुतात्पर्यद्योतनार्थमैछिकःपुनःप्रयोगः।अनावृत्तिःशब्दादनावृत्तिःशब्दादितिवदितिचेन्नहिआम्रेडि
तस्वरानुपपत्तेः।यदितुतत्राम्रेडितस्वरविनिर्मुक्तएवपाठस्तर्हिअरिशब्देरेफस्यलत्वंअपशब्दइत्यवधेयम्।
इदंचभाष्यादिषुप्रसिद्धइतिपाठमनुसृत्यव्याख्यातं।अयंचपाठःक्वचिच्छाखायामन्वेषणीयःमाध्यंदिना
नांशतपथब्राह्मणेतुहेलवोहेलवइतिवदंतइतिपठितत्वात्तस्माद्ब्राह्मणेनम्लेछेदितिपठ्यते।तत्रपकार
स्यातेवकारोऽपशब्दइतिस्पष्टमेवातएवशिक्षाकृतपठ्यते।मंत्रोहीनःस्वरतोवर्णतोवामिथ्याप्रयुक्तोनतमर्थ
माह।सवाग्वज्रोयजमानंहिनस्तियथेन्द्रशत्रुःस्वरतोऽपराधादिति।स्वरेणस्वरतः।हीयमानपापयोगाद्वेति प्रा०
११

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नस्मिं॥ मिथ्याप्रयुक्तः॥ यदर्थप्रतिपादनाय प्रयुक्तस्ततोऽर्थान्तरं स्वरवर्णदोषात्प्रतिपादयन्। अत एव तमर्थं नाहे
त्यर्थः। वागेव वज्रः हिंसकत्वात्। यजमानं हिनस्तीति। यथार्थयुक्तनादेमाद्युज्यमाने धर्मोत्पत्तिः एवमधर्मयुक्तनादप
शब्दाद्युज्यमाने प्रत्यवाय इत्यर्थः। यथेन्दुदाहरणम्। इन्द्रशत्रुः। इन्द्रशत्रुशब्दः। पुरा किल विश्वरूपाख्ये त्वष्टुः पुत्रे
इन्द्रेण हते सति कुपितस्त्वष्टा इन्द्रस्य हन्तारं वृत्राख्यं पुत्रान्तरमुत्पिपादयिषुराभिचारिकं यागं कृतवान्। तत्र
च इन्द्रस्य शातयिता शत्रुः हिंसक इति यावत्। तथाभूतः सन् वर्द्धस्वेति प्रतिपादयितुं इन्द्रशत्रुर्वर्द्धस्वेति प्रयुक्तो। शपेता ति५
च्छेदेरौणादिकः त्रुन्प्रत्ययः। प्रत्रादिगणे निपातनाद्ध्रस्वः। इन्द्रशत्रुत्वस्याविधेयत्वान्न संबोधनविभक्तिः त्वं६
। तस्या अनुवाद्यविषयकत्वात्। अत एव राजन्युध्यस्व राजा भव पुत्रेत्यनयोर्वैलक्षण्येव प्रयोगः। राजत्वस्य सि
द्धत्वे संबोधनविभक्तिर्न तु विधेयत्वेपीति। एवं स्थिते इन्द्रशत्रुशब्दे तत्पुरुषसमासप्रयुक्तेः तोदात्तेव क्रत्वप्रमादादाद्युदा
त्तः कृतः। तथा च पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीहिरर्थो लब्धः। इन्देर्हि धातोरौणादिके ऋज्रेन्द्रेत्यादिना रन्प्रत
ये कृते इन्द्रशब्द आद्युदात्तो व्युत्पादितः। तेनेन्द्र एवास्य हिंसकं संपन्न इति श्रुतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धं। तदि
होदाहरणतयोक्तं। स्मादेतेनापत्रकर्मेणास्मेकस्कृतेनहभवितव्यं। सा च तत्पुरुषबहुव्रीह्योर्विशिष्टेति। अत्राहुः।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(अपठितेषु २)

ग्र०क्रो० १२ जपादिपर्युदासेन मंत्रेष्वेवैकश्रुतिर्विधीयते। स्वेच्छया प्रयुज्यमानस्तु मंत्रो न भवति। नदुक्तं भेदलक्षणेऽस्मिन्निर्णीतं। अ
नाम्नातेष्वमंत्रत्वमिति। आपस्तंबसूत्राह। अनाम्नाता अमंत्रा यथा प्रवरोहनामधेयग्रहणानीति। अत एव मंत्रो ही
न इति पठितस्य शिक्षायां प्रसिद्धत्वेपि ऊह्यमानस्यामंत्रत्वापायपदेशस्तु रितिवाकाशिषोः सेगतः स्यादतो मंत्रश
द इह शब्दमात्रपर इत्याशयेन भाष्ये दुष्टः शब्द इति पठितं। ननु स्वाहेदं शत्रुर्वद्धस्वेति वेदपठ्यत एवेति चेत्। सत्यं।
ऊहितं पदं मंत्रत्वमूलमनुकार्यं तदनुकरणस्य पाठेपि अर्थपरस्यानुकार्यस्य लौकिकत्वानपायात्। नन्विदं शत्रु
शब्दस्य लौकिकत्वे कथं स्वरमपुक्तयोर्गुणदोषयोः प्रसक्तिः। स्वरस्य वेदमात्रविषयत्वादिति चेन्न। स्वरविधौ
छंदोधिकाराभावात्। एतावानेव हि भेदः। यत् छंदसि त्रैस्वर्ये एकश्रुतिर्व्यवस्थया विधीयते। लौकिके त्वैच्छि
को विकल्पः। अत एवैकश्रुत्या सूत्रपाठस्तु स्वर्यमाणेवेति पक्षद्वयमपि तत्र तत्रोप[illegible]मिति वक्ष्यामः। नन्वेव (इतिसूत्रे४)
ष्टे स्वरांवेति सूत्रावाह्निकस्यानुवृत्त्यैव सिद्धो विभाषाछंदसीत्यत्र विभाषाग्रहो व्यर्थः स्यात्। अप्रसक्तप्रतिषेधे त
नायदोषः। यत्नेकर्म्मणीत्यस्य निवृत्तये पुनर्विभाषाग्रहणात्। नन्वपर्युदासपक्षेऽप्येवमेवास्त्विति वाच्यम्। नित्य
विकल्पविध्योर्विषयभेदस्यावश्यकतया आरंभस्यानर्थ्यादेव तन्निवृत्तिसिद्धेः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु नारंभस्यानर्थ्यं ऊहा ग्राम० १२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दिष्वमंत्रेषु चरितार्थत्वमस्त्वीति विधेस्तु मंत्रेणाङ्कं दोमात्रविषयकेणादोषसंभवात्। नन्वूहादीनां छंदस्त्वमस्ति। मंत्र
ब्राह्मणोत्तरत्वात्। तस्मादसमर्थसमासमन्त्राश्रित्यापि प्रसज्यप्रतिषेधश्चागत्यास्तोकत्वेनुमुचितमिति चेन्न। पर्य्यु
दासपक्षेपि मंत्रेनित्यं ब्राह्मणो वेति विषयविभागसंभवेन यज्ञकर्मनिरन्तरेपि विभाषाग्रहणासंभवात्। उ
क्तापरितोषादेवनाकेचिज्ज्ञापादिषु प्रसज्यप्रतिषेधमाश्रित्येहाप्येकश्रुतेः प्राप्तोसत्यांतदकरणं बहुव्रीहि
स्वरकरणं च स्वरतोऽपराधादित्यस्यार्थ इत्याहुः। श्रूयते चाप्यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शब्द्यते। अनग्नाविव शु
ष्कैधो न तज्ज्वलति कर्हिचित्। निगदेन पाठमात्रेण। शुष्कैध इति। सांतेन क्लीबेन रूपं एधः शब्देन अकारांतेन वा पु
ल्लिंगे न निर्वाहः। न ज्वलति न प्रकाशते निष्फलं भवतीत्यर्थः। निरुक्ते तु। अन्यापि ज्ञानप्रशंसा भवति अज्ञा
न निंदा च। स्थाणुरयं भारहारः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थं। योऽर्थज्ञ इत्सकलं भद्रमश्नुते (इत्यसिद्धोरु)
सानं२ नाकमेति ज्ञानविधूतपाप्मेति मंत्रमुदाहृत्य यद्गृहीतमविज्ञातं निगदेनेत्यादि पठितं। तत्रापि गृहीतं शब्दतः। अविज्ञा
तं तु अर्थतः प्रकृतिप्रत्ययादिविभागेन वेत्यादिः शेषं प्राग्वत्। अन्यत्रापि श्रूयते। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुष्ठु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(५यद्यपि कुगतीति सूत्रे सुप्प्रकृतिहृत्य तिङ्ग्रहणापकर्षयोः सिद्धांतितत्वात्तत्र न समासप्राप्तिस्तथापुदात्तवतेतिवार्तिकात्। इह ते

शा०कौ० १३ प्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीति। एतच्च एकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं भविष्यति। एतन्मूलकमेव कात्या
यनप्रणीतेषु भ्राजाख्येषु श्लोकेषु स्मर्यते। यस्तु प्रयुंक्ते कुशलो विशेषे शब्दान्यथावद्व्यवहारकाले।
सोऽनंतमाप्नोति जयं परत्र वाग्योगविद्दुष्यति चापशब्दैरिति। दुष्यति चापशब्दैरित्यत्र अवैयाकरणाः कर्ता
सामर्थ्याद्बोध्यः। यथा अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः। कामं तेषु तु विप्रोष्य स्त्रीष्विवायमहं वदे
त्। अयमहमिति। तस्यानुकरणं चानितिपरमिति गतिसंज्ञा। ततो गतिसमासेपि अस्य वासौ यमित्यादावि वा
नुकरणत्वादेव विभक्तेर्लुङ्न। याज्ञिकाः पठंति। प्रयाजाः सविभक्तिकाः कार्या इति। यद्यपि प्रयाजमंत्राः स
विभक्तिकाएव पठ्यंते तत्र याप्ययाधानादनंतरं यजमान उदरव्यथावान्स्याद्यदि वा संवत्सरमध्ये तस्य महती विप
त्स्यात्तदा नैमित्तिकीं पुनराधेयेष्टिं विधाय तत्रेदमाम्नातं प्रयाजाः सविभक्तिका इति। तत्र केवलविभक्तेः प्रयो
गानर्हत्वात्प्रकृतिराक्षिप्यते। सा चाग्निशब्दरूपा। ननु याका चित्तानि नुक्ते देवताकांडे अपकिं देवताः प्रयाजा
नुयाजा इति प्रश्ने समनवतार्थमंत्रवर्णादीनुदाहृत्य आग्नेया इति [redacted] तु स्थितिरित्युपसंहारात्। तस्मादादित ष्च तु रमा० १३

इति सिद्धांतनात्रिपयोपधः ५) प्रकृतौ ५

भर्त १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स२

ष्ठु प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तयोऽग्निशब्दप्रकृतिकाः पठ्यंते इत्यादि श्रौतग्रंथेषु द्रष्टव्यं। न चान्यत्रापि। यो वा इमां पद
शः स्वरशोऽक्षरशो वाचं विदधाति आर्त्विजीनः इति। पदं पदमिति संख्यैकवचनाद्वीप्सायामिति शसः। स्वर उदात्ता
दिः। अक्षरं व्यंजनसहितोऽच्। ऋत्विजमर्हतीति आर्त्विजीनो यजमानः। ऋत्विक्कर्मार्हतीति आर्त्विजीनो याजकः। य
र्त्विग्भ्यां घखञाविति सूत्रेण यज्ञर्त्विग्भ्यां तत्कर्मार्हतीति चोपसंख्यानमिति वार्त्तिकेन खञ्। यजने याजने च
विदुषस्त्वाधिकार इति भावः। ऋग्वेदेपि बहवो मंत्रवर्णाः। चत्वारि शृंगा। चत्वारि वाक्। उत त्वः पश्यन्। सक्तुमिव सा
दयः। तितउ परिपवनं भवतीति भाष्यं। [illegible]लनीति तितउः पुमानिति अमरस्य प्रमाद इत्येके। वस्तुतस्तु भाष्यानुरोधा
दमरग्रंथेपि पुंस्त्वायोगमात्रं व्यवच्छेद्यं न तन्ययोगोपि। तथा च पुंनपुंसकवर्गे स्याद्वालुकि हिं गुं इति त्रिकांडशेषः। अत एव
तितउमाचष्टेति ता पृथक्तोऽभियुक्तग्रंथा अपि संगच्छंते इति दिक्। याज्ञिकाः पठंति। आहिताग्निरपशब्दं प्रयुज्य
प्रायश्चित्तीयां सारस्वतीमिष्टिं निर्वपेदिति। तथा दशम्युत्तरकालं पुत्रस्य जातस्य नाम विदध्याद्घोषवदाद्यंतरंतस्थ
मवृद्धं त्रिपुरुषानूकमनरिप्रतिष्ठितं तद्धि प्रतिष्ठिततमं भवति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं नाम कृतं कुर्यान्न तद्धितमिति। नाम

तित ५४

(सरस्वदेवतांर)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति३

श०कौ० कारकेअधिकारिणः पितुर्यत्र यः पुत्रुषाभ्यां ननु कापत्ति अभिधत्ते इति त्रिपुत्रुषान्तकां अन्येषामपि दृश्यन्त इति दी
१४ र्घः। त्रिपुत्रुषमित्यत्र पात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावः। मूलविभुजादित्वात्कः। ननु उपपदाविवक्षया आतश्चोपसर्गे इति
कं कृत्वा ततः षष्ठीतत्पुरुषः। ननु कर्मण्यणि इति सूत्रे अकारादनुपपदात्कर्मोपपदो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकस्य
न दीप्तत्वेऽस्य प्रत्याख्यातत्वात् मूलविभुजादित्वात्क इति भाष्यस्य च अननुगुणो। अत एव गोगाधरादिशब्दानां संज्ञाशब्द
त्वमिति प्राचः। वस्तुतस्तु प्रथमं कर्माविवक्षायामन्तकपदं व्युत्पाद्य पश्चात् कर्मसंबंधे प्रदोषः। वार्त्तिकादिकं
तु प्रथममेव कर्मविवक्षामभिप्रेत्य। अन्यथा कृतपूर्वीत्यादिषु का गतिः। अत एव शकं च क्षुद्रुपहं तुमिति भाष्यव्या
ख्यायां बहिरंगस्त्रीलप्रतीत्या अंतरंगः पदसंस्कारो न विहन्यत इति कैयटोपि वक्ष्यति। विवक्षा च लोकप्रसिद्ध्य
नुसारिणी न तु स्वायत्तेति विपराभ्यां जेरित्यादावुपि परत्वे धातुसाधनेन युज्यत इति पक्षमुपष्टभ्य विजयतीत्यादिना
पादनीयमिति दिक्। तथा च ऋग्वेदः एवं पठ्यते। स देवो असि वरुणा यस्य ते सप्त सिंधवः। अनुक्षरन्ति काकुदं सूर्म्यं सु
षिरामिवेति। अस्यार्थः हे वरुण त्वं सत्यं देवोसि। यस्य ते काकुदं तालु काकुर्जिह्वा सा उद्यते उत्क्षिप्यते अस्मिन्निति काकुदं। राम०
१४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वदे तु ल्क्षे पणामर्थः। धातूनामनेकार्थत्वात्। तेनो यत्रैर्येक विधानमित्यधिकरणे कः। संप्रसारणं षष्ठीत्यनुवृत्तेः पेशकं ह्वा
दितात्परत्वे पं। गुदेप्र रणे इत्यस्मादधिकरणे कः। पृषोदरादित्वान्तु शब्दस्य लोप इत्यन्ये। निरुक्तस्त्वनसोऽप्यवे। सप्तसिंध
व इव सिंधवो विभक्तयः। अनक्षरं तितालु प्राप्यप्रकाशं तेइत्यर्थः। अत्र दृष्टांतः। यथा सच्छिद्रो लोहमयीप्रतिमां प्रवि
श्याग्निः प्रकाशते न तथेति। अग्निर्हि तत्रत्यं मलं भस्मीकृत्य प्रतिमां शुद्धां करोति तथा विभक्तयोपि शारीरं पापमपाकुर्व
तीति भावः। स्थूलैरित्यरगापः प्रतिभिन्नमरः। स्थूर्यते चास्मैर्जिव्हलं तीमालिंगेन्मत्वे गुन्नुतत्यागइति। अभिसर्वइत्यत्र वा
छंदसीत्यनुवृत्ते पणादेशः। स्कषिरुमित्यत्रार्श आद्यच्। अभेदोपचारो वेत्याहुः। वस्तुतस्तु उषस्कषिमुक्तमधार
इति मत्वर्थीयो रः। रंध्रं च्छिद्रं वपास्कषिरित्यमरः। सरंध्रं स्कषिरं त्रिष्विति च। सुष्ठु स्यतीति सुषिरि इति क्षीरस्वामी। गर्तेर्गर्त्ता
न्विते वाद्यविशेषे सुषिरं त्रिष्विति शाश्वतः॥ ॥इति प्रयोजनप्रपंचः॥ ॥इत्थं विषयप्रयोजनयोरुक्तयोः संबंधाधिका
रिणाववुक्तप्रायावेवेति दृष्टव्यं तो क्तौ। इह येन प्रयोजनं एवं तनोत्यर्थ एव न तस्य इत्यं प्रत्यवतिष्ठते। ननु यथा अधीत्या
चार्येण क्तेः प्रयोजनप्रसमक्तं त्वेववेदमधीयते। नहि दंगम तं व्याकरणमप्यध्येष्यंते। तत्किं प्रयोजनवर्णनक्लेशेनेति।

श्रं१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श०कौ० अवेदस्मत्तं। प्रायेणोदाहृतानीतनानां मत्वाप्युक्तत्वाद्द्विप्रवकुलत्वाच्च प्रधानभूतो वेदस्तावदर्थज्ञस्तेन तदध्ययनकाले च
१५ बाल्यात्प्रयोजनादिकं प्रष्टुमसमर्थः शिष्यो गुरुणा उपदिश्यमानं वेदं गृह्णातीति युक्तं। न तथा गृहीतवेदाः प्रौढिमा
पन्ना विवाहार्थलक्षणानां व्याकरणाध्ययनाय गुरुणा प्रेर्यमाणा अपि तत्सहसा प्रवर्त्तेरन्। वेदान्नो वैदिकाः शब्दाः
सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः। अनर्थकं व्याकरणमिति च प्रत्यवतिष्ठन्ते। तान्प्रति युक्तमेव प्रयोजनादिवर्णनं। एवं क
ल्पेषु तु व्याकरणशिक्षादीनि लक्षणानि प्रथमं पाठयित्वा तत्तल्लक्षणानुसंधानपूर्वकं लक्ष्यभूतं वेदं ग्राहयंतः
अ५ स्थिताः। तदा परं बाल्यावस्थायां व्याकरणपाठात्प्रयोजनप्रश्नविरहितत्वात्प्रतिपादनमपि न कर्त्तव्यमेवेति। यद्यपि श्रा
वणीं प्रौष्ठपदीं वाप्युपाकृत्य यथाविधि। युक्तश्छंदांस्यधीयीत मासान्विप्रोऽर्द्धपंचमान्॥ ततः परं तु छंदांसि शुक्लेषु
नियतः पठेत्। वेदांगानि रहस्यं च कृष्णपक्षेषु संपठेदिति मनुवचनस्य इत ऊर्द्ध्वमनध्यायेष्वंगान्यधीयीतेत्यादिस्मृत्यंत
राणां च पर्यालोचनया वेदवेदांगाध्ययनस्य समकालता लभ्यते। तथापि ऋषिवचनत्वाविशेषाद्भाष्यकारोक्तेर्मानवा
देश्च व्रीहियववद्विकल्प एवेति तत्त्वं। तदेवमनुबंधचतुष्टयस्य सत्त्वात्साधुशब्दव्युत्पादनं कर्त्तव्यमिति स्थितं। तत्र सि०
१५

(विषयप्रयोजनसंबंधाधिकारिरूपस्य १)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किमिदं साधुत्वं साधयति बोधयतीति साधुरिति व्युत्पत्त्या बोधकत्वं तदिति चेन्न । गाव्यादावपि तत्सत्त्वात् । शक्तत्वं तदिति
चेन्न । पचतीत्यादौ विकरणानामसाधुतापत्तेः । तेषामनर्थकत्वात् । डुपचष्पाके इत्यादीनां साधुतापत्तेश्च । लाक्षणिके
ष्वव्याप्त्यापत्तेश्च । तेषामपि लक्ष्येऽर्थे शक्तेः क्वचिच्छक्ततायास्तु अश्वादिषु अतिप्रसक्तेः । वृत्तिमत्त्वं तदिति चेन्न । द्यो
तकेषु निपातेष्वव्याप्तेः । औपसेदानिकीमात्किरेव द्योतनेति चेन्न । प्रोत्तरजित्वघात्तरटलपोरविशेषेणाविनिगमना
विरहाच्छक्ततापत्तेर्व्याप्त्यसत्त्वश्च निशक्तौ विप्रांते । ततश्च अड् द्विर्वचनाद्यनवस्थापत्तेः । न च जातिविशेष एव साधुते
ति वाच्यं । कत्वादिना संकरापत्तेरिति । अत्राहुः । अनपभ्रष्टत्वं तादिपदाभ्युदययोग्यता । व्याक्रियायां जनीयावाज्ञातिः
कायीह साधुरिति । अस्यार्थः । शक्तिवैकल्यादिप्रयुक्तो अन्यथोच्चारणमपभ्रंशस्तत्ता तद्विरहोऽनपभ्रष्टत्वमेव साधुता सा च
र्थविशेषान्तर्भावेनैव । तथा हि समर्थशक्त्या लक्षणया वा बोधयितुं द्योतयितुं वा यादृक् शब्दोऽनादिः प्रयुक्तः । तस्मिन्नर्थे
दोषादन्यथोच्चारणं शक्तः सोऽसाधुः । अन्यथा तु साधुरिति । येऽपि गाव्यादिष्वप्रपभ्रंशत्वमन्ये तेन त्वाच्य युंजते तेषामप्यन्यथो
च्चारणमस्त्येवा तत्र च दोषप्रयोज्यतास्त्येवा तत्त्वमयोग्यमा यत्नमसत्वात् । यद्वा अनादित्वं साधुता । अनादिरिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अपूर्व
य

शा॰कौ॰ तुष्टोकेभावप्रधानोनिर्देशः।आदेशभावोऽनादिरितिवा।असंदेहइतिवचनात्तुतुष्टः।अभ्युदयोपयोगितावाऽस्तुसाधुत्वाव
२६ लंतत्त्ववत्त्वशास्त्रपरिशीलनशालिभिर्गम्योजातिविशेषोवेति।यत्तुजातिसंकरइत्युक्तं।तन्न।गुणागतजातेनस्था
दोषत्वात्।तन्नपाहि।यस्यदेवदत्तादेरनोष्मावर्णानेवंपूर्वमुक्तानांसस्यकुमारादिष्ववहितस्यओष्मवर्णेषुश्रुतेषुपद
नुमानेज्ञापकेनदोष्मानोऽसाधारणतदनुमापकज्ञानसंगीकारेसमेवघटते।नतुतत्रव्याप्यतानाजातिस्वीकारे।
ओष्मवर्णेष्वसाधारणजातेःप्रागगृहीतत्वेनानुमितिसामग्रीवैकल्यात्।तावत्कालतत्कउपाधिसंकरवदेवजातिसं
करोपिसर्वत्रास्तु।दूषकताबीजानिरुक्तेः।विनिगमकाभावेनभूतत्वमूर्तत्वयोरिवशरीरत्वपृथिवीत्वयोर्हेतोरपिजाति
त्वमंगापत्तेश्चानस्माच्चतुर्विधमपिसाधुत्वंनिर्दिष्टं।व्याकरणैकगम्यंवा।एवम साधुत्वमपिचतुर्द्धा।अपभ्रंश
तासादितामत्त्वावायपोग्यता।तदवच्छेदकजातिविशेषोवेति।हिंसादिसंसारस्यापिपुण्यपापजनकतारूपसा
धुत्वासाधुत्वेनतत्तत्पापिअनपभ्रंशतारूपंसाधुत्वमस्त्येवातदेवानुशासनप्रवृत्तावुपयोगि।अपेरनादिरितीत्रनि
र्देशात्तुतंकस्मात्तद्भवतीत्यादिभाष्यात्स्वरसात्।एवंचानादित्वमभ्युदयोपयोगित्वंवाअनपभ्रंशत्वमात्रेणानासिद्ध राम॰
२६

ति। किं तु पौरुषेयसंकेतविरहविशिष्टत्वेनेत्यवधेयम्। तदेतदुक्तं यास्केन। स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्ते टिघुभाद
यः। कथं तर्हि तासां साधुत्वं नैव ताः साधवो मताः। अनन्यशक्त्यपलाल्लाघ्याऽऽस्मानपशब्दताहन्त वेत्ता यथा
लोके तथा संकेतिता इमाः। तन्नस्त्वासां प्रयोगेऽभ्युदयः प्रत्यवायोपि वा भवेत्। लाघवेनार्थबोधार्थं प्रयु
ज्यन्ते तु केवलमिति। तदयं निर्गलितोऽर्थः। यास्केन स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षे। अनादिं प्रथमाः
न५ शब्दाः साधवः परिकीर्तिताः। एवं शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिताः पुंभिरपशब्दा
इतीरिताः इति च साध्वसाधुलक्षणे आम्नायमानतो टिघुभादि[illegible]नां साध्वसाधुबहिर्भावः स्यादेव तेषामप्य
नादित्वेति पक्षे च तद्विधापि प्रागुक्ता साधुतास्त्येव। उक्तं वा व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित्। नि
त्य एव तु संबन्धो डित्थादिषु गवादिवत्। वृद्ध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमोऽभिसं (पा॰ [illegible]क्तिसंकोचो लक्षणः ३)
बन्धो विशेषणविशेष्यवदिति। पक्षद्वयेपि अनुशासनविषयतानिर्विवादेति। नात करणेऽल्पविशेषः। हन्
त कुर्यात् तद्धितमिति ज्ञापकादिग्घुसत्त्वाविरोधिनामेव साधुता। तद्विरोधिनां तु देशभाषानुसारेण क्रियमाणा

(बहिर्भूतत्वे निर्देशादिना सा। साधुत्वे तु तत्त एव २)

नोकुर्वीमंचीत्यादिनामधेयानामसाधुत्वेवानदेततदुल्लकस्तत्रैववार्त्तिकव्याख्यावसरेस्फुटीकरिष्यते॥ ॥इतिसा
धुत्वनिर्वचनं॥ ॥व्युत्पादनंचप्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनयाउत्सर्गापवादलक्षणैर्वानतुसाधुसाधोर्वाअनन्तरस्यवा
प्रतिपदपाठेन।शब्दानामानन्त्येनतदसंभवादित्युक्तं।स्यादेतत्।लक्षणप्रणयनमपिकिंजातिपक्षमाश्रित्यउत
व्यक्तिपक्षं।आद्येसकृद्गतौविप्रतिषेधेयद्बाधितंतद्बाधितमेवेतिनसिद्ध्येत्।तथाहिजातौपदार्थेद्वयोर्विध्योःपरस्प
रपरिहारेणतज्जात्याक्रांतव्यक्तिविशेषेचरितार्थयोःक्वचिदेकत्रप्रसंगेपरस्परप्रतिबंधादप्रतिपत्तिरेवस्यात्स्व
प्रतिपक्षवत्।तथाचवक्ष्यति।अप्रतिपत्तिर्वोभयोस्तुल्यबलत्वादिति।तत्रचविप्रतिषेधसूत्रेविध्यूर्ध्वेपरंतावत्प्र
वर्तीति।तस्मिंश्चकृतेयदिपूर्वस्यनिमित्तमस्तितर्हिभवत्येवतत्।यथाभिंदकीत्यत्रभिनद्धिहिइतिस्थितेपरत्वाद्वि
भावेकृतेपुनःप्रसंगविज्ञानादकच[illegible]भवति।एवंजातिपक्षेपुनःप्रसंगविज्ञानंयद्यपिसिद्ध्यतितथापिसकृद्ग
तावितिनसिद्ध्यति।तथाचतृंक्तान्नमित्यत्रतृंक्हिइतिस्थितेश्नमावृद्धिंबाधित्वापरत्वात्तान्नतङिःकृतेस्थानिवद्भा
वेनस्यादेवविधिः।व्यक्तिपक्षेतुसकलव्यक्त्युद्देश्यकशास्त्रस्यप्रत्येकंतत्रेचरितार्थत्वासंभवाद्विकल्पप्रसंगोनि

स्प१

पर्य्याप्तिस्तत्रैपरमेवभवति। ननुएवंमितिज्ञानयोर्येनस्तत्त्वेलेननत्वएवंलक्षणस्यव्यक्तौतन्मात्रविषयकत्व
कल्प्यतेइतिएतन्नव्यक्तिविषयकलक्षणाभावरूपपर्य्यवसानं। तथाचव्रुडुन्तास्त्वमित्यादेःसिद्धावपिभिंध
कीत्यादिव्यक्तिपक्षेनसिद्ध्यति। तस्मादशक्यमन्तरा पक्षात्प्रयोगेनलक्षणाप्रणयनमितिचेन्न। अ
नएवलक्ष्यानुरोधात्लक्षद्वयमप्यास्त्रीयते। क्वचित्कस्त्रिन्नेहार्थेइतिजातिवादिनामयमभावः। लाघ
वाज्जातिर्वाच्या। व्यक्तौनानात्वेनानन्तासांवाच्यत्वेगौरवं। वाहदोह्याद्यन्वयस्तल्लक्षितायांव्यक्ताविति। व्यक्ति
१५ वादिनस्तावद्भः। अनुपपत्तिंविनापिव्यक्तिप्रतीतेरनुभवसिद्धत्वाद्व्यक्तेर्वाच्यत्वप्रत्ययादिकंविनाज्ञा
तेःप्राधान्येनाप्रतीतेश्चवाहाद्यन्वयोपपत्तेश्चममजसः। परन्तुव्यक्तीनानात्वेसमिति। नैतद्बाधकं। शक्य
तावच्छेदिकायाजातेरैक्यात्। नन्वेवंजातेरपिवाच्यत्वमायातमितिचेन्न। अकार्य्यत्वेपिकार्य्यतावच्छेदकत्व
लै२ वदशक्येपिशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्। अतएवलक्ष्यतावच्छेदकेलक्षणानेतिनैयायिकाभ्युपगमः। त
स्माज्जातिरुपलक्षणंव्यक्तिमात्रेवाच्यमिति। परन्तुसत्त्रूपस्तत्रैभाष्येवक्ष्यतेतेनसाहतिपदार्थकस्मद्द्वं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियोगेनविकल्पेनद्वेवासहसमुच्चिते।संबंधःसमुदायोवाविशिष्टावैकयेतरेति२

शा०कौ० १८ नपदार्थइत्यादिननुजातिव्यक्त्योरन्यतरेणविशिष्टस्यापरस्यवाच्यत्वेस्मिंस्तूपंमतांतरमातष्याचाहुत्यधि
करणभंदेतुमतेविकल्पेनद्वेवासहसमुच्चितेसंबंधःसमुदायोवाविशिष्टानियोगेवैकयेतरेतिनत्रव्य
क्तिरेवजातिरेववाच्येतिइहतुमतद्वयंनियोगेनत्वनेनोपनिबद्धंचतुर्थचरणेनतुसत्रपस्तत्रोक्तंमत
द्वयमुपनिबद्धमितिविवेकः।यद्यपिजातिव्यक्तिपक्षयोरन्यतरस्यन्यायेनबाधआवश्यकस्तथापी
हशास्त्रेसंज्ञापरिभाषादिवल्लक्ष्यसिद्ध्युपायतयाउभयोराश्रयणंकिमपिबाधकंनास्तीत्यवधेयम्।ननुत्
भंहोकाष्टपक्षीमध्येविकल्पेनेतिनतीयःपक्षोत्रप्रक्रियादशायांस्थितः।विकल्पस्तुलक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थितो
नत्वैच्छिकइत्यन्यदेतत्।समुच्चयपक्षंचतुर्थमाश्रित्यापिक्वचित्कस्यचिद्विवक्षाअपरस्यत्वविवक्षेतिगृहीत्वा
प्रक्रियानिर्वाहंसुकरइतिदिक्।यदिहिव्यक्तिरेवेत्येतत्स्याद्वार्त्तिकंसारूप्यंहिजात्याख्यायामितिसूत्रंनारभेत।
यदिवजातिरेवेतितर्हिसरूपसूत्रंनारभेतेतिभाष्यं।ननुयस्मिन्पक्षेर्थवान्वृक्षस्तत्रापिलक्षणयाजातिपर
त्वेइहात्राःसंनीतिप्रयोगसाधयितुंजात्याख्यायामितिसूत्रमस्तुतयाजातिपक्षेपिनानार्थानुरोधात्सरूप शा० १८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(विरुद्धाभ्यर्थां यथा तां व्यजीतेषु समया नहूषेत्तु नानीके धिति यावत् १)

।सत्यं।

सूत्रमस्तु। वक्ष्यति हि वार्त्तिककारो येषु चमुक्तसंशयमिति॥ लक्ष्यानुरोधश्च व पक्षद्वयाश्रयेण शरणं। अनतर
वेदाहृतसूत्रयोर्भेदकृतापत्ताख्यासमानत्वेप्रदोषः। इदानीं वार्त्तिककारः शास्त्रस्य नियमविधिरूपतया
सार्थकतामाह। सिद्धे शब्दार्थसंबंधे लोकतोर्थप्रयुक्ते शब्दप्रयोगे शास्त्रेण धर्मनियमो यथा लौकिकवैदिकेषु। लो
कादेव हि प्रथममवगतिः। अव्युत्पन्नप्रतिव्याकरणादीनामप्रवृत्तेः। अर्थवद्धातुरित्यादिहि व्याकरणे शक्तिग्रहो
पजीवकं। तथा च समर्थसूत्रेऽपि वार्त्तिकं। अर्थानादेशनादिति। अनेकमन्यपदार्थ इत्यादिकं हि लोकसिद्धमर्थम
नुवदसाधुत्वाख्यानपरं। ततश्च लोकादेव शब्देऽर्थे तयोः संबंधे च सिद्धे अर्थबोधनाय शब्दप्रयोगे ऽपि प्रसक्ते गवादय
एव प्रयोक्तव्या न तु गाव्यादय इति नियमार्थं शास्त्रं नियमफलं तु धर्म्मः। तत्रास्मान्नौ दृष्टान्तः। प्राङ्मुखोन्नानि भुं
जीतेत्यादि लौकिकशब्देनोक्तः। व्रीहीनवहन्तीत्यादिश्च वैदिकशब्देनोक्तः। धर्मनियम इति च षष्ठीतत्पुरुषः। अ
श्वघासादिवत्। न च चतुर्थीतत्पुरुषः। प्रकृतिविकृतिभावविरहात्। ननु पदानि प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न तर्हि कि
मर्थमप्रयुक्ता अपि ऊषतेरचक्रमेतस्माद्यौ व्युत्पाद्यन्त इति चेन्न। आपि ज्ञानं विना अप्रयुक्ततायादुरवधारणा त्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(किंस्विदावपनं महत् भूमिरावपनं महत् इति प्रश्नोत्तर ग्रंथविशेषः २)

धार थर

शा०कौ० १९ तां महान्हि प्रयोगविषयः। तथा च भाष्यं। सप्तद्वीपा वसुमती त्रयो लोकाश्चत्वारो वेदाः सांगाः सरहस्याः बहुधा भिन्नाः ए
कशतमध्वर्युशाखाः सहस्रवर्त्मा सामवेदः एकविंशतिधा बाह्वृच्यं। नवधाऽथर्वणो वेदः वाकोवाक्यमितिहासः पुराणं
वैद्यकमित्येतावान्प्रयोगस्य विषय इति। बह्वृचानामाम्नायो बाह्वृच्यं। छंदोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्य इ
ति ञ्यप्रत्ययः। चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तत्वादाम्नाये। अथर्वणा प्रोक्तो वेदोऽथर्वा उपचारात्प्रयोग इत्येके। वसंता
दिषु अथर्वन् आथर्वणाः इत्युभयोः पाठसामर्थ्यात्प्रोक्तप्रत्ययस्य वा लुगिति तु न तत्त्वं। अत एव भाष्यं वक्ष्यते। तेन
प्रोक्तमिति प्रकृतस्य ऋषिभ्यो लुग्वक्तव्यः। वशिष्ठोऽनुवाकः। ततो वक्तव्यमथर्वणो वेति। तमधीते आथर्वणिकः वसं
तादित्वाट्ठक्। दांडिनायनेत्यादिसूत्रे निपातनाट्टिलोपाभावः। आथर्वणिकस्याम्नाय आथर्वणः। आथर्वणिक
स्येकलोपश्चेति आथर्वणिकादणः तस्मिन्नियोगेन कलोपश्च। प्रकृतमनुसरामः। एतावंतं प्रयोगविषयं पर्यालो
चयितमशक्तेरप्यस्मदादिभिर्लक्षणानुगतानां प्रयोगाणामनुमेयत्वात्। अस्ति च लोके दाहनानामपि वेदप्रयोगः।
समासेष्वनौ रेवद्रूपमित्येतरे ऋतं ब्रह्मचक्रा। यत्रानश्वकाजरसं तनूनामिति। ननु लक्षणे योऽयं दिनानां दिना शा०कौ० १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शो२

सिद्धिस्तर्हि वचनीत्यादेनामपि स्यादिति चेन्नानहि वचिरंतिपरः प्रयुज्यते इत्यभियुक्तानामविगीतव्यवहारेण सामान्यशा
स्त्रस्य संकोचात्। अभ्युपगतो हि विषयविषयिणापापतितस्य कर्मानधिकारस्य त्वाऽग्निहोत्रादिष्कृतीनां संकोचः वि
शेषविषयेण शिष्टाचारेण सामान्यस्य तेः संकोचस्य तदुक्तो आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलमिति। यत्र तु अप्रयो
गः संदिग्धः शास्त्रानुगमश्च तत्र निष्प्रत्यूहमनुमानं। तदुक्तं। यथा लक्षणमप्रयुक्ते इति। अप्रयु अनिश्चितप्रयोगे इत्य कौ ४
र्थः। निश्चिताप्रयोगे तु लक्षणं न प्रवर्त्तते एवेति निष्कर्षः। नन्वेवं ब्राह्मणो ब्रवणादिति कल्पसूत्रप्रयोगेणापि विशेषवि
षयकाचारेण ब्रुवो वचिरित्यादीनां संकोचापत्तिः। त्रिशंकादयाज्यया जनेनापि स्मृतिसंकोचापत्तेस्तुल्यत्वात्। तत्र धर्मेबु
आनुष्ठानेनास्तीति चेत्। इहापि साधुत्वबुद्ध्या प्रयोगो नास्तीति तुल्यं। यर्वाणस्तर्वाण इति वदभियुक्तानामपि असाधु
प्रयोगस्य कृतो वेहि नुपपत्तेश्च। अत एवेतिहासपुराणादिष्वपशब्दा अपि संतीति हरदत्तः। नर्दिमन्नासूत्रे भाष्ये पिस्प
ष्टमेतत्तदकोविदः। आर्षप्रयोगेष्वपि छंदसि विहितस्याख्यातस्य प्रवृत्त्या साधुत्वे समर्थ्यते। न च गौणमुख्यन्यायेन मुख्य छंद
स्येवतत्प्रवृत्तिः। स्वरितत्वप्रतिज्ञया तद्व्याख्यानवक्षतिहि स्वरितेनाधिकार इति सूत्रे विशेषणविशेष्यभाविकंकाप्यमिति। गौण राम०

(स्वरितेनेति सूत्रे भाष्ये कारिकाखंडमिदं। विशेषणायेत्यस्य गोणसंग्रहायेत्यक्षरार्थस्तत्रह गोणसादिना १)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(विधिरत्यंतमप्राप्तेनियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते।२) (शशकश्शल्लकी गोधा खड्गः कूर्मश्च पञ्चमः।२)

शा० कौ० २० सुखयन्त्याकोहि स्वरितत्वमतिशास्यलेन प्रवर्त्तते इत्यर्थः। उपपादयिष्यते चेदं। अत एवाषित्वात्साधुतेति तत्र तत्रोद्घोषः
संगच्छत इति दिक्। यद्यपि अप्राप्तांशपूरणफलको नियमविधिः इतरव्यावृत्तिफलकस्तु नित्यप्राप्तिविषयकः परिसं
ख्याविधिरिति पूर्वोत्तरमीमांसयोर्व्यवहारस्तथापीह शास्त्रे परिसंख्यापि नियमशब्देन व्यवह्रियते। तेन पंच पंचनखा भ
क्ष्या इत्यस्य नियमोदाहरणतया उपन्यासो न विरुद्धः। न चासौ मांसभक्षकरीत्यापि नियमो भवत्विति वाच्यं। पंचातिरिक्तभ
क्षणे प्रायश्चित्तविधेरसंगतत्वापत्तेः। पंचानामभक्षणे प्रायश्चित्तापत्तेः। गृह्येपि निवसन्विप्रो मुनिर्मांसविवर्जनादिति
आदिस्मृतिव्याकोपाच्च। अत एव त्रिदोषापि परिसंख्येव तत्राश्रितेति दिक्। अनेन च बोधे यो नियमातिक्रमे कृते अ
पूर्वं परं न भवति। दृष्टस्त्वर्थावबोधो भवत्येव। अवहननातिक्रमेपि वैतुष्यवत्। दिगंतराभिमुखभोजनेन तृप्तिवच्च।
न चापभ्रंशानामवाचकतया कथमर्थावबोधकत्वमिति वाच्यं। शक्तिभ्रमवतो बोधकाभावात्। विशेषदर्शिनस्तु द्विविधाः
। तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवंतस्तद्विकलाश्च। तत्राद्यानां साधुस्मरणद्वारा अर्थबोधः। द्वितीयानां तु बोध्यार्थसं
बद्धपदार्थान्तरवाचकस्य स्मृतौ सत्यां तेनात्त लक्षणया बोधः। सर्वे नाम स्मृते वी। तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण साधुस्मृतेर्वा। राम० २०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अर्थाध्याहारपक्षाश्रयणाद्धेति यथायथं बोध्यं । अपरे त्वाहुः । अपभ्रंशा अपि वाचका एवान्यथाहि अस्मा-
त्पदादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छाशक्तिरिति मते भगवदिच्छायाः सत्त्वात्तद्विषयकत्वादपभ्रंशेभ्यो बोधजन-
नस्य शक्त्यभ्रमदशायां तेनाभ्युपगन्तुं वीरा शक्तिः पदार्थान्तरं तदिति मतेपि कल्पकं साधुसाध्वोस्तु-
ल्यमेव । असाधुस्मारणद्वारा साधुर्बोधक इति वैयर्थ्यमस्याप्यापत्तेश्च । स्वीकृतं हि परेणानिवादिस्मारितानां लादीनां
असाधूनामपि बोधकत्वं । ननु साधूनामल्पत्वात्तत्रैव लाघवात्तच्छक्तिः कल्प्यत इति चेन्न । न वयमपूर्वं किंचित्कल्पया-
मः । किंतु यथा घटजननसामर्थ्यमेव दण्डादेः शक्तिः तथा घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्तिः । सा च
कारणत्वापरपर्याया शक्तिभ्रमाद्बोधं वदता त्वयाप्युपेतैव । शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वं परं मम तु नो विषयाबाधादिति
ब्रूमः । नन्वेवं गौणमुख्यव्यवहारोच्छेदः सर्वे सर्वस्य वाचका इति पर्यवसानादिति चेन्न । त्वन्मतेपीश्वरेच्छाया गौ-
णत्वापत्तिप्रसंगस्य तुल्यत्वात् । रुहन्दोवनदृच्छामीति चेत् । मधुरतरमेभोगनद्विरहाभ्यां गौणमुख्यविभाग इति
गृहाण । ननु तत्र न केवलं नागृहीतादपि तर्हि कारणात्कार्योदयः स्यादेवेति चेन्न । पदार्थस्मृतिरापाद्यते वा कार्यबोधो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श०कौ० वाचकादेः संबंधग्रहं विनानुपयोगात्। नान्यः द्वाराभावात्। पदार्थस्मरणं हि द्वारं। एवं च महदेव लाघवं। साधु
२१ स्मारणाकल्पनाक्लेशश्च न भवतीति। साधुत्वं तु जातिविशेषात्मकं इत्युक्तमेव। समानायामर्थावगतौ शब्देश्चा
पशब्दैश्चेति भाष्यमप्येतत्पक्षमुपात्तोति दिक्॥ ॥इति शब्दानां वाचकत्वावाचकत्वविचारः॥ ॥प्रयोगशब्दस्
पाददानो वार्त्तिककारः प्रयोगाद्धर्मो न तु ज्ञानमात्रादिति सूचयति। युक्तं चैतत्। एकः शब्दः सम्यग्ज्ञातः सुप्रयुक्त
इत्यत्र ज्ञानप्रयोगयो[illegible]नुपादानस्याविशेषेपि प्रतिपदाधिकरणन्यायेन यदेकस्मादपूर्वं तदेतरस्मादपीति। प्रयोगा
त्फलं ज्ञानं तु न तदंगमित्यभ्युपगमात्। प्रयोगस्य फलं प्रति संनिहितत्वाच्च। ज्ञानस्य तु व्यवहितत्वात्। ज्ञानस्य प्रयोगांगता
यां दृष्टार्थतालाभाच्च। उक्तं च भट्टैः। सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते। पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्य
तामिति। अत एव तरति मृत्युं तरति ब्रह्महत्यां यो ऽश्वमेधेन यजते य उ चैनमेवं वेदेत्यादिष्वपि ज्ञानपूर्वकानुष्ठानात्फलमि
त्येव सिद्धांतः। तदुक्तं वार्त्तिककारैस्तुल्यं वेदशब्देनेति। वेदः शब्दो विधायकोऽयमर्थस्याश्वमेधादेस्तेनेदं तुल्यमित्य
र्थः। तेन वैदिकशब्दानामपि पक्षकोटिप्रविष्टतया दृष्टान्तासंगतिरिति नाशंकनीयम्। यत्तु सुराइति पूर्वोदाहृतमभ्यु शा०
२१

१(१साधुशब्दाः धर्मफलकाः। धर्मफलकत्वेन वेदबोधितत्वात्। यथाऽश्वमेधादिः।)१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तिरपि अपशब्दप्रयोगात्प्रत्यवायंबोधयंतीसाधुप्रयोगाद्धर्मंगमयति।वाजसनेयिनांब्राह्मणेतस्मादेषाव्याकृतावागु
द्यतेइतिश्रुतिरप्येवं।भाष्येतुअभ्युपेत्यवादेनसाधुज्ञानात्फलमित्ययमपिपक्षःसमर्थितः।नचैवमपशब्दज्ञाना
द्धर्मोपिस्यादितिवाच्यम्।यावद्वचनंवाचकमित्यभ्युपगमात्।नम्लेछितवाइत्यादिनाअसाधुप्रयोगस्यैवनिषेधा
त्।नचव्याकरणाध्ययनेप्रवृत्तस्यपरिनिष्ठितपदत्वादिबोधार्थंदुष्टप्रयुक्तीनांप्रयोगोप्यावश्यकस्तेनैवेतिवाच्य
म्।नहीयस्तानमात्रेणनिर्वाहात्।अतएवलौकिकंप्रक्रियावाक्यंदृष्टमात्रसंयोगवदित्यनित्यसमासेष्वपद
विग्रहाभ्युपगमः।अपापिबुध्यमाचनार्थंतत्प्रयोगआवश्यकइत्याग्रहः।तथापिनक्षतिः।अनपभ्रंशत्वेनतेषां
मत्ववायाजनकत्वात्।नेहितेशास्त्रैर्वैकल्पादिप्रयुक्ताःयेनगाव्यादिसाम्येभंजेरन्।अपभ्रंशत्वादसाधुत्वेनाग्रहक
थापिनक्षतिः।शब्दस्वरूपपरत्वात्।अनुकरणानांसर्वत्रसाधुताभ्युपगमात्।नहिहेलयोहेलयइतिश्रुतिपाठोपि
प्रत्यवायजनकः।शब्दस्वरूपमात्रपरास्तेभिन्नाएवसाधवश्चेतितत्त्वं।अतएवसाहेहशत्रुर्वर्द्धस्वेतिपाठेपि
तत्कृत्याप्यस्मार्थपरस्यऊहितस्यानाम्नानादमंत्रत्वपादिपर्युदासेनमंत्रेविधीयमानोऽरकश्रुतिनप्रसक्तो

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श०कौ० तिप्रसङ्गः। अत एव साधुत्वासाधुत्वयोरेकस्मिन्नसम्भवो ऽभावश्चेति विरुद्धसहृत्तुपपादतपाऽर्थभेदाच्छब्दभेद इ
२२ तिदर्शितं प्र त्तं। च प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अपशब्दानुकरणस्यासाधुताशंक्या। असाधूनां शास्त्री
यप्रकृतित्वाभावात्। असाधुत्वस्य शास्त्रीयकार्य्यत्वाभावाच्चानयोः शास्त्रीयमप्यतिदिश्यत इति। टल्कृ सू
त्रे भाष्ये स्फुटमेतत्। इडुपचयुप्रभृतिप्रयोगादपशब्दज्ञानादप्यभ्युदयो नास्तीति प्रागुक्तरीत्या स्थितेऽपि अभ्युप
त्यापि प्रत्यवायं भाष्ये कूपखानकन्याय उदाहृतः। तथाहि। कूपखनन यद्यपि कर्द्दमेन लिप्यते खनन तथापि ततो
लब्धेन जलेन तं मलं दूरीकरोति फलान्तरं च लभते तथेहापि परिनिष्ठितरूपज्ञानात्सर्वोऽस्य प्रत्यवायनिरासे फ
लान्तरं च लभत इति। सोयं कूपखानकन्यायः। कूपं खनतीति विग्रहे कर्म्मण्यणि प्राप्ते वासरूपन्यायेन ण्वुल्। तिस्य स
मासत्वाभावात्कूपस्य खानक इत्यस्वपदविग्रहः। न च शिल्पिनि ष्वुना सरूपेण ण्वुलो बाधः स्यादिति वाच्यं। इह खन
नकर्तृत्वमात्रस्य विवक्षया शिल्पित्वस्याविवक्षितत्वात्। तस्मात्सर्व्वं पापिगाद्यादिप्रयोगे प्रत्यवाय इति स्थितं।
तत्रेदं भाष्ये सिद्धान्तितं। याज्ञे कर्म्मणि प वायं। नन्वेच्छितवा इत्यस्य कृत्नप्रकरणे पाठात् क्रतुप्रयोगाद्बहिस्तु अपश राम०
२२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दंसप्रयुक्तानोनदुष्यन्ति। एवं हि स्रूपतो। पर्वीणास्तर्वीणो नामऋषयो बभूवुः प्रत्यक्षधर्माणः परापरज्ञा इति प्रत्यक्ष
धर्माणो योगजधर्मबलेन साक्षात्कृतधर्माः। अत्रायमर्थस्तेषां यः। योगिनस्ते ते विरक्त्यतिशयाल्लौकिकेषु विषयेष्वाग्र
हविरहेण यथा तथाऽस्माकं भवत्विति विवक्षयोपदानुल्लदान इति वक्तव्ये पर्वीणास्तर्वीणा इत्यभूवुः। यास्तेकर्मणि
पुनः साधूनेव प्रयुक्तवन्तः तेन पर्वीणास्तर्वीणा इत्येवं रूपमेव संज्ञां मुनयो लेभिरे इति। मत्राम्भवाङ्गः। स्कन्द्यपायपमो
समक्षादिपुरुषार्थमपि विघ्नितः। प्रतिषेधः कृतो रंगामिदः प्रकरणान्मुया दिति। अपरेत्वाहुः। कृतो वीहिः प्रयो (तत्संगादिः ४)
गेपि पुरुषः प्रत्यवैनीति। निगमयमाशयः। नानृतं वदेदित्यनारभ्याधीतः पुरुषार्थोपि निषेधस्तावदस्तीति
निर्विवादं। तत्र निषेध्यमनृतं द्विधा। शब्दानृतमर्थानृतं चेति। शब्दस्यार्थस्य वा विपरीतप्रवृत्तिहेतुभूतमनुच्चार
णं अनृतवदनं। एवं च यथा अर्थानृतं वदतः प्रत्यवायस्तथा शब्दानृतमपीति तुल्यं। कृतुमध्ये पुनरयमर्थो
पुरुषोपि प्रत्यवैति। कृतुरपि विगुण इति वचनद्वयबलान्निश्चीयते इति दिक्। यथा च प्रयोगे साधूनां नियमस्त
था साधुत्वज्ञानेपि व्याकरणस्य नियमः इत्यवधेयम्। आहिताग्निर्वा गुप्ततेइति प्रागुक्तश्रुतेः। आहिताग्न्याकार

(गच्छतीत्यादौ वार्त्तिकाद्यपेक्षाया अपि सत्त्वात् ५) गौ०ग०२)

श०कौ० २३ णसंस्कृतेति हितदर्शः । व्याकरणशब्दस्य योगरूढ्या लक्ष्यलक्षणसमुदायपरः । सूत्रमात्रपरो वेति पक्षद्वयमपि भा
ष्ये स्थितं । तत्राद्यपक्षे सूत्रमात्रमधीयाने वैयाकरणशब्दप्रयोगो भाक्तः समुदायवाचका हि शब्दाः क्वचिदव
यवेष्वपि प्रयुज्यन्ते । यथा पूर्वे पञ्चाला उत्तरे पञ्चाला इति । द्वितीयपक्षे तु व्याकरणस्य सूत्रमिति प्रयोगो राहोः शिर इ
तिवद्बोध्यः । अष्टाध्याय्या एकदेशः सूत्रमित्यवयवावयविभावे षष्ठीति वास्तु । अस्य च न सायं रक्ष इत्यादिवत्तान
न्वैवमपि सूत्रमात्राच्छब्दाप्रतिपत्तेर्नियमानुपपत्तिः । पदच्छेदविग्रहयोजनादिभिः सूत्रार्थस्यैवाभिव्यञ्जनात् । अत
एव तु सूत्रं तु च्यमानमपि उपेक्ष्यते । यत्रैव तु सूत्रस्य तात्पर्ये लेशोऽप्यस्ति तदेव तु गृह्यते । तदुक्तं सूत्रेष्वेव हि तत्सर्वं यद्वृ
दिकं ४ त्तौ यच्च वार्त्तिके इति । अत एव बहुलग्रहणं साफल्यमिति दिक् । नन्वेवं किं वर्णोपदेशेन । न हि तद्बलेन कस्यचिच्छब्द
स्य साधुत्वमवगम्यते । न च कलधौतादिदोषरहितवर्णस्वरूपप्रतिपत्तिरेव तत्फलमिति वाच्यम् । लोकत एवाविप्लुत (निर्दिष्ट३
वर्णप्रतीतेरवश्यवाच्यत्वात् । अन्यथा लुनादिपाठस्यापीह कर्तव्यतापत्तेः । तदुक्तं इष्टबुद्ध्यर्थश्चेद्धुदात्तानुदात्तस्वरिता
नुनासिकदीर्घप्लुतानामप्युपदेशः इति । एकश्रुत्या सूत्रपाठादुदात्तादिस्वरत्रयस्यापि कर्त्तव्यः पाठः इत्युक्तं त्रैस्वर्ये श० २३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

णपाठेहिअन्यतमस्योच्चारणादेवसिद्धेद्वयोरेवकर्तव्यतांब्रूयात्।अतएवचलोकेचैत्स्वर्ण्मिकस्तुल्यासहविकल्पतइतिस्या
प्यते।एतच्चविभाषाछंदसीत्यत्रस्फुटीकरिष्यामः।ननुनिर्दिष्टस्यजातिपरत्वात्प्लुतादिसंग्रहःस्यादितिचेन्न।संवृत
कलध्मातानामपिसंग्रहापत्तेः।तदुक्तं।आकृत्युपदेशात्सिद्धमितिचेत्संवृतादीनांप्रतिषेधइति।तत्रह्रस्वस्यावर्ण
स्यसंवृतत्वगुणकत्वेपितदितरेषामवर्णानांसंवृतत्वंदोषः।आदिशब्दात्कलः।स्वस्वोचितस्थानभ्रष्टः।तथाध्मातःश्वासभूयिष्ठ
तयाह्रस्वोपिदीर्घवल्लक्ष्यमाणोध्मातः।एवंदीर्घोपिह्रस्ववत्कालसंकोचेनोच्यमानोऽर्द्धकः।एवंकारेणादिशब्दादपिव (इंद्रियप५
हवोदोषाः।शिक्षाप्रातिशाख्यादिषुप्रसिद्धाः।तत्तद्दोषविशिष्टानामपिअत्वादिजात्याक्रांतत्वाज्जातिपरनिर्देशप
क्षेतेषुनिवृत्तिरितिस्थितं।नचगर्गादिबिदादिपाठस्यतंत्रेणोभयार्पितयावर्णशुद्धिलाभः।अपठितेषुप्रातिपदिके
षुतथाप्ययोगेतः।स्यादेतत्।सर्वोअजव्यक्तयोहलव्यक्तयश्चशास्त्रांतेशुद्धाःपठिष्यन्तेअअइतिवत्।नैवंगौरवात्।तद्व
लेनसर्वेषामनुवंधानांप्रत्याख्यानात्।इत्संज्ञालोपयोरपिप्रसंगात्।तथाहिशीङ्धातोर्ङकारंपरित्यक्ष्यामः।ईकारंच
कलंपठिष्यामः।ङितआत्मनेपदमित्यस्यस्थानेकलादात्मनेपदमितिपठिष्यामः।कलस्वप्रक्रियादशायामेवाप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रा०कौ० २४

ष्याऽऽकारः। प्रयोगेत्वमुद्रस्व। प्रत्यायत्रेः शास्त्रोनेकरणमपि शास्त्रीयसकलकार्यप्रत्यासिद्धत्वलाभाय। एवं च प्रक्रिया
यां दोषस्य कलादेरप्रयोगेपि परिनिष्ठिते रूपे न कश्चिद्दोषः। यथा यथान्यासपक्षेपि अकारस्य विवृततप्रक्रियामा
त्रविषयात्वत्प्रयोगसमवायिनी तद्वदिह पक्षे कलादयोपि प्रयोगे न कश्चिद्दोषः। धर्मिकल्पनातः इतिन्यायपक्षेह्येवोध्नः।ऽ
कारादयो हि नयाधर्मिणाएव पाठ्याः। मया तु प्रयपठनीयस्य ईकारस्य कलत्वमात्रं कल्प्यमिति। नन्वस्मिन्पक्षे स्वरित
त्वितरस्य च कथं कार्यमिति चेत्। ध्मातात्वित्रयीमिमायद्दिति। एवं आद्यंतौ टकितौ विसत्र आद्यंतौ कलध्मातौ वितौ इज्ञा घा
गमाश्च निरनुबंधाः कलाः पाठ्याः। आनुगादयो ध्माताः। ऋदृलृत्रइत्यस्य स्थाने ह्रइति द्विदोषं पाठ्याः। आदिरंत्येनेत्यत्रापि
आदिकलौसहेत्यत्का अउइत्यादिकाः संज्ञाः करिष्यंते। कलेनेतिरनौ यानिर्दिशसानि तु अप्राधान्यात्सिद्धौ नइव चरम
वर्णस्य संज्ञा न स्यात्। छुलोपइत्यादौ अणइत्यपनीय अ ओ रिति करिष्यते। स्वरसंधित्वसंदेहापनकरिष्यते। तस्मात्त
वैमनुबंधकार्यादिकं कलादिभिरेव सिध्यतीति चेत्। सत्यम्। सिद्ध्यत्येवं अपाणिनीयं तु भवतीति वेदत्रोच्यते। २४
सिद्धपर्यायवर्णोपदेशः। एवं चाक्षरसमुपदेशादेव उदात्तादिसिद्धिं गोलत्वकलादिष्वतिप्रसंगइत्यपरिहार्यः। आगमा

राम० २४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वविकाराश्च प्रत्ययाः सह धातुभिः । उच्चार्यन्ते ततस्तेषु नेमे प्राप्ताः कलादयः इति । यत्तु अ। ग्रहणं प्रातिपदिकेषु प्राप्ता एवेति ।
तन्नान्यथापि प्रतिपदपाठस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा शास्त्रं त्रपुषइत्यपि स्यात् । मंचके मंत्रकं इति पला
शो पलाषइति । स्यादेतत् । स्वरवर्णानुपूर्वीनिर्णयाय प्रतिपदपाठस्तर्हि कलादिनिवृत्तिरपि ततएवास्तु । उणा
दिसूत्रात्पृषोदरादिसूत्राद्वा साधुत्वाभ्यनुज्ञाने विशेषावधारणं तु निघण्ट्वादिनेति चेन्न कलादिनिवृत्तिरपि शिष्टप्र
येनास्तु । सत्यं । आनुषंगिकी कलादिनिवृत्तिः । वर्णोपदेशस्य मुख्यं फलं तु प्रत्याहारनिष्पत्तिः । प्रत्याहारस्तु अ
णादिसंज्ञापरः । प्रत्याह्रियन्तेऽनेन वर्णा इति व्युत्पत्तेः । नच ग्रहणकशास्त्रेणानिष्पादितास्तु अकारादिसंज्ञास्व
तिप्रसक्तिः । योगरूढ्यभ्युपगमात् । तस्मादादिरन्त्येनेत्येतत्सूत्रसिद्धाः संज्ञाः प्रत्याहारशब्दवाच्याः । तन्निष्पत्तये
च वर्णोपदेश इति स्थितम् ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥ ॥ अइ
उण् । संज्ञासूत्रमिदम् । आदिरन्त्येन सहेतेत्यनेनैकवाक्यत्वात् । अइउणित्यत्र आदिरकारः अन्त्येन णकारादिना
सहितः सन् आद्यन्ताभ्यामाक्षिप्तानां मध्यगानां स्वस्य च संज्ञेति निष्कृष्टवाक्यार्थः । अत्र अकारादीनां संज्ञारूपेणानुकार्ये

स्प्रै२

प्रतीकं च वर्णेभ्यो विभक्तिशंकायामाह

तत्रापावनुकरले आह

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

औत्त्रगृहीतस्यैव शब्दस्य भेदभानोपपत्तौ तत्र शक्तिरित्याशयः शब्दजन्यबोधस्याविभानात्॰ भेदपक्षे त्वाह॰

णावासंतोप्यर्थवत्वस्याविवक्षितत्वात्प्रातिपदिकत्वं नेति गविन्यपमाहेत्यादाविवविभक्तेरनुत्पत्तिः सुपांसुलुगितिलु
ग्वा। छंदोवत्सूत्राणीति भाष्यकारेष्ट्याछंदोगेषु व्याकरणसूत्रेष्वपि छांदसकार्यातिदेशात्। सत्याख्याविनिस
त्रैछंदः प्रदेशेषु गोणानुरवल्लाय्योनप्रवर्तत इति वक्ष्यमाणत्वाद्वा। स्यादेतत्। स्वरसंधिनेहभाव्यं तत्र अइत्यत्र विभक्तेः
सुत्वषत्वलोपेषु कृतेषु इहेत्यादाविवल्लोपासिद्धत्वासंधिर्नेति। समाधानेपि इकारस्येकोः सवर्णे इति ऋकारस्य चतक
इति प्रकृतिभावसंभवे। पिरंदैतोरयायादेशो दुर्वारौ। कैयटोक्तं यत्तु वर्णोपदेशकाले अनादिसंज्ञानामनिष्पादात्संधिर्नेति
तन्निःसं। वर्णोपदेशे इत्संज्ञायां अचप्रत्याहारे वा निष्पन्नेप्यवर्तमानानां परगादीनां सुद्धुपास्य इत्यादौ तदस्येव एव
उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रांतेवर्णोपदेशादावपि सत्त्वेनाव्यापकत्वात्। अत्र्यपानुत्वासत्प्रयत्नमित्यादौ सवर्णा
दीर्घेनस्यात्। तत्पाअर्थवत्सूत्रांतगतानां प्रातिपदिकत्वात्। प्रत्ययः परश्चेत्यादौ सुप्रत्ययोत्पत्त्या प्रातिपदिकात्वे
कयोर्द्विवचनैकवचने बहुषु बहुवचनमित्यादौ तत्त्वाद्विभक्तिः। ससजुषोरित्यत्रुः खरवसानयोरिति सूत्रेविसर्गे
स्वनस्यात्। इति सर्वोपप्लवः स्यात्। स्वाध्यायोध्येतव्य इत्यस्येहनानेत्यादिस्कोतेस्त्वस्मिन्नपि स्वाध्यायप्रवृत्तिस्तस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दीर्घादीनामपि चेत्तुल्यं पराणां वापि नत्वेवं ग्रहणकशास्त्रमपि अणोः प्रगृह्यस्येत्यादौ न तरस्परवस्त्वस्मिन्नपि
प्रवृत्तेनतत्पदीर्घाणामनणत्वेन सवर्णग्राहकत्वेनानोनिमित्तत्वेनापि अप्येतेनिचन्त्रावैषम्यात्। पदार्थसंसर्गो हि
वाक्यार्थः तद्बोधश्च पदार्थज्ञानसभावी। तथा चाणशब्देन येउपस्थितास्तेषां सवर्णग्राहकत्वं तत्रार्थः। अणशब्दश्च
आदिरन्त्येनेति सूत्रेण अक्षरसमाम्नायपठितेषु संकेतितइति तानेव त्रीनुपस्थापयति। तथा चाष्टादशानामपि अ
कार संज्ञेति पृथगेव सन्त्येतसूत्रांतरेषु व सवौ इत्यादौ अकारोऽष्टादशानां उपस्थापकः स्त्रचितं ननु ग्रहणकसूत्रे
पि एतद्वाक्यार्थबोधात्मा गष्टादशस्वगृहीतशक्तिकत्वात्। नहि मिचिपृवृद्धिरित्यादावादैचामनुपस्थापको पि वृद्धि
शब्दो वृद्धिरादैजितिसंज्ञासूत्रेतानुपस्थापयति। किंतु स्वरूपमेव। संज्ञासूत्रेव सामान्याधिकरण्यादादैचां
वृद्धिशब्दवाच्यत्वावधारणात् सूत्रांतरेषु संज्ञिनामनुपस्थितिर्निर्बोधेति दिक्। तस्मादइउणित्यादौ स्वरसंधिः
मा भो नैवमिति चेत्सत्यम्। संहिताविरहान्तपराणाद्यः अनित्या हि वाक्ये संहिता। उक्तंचा संहितैकपदे नित्या नि
त्या धातूपसर्गयोः। नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते इति। समाससप्रपञ्चकारणांगोवलीवर्दन्यायेन

(विसंधितायांशब्दस्यसाधुत्वेपितादृशपदप्रक्षेपात्पापस्यदुष्टत्वेनवर्णनादित्यर्थः।४)
(संस्कारभवनयोग्यस्थलेतदकरणंच्युतसंस्कृतिः।४)

शौ० कौ० २६ एकपदइत्यनेनैवतत्संग्रहसिद्धेः।इयंचप्राचांपरिभाषास्कंदेशानुमतिद्वारासंहिताधिकारेणैवस्थापिता।असंहितायां
परागादिनिवृत्त्यर्थोहिसंहिताधिकारः।अतएवाहेरोहिणित्वमसिशीलवतीषुधन्वारत्नंनिवारयपतिंमखिदु
र्विनीतं।जालंततेराननवासगृहंप्रविष्टः।श्रीरणीतटंस्थ्यातिकिंकुलधर्मएषइत्यत्रधन्वारत्नमित्यस्यनासाधुता।
अतएवालंकारिकैश्च्युतसंस्कृतित्वापेक्षयाप्रयोगेविसंधितानामदोषांतरंगणितं।नचेहास्तीत्यन्यदेतत्।नन्वेव
मप्यसंहितायांकालव्यवायादेवपरागादेरप्राप्तौकिंसंहिताधिकारेणेतिचेन्न।संहिताधिकारबहिर्भूतानांकालव्यवाये
पिप्रवृत्तिस्तथापितंतदारंभात्।तेनअग्नाविष्णूइत्यग्नाविष्णू।इत्यादाववग्रहेपिआनङादयः।अग्निमीळइत्य
त्रपदविभागेपिनिघातः।तेनोग्रसंतामित्यादौनसात्पत्वसिद्धिः।नन्वेवंपुरःहितमित्यवग्रहेहिशब्दस्यस्वरित
त्वंबह्वृचैःपठ्यमानमसंगतंस्यात्।नपायूग्नावचीतिसंहिताधिकारआशास्त्रसमाप्तेरितिसिद्धांतात्।स्वरितविधेश्च्यत
दंतर्भूतत्वात्।अतएवतैत्तिरीयाअवग्रहेहिशब्दमनुदात्तंपठंति।अतएवबह्वृचाअप्यग्निमीळइत्यस्यपदविभाग
पाठेनिघातमेवकुर्वंतिनतुस्वरितमपीतिचेन्न।सत्यमप्रातिशाख्येविशेषविधानात्स्वरितसिद्धिः।उक्तंहि।यथासं राम० २६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(संहिताविपर्ययो॰)

धीर्यमानानामनेकीभवतांस्वराः। उपदिष्टत्वाविघादक्षराणामवग्रहहरति। तदेवं अइउणित्यादौ संहिताविरहा
न्नसंधिरितिस्थितं। केचित्तु चादिषु पाठान्निपातसंज्ञा। निपातएकाजितिप्रगृह्यत्वं। ततः प्रकृतिभावः। यद्यपि अ
निपातानामपीहग्रहणान्निर्देशः दध्यत्रोदाक्षिः स्ताक्षिरित्यादि सिद्धयेत यापि न सर्वोप्यक्तयः साक्षान्निर्दिष्टव्याः। आ
नंत्यात्। किंतु काचिद्व्यक्तिर्निर्दिश्यमानास्वसदृशीरितरा अपि गृह्णातीति वक्ष्यते। तत्र किं निपातव्यक्तिरेव नि
र्दिश्यतां उत तद्वितरेति संशये आद्य कोटिरेव युक्ता। संहिताकार्यविरहाणां निर्दिश्यमानस्य स्वरूपस्य स्फुटप्रतीति सि
द्धेरित्याहुः। कारप्रत्ययस्तु न भवति। बहुलग्रहणात्। सहितोगाख्यायोगाबुल बहुलमित्यत्रो यमेरवाततः। अने
तु इकक्तिपौ धातुनिर्देशे इत्यतो निर्देशशब्दः कारप्रत्ययविधावनुवर्त्तते। निर्देशश्च प्रतिपादनं तेन प्रयोगविशेष
निष्ठानां वर्णानां प्रतिपादने प्रत्ययः। इह तु आनुपूर्वीसंपादनमात्रे तात्पर्यं न तु केवि पुत्र इत्यादौ दृष्टानामकारादी
नां प्रतिपादने अतः कारप्रत्ययाभाव इत्याहुः। अनुकार्यानुकरणयोरभेदविवक्षापक्षे तु अर्थवत्त्वस्याविवक्षितत्त
या वर्णावाचित्वाभावात् कारप्रत्ययाभावः। अत्रेदमवधेयं। अकारः संवृतः। विवृतकरणाः स्वरास्तेभ्य एओ विवृततरो

(प्रयत्नका॰)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(नारदीया)

श०कौ० २७ ताभ्यामेवैओताभ्यामप्याकारः संवृतोऽकार इति शिक्षावाक्यात्। विवृतसंवृतादयः शब्दाः प्रज्ञादिवद्धर्मिपरा इति च मयमुत्स्कृते।
तेन विवृतं करणं येषां ते तथाभूताः स्वरा इकारादय इत्यर्थः। यत्तु छन्दोगविशेषैरेव रोधिवर्णोच्चारणं संवृततामिच्छ
न्ति तुजेयुत्तः संवृता अत्राभेव साम्यइति। तन्न तदीयशास्त्रविशेषमात्रपरं नतु सार्वत्रिकं। यथा साम्नसु शिरारा
पनीयानोऽलवस्तुज्ञाने [illegible] स्वतन्त्रेऽजे अध्यर्थी [illegible] द्विभिः स्तुतमित्यादावेकमात्र ओकार एकारश्च तत्वं तेषां तद्वृत्तः।
इकारादौ वा यथा तथास्तु। अकारस्य संवृतत्वं तु निर्विवादमेव। तथाप्यस्मिन् प्रक्रियादशायां आकारेण दीर्घेण प्लुतेन
च सह सावर्ण्यसिद्धये विवृततरोऽस्मिन् सूत्रे निर्दिश्यते। विवृततरत्वं च प्रयोगदशायां मा भूदिति तदर्थं शास्त्रान्ते अ अ
इति सूत्रं कृतं। तेन हि विवृततरमनूद्य संवृतो विधीयते। न चानुवादसमर्पकेणाकारेण दीर्घप्लुतयोरपि ग्रहणं कथा
स्मिन् बलात्संग्रहः स्यादिति वाच्यं। अदिति तपरनिर्देशसामर्थ्यैकदेशेन ग्राहकस्य षष्ठ्यनिर्देशस्य वा सिद्धान्तविप्रमाणत्वा
त्। वक्ष्यति हि तत्र वार्तिककारः सिद्धं तु तपरनिर्देशात् एकदेशनिर्देशाद्वा स्वराणां नु नासिकभिन्नानां भगवतः पाणिनेः
सिद्धमिति। शास्त्रान्ते च विधीयमानः संवृतः शास्त्रीयकार्ये सर्वत्रासिद्ध एवेति न क्वापि प्रक्रियायां सावर्ण्यप्रति रामः २७

(स्वराणुनासिकाभ्यां भिन्नानां भेदवर्णांश्च सामिसर्थः २)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वंधः। ण्यास्त्र्यौंते क्रियमाणं प्रत्याप त्रिवचनमेव स्यापकं इह विवृततरं उपदिष्टं इत्यस्यार्थस्याय त्नात्। अत एवं वार्त्तिकं अका
रस्य विवृतोपदेश आकारग्रहणार्थं इति तत्र विवृतशब्दो विवृततरत्वपरः। उदाहृतशिक्षानुरोधात्। ननु पुत्कृत रोपि
भ्रलो भवन्नेव पपातेपेहा। पवि वृततरस्याप्याकारस्य विवृतत्वान पापात् सावर्ण्यपपा श्रुतेपि सिस्यतोऽनि वेदना।
सवर्णसंज्ञायां तु स्यप्रयत्नत्वस्य विवृततरत्वाद्यवांतरधर्मपुरस्कारेणैव वक्तव्यत्वात्। अन्यथा ओदौतोरपि सावर्ण्याप
त्तौ गांगा इत्यत्रैव नावं नाव ग्ला वं ग्ला व इत्यादावपि ओतो नाम्य स्मो रिमात्वं प्रवर्तेत। ईदूदेदिति रकारांतस्याविधीयमा
नाम गृह्यसंज्ञाकौ वैहेत्यादावपि प्रवर्त्तेत। एङः पदांतादतीति पूर्वत्वं पंकस्ये अदान विस्रोअस्तीत्यादावपि स्या
त्।...वंह कारादीनामीषद्विवृतत्वादकारादीनां च विवृतत्वात्सावर्ण्याप्रसक्तेर्नोक्तलाविनित्यं न कर्त्तव्य
मिति भाष्यसिद्धांतो व्याकुप्येत। एओङ् इत्यादिसूत्रद्वयेङकारचकारत्नपानुवंधद्वयकरणं चेह लिंगं। अन्यथा
हि अन्यतरेणैव सर्वत्र व्यवहारे त। किं वहुना ऐकारौकारावपि न सिद्ध्येतां आकारादीनामिव सावर्ण्येन
सिद्धेरिति दिक्। तस्मादत्र भाष्यवार्त्तिकयोर्विवृतशब्दो विवृततरे लक्षणयेति नेवनत्त्वा यद्वा विवृतप्रतिज्ञा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्र०कौ० २८ न सामर्थ्यं द्विहृततते रेणसह सावर्ण्यमित्यनीत्यवधेयम्। एवं च भाष्यादिग्रन्थोपष्टम्भाः अतएव वाक्यकारवचनमासका
रहरदत्तेपोऽयमनुसन्धेयोदाहृतशिक्षावाक्योपष्टम्भेन व्याख्यातं। परमार्थतस्तु। अकारो विवृतइत्येव भाष्यवार्त्तिक
स्वरससिद्धं ननु विवृततरइति। न च पाणिनीयशिक्षा। स्वराणामूष्मणां चैव विवृतं करणं स्मृतं। तेभ्योपि विवृ
तावेङौ ताभ्यामैचौ तथैव चेति। प्रागुक्तमतं तत्तु न पाणिनीयम्। अतएव स्वरओऽ: तत्र भाष्यके पठ्यते अकारस्य विवृ
तत्वाद्विहृततराभ्यां संवृतराभ्यां न सावर्ण्यमित्युक्तं। एवं च वृत्तिग्रन्थस्यापि पाणिनीयमतस्यैव नामसकारहरदत्ताभ्यां
कृतं भंक्त्वा व्याख्यानमनादेयं। अपवादान्तूक्ताविति पठतः सूत्रकृतो मते विवृततरस्यापि विवृतत्वमात्रेणसाव
र्ण्यमस्तु। चत्वार आभ्यन्तराः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामाश्रीयन्त इति हत्तिग्रन्थस्वरसात्। नैवं वमेऽङैचोरपि प्रसङ्गः। व
स३ र्णैकाच्येपि पृथङ्निर्देशसामर्थ्यात्। अत्तु वेधतु पसामस: अपिहा तत्र सावर्ण्यप्रसक्तेरिति दिक्। ननु दण्डकमित्या
दौ दीर्घेणसह दीर्घरकादेशः सावर्ण्यस्य फलमितस्ततः। सुतेन तत्सावर्ण्यं किंफलमिति चेदिह आशाश्लिष्ट इति
गुरोरनृत इति प्लुते कृते तेन सह सवर्णदीर्घरकादेशः फलमिति गृहाण। न च दीर्घकरणे प्लुतस्यासिद्धत्वं शंक्याम्प्लु प्रम० १८

से१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तपरग्रहणा अचीतिनिर्देशापके न सिद्धः प्लुतः स्वरितं चेति विवक्ष्यमाणत्वात्। सादेशत्वात्। अक्षरसमाम्नायिकस्य अकार
स्यैकत्वे पि विवृतत्वे धातुप्रातिपदिकप्रत्ययनिपातस्थस्य संवृतत्वादच्त्वं न स्यात्। अक्षरसमाम्नायिकेन भिन्न
प्रयत्नानाममीषामग्रहणात् तेन त्वशानामप्यनामितिह्रोघोऽलोन्त्यपरिभाषया नस्यैव स्यान्तत्कारस्य। अच
श्चेति परिभाषया बाधादनुपस्थितेः। न चाहृषदित्यत्र प्रातिपदिकस्यान्तउदात्तो भवतीति तन्न स्यात्। नापकरस्यत्र
प्रत्ययाकारस्यानच्त्वादाद्युदात्तत्वं न स्यात्। अवनमतीत्यत्र निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमित्याद्युदात्तत्वं
न स्यात्। किंच अस्य ह्याविंशत्यादौ अकारस्य संवृतत्वेनाऽणत्वाद समतिग्राहकत्वेन मुख्यो भवतीत्यादावेवैत्वं स्यान्न तस्माल्लो
भवतीत्यादौ। न चाक्षरसमाम्नायिकस्य विवृतप्रतिज्ञा स्यात् मध्ये तन्मध्ये हशेषु धात्वादिस्थस्यापि तत्कार्यप्रवृत्तिरिति वाच्यं
खट्वाढकमित्यादौ दीर्घसंपादनेन विवृतप्रतिज्ञायाः साफल्ये सति मध्ये विरहात्। न चापि अकः सवर्णे इत्यत्र आ
दिः सन्नेति वचनादनयोरेव अकारककारयोरनुकरणमिति निर्णीतं। तेन प्रत्याहारगतेन विवृतेनाकारेण सावर्ण्ये
दीर्घप्लुतयोर्ग्रहणात् खट्वाढकमिति सिध्यति। अमतिं तु विवृतत्वे अस्य ह्याविंशत्यादिषु च प्रत्याहारेष्वपि संवृतस्यास्य राम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(अअइति वचनेन)

शा० कौ
२९

सेवकार्यस्यान्तरतदीर्घप्लुतयोरिति फलभेदस्य स्पष्टतयाकविवृतत्वप्रतिज्ञायाः सामर्थ्यात् अपोचेत् । प्रसापत्त्या आक्षरस
मान्यापि कसेव विवृतत्वं स्यात् इति न ब्रूमः किं तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिदं हृस्यास्त्रे पावानकारः स सर्वोपि प्रक्रियायां वि
वृतो वा द्रष्टव्य इति । एवमपि प्रश्लिष्टचारणां वर्णानां भेदेन असत्त्वाद्विस्वादानुच्चारितस्य अनणत्वेन सवर्णग्राहकता न स्यात्
किं त्वकः सवर्णे इत्यादौ प्रत्याहारे एव सवर्णग्राहकत्वं स्यात् एवमिकारादयोऽपीकोयणचीत्यादावेव ग्राहकाः स्युर्नेतरत्रे
काचोपसेति चेत्यादौ । नन्वेक एव अकारः तत्कस्यानणत्वमाशंक्यते । नैवमुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मानुपपत्तेः तेषां
चैकधर्मिनिष्ठत्वात् । अनुबंधव्यवस्थापि लोकवद्विष्यति । लोके हि हंसो भव हठजटिलो भवेत्यादिक्रमेणैकस्या
नेकधर्मोपदेशेऽपि तत्तद्गुणभेदेन धर्मा व्यवतिष्ठन्ते । अयेहापि कर्मणि शिरस्त्रैवशाखं चोरहरस्य त्रटित्वं पाणापोष्टकिटित्वंकि
त्वोऽसंप्रतिकइत्यादौ तु नैकमप्यनुबंधकार्यमिति व्यवस्था । अत एव प्राग्दीव्यतोऽण् शिवादिभ्योऽण् इत्यादौ पुनः पु
नरणित्करणं सार्थकं । कथं तर्हि घटेन तरतीति घटिकः । तत्र तोष्वधिकारे नौद्व चष्टन्निति ठन् । कथं च धनसमिति मित्र संयो
गउत्पातो वा धनः । तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ इत्यधिकारे गोद्व चोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यदिति चेत् । आवृत्तिकृता रामः

२९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 (सप्तमीबहुवचने २)

र्व्यन्यपदेशात्स्वविषयाति। नचवाङ्कुकइत्यादौमुख्यव्याविचरितापित्वाङ्गेरेणकार्यासंभवइतिवाच्यं अभ्यादिप्रति
षेधेनेहगौणस्यापिमुख्यसमकक्षतायाज्ञापनात्। अतएवकिरिणेत्यादौसौवेकाचइतिविभक्तेरुदात्तत्वेनभ
वति। आहृतिश्लतेनव्यन्यपदेशेनस्वाश्रयसेकान्यपदेशस्यनिवर्तितत्वात्। नहिद्विपुत्रोद्विपुत्रव्यपदेशं
लभते। तस्मादुक्तरीत्याबाधकाभावाल्लाघवन्तुपसाधकत्वल्लाद्यौरव्यक्तिरेकैवेतिसर्वस्यमितिचेन्न। उदात्त
त्वादिविरुद्धधर्माध्यासेनव्यक्तेर्भेदस्यवाधात्। ध्वनिधर्माएवैतेइतिचेन्नहिकत्वगत्वादिकमपितत्सेवास्त्विति अ
कारेकारादीनामप्येकत्वप्रसंगः। तदेतदुच्यते। अखंडंपदंवाक्यंवाऽवाचकमिति। किंबहुनामात्रालेववर्ण्यंग्यावर्णाः
व्यंजकत्वाभिमतैर्ध्वनिभिरेवसर्वनिर्वाहात्। उक्तंचहरिणा। अनेकव्यक्त्यभिव्यंग्याजातिःस्फोटइतिस्मृता। कै
श्चिद्व्यक्तयएवास्याध्वनित्वेनप्रकल्पिताः॥इति। तस्माद्दृष्टध्वनिभिरेवनिर्वाहस्तर्हिजातिस्फोटएवनोचेत्कखयो
रिवोदात्तादीनामपिभेदएवेत्यापत्तेः। परिनिष्ठितेसतिएवंध्वनिगतान्भेदानुदात्तस्वरितादिकान्वर्णाअनुप
तेतस्वरूपावगतिहेतवइति। मीमांसकमतंत्वर्धजरतीयत्वादुपेक्ष्यमितिस्थितम्। एवंचअनेकावर्णाइतिनैयायि (खसिन्नारो पर्यन्त इत्यर्थः २)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

{ग्रहं संमार्ष्टीत्यत्रग्रहशब्दोत्तरैकत्वस्याविवक्षणात् अन्यथा सकलग्रहपात्रासंमार्जने
अदृष्टोत्पत्तिर्न स्यात् ४}

श०कौः कार्यमुपगतमित्यादावयं जातिपरो निर्देशस्तर्हि अस्य च्वावित्यत्रापि तथैवास्त्विति किं ग्रहणकशास्त्रेण तदुक्तं।
३० सवर्णेऽणा ग्रहणमपरिभाष्यमाकृतिग्रहणादिति। तपरसूत्रे तु जातिनिर्देशप्रयुक्तस्यैवातिप्रसंगस्सभंगायत्त
दादीनामइत्सादौ तु एकमात्रव्यक्तिरपि जातिविशेषणतया विवक्ष्यते। विधेयविशेषणत्वात्तत्पश्वैकत्ववत्। अ
स्य च्वावित्यादौ तु अनुवाद्यविशेषणत्वान्न व्यक्तिर्विवक्षिता ग्रहैकत्ववत्। किंतु अणग्रहणं कुर्वतः सूत्रकृतो
नायं पक्षोऽभिमतः। एकाऽवर्णव्यक्तिरिति पक्षस्तु दूषित एव। अष्टादशावर्णव्यक्तय इति तु अइउण् इति यदि
जातिपरो निर्देशस्तर्हि पुनरणग्रहणं वैयर्थ्यं व्यक्तिनिर्देशे तु उकारो ना अस्य च्वावित्यादौ सवर्णग्रहणानुपपत्ति
रिति महत्संकटं। तस्मादिह सूत्रे तकारस्यास्यायोद्वर्णं चैत्रति चेत्। उच्यते। त्रिष्वपि पक्षेषु अस्मिन्वस्तुतस्सोपपत्तिः
। नन्वाहि सवर्णपरकार इति प्रत्यभिज्ञाबलादकारैकत्वेति पक्षेष नैव व्यवस्थायास्त्वयैवोपपादनाद्यथाके अ
णकार्ये न भवतीति यथा च अप्रत्ययादिविधिस्थले न दीर्घादिप्रवृत्तिः तथा अस्य च्वाविति विधिरपि मालीभवतीत्या
दौ न प्रवर्तेतेति ग्रहणकशास्त्रं क्रियते। तच्च सावर्ण्याधीननिमित्तस्य स्वविहितत्वं प्रतिज्ञायते। तत्तु आक्षरसमा राम०
३०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्थापिकमैं चेन्नुनरपि न प्रवर्तिष्यते इति सावर्ण्यविधिकीप्रतिस्यात् । एवमपि अस्य त्वाविन्मादो अननुगतत्वादेवेत्याह कत्वं
नस्यादिति चेत् । विवृतत्वह्रस्वत्वादेर्विशेषणानस्यापगतत्वात् । नहि मुञ्जजटिलत्वादिवद्देशभेदेनानुपात्ताः स्व
रूपमात्रानुवादेन विहितात् अपि शब्दो दीर्घप्लुतवाङ्गरित्यादेयाप्रवर्तिष्यते । उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासि
कलगुणास्तु स्वशब्देनानुपात्तानभेदकाः इति वृद्धिसूत्रे वक्ष्यते । अनेनैताएव व्यञ्जकपद इति पक्षे अष्टादश अवर्णि
ध्वक्त पद इति पक्षे च यद्यपि ह्रस्वदीर्घप्लुतसाधारणी एका जातिः कण्ठादिजन्यतावच्छेदिका तज्जन्यध्वनिर्व
ग्यतावच्छेदिका वाऽस्ति वा तथापि तद्व्याप्या ह्रस्वमात्रवृत्तिरपि जातिरस्ति तथा च अइउण्सूत्रे व्याप्यजातिपरो
निर्देशः । तेन तज्जातीयस्यैकत्वेऽपि विवृतत्वे सर्वेषामपि सिध्यति । अत एव सर्वेपि ह्रस्वा अच्चो भवन्तेनेति । अस्य त्वा
विन्मादो न कश्चिद्दोषः । अवान्तरजात्यादिष्वपि ह्येषैव गतिः । अन्यथा । अवान्तरसत्तामिति स्थितेनासिद्धः पूर्वपर
यो ऌकारयोर्मिथः अन्यतरस्मिन् वर्णे ऌत्वं स्यात् तत्त्वमयोः अक्षरसमाम्नाये उभयोरपाठात् तेन त्व ऋलो ऌलो इति
न प्रवर्तेत । तस्मात्सावकाशस्तु अमित्याद्यादिः स्यात् । एवं च दीर्घाणामनग्रहणेन सवर्णग्राहकत्वं नास्तीत्यपि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श०कौ० मेगच्छेताऽप्यव्यापकजातिपरमेवानिर्देशं स्वीकृत्य अणग्रहणं त्यक्तामिति चेत्। एवमपि उपसर्गादृतीत्यादौ
३१ लृवर्णग्रहणेऽपि ग्रहणकशास्त्रस्यावश्यकत्वात्। न चान्नृलृवर्णयोरिति सावर्ण्यविधानसामर्थ्यात्तद्ग्रहः। अ
कः सवर्णे इत्यादौ चारितार्थ्यात्। किंवा असम्भावितत्वादौ व्यापकजातिनिर्देशः त्वादादीनामइत्यादौ तव्याप्यजातिनिर्देश
इत्यस्य नियामकाभावे सङ्करोऽपि स्यात्। न चानुवादविशेषणं विधेयविशेषणं चेत्यत्र हेकल्पक्लृप्तकल्पवद्विवक्षित
मविवक्षितं चेति मीमांसकमर्यादा वैयाकरणैः स्वीकर्त्तुं शक्या उपायिवाननाम्नानन्तु चान्नेषु सत्र उपमविवक्षितं न
त्रप्रमत्ति तु विवक्षितमिति स्वीकारात्। आर्द्धधातुकस्येड्वलादेरित्यादावनुवादविशेषणस्यापि बहुशो विवक्ष
णाच्च। तस्माद्व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभाषैव सिद्धान्ते शरणं। व्याख्यानं तु लक्ष्यानुरोधीति यद्यप्यगता
तत्र तत्रास्थीयते तथापि नैतद्बलेन ग्रहणकशास्त्रप्रत्याख्यानं चमत्कारमावहति ग्रहणकशास्त्रबलेन हि अप्र
त्ययो विधीयमानः सवर्णग्राहक इति स्फुटतरं प्रतीयते। उल्लेखितां च पूर्वमीमांसकमर्याद्धर्म्मशास्त्रेऽपि बहुशः।
केषांचित्तु प्रबोधयेदित्यादिषु श्यकः पूर्वपर्ययोरिति सूत्रे रकग्रहणमपीह ज्ञापकं। अनपा आद्गुण इत्येकत्वस राम० ३१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुष्पेकालत्वाद्विवक्षासंभवात्किंतेनेतोतिद्वाअपवाअर्थवत्वस्याविवक्षायामपिइहोच्चारितेः कारादिः स्वसदृशीः
षड्यक्तौ स्माहृस्यास्यसंबंधेनोपस्थापयतीति नचैवमपिदृश्याः नुपस्थितानांशाब्दबोधं स्वयमयोगिताः
नुपपत्तिः अर्थाध्याहारवादेबाधकाभावात्। अतिप्रसंगभंगस्तुतात्पर्यग्राहकवत्वेनेव। अन्यथातवापित्वक्ष
णाध्याहारादेरतिप्रसंगस्तदवस्थत्वात्। स्पष्टेहिशिक्षितंइमंतुशासनंबलात्सुप्पेष्वइत्यादौ पदाध्याहारः ॡवर्ण
तिचेन्न। ल्यब्लोपेकर्मणिक्रियापार्थोपपदस्यचस्थानिनइत्याद्यनुशासनादर्थाध्याहारस्यापिस्थलेविशेषे ऌ
तत्वात्। अन्यथागविन्तयमाहेत्यादौ वर्गेष्वेतिवक्ष्यते॥ ॥ऌवर्णानुविधिवाक्येषु ऋकारग्रहणाकशा
त्ववलेनऋकारादीनष्टादशप्रभेदान्ल्लातितपाल्त्ववर्णानपिष्टादशग्रहीष्यतिनर्किप्रयकृलकारोपदेशेनाव
चभिन्नस्थानतयासावर्ण्यऋग्रहणाद ग्रहणमिति वाच्यम्। ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकव
लेनवाचनिकस्यसावर्ण्यस्यावश्यवाच्यत्वात्। अन्यथाइहोपदिष्टपिऌकारे प्राल्कारीयतीत्यादावुपसर्गाट्
तिधानौवासप्यापिशलेरित्यस्याप्रहतिप्रसंगात्। ननुऌपित्वस्यलकारस्येदमनुकरणंतस्यचस्वरकार्यंष्व

विरला ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा॰ कौ॰
३२

सिद्धत्वाद्धकारएवायामिति उपसर्गाद्धतीत्यादि सत्यमतो तिचेन्नाल्लहपोरोलइति विहितस्यासिद्धत्वेपि तदनुकरणस्या
स असिद्धत्वविरहात्। स्यादेतत्। प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशादयमप्यसिद्ध एव। स चातिदेशोऽवश्याश्रयणी
यः। द्विः पचन्त्वित्याहेति तैत्तिरीयवाक्ये यद्यपि पचन्त्वित्याद्युदात्तं पठ्यते तथापि भाष्योदाहृते शाखान्तरीये पचन्त
शब्दस्य तिङ्ङतिङ इति निघातो यथास्यात्। नह्येतत्तिङन्तं। तिङन्तपदार्थकत्वात्। स्याद्युभयत्रापि विवक्षाभेदेन
वैकल्पिकीत्यर्थं वक्ष्यते। अग्नीइत्याहेत्यादौ प्रगृह्यत्वमप्यतिदेशादेव। अतिदेशज्ञापकं तु पत्ते इत्ते
परिभाषा ५ मइति सौत्रनिर्देशः। नह्यत्रातिदेशं विनास्मदादेस्त्वं लभ्यते। अभिव्यक्तपदार्था येइतिन्यायेन लोकप्रसिद्धा
र्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः। तथा च प्रयुञ्जते। यत्तदोर्नित्यसंबंधइति। तन्नेनैवातिदेशेन अत्वस्यावश्यकत्वाद्
दाहृतप्रयोगोऽनुपपन्न एवेति चेन्न। तदाहतज्ञापकसूत्रे एव त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमिति शेषस्याकारो न तु तत्त
दोः सलोपइत्यादिनिर्देशो ह्यातिदेशस्यानित्यताज्ञापनात्। अथवा प्राहृष्टशरत्कालदिवां ज इति सूत्रे अपो यो
निपन्न तद्द्वैतवार्तिकेनैव परिभाषा अस्या अनित्यताचेत्त्वमपि ज्ञाप्यते। तथा हि कारीषीमस्कमेतो।

अभिव्यक्ता इ.प.
अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रा लोकविश्रुताः। शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु ॥१॥
(तत्स्य...शेष)

शा॰
३२

वाऽस्मागादितिस्मृतं। अफ्कामेसोमः। अप्स्वग्नेसधिष्टवेतिहि। नत्रमंत्रौ। तत्राप्लुशब्दादनुकरणम्। तान्मतुपि अस्य वा
मीपमित्यादौ विवादकरणस्य विभक्तित्वाभावादेव लुकोऽप्रसंगात् लुग्विधानमनुकपरिमाणोऽस्यापयति। मतुवुग्मे नि
ष्वमयमानं तं विना दुर्लभत्वात्। वातिपदिकतापादकस्य को। माद्यप्रत्ययानन्तत्वमात्रे दुर्लभेति प्रातिपदिकसंज्ञायां कन्ने
५४ व्यायां अतिदेशप्रवृत्तेर्विरहान्नुज्ञानादनित्यतापि सिद्धा। एतेन पुष्कदस्त्यच्यत पगो चरयोरित्यादि प्रयोगाव्या
ख्याताः। प्रकृतमनुसरामः। लकारानुकरणस्याप्यतिदेशेनासिद्धत्वात् ल्कारीयतीत्यादौ उपसर्गादृतीत्यस्य प्रवृत्ति वृत्ति
द्वौ किं सावर्ण्येनेति चेन्नात्यथासतिर्हि प्रलयमाणावपि लकारपरत्वासिद्ध्याप्रकृते अनित्यत्वेनातिदेशाप्रवृत्तेरेवत्वया
पिवाच्यत्वात्। ननु रेफपरत्वे सिद्धे अतिदेशाद्रेफस्य लकारो भविष्यतीति चेन्न। नाएवमपि गम्लृ सृ स्मृ इत्यादिस्थस्य ल
कारस्यानुकरणे लृहुक्तातिदेशादेतुक्ति संभवाभावात्। तस्मान्मवर्णे लस्यावश्यकत्वे लकारोपदेशो व्यर्थ एवेति चेन्न।
अत्रोच्यते। न तावद्वृत्तिकं दृष्ट्वास्त्रत्र सम्प्रवृत्तिः। आरब्धेपि वार्त्तिके ऋकारलृकारयोः सावर्ण्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्त
व्य एव लकारोपदेशः। तेन क्लृ[illegible]शिखेत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतः सिध्यति। अन्यथा अनृत इति निषेधः स्यात् ऋकारेणात्र

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा०कौ कार ग्रहणान्नाक्लृप्यमानस्य लीक्लृप्यमानरस्यादेशे ऋवर्णान्तस्येत्योपसंख्यानिकशान्तस्याप्रवृत्तिस्तस्मास्स्यादिनेना
३३ पिस्कवचा। अन्यथा क्लृप्यमानादौ कृष्णचइति णत्वस्य दुर्वारत्वात्। इदं तवक्षेपम्। वार्त्तिकमतेन सवर्णत्वग्रहणमपरि
भाष्यमितिसिद्धान्ताद्दकारे ऌकारस्य साधारणजातिविरहेणाकृतिग्रहणसंभवाच्च माल्कारीपतीत्यत्र कार्यानिवी
हेत्यदृवस्य। सावर्ण्यविधिस्तुसवर्णादीर्घेहोतॢकार इत्यत्र ऋकोऽसवर्णे इत्यस्य प्रवृत्तिप्रतिबंधे चचरितार्थः। नच
ऋत्यकइत्यस्यप्राप्तिः ग्रहणकशास्त्राभावादेव। एवंचदीर्घसंपाद्यहोताॢकार पाठः सावर्ण्यनित्यन्यमपिकथंस्वा
पपेदितितत्वादशा ग्रहणमन्तावक्षाणस्यतस्थानेच ग्रहणं कर्तव्यम्। अप्रत्ययग्रहणाचनकार्यमितिस्वाशयः कल्प्यः।
पघ्येवंपक्षे प्रभृतीनां ऌदितां नाग्लोपीत्यादिकार्यप्राप्तेरिति पृथगनुबंधकरणं तुल्यदिलप्रयुक्तस्याऽऽदेशस्यत्वादि
त्वप्रवृत्त्या चरितार्थताद्दसंकरं स्थापयितुमसमर्थंतत्पापिसावर्ण्यस्यानित्यत्वेपिवेदमपिसमाधेयम्॥ यद्वा। स्वरसंधिप्रक
रणेऌवर्णस्य ऋवर्णस्य सवर्णवाच्यः॥ सावर्ण्यं चनोपसंख्येयं तु तस्मिन्प्रकरणां तरस्थइतिनतत्रातिदेशप्रवृत्तिः। उरण्रपर
इति परिभाषात्कार्यकालतया स्वरसंधिप्रकरणस्थेति उरण्रपरत्वेन ऌवर्णग्रहणोपपत्तिः। अस्मिन्नपिपक्षेऌकारो शा०
३३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(अक्षरसमाम्नायेऌकारपाठादेव ४

पदेशादिह कर्त्तव्य एव क्लृप्तशिख इत्यत्रास्तु प्लुतो यथा स्यात्। क्लृप्त इति वद्धिर्बो मत्क्लृप्त इमि च स्वरितः। अत्रलंतस्यैवित
रणपर्यायोऽत्कर्मणि क्तः। तेन गतितरत्तरश्चेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः। कर्मणि पक्तः कृत्रंते उत्तरपदे तद्विधानात्। ततः शेषनिघा
ते कृते उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः। न चात्र कृपो रो लः इत्यस्यासिद्धत्वाशंकापि पूर्वत्वात्। परं हि पूर्वं प्रत्यसिद्धं न तु परं प्र
ति पूर्वी। एवं च गम्लृ प्रभृतीनां लृकारस्येत्संज्ञाप्यनायासेन सिध्यति। अन्यथा तु पुषादिद्युता [illegible] दित इति लृकारे
परतः कृतेन पराणादेशेनेत्संज्ञानुवादेन चस्नापकेन कथंचित्साधनीया स्यात्। एवमिदितोनुमित्याद्यनुवादानांच्य
नकइत्यादि निर्देशानां च सामान्यादिकारादयोपि तन्निर्दिश्यरेनायमास्कृतस्यत्ररोस्यात्तु न्यूनः। ऌकारमुच्चारयितं
मशक्ताकुमारीकरणापाटवाद्यदा लृकारमुच्चारयति तदनुकरणस्यापि ऋकार्यसिद्धिः फलं। अनुकरणानाम
नुकार्यणार्थवतां सर्वत्र साधुताभ्युपगमात्। नन्वेवं लृवर्णस्य दीर्घा न संतिइति व्याहन्येत। अनुकरणस्य तत्रापि सं
लम्मलादिति चेत्। न्यायप्राप्तस्यापि वचनेन बाधात्। इदं च न्याय्यभावात्कल्पनं संज्ञादिष्विति वार्त्तिकाल्लभ्यते। न
याहि। लृकारोपदेशो यदृच्छाशक्तिजानुकरणप्लुताद्यर्थ इति पूर्ववार्त्तिकेन लृकारोपदेशस्य प्रयोजनत्रयमुक्तं।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रा०कौ० ३४ दृष्टान्तकापदेहीति पदृष्टाशब्दः । कुमारीलज्ञुरित्याहेति अशानीज्ञानुकरणं लुतद्विर्वचनस्वरितात्स्वलुत्यादय
।ए तु दर्पेऽत्यकारोपदेश इति हितस्यार्थः । तत्र प्रथमप्रयोजननिराकरणाय यदं वार्त्तिकं न्याय्यभावादिति । अस्यार्थः । स्तृ
ति स्तोर्हेतेरीयादि । तिनिर्दिष्टः सेत्रो धातुः तस्मादौणादिकं कुन् । तत्र श्रेवंस्तञ्चितं कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि इति
शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायां च सोपपदान्निरुपपदाच्च धातोः क्वुन् स्यादित्यर्थः । रजकः नक्षक इत्यादि शिल्पिनि । चरकः म
षकः कटकं कनकमित्यादि संज्ञायामुदाहरणं । तथा च ऋतकशब्दः शास्त्रानुगतत्वान्नाप्युः तत्स्त्वादावास्तराघसंज्ञा
तथा च कृतं कुर्वीन्न नादितमित्यादि ग्रहस्मृतिरप्यनुकूलिता भवतीति । एवं च वदता शास्त्राननुगतेऽदेशमात्रयायम्कूची
मं चीत्यादिना मक्रियतेतदसाध्विति स्फुटीकृतं । आदिशब्दादनुकरणेपि शिष्टानुरोधं दर्शयता त्ववर्णस्य दीर्घेन संध्येति
शास्त्रमर्यादामुल्लंघ्य क्रियमाणस्य दीर्घानुकरणस्याप्यसाधुता दर्शिता । तस्मात् टिघुभादिम्यः कृचीमें चीत्यादीनामिव
णावीगोरणाघनुकरणेऽभ्योदीर्घत्ववर्णानुकरणस्यापि न्याय्यत्वे न किंचिद् लक्षणं किं तु वाचनिकमिति स्थितं । मंत्रशा राम०
स्त्रेऽनुमातृकान्यासादौ दीर्घत्ववर्णोपयप्रयोगे कृतत्वापिप्राप्तिः शारदन्यापेन अन्यत्रासेनोपयुज्यत इत्यवधेयम् । ३४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

एवं[illegible]वचनीमादीनामपिशिष्टैरनंगीकृतानांन्सापसाम्पादसाधुत्वोक्तावाप्याबाङ्ग॰।नहिवचिरंतिपरःमपुरुस्तद्
।तोएवंचनाप्यमावादितिवार्त्तिकेनएवंवार्त्तिकोक्तप्रयोजनत्रयमध्येप्रथमप्रयोजनंनिराकृतं।लूनकस्यासाधुत्वे
वाऽर्द्धचत्रपीशब्दानांप्रवृत्तिर्नेसंतिपदर्व्यछाशब्दाइतिपक्षेणोक्तं।पक्षांतरेरपिहिपरिहारमवंतीतिभाष्यकाराः।
एतदुर्द्धपपर्यालोचनयातुचतुष्टयीतिपक्षेलूनकादयोपिटिघुभादिवत्साधवोसाधुबहिर्भूताःसाधवएववान
तुटिघुभा[illegible]दिविलक्षणाइतिलभ्यते।अन्यथाहिपक्षांतरैरितिनतूपादिति।नचगणस्मृतिविरोधः।तावतापि
कृतेकुर्यान्नतद्धितमिति[illegible]गणसमल्लेख्यकृतसाप्योपगवादेरिवशब्दसाधुताभ्युपगमेबाधकाभावात्।पुरुषस्य
साक्षतपिप्रयुंजानोदेवब्राह्मणादि[illegible]निंदकवद्र्द्वनैशास्त्रोल्लंघनात्प्रत्यवैतीत्यन्यदेतत्।प्रत्युदितीयप्रयोजन
निराकरणार्थंवार्त्तिकं।अनुकरणंशिष्टाशिष्टप्रतिषिद्धेषुइति।तस्यायमर्थः।शिष्टस्यसाधोरनुकरणंसा
द्धवा।अशिष्टंचतदप्रतिषिद्धंचसाध्वसाधुबहिर्भूतंटिघुभादितस्यानुकरणमपितादृगेव।अपीत्साधोरनुक
रणमप्यसाध्वेवेति।इदंतुभाष्यदूषितमेवाहेलयोहेलयइत्यादीनांशिष्टपरिगृहीतानामसाधुतापत्तेर्जाना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वातानि ह्यपशब्दवाचकत्वमात्रेणानर्थकत्वं। अपशब्दस्यास्याप्यसाधुतापत्तेः। न च प्रकृतिवदनुकरणमित्य
नेन असाधुतातिदेशः। अशास्त्रीयस्यातिदेशायोगादिति दिक्। तस्माद्वार्त्तिककृता दूषितमपि द्वितीयप्रयो
जनं भाष्यरीत्या स्थितं। पदार्पितो यः प्रयोजननिराकरणपरं वार्त्तिकं। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाल्लुप्तादयइ
ति। तस्यायमर्थः। नुड्विधिलादेशविनामेषु प्रतिविधानमिति वक्ष्यमाणत्वाद् ॡकारैकदेशस्य रेफस्य लत्वे कृ
ते एकदेशविकृतन्यायेनाच्कार्यसिद्धिरिति। न चैवमनृत इति प्रतिषेधापत्तिः। अरवत इति न्यासात् तानह्येकदेश
विकृतन्यायेन रेफवत्त्वाप्यापाति। लोके हि छिन्नपुच्छस्य पुच्छवत्त्वप्रयुक्तं कार्यं नापाद्यते वा। न चैवं होत्ऌकारादे
र्दीर्घस्याप्यरवत इति लुत्वप्रतिषेधापत्तिः। कृत्स्नस्यारवतो नेति न्यासात्। किं चैवं सति एकस्य ऌकारस्य प्रत्याख्या
नापत्तेः। तत्रत्यं ग्रन्थं परोऽविपरीतमेव गौरवमिति। तदेतदाह भाष्यकारः। सोऽयं न होतेव शास्त्रं वा ल्लकृद्धानुष्यत ५३
इति। लक्षणपक्षे विशेषः फलविशेषो वा। लरलो स्य इति धातोरन्त्यस्य पिल्टि कणिरत्वादि विशिष्यः। कृत्रिमो
णादिकः। कन्तानिड्वशिकृतो तोऽभावः। लक्ष्याकांक्षभेदस्यान्फलेः। वधरवगांतेरिति विम्बः। ननु कृपो रो ल इति शा॰
३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूत्रे अअ इत्यस्मात्पूर्वमिक्तः। एवं च लत्वस्यासिद्धत्वादेव लुगादयः सेत्स्यंति। न चानृत इति निषेधापत्तिः। प्राचा सि
तियोगविभागेन व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन तदप्रवृत्तेः। अगतिकगत्याश्रयणात्तु सर्वेषां समानमिति चेन्न। एवं हि
सतिग्रोपदेशस्याप्युत्कर्षः स्यान्नृतश्च लत्वस्यासिद्धत्वपातिजेगिल्पत इत्यत्र हलि चेति दीर्घः स्यात्। न तु बह्वृ
चप्रातिशाख्ये ऋकारऌकारावष्टौ ऊष्माः जिह्वामूलीया इति ऋऌवर्णयोः स्थानसाम्यात्केऌदीर्घस्याग्रह एवं
शाल्वेयेणो व निर्वाहात् ऌकारोपदेशो मास्त्विति चेन्न। ऊकारेणाचृऌवर्णयोः सावर्ण्यप्रसंख्यानेऽपि प्रत्याख्या
पतौ ऌकारोपदेशस्तु ऊकारेणाल्कृतेश्शिरेव प्लुतासिद्धये सावर्ण्यानित्यतां ज्ञापयितुं कर्त्तव्य एवेति दिक्॥ ॥
एओङ्॥ ॥ऐऔच्॥ यद्यपि छन्दोगानां मध्ये सात्यमुग्रिराणायनीया अर्द्धमेकारमर्द्धमोकारं च अधीयते सु
जाते [redacted] श्वसूनृते अध्वर्यो [redacted] द्रिभिः सुतमिति। अंतःपादस्य साव्यपरस्येति तदीयप्रातिशाख्ये अर्द्धमेकारमो
कारं च विदधति। तथापि प्रातिशाख्यसमाख्याबलादेव सर्वशाखासाधारणे अस्मिन् शास्त्रे न तस्य ग्रहणं। ज्ञा
पकाद्वा। यदि हि अकारादिभिरष्टादशानामिव षड्भिरपि एकमात्रग्रहणं संमतं स्यात्तर्हीह लाघवाय एक

अकारस्येऊः परस्य ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श०कौ० मात्रावेववर्णानुपदिशेत्।अकारादिवत्।नन्वेवमेदैङ्गुणाइत्यत्रतपरत्वान्मात्रिकयोरेवगुणसंज्ञास्यादितिवा
३६ च्यं।तत्रएओइतिस्वरूपेणैवदीर्घयोर्निर्देशोऽनणन्त्वेनसवर्णाग्रहणाय।यद्येवमप्यर्द्धमात्रालाघवात्।न
वहिवर्णोपदेशेएओइतिदीर्घयोर्मात्राचतुष्टयं।गुणसंज्ञायांतुएङितिसार्द्धद्वयं।संकलनयासार्द्धाःषण्मात्राः
।मतन्तुवर्णोपदेशेमात्राद्वयं।गुणसंज्ञायांतुचतस्रइतिमिलिताःषडेवमात्राः।तस्माद्धिमात्रानिर्देशसामर्थ्या
देकमात्रयोरनभिमतत्वंनिर्णीयते।नन्वेवंएचइग्घ्रस्वादेशइत्यर्थंस्यात्।तद्धिस्थानेन्तरतमपरिभाष
याप्राप्नुवतोरीकारोकारयोर्निवृत्त्यर्थं।क्रियतइतिचेन्न।वैकल्पिकप्राश्लिष्टतोऽकारस्यापृक्तत्वेपतरांभा
तारूपत्वांहिसर्वोभागोऽकारसदृशः।उत्तरस्त्विवर्णोवर्णसदृशः।नत्वोभयान्तरतमस्स्वस्याभावाद्यथायो
गमकारःस्यात्।इकारोकारौचस्यातां।तस्मान्माकदाऽप्यवर्णांशदित्यारंभः।वक्ष्यत्येको।प्रसारयास्मतेस्तु
त्रे।तथाचतत्रवार्त्तिककारोवक्ष्यति।सिद्धमेङःसस्थानत्वात्।एचोश्चोत्तरभूयस्त्वादिति।अस्यार्थः।शब्दपरवि
प्रतिषेधेनएङःउत्तरभागांतरतमौइउवर्णावेवेतिसिद्धं।यद्वा।एकारःशुद्धतालव्यः।ओकारस्तुशुद्धोष्ठ्यइतिमते राम०
३६

(वर्णशब्दोक्षरवाचीलीवोपि कोशारूढ एवेति भावः ६)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सिद्धमित्यर्थः।न यावच्चकृचानां प्रातिशाख्ये तालव्या एकारचवर्गौ विकारैकारौ यकारः शकार इति।शेषअो
ष्ठोपधाय इति।चान्द्रवैज्ञेभ्यः ओष्ठो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः।उवर्गः पवर्गः ओ औ उपध्मानीय
श्च ओष्ठ्या इति सूत्रार्थः।इदं च प्रातिशाख्यवृत्तिकृतां व्याख्याने।तन्त्रान्तरे तु शेषअोष्ठ्यापवाये इति पाठः।तत्राप
वायेत्यस्य उत्तरसूत्रे वक्ष्यमाणाजिह्वामूलीयेत्यर्थः।न्यायसिद्धमेव वाध्यवाधकभावमस्फुटीकरणार्थं चेदं।तदेवं श
ब्दपरविप्रतिषेधान्मतभेदेन स्थानसाम्याद्वा सिद्धमिति समाधानद्वयं।२५। फलितं।एतच्च यद्यपि प्रेक्षापि तुल्यं ३५
तथापि तत्र समाधानान्तरमप्यस्तीत्याह।रो वेष्विति।चकारो भिन्नक्रमः हेतोरनन्तरं बोध्यः।अर्धमात्रा अवर्णस्य
अर्धमात्राइवर्णोवर्णयोरिति पक्षे मल्लग्रामादिवदूपसाव्यपदेशादपि इकारोकारौ भविष्यत इत्यर्थः।
समप्रविभागपक्षेऽप्यस्तीत्याह वक्ष्यते।न त्वत्र तस्यैव क्रमसमाधानद्वयमेव शरणं।तत्रापि शब्दपरविप्रतिषेध
परं प्रथमं व्याख्याने यद्यपि विवरणोक्तमपि तत्प्रापितं तदभ्युपगमे अप्रतिपत्तिर्वाभयोरित्यादि विप्रतिषेधे परमिति
सूत्रे वार्त्तिकं भाष्यं च विरुध्येत।नहि गोत्रियोरिति सूत्रेण गोशब्दे विधीयमानोऽङ्कस्पोऽन्यत्र चरितार्थः येन

मदुइआ पदुइआ

(स्थापध्याइत्यत्र पदार्थविधिकान्वाख्यानेर) (अवस्थानेनर

३तदलेनहिलक्ष्यणवाक्ययोःपूर्वापरीभाव एवविप्रतिषेधसूत्रस्याविषयोऽन्यस्त्वंतरंगं बलदित्यस्येति

श० कौ० ३० प्रतिपत्तिः स्यात्ताननुमतिलक्ष्यं लक्षणमेदे विकल्पे प्राप्ते परमेवेति नियमोऽस्त्विति चेन्न । एवं हि सति अचः परस्मि ॥ अप्रवृत्तौ

न्निति सूत्रे ॥ निनः परपरणादेशः परस्त्वासौ व्यवस्य पा ॥ युगपत्संभवो नास्ति बहिरंगेण सिद्धत्वात् नादिकाष्ठ

संदर्भविरुध्येतौ इदं च तत्त्वेस्फुटीकरिष्यामः । द्वितीयव्याख्यानमपि अईकारादिवत्यानिशाखोक्तसमाधानात्

नादराद्दुर्बलम् । पक्षे दोषाभिमतस्यापि चतुर्मीत्रस्यमपरकारणव्याख्यानेनोक्तमत्र दिहाप्यभ्युपगमस्तर्हि तत्त्वकृत्स्त्रो (तद्दिलत्त्वादे४

के रीत्या चकारल्कारयोः सवर्णविधिरितिवार्तिकमपि प्रत्याख्यातुं शक्यं । अयमपि क्षांतरानुसारेण वार्तिकारम

त्त हि एचइगिति सूत्रारंभोऽपि तथैवास्त्विति दिक् ॥ तस्मादेचइगिति सूत्रबलेनाईकाराद्वैकारोनलभ्यतेइति स्थि

तम् । ननु भाति शास्त्रोक्तावपि नाविहस्तोहेतेवेन्नदा किमनिष्टमापद्यते येन तयोर्ग्रहणं यत्नतः प्रतिपाद्यसीति

चेन्न । एचोक्तस्वविधावंतरतमलेनतयोरेवप्रसंगात् । एचइगिति सूत्रेतु प्रत्याख्यातमेवाएतदर्पितवसूत्राभ्युपगमे

तु गौरवेन वदोषः । स्यादेततु । एत ओतइ इत्यादिक्रमेणातपराने वनिर्देक्ष्यामः । तथा च ऊकालसूत्रे अचशब्देन

तपराणामेवोपस्थितौ सत्यां तत्कालग्रहणादईएकार ओकारोवाक्तस्वसंज्ञां नलभतेतेन नक्तस्वविधिविवेषः प्यसे राम० ३७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेतिमैवं। त्रिमात्राणामप्लुतेन चप्लुत्वापत्तेः। ततश्चगो३त्रातइत्यत्र अनन्त्यविवेत्यचः परस्य विधीयमानं प्लुत्वं तत्कारस्य
नस्यात्तात्प्रसक्तेः। तिकायनउदङ्को यथावेतिऽमुगतस्मात्। प्लुतसंज्ञाविरहात्प्लुतविधिर्नप्रवर्तेत। नच ओमभ्यादाने इ
त्यादिविधिसामर्थ्याज्जातसिद्धिः। उवर्णविधानेन चरितार्थत्वापत्तेरितिदिक्। तदेतदाह वार्त्तिककारः। संध्यक्षरेषुतपरो
पदेशश्चेत्तपरोच्चारणं। प्लुत्यादिष्वज्विधिः प्लुतसंज्ञा च। अतपरस्य वर्णग्रहस्यादेशस्य कादेशदीर्घग्रहणमिति। अन्यार्थ
श्लिष्यमाणावर्णाद्वपसंहृशावयवत्वात्तद्धीयमानमक्षरं संध्यक्षरमित्यन्वर्थात्दीर्घाणामिद्धाश्चैसंज्ञा। तपरउपदि
श्यते। नेनेतिकरणात्प्लुतस्याप्रयोगेननमुच्येत। तथाचरचां तपरत्वोच्चारणे फलमस्तिचेत्तर्हि तपरोच्चारणं तावत्कर्तव्यं। प्लु
तत्वेसत्यपि अज्विधिः ह्लिलऽमुडादिर्नसिध्यति। तत्रप्लुतस्यैव ऽमुडादिः। तस्मान्नास्य ह्रस्वमिति सूचयितं आ
दिशब्दः। प्लुतेतदुत्तरपदेणांषु चइष्टं कार्यं नसिध्यतीत्यर्थः। अभ्युपेत्यवादोयं। वस्तुतस्तु। अतएवत्वात्प्लुतसंज्ञैवनसि
ध्यति। तस्माद्दृष्टत्वपरनिर्देशइति वार्त्तिकत्रयेपरोक्तं। यथान्यासंपाठेलाघवं। अतपर इति। सूत्रेकर्तव्यं सादेदैकारा
दिनिर्देशपरइत्यर्थः। वस्तुतस्तु उभाभ्यामपिसूत्रेकर्तव्यं। उभाभ्यामपि नकर्तव्यमितितत्त्वं तत्रैवोपपादितं। तस्मा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(प्रथमयोरितिसिद्धे सूत्रमेवेदं मास्त्विति तु न शंकनीयम् अमी इत्यत्र वा छंदसीत्यनुवृत्त्या शमी चराम्यं चेत्यादौ विकल्पसंपादनार्थत्वात्तस्येति भावः ६)
(अध धातोः के संप्रसारणे पूर्वरूपे विद्धमिति ३)

श०कौ० न्याय्यं दोषमुक्त्वा वक्तुर्नार्हः। पक्षद्वयसाधारणमतः स्यादेतत्तात्पर्यत्वाभावपक्षे गंगोदकं ऐमेश इत्यादौ त्रिमात्रचतुर्मात्राणां
३८ स्थाने त्रिमात्रचतुर्मात्रावादेशाः स्युः। आंतरतम्यात्। न चाकः सवर्णे इति सूत्रे दीर्घ इति योगविभागस्य एकः पूर्वपरयो
रित्यधिकारे यो विहितः स दीर्घो भवतीति व्याख्यानान्न त्रिमात्राद्यादेश इति वाच्यं। पृथुविद्धं पचेतीत्यत्र दोषप्रसंगात्।
ननु अमी इत्येतत्सूत्रमस्तु। प्रथमयोरिति सूत्रान्नदीसवर्णाः अनुवर्त्य एकः पूर्वपरयोरिति च। एवं सिद्धे पूर्वग्रहणं यथाजातीयकः
पूर्वः स एव यथा स्यात्। दीर्घो मा भूदिति। तेन पृथुमिनितावत्सिद्धौ। संप्रसारणाच्चेत्यत्रापि स एव पूर्वे अच्चः अनुवर्त्तते। हलः इ
ति सूत्रारंभसामर्थ्याद्धि संप्रसारणाच्चेत्यनेन दीर्घो न विधीयते। तेन विद्धमित्यपि सिद्धं। अतो गुण इत्यत्रापि पर इत्येव सि
द्धे पररूपग्रहणसामर्थ्याद्यादृशः परस्तादृश एवादेशो न तु तद्विलक्षणः। तेन पचंतीत्यपि सिद्धं। तस्माद्योगविभागेन एकादे
शो दीर्घो भवतीति पक्षो निर्दोष एवेति चेन्न। एवं सति हलादिः स्तवल्कार इत्याद्यसिद्धिप्रसंगात्। इह दीर्घवचनादकारात् ६३
स्यादनंतर्यादेदतौ न तस्माद्दीर्घ इति योगविभागो दुष्ट एवातो न गंगोदकं ऐमेश इत्यत्र त्रिमात्रचतुर्मात्रप्रसक्तिर्दुर्वारै
वेति। न च लृतस्य विषये स्तु न इति वाच्यं। लुता लुतप्रसंगस्येवनदिति वक्ष्यमाणत्वात्। ननु तथापि चतुर्मात्रः कथमापद्यते श०कौ०
३८

(आकुल इत्यत्र भाष्ये व्यक्तमिदम् १)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

तस्मिंल्लोके वेदे पोरप्रसिद्धिरिति चेन्न। छंदोगेषु प्रसिद्धेर्विन्याङ्गः। वस्तुतस्तु लोकेऽप्यस्ति प्रसिद्धिः। तथा
च लुप्तावैव ऽइ हुतावितिसूत्रे भाष्यकारो वक्ष्यति। इष्यत एव चतुर्मात्रः ल्लुत इति। अत्रोच्यते। गुणसंज्ञा
यां वृद्धिसंज्ञायां च तपरनिर्देशान्नोक्तदोषः। तदेतदुक्तं वार्त्तिककृता। एकादेशे दीर्घग्रहणमिति। तस्मैव
संज्ञित्वादिति भावः। नन्विदं वार्त्तिकं दीर्घग्रहणानर्थक्यं तत्परं नापि योगविभागपरं। उक्तं युक्तेः। सा
देशात्। संज्ञासूत्रे अदेतोः तपरकरणमपि ऐदैचोः कथं तत्कालस्य ग्राहकता। सहिवहोरोदिति सूत्रे वर्ण
ग्रहणेन तात्पर इति पंचमी समासस्यापि ज्ञापितत्वादिति चेन्न। एवमपि तात्पराभ्यामैदैच्छब्दाभ्या
मस्तु दीर्घाणामेवोपस्थितिः। उपस्थिते तु दीर्घे सवर्णानामशेषाणां ग्रहणं दुर्वारमेवानहि तेपि ता
त्पराः। अनुच्चारितत्वात्। ग्राहकत्वं परमनुच्चारितानामपि प्रत्याहारे तूपस्थितानामेवेत्यवादीर्घाज्झसिवे
तिसाप्रकारात्। ल्वादिभ्यः प्वादीनामित्यादिनिर्देशाच्चेतेन च मृष्विन्यादिषु पल्वादिकं सिद्ध्यतीति वक्ष्यते। तात
रतत्कालस्येति तु उच्चारितेष्वेवस्यादिति चेन्नतमाद्दः मोह्नस्यादिति सूत्रेऽमुडिति प्रत्याहारकृतेति टित्वं संज्ञायांच

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श॰कौ॰
३९

र्थं सत्त्वासामर्थ्यात्संसिशुत्रादिषु उपकरोतीति यथा स्वीकृतं तत्र थह॥ पितान्तरत्वं संज्ञायामनुपपन्नमानं तदुपस्थाप्य शुद्धेसि
शुतत्कालावधारणसामर्थ्यात्करोतीति भिन्नकक्ष्याविद्वेषः॥ पक्षा अणुदित्सूत्रेऽशब्दसंज्ञेत्यनुवर्तनेन शब्दसंज्ञायां वि
धेयायामणः सवर्णान्तग्रहणातीति ऊकालोऽज्झित्यत्र भाष्ये स्फुटं उपपादयिष्यमाणत्वं दन्तैर्वा॥ अतो गुणवृद्धिसंज्ञा
विधावपि न सवर्णग्रहणं तपरकरणं तु स्पष्टार्थमीदूदेदिति वत्॥ अत्र पाहि किमेत्वौचावैवं निर्दिष्टे किंवा आकारोपीत्या
दिसंदेहः स्यात् तत्र च तालादीनां चेत्यादिज्ञापकानुसरणक्लेशः स्यादिति दिक्॥ युक्तं तरष्वाप्यमेवपक्षः॥ आ ६४
द्यपक्षे हि वृद्धिसंज्ञायां आइति दीर्घस्यानणत्वेन सवर्णग्राहकत्वात् तपरकरणमेजर्थमिति स्थिते ऽमुदीवसा
मर्थ्यमस्ता गुणसंज्ञायां तु तपरकरणस्याभयार्थताम्युपगमात्सर्वत्रैव चरितार्थस्य सामर्थ्यं येनेदं संज्ञितोरितोनाउ
पकुर्य्यादिति न च सवर्णग्रहणं स्यादेव॥ अस्मिन्नपि पक्षे एकादेशे दीर्घग्रहणमिति वार्तिकं दीर्घस्यैव संज्ञित्वा
दिति पूर्ववदेव व्याख्येयं॥ स्यादेतत् प्रथमपक्षे तादपि परस्य तत्कालस्य ग्राहकत्वात् वृद्धेः प्रपृचः स्त्वव इत्यादौ वैव स्यान्न
तु ऌवर्णः प्रवइत्यादावपीति चेत्॥ अत्र भाष्यं नायं तकारः किं तर्हि असंदेहार्थः स्वरसमुच्चार्यो वाद्कारोपमिति॥ नन्वेवनन्द्वा

शा॰
३९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDE

ष्यंतिति प्रत्ययग्रहणमित्यत्र वार्त्तिकप्रत्याख्यानपरेण तिङ्स्वरितमित्यत्र भाष्ये गामहविंदुध्येते तत्र धाहितिति प्रत्ययग्रहणं
कर्त्तव्यं इह माभूत् दिवउत् घुभिः द्युभिः इति सूर्वपक्षयित्वा दिव्यमाश्रित्य समाहितं ततो भाव्यमानस्यापि उकारस्यादेस
सेदीदिन्नत्रैवसवर्णग्राहकत्वात्स्यादिंमाशंकातपरसूत्रे दकारस्यापि वर्ण्यमानस्य निर्देशादपरोपितत्कालग्राहको इति परि
हृतं एवं चतुर्थ्येकादि त्वात्क्षपिदपरत्वेमवा अनन्यस्वरितप्रसंगात् अयमेव चदपरनिर्देशो भाव्यमानस्याप्युकारस्य स
वर्णग्राहकत्वं स्यापप्पतिइतिस्थितं इह तु दोरितिदकारनिर्देशात्स्वः पपइत्यादौ दीर्घपीतंस्याध्येते अत्र प्रांचः एका
रस्यानिकोधकारस्यानिकोवादकारेः त्र भाष्यकृतो विवक्षितः अतो न सर्वोनरविरोध इति तु जवस्तु वार्त्तिकमते स्थि
तेदं भाष्यं अतो न विरोध इत्याहुः वस्तुतस्तु तपरस्तत्कालस्येत्यत्र दकारो न निर्द्दिश्यते प्रयोजनाभावात् दिवउत्
त उत्इत्यादौ तपरत्वादेवेष्टसिद्धेः नन्वेवंतिङ्स्वरितमित्यस्य प्रसंगइतिचेन्न प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्ययस्य ग्रहणमिति परि
भाष्यानन्यस्य बाधनात् अपत्तु तिङ्स्वरितमित्यत्रेहादेने तो कोतस्यात्क्व परिभाषा भाष्यवार्त्तिकयोरिहादर्शनादयं य ५२
त्नो न हातत्स्यामिराहत इति तत्रैदं वक्तव्यं यकारस्यानिकोधकारस्यानिकोवादकारस्यैवं तु पीयप[illegible]स्ताव दे औङ सूत्रे

र्न१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(२ अंगस्येत्यधिकाराभावे उकारस्य ह्रलइति संप्रसारणे दीर्घापत्तिरितिभावः २)

प्र० कौ० स्थितत्वात्सर्वो चोर्ध्वरेवोक्त इति अत्रत्मके परस्थं च पर एव स्तुरं त्यन्तस्य वा स्यामित्राद्दृतइति क्रमो न तत्त्वीन इति चेन्नानन्त्वाद्दूतः । तथा
४० पिपरिताशपा अदर्शनादित्यसिद्धोह्यतः । अंगस्येति प्रत्यासत्त्यानापत्तोष्यं कं उरवे णेवस्तन्त्यरित्तोवा पन्यासानामिनि त्रुतं दुत्रुत मित्या
दिसिद्धयेसूत्रे कर्तव्यमितिस्थितेवर्यर्य पं परिभाषेत्याशयइति चेन् तथापि पकारधकारस्यानिकोदकार इत्यर्थइति व्याख्यानेक्ले
शोनिष्फलतया मूलस्वारसविरुद्धतया चादरणानर्हस्एव । दिवउदित्यादौ नित्यत्वरितविमस्सथा तेरेव विरहेणादकारप्रश्लेषादेर्निर्धातत्वा
त्तानपादिति । उदित्येषा उकारसंज्ञा । तथा प्रत्यायितउकारस्त्वविधीयते । तथा च संज्ञा पात्तित्वेपि संज्ञिनः किन्नापातो वत्ततत्वा
संज्ञापितंतानतुनित्र । नपर इतिहि सूत्रे तंनत्रतिदितिपदिहि संज्ञावत्संज्ञापितं नएव नर्हि अतो मिसरे स्थवन्दिरित्यादावेवस्या
त्तनुवृक्षेरित्यादौ नपरत्वात्कालस्येति सूत्रे चव्यर्पनेव स्यात्स्वरूपं शब्दस्येत्यनेनैव गतार्थत्वात् । नवः मुञादाविव संज्ञापांकृतेलि
गंसंज्ञिनिलवृशकं । तद्वदिहसामर्थ्यविरहात् । एवं च नित्त्वरितमितिसूत्रे भाष्यवार्त्तिकग्रंथः सर्वोप्यनुपेतवादस्एवास्याद्यारि
सेतिसूत्रे इत्वकस्यनकारेत्त्वमित्यादिग्रंथोप्येवमेव तस्मान्त्तापत्तकाः किंतर्हि दकार इति इहत्ताष्यग्रंथोपपायन्नतएव
साधुरितिसहृदयैराकलनीयं । अपमेवचग्रंथोः सनुपेत्तवादरूपता सूत्रग्रंथोनेणामयति । एवेनौ तद्टोतद् स्मादिष्वपि वि राम० ४०

(२ इत्वेत्यत्रेत्संज्ञकनकारवत्त्वमिकारस्य कस्माद्देतोः किमर्थमितियावत् २)

स्ये२

क्षेपस्य तपरत्वाभावेप्याख्यातुः । तिंत्तं तद्भावात्त्वमिति विकाः इह आकारादेप्यवर्णाः सांशाइ ष्यंते । यत्वाहा तस्मादित्तउदात्त
मईहृस्वर्वस्मादीस्मादुत्त्रा [illegible] दृत्ताविति । वार्त्तिककारोप्याह । ऐ चौ च्वात्तरक्षपत्वादिति । तत्रसंमतिकेचिदंशाः स्वांतरवर्णां
तरसमसदृशाः । यथा आकारादिषुकारस्य सदृशौभागौ । ऋक्ष्सूर्वभागः कारस्य उत्तरःइ वर्णोवर्णयोः । ऋकारेउभयतोऽप्य
केरईमात्रा । मध्येपकारसदृशोऽर्द्धमात्राभागः । लृकारेप्युभयतोऽभक्तिः । मध्येस्वांतरलकारसदृशोभागः । तत्रेस्व
तंत्रअत्तद्वर्णग्रहणेनविधीयमानंकार्यं तैस्तद्देशेषुनप्रवर्त्तते । तत्सदृशाहीमितत्तत्तःप्रवानरासिंहवज्जात्यतराक्षौ
तत्वात्गोतौग्रहणवात्रस्थापकंयदिदिहभागा अपि स्वतंत्रवर्णप्रयुक्तकार्यप्रवर्त्तेययुक्तंहिगोष्ठचोऽसंख्याप
रिभाषाम्बादेर्यदितिकोष्ठवंघत्लिति व सूत्रद्वयेष्वज्ग्रहणेनैवगतार्थत्वाद्धोशव्दंनोशव्देचेत्ता । पादहीनासे
नाग्नेईर्द्रवोपोउदकमित्यत्रसवर्णादीर्घोनातैवोपवापावइत्सनेनतस्यवाधोस्विति वा [illegible] । अयादयोहियनता
२ मध्येपवाद्न्याये भाषित्वायेनंवापणाप्रववाधकतपाअग्नआयाहीत्यादौचरितार्था । अग्नेइंद्रमित्यादोयरणादीर्घणावाध्येते । अंत
रंगापिदीर्घः । अवयववतात्रोपेक्षत्वात् । तथा अग्नेरस्तीतिरुङः पदांताद्दित्येनत्या आल्हपप्रत्ययेनात्वतःइ नामात्वामि

(४ अशोश्च दभ्नो नेरेवेतृभ्या तिथ्या दत्ति फल को विशेष नियमः ४)

शा॰कौ॰ ऌित्यत्रेरपरत्वापादनमात्रावेना लोपो नावाचनात्तिवाचोनिमित्तनिमित्तघ्नल्लुगौठनपञ्जोनेनिदिक्का नुडविधिलादेशवि
७१ नामेषु रप्रतिविधिपमात्मपाहिहिहलन्महामपनोपनस्मान्तुडिमवस्त्रैकर्तेष्वं। नैवेवमानक्षुरिमत्रेवआटतुरिमा
दावपितुट्प्रसंगः। अक्नोतेष्वेनस्सानिपमार्थन्वाना। निपमस्तसामान्यापेक्षः। अकारेपधस्पपादिमवति अक्नोतेरेवन
तुआटमादेशापिपदित्वअक्नातिमात्रेनिवर्त्तस्यान्तर्हितत्वात्सर्वमूपानतेलइमत्रेस्वतंत्रसाधारणोजातिरनुवाधे स्वतंत्रा ४
विधेयेववविवक्षिता। एकदेशस्सवपृषद्धिकर्षापेजात्। तद्दारात्कारस्येवलकारादेशः फलति। स्वतंत्रवर्णवृत्तिजा
तेर्नापेनिर्देशः किंतु अंशांशिमावारणायेवमत्रस्तापकंतुलरिवलृपः नास्तिवलृपः ऋदुपधाद्वाल्कृपिचृतेति।
दिनिर्देशाः। लृप। ऋः रः लः इति। छदः। कृपइतितलृपष्टीकंपदं। तत्स्वतंत्रेणाऽऽदन्मावोपोऽर्सा। कृपेर्धारेफलत्वस्याऽलः कृपेर्ऋ
कारस्यावयवोपोरेफः रेफस्तद्रहलइत्रिपावयवान्तस्य च लकार इति। तेनचलीक्लृप्यतइत्यादिसिद्धौ इदृश पदविभागप्रदर्शनपर
भाष्यादेववल्पेरितिसूत्रपाठस्यप्रामादिकत्वंनिर्णीयते। तदेवंनुडिखिलादेशयोर्म्मतान्हितं। विनाभोननतिः। नलक्षणं चोक्तं
प्रातिशाख्यानतिर्दमत्ईत्त्यमावइति। प्रकृतेतत्तुसूत्रान्वेलतिः। तत्रेदंप्रतिविधानं। छंदस्यदवग्रहादिमत्रैयोगविभागः शा॰
७१

पु३

कार्य्यः। तपरः। तपरः परस्य न स्वरूपस्य ग्रहणम् स्यात् तद्ग्रहणमिति वृत्तौ तातीत्यादि। ततः छंदस्यव ग्रहणात् तपरइत्येवापितस्मात् पु
मतइत्यादि। नन्वेवमपि पितृहणात् पित्रादौ रालृतं न स्यादिति चेन्न एवं तर्हि लृत्वविधौ विवेकापि रपाभ्यामिति रफ तं
त्सदृशमागमसाधारणीज्ञाति निर्दिश्यते क्षुभ्नादिष्वेषामितिशब्दपाठाज्ज्ञापकात्। न चपरपाः अस्मदाच्यवधानेप्य
वापेपीति विभज्य स्यात् नैतत्सवादेपिणत्वविधानात्। नचैवं दृशेनेन्यादावतिप्रसंगः। अट्कुप्वाङ्नुम्भिरिति
नियमात्। आक्षरसमाम्नायिकेस्तन्यत्वादितैर्वाय्ववायपदिमवगितंह्यनेवेति नियमसत्त्वेसार्थः। पद्धातमो
निशब्दपाठनेहातपेतत्प्रशास्त्रहणामित्यादिनिर्देशे तवत्रवर्णात्समणत्वमेवसाधनेत्लाघवात्। एवंहित्ववायपीति
योगविभागोपि नकर्त्तव्यो भवतीति। भाष्यतु वर्णैकदेशावर्णग्रहणे नजहातेरितिद्वितीयोपिपक्षः समर्थितः। मतव ४)
ऊपतिविधिपत्वेन्नोरवमपान्हमपंचेत। ननुयदि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते तर्हि कुक्कुटः पिपलीपितमि
त्यादौ संयोगसंज्ञानस्यात्। अर्दे ड्स्मात्रा कालत्वसङ्क्षप्तइत्येकहल्त्वानातदवपवमेष्व हलग्रहणेनाग्र
हणात्। नन्वरवंड्स्मात्नुपदेशाल्कायेहल्त्वमितिचेन्नमास्तुतर्हि तदपि। अवयवानां हल्त्वं नकुतः। संयोगसंज्ञोत्तरं
(४यथायादर्शी नेत्पत्राति प्रसंगवारणमूलकनियमफलकः कर्त्तव्यएवयोगविभागइत्यसंगतमेतत्तथाप्येतदर्थं नेत्याशयः४)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श०कौ० लोकमित्यादौ तु एकवर्णानामपि हल्त्वं मा विघ्नि। अणः सूपदिष्टैर्ग्रहणात्। तदेवं पदत्वे प्राप्ते हल्त्वेन स्यादेव
४२ ततश्च संयोगसंज्ञाविरहात् ततः सर्वस्य गुरुत्वाभावे प्लुतो न स्यादिति। अत्राहुः। एवं अनन्तर्द्धमात्रमेव। ओं प्लुतग्रहणात्तु
तुल्यत्वप्रयोर्द्वयोरेकत्वभ्रमः। इदं च शिष्टसमाचारात्सिद्धिपादशापानवशंपसीकार्ष्या। पयमार्पदशापानुपदे न
वर्णाविघ्नेते वर्णोपवयवानवाचावाक्यात्पदानामप्यंतप्रविवेकोनकश्चनेतिवाक्यपदीयोक्तरीत्या स्फोटसिद्धांतपताका
स्यात्सर्वपक्षस्यावसरः॥ ॥हयवरट्॥ ॥हकारो यद्विनुपदिश्यते। यदि तु परत्रैवोपदिश्येत। अइउश्च हस्इणायग्रहणे
पुनरग्रहणात ततश्च अर्हणोम्बत्रारुष्ववायेपीति णत्वं न स्यात्। महान्हि इति स्थिते महांहि इति न स्यात्। अत्र हि हिर्धा
द्दिसमानपाद इति रुः। आतोटिनित्यमित्यनुनासिकः। भोभगोअघोअपूर्वस्येति यत्वं। हलि सर्वेषामिति यलो
पः। तत्राप्यशीत्यनुवर्त्तनइतिवक्ष्यते। ह्वाह्लरणोहस्तनोत्यत्र हृजि वेस्तुत्वं न स्यात्। तत्र हि हरणः षीध्वमिति सत्राद्दिराद्
ल्यनुवर्त्तेनात देवं अटिअशिहाशिरिणो चेति चतुर्षु ग्रहणांप्रथमोपदेशस्य फलमिति स्थितं। यदि तु परत्रैवोपदिश्येत
वलारलरल शलयहरोणाषुनरग्रहणात ततश्च उदिहिस्यापिहिरित्यत्र दादिभ्यः सार्वधातुक इति वलादित्वप्रयु गत्र०

तथा लिलिहिढ्वे। लिलिहिध्वे इत्यत्र विभाषेटः इति मूर्द्धन्यविकल्पो न स्यात् ३ ४३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

ऽऽ इत्यनन्त्यत्वान्न । लिह् धीजे । लिलिहित्वा लिलेहित्वा । सिस्निहिषति सिस्नेहिषतीत्यत्र रलो व्युपधादिति कित्त्वं न
स्यात् । अदाग्धां अदाग्ध इत्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाड्ढकाराज्झलः परः सिजिति लोपो ढलीति न प्रवर्त्तेत । अधुक्ष
त अलिक्षदित्यत्र शल इगुपधादनिटः क्स इति क्सो न स्यात् । तस्मात्समाहाराणां चतुष्टये प्रथमोपदेशस्य चतुष्ट
ये द्वितीयोपदेशस्य च फलमस्तीति स्थितं । साढेत्यत्र रेफस्य पूर्वकार्ष्यो रिणामावृषेति । तथा मढ्र ढो ढे मद्
ड्रे ढ्रस्यत्र अवः पराड्ढकारान्मा स्यादिति विधीयमाने ढ्रिलस्य न स्यात् तो मा दीर्घकारमिच प्राप्नोति । नव
रो रीति लोपः सुकरः लोपं प्रति ढ्रिलस्य सिद्धेः । हलोपमात्रमिति लोपस्त्वे वैकल्पिक इति वक्ष्यमाणत्वात्
पक्षे रेफद्वयं रूपेत । नव्यं जनपरस्मै कस्मान्नेकस्मवाउद्वारणो विशेषो नास्तीति असिद्धवत्त्वेत्रेभा
ष्कता वक्ष्यमाणत्वात् तन्नापं दोष इति वाच्यं सूक्ष्मत्वाद् दुर्लक्ष्यो विशेष इति तदर्थात् । तत्तु सर्वथा विशेषवि
रहोऽपि प्रेतः । शशे विहलोपमात्रमित्यादि शास्त्रे वैयर्थ्यापत्तेः । तथा चतुर्मुखव इत्यादौ परेऽनुनासिकेऽनुना
सिको वेति पक्षे णकारः प्रवर्त्तेत । स्थानसाम्यात् । कुंडं रेषे नेत्यादौ वापदान्तस्येति पक्षे रेफः प्रवर्त्तेत रेफोष्मणां स

(सजातीयस्य ४)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(लोपो व्योरित्यनेनात्र वप्रश्लेष इति ध्येयं ४)

(३ नत्कासेऽपिति किल्वनिषेधः)

प्रा०कौ० वर्णान संज्ञान्तेन द्विजातीयः सवर्णो नास्तीत्येवं परास्त्रस्य [illegible] स्वयं सवर्णो भवत्येवात्स्यात्स्य प्रयत्नत्वात्तारोरी

४३ तिलोपस्त्वनासिकाः प्रतिपरसवर्णस्यासिद्धत्वात्। अपिद्वित्वानुनासिकपरसवर्णानिवृत्तेयेषुपवास्यामूर्वरोरेफो

नु [illegible] रुष्येनाहल्व [illegible] त्तिनार्हलोघुपधादितिएत्वद्वकारान्तेषापि प्रवर्त्तनानन्तम्न [illegible] देवित्वादिदेविषतीत्य

त्रपक्षे गुणो निषिध्येत। ननु अत्वघुपधादितिषिह्ला अवकारान्तानाघुपधादिति व्याख्यास्यतेइति चेत्। एवमपि

गोधेरः पचेरन्नित्यादौ लोपो व्योरिति नप्रवर्त्ततोरेफस्य वल्यनंतर्भावात्। रलीति वक्ष्यामीति चेत्। हयगतो

एवं ५ हय्यादित्यादौ यकारेऽतिप्रसंगः। ननु यथासंख्यं त्रैवलीति सरेफं पदं छित्वा रेफे वलि चेति व्याख्यानान्नो

क्तदोषइति चेत्। एवमपि इकोरणाविसंयोगादेरात्तोधातोरराविति उदात्तरणोहल्पूर्वादित्यत्र अणः संप्रसा

रणमित्यादिक्रमेणपराणस्यग्रहणानि सर्वाणि रेफेणाप्याहार्याणि स्युः। नचैतावतापीष्टनिर्वाहः। इकोरणानित्य

त्रसंख्यातानुदेशेन इकारस्य रेफः उकारस्य [illegible] यकारः ऋकारस्य वकारः इति वहूपप्लवप्रसंगात्। ननु

यथासंख्यमेपि यथासंख्येन निर्वाहो दुरुपपादः। तथाहि विधीयमाननतपायवलोः सर्वाणि नगल्लेनीति राम: ४३

चत्वारस्तावद्यणः। गुणानामभेदकत्वात्तु नामिकसंग्रहेऽपि पृथग्गणनाविरहात् इकस्तु सवर्णग्रहणात्षट्
षष्टिः। ननु षट्स्वष्टेत्रु यस्थापकतां इकशब्दे वाच्यो नामिकारादीनां चतुष्ट्वमस्त्येवेति वाच्यं। ततो यचतुष्टयाभ्यामस्को
रलकाराभ्यां प्रत्येकं तस्या एव त्रिंशत उपस्थितौ सत्यां लृकारे रेफादेशस्य ऋकारे च लकारादेशस्य दुर्वारत्वात्। तस्मा
त्स्थानेन्तरतम इत्यनेनैव प्रकृते निर्वाहः। यथासंख्यसूत्रं तु नदिशद्विपचादिम इत्यादिसूत्रयोः प्रयोजनमित्येव निष्कर्षः।
तथा च इकोरणिति न्यासेऽपि तेनैव निर्वाहः। स्थानिनि चेत्त्वैषम्यात्। यथासंख्येनह विरोधात्परिभाषाद्वयमपि इको
यणित्यत्र प्रवर्त्तेते। इको यथासंख्यमन्तरतमो यणः स्यात्। रणिति न्यासे तु परिभाषयोर्विरोधात्परत्वेन यथासंख्य
रेफस्य४ मेव प्रवर्त्तेत। तस्मादनुचितोस्वस्थानादपकर्षः। यथाश्रुते तु हित्वादिदोषत्रयं दुर्वारमिति। अत्रोच्यते। रे
फस्य विशेषतः श्रुतेन हित्वं प्रतिनिमित्तत्वेन सामान्यतः श्रुतं कार्यित्वं बाध्यते। यथा ब्राह्मणा भोज्यतां माठर
कौण्डिन्यौ परिवेविष्टामिति विशेषतः श्रुतेन परिवेषणेन माठरकौण्डिन्ययोः सामान्यतः प्राप्तं भोजनं बाध्यते
तद्वत्। यद्यपीह लक्ष्यव्यक्तिभेदेनोभयं संभवति तथापि सत्यपि संभवे सामान्यतः प्राप्तं विशेषप्राप्तेन बाध्य

श॰कौ॰
४४

तइत्यभ्युपगमान्न दोषः। एवं चाचोरहाभ्यामिति सूत्रे परइति रेफभिन्नपरमेवेति स्थिते अनचिचेत्यत्रापि तथै
व। अधीधिकाराश्रयणात्। तेन हर्य्यनुभवइत्यादावपि रेफस्य न द्वित्वं। नन्वेवं दध्युदकादौ यणा न स्यात्। विशेषतः
क्तेन स्थानित्वेन इकोनिमित्तत्वस्य बाधादिति चेन्न। तत्र लक्ष्यानुरोधेन व्यक्तिपक्षाश्रयणात्। व्यक्तिपक्षे हि प्र
तिलक्ष्यं असकृल्लक्षणं प्रवर्त्तते। यथा प्रतिलक्ष्यं भिन्नानां सर्वेषां लक्षणानां तन्त्रेणोच्चारणमिकोयणचीति। तत
स्त्वइकामपि तावत्यर्थंतो निमित्तत्वप्रतिपादनाद्दोषः। नन्वेवं स्त्रीशइत्यादावपि यणप्रसंगः व्यक्तिपक्षे विप्रतिषेधेप
रमेवेति नियमबलेन तद्व्यक्तिविषयकशास्त्रस्यैव विरहकल्पनात्। एवमपवादविषयेऽस्त्रियावित्यादौ वाध्यंप पि५
रिहृत्यापवादविषयं तत उत्सर्गोऽभिनिविशतेइति न्यायात्। जातिव्यक्तिपक्षौ च लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्थयाश्रीये
तेइति पक्षद्वयाश्रयमेवोक्तं। तस्मादित्युत्तरस्य पस्युत्तरपदास्यइति निर्द्देशाद्व्यवहलिंगं। भाष्ये तु नेमौ रहौ कार्य्यिणौ
द्विर्वचनस्य किं तर्हि निमित्तमिमौ विमुक्तौ। तत्र हकारग्रहणं दृष्टान्तार्थं नस्य पर्वहिर्म्न तन्नयापयाने द्विर्वेकार्पि
तानत्थायरंतर्भूतस्यापि रेफस्येति। एवमननासिकपरसवर्णविधौ अपि स्थानेन्तरतमपरिभाषासंस्कृतौ स्थानप्र रा॰
४४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पलोमयांतरतमेएतन्मूरारिःत्वङ्कुकोरोषीत्यादौकचिल्लब्धावकाशो अनंतरतमेप्राप्तेत्तेनप्रवर्त्तेतो जातिपक्षाश्रयणादे
वेतिसंक्षेपः। अत्रवार्त्तिकं। अयोगवाहानामट्सुणत्वंशर्षुजश्भावषत्वं। अविशेषेण। संयोगोपधासंज्ञालोपश्चवि
षिद्विर्वचनस्थानिवत्त्वनिषेधाइति। अस्यार्थः। अविद्यमानोयोगः प्रत्याहारेषुसंबंधोयेषांतेऽयोगाः अनुप
दिष्टत्वादुपदिष्टैरग्रहीतत्वाच्चप्रत्याहारसंबंधशून्याइत्यर्थः। वाहयंति [redacted] निर्वाहयंतिप्रयोगमितिवा
हाः। अयोगाश्चतेवाहाश्चेतिकर्मधारयः। अनुपदिष्टत्वेउपदिष्टैरग्रहीतत्वेचसतिश्रूयमाणाइत्यर्थः। तेच
विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयानुस्वारयमाः इतिभाष्यं। एतच्चटितिटवाल्टित्ल्वेतिविहितयोःशेष
त्वृष्टयोरप्युपलक्षणं। तथाचतत्स्यास्मसूत्रेभाष्यं। तयोश्चत्वंवक्ष्यामीति। तत्फलंतुतत्रैवस्पष्टं। तत्रयमानां
लक्षणं अनुनासिकसंज्ञासूत्रेप्रपंचयिष्यामः। एषामट्सूपदेशःकर्त्तव्यः। णत्वंफलं। उरःकेण। उरँकेण। उरः ४
पेण। उरँपेण। अङ्व्यवायइतिणत्वं। विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयेष्वेवायेमिद्धमिति। नायमज्ञाता
र्थकः। सोपदादौवितिसत्वप्रसंगात्। किंतुउरःकायतिउरःपा तीतिविग्रहः। कैशब्दे। पारक्षणे। आभ्यामा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रा॰कौ॰ ७५

तोऽनुपसर्गे कः। कुप्वोः ≍क≍पौ चेति चकारात्माक्षिको विसर्गः। नन्वेवमपि गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबुत्पत्तेः स
मासाभ्युपगमात् तोऽपदादाविति प्रवर्त्तनेतिवाच्यं तस्यदधिसेचोषनक्रीतेत्यादिसिद्धर्थमनित्यत्वापावक्ष्यमा
णत्वात् पाशकल्पेत्यादिपरिगणनाच्च। प्रीमणं अट्कुप्वाङिति सूत्रे नुमग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। अत्रेदम
वधेयम्। अट्स्थानिकोपमाणाउपदेशोऽकारानंतरमिकारात्माकर्त्तव्यः। तेनइणस्ये अनंतर्भावात् पः सुपशः
स्कः इत्यादौ इणकोरित्यधिकृत्यविधीयमानमादेशप्रत्यययोरिति षत्वं न भवति। अक्षु चांतर्भावात् संस्कर्तेत्यत्रा २५
नुस्वारादचः परत्वमास्त्रित्यसकारस्य द्वित्वे कैपरेनाद्ये मे वक्ष्यमाणं संगच्छते। नचैवं हरिः करोतीत्यादावि को
पणचीति पणप्रसंगः विसर्गस्यासिद्धत्वात्। एवं हरिं पश्यतीत्यादावनुस्वारस्यासिद्धत्वे बोध्यं। शर्प्युचोपदेशः
कर्त्तव्यः। शश्मावलावत्प्रयोजनं। तथाहि। वार्त्तिकमते उञ्ञ आ जेवइति धातुनुपधानोपः पठ्यते। तत्र ऊ
र्लां जश्रूशीति जश्भावे आंतरतम्याद्वकारादेशः। उञ्जिता। उञ्जितुं। शर्पूपदेशाद्धि नांतेरीपकत्वादेव ऊलत्व
मप्याप्यति। नाप्रकारस्कनैतन्मे। तथाहि उपधानीयोपषत्वपक्षे उञ्जिजिषतीति न सिद्ध्यति। अभ्यासेव कार मात्रस्रवण। प्रा॰ ७५

ग्याप्सादेवर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मसंगात्। हलादिःशेषे णिजकारस्य निवृत्तेः पुदि पूर्वत्रासिद्धमद्विर्वचने इत्युक्तेः स्थवकारस्य द्वित्वं तदा स्यादेव
वकारस्य शेषः। अथ उ ओ साभ्यासस्य स्थानेन तानि स्थितां स्थापनात् द्विर्वचनेप्यसिद्धत्वमाश्रीयते। ओजिउ दित्त त्र यथा
त्थाप्यभ्यासे उपध्मानीयस्य शेषे अभ्यासे चर्चेति जश्त्वेन वकारस्य वश्रूपेण। इष्यते त्वभ्यासे जकार इति भावः। वस्त
तस्मा। द्वितीयपक्षे उपध्मानीयमात्रमभ्यासे स्वरूपेण। तेचोच्चारयितुमप्यशक्या जशत्वं तद्दुर्लभं। प्रकृतिचरामक्
तिचरि इत्यष्टमे सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्। उपध्मानीयेऽचलस्यापि सत्त्वेन तावन्मात्रे द्वित्वापत्त्याऽभ्यासे इकारदौर्ल
भ्याच्च। किंच। अत्र पक्षे अस्मात् घञि कृते उपध्मानीयस्य जश्त्वे अभ्युब्जः समुब्ज इति स्यात्। इष्यते त्वभ्युद्गः स
मुद्ग इति। नन्वत्र एव कुप्वोरित्यधिकारे सोऽपदादाविति सूत्रे उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकेन कवर्गपरत उपध्मानी
यस्य सकारो विधीयते। ततो जश्त्वेन दत्वं भविष्यतीति चेत्। सत्यं। उपध्मानीयस्य चेति वार्त्तिकारंभ एव तु गौरवाव
ह इति ब्रूमः। वकारोपधोयमिति वृत्तिकारमतेन तु वकारस्य द्वित्वनिषेधः समुद्ग इत्यादौ दकारादेशश्चेत्युभयमपि व
चनेनैव साधनीयं स्यात्। तस्माद्दकारोपध एवायं। अभ्युद्गः समुद्ग इति यथा स्यात्। कथं तर्हि उब्जिता उब्जितुमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रा॰ कौ॰ त्यादि सिध्यतीति चेत्तर्ह्यागतभुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोरित्यस्मिन्कुत्वाभावनिपातनार्थसूत्रे वकारो द्वारणोनानुमी

९८ यते। उद्जेरकुत्वविषये दकारस्य भकारविधायकं वकारविधायकं वा वचनमस्तीति। तस्यानुमीयमानं वचनं भउद्

जेरिति वा वउद्जेरिति वा। उभयथापि त्योप्युनाप्युरित्यस्मानंतरं कल्प्यते। उद्जेः स्तोर्दकारस्येति यावत्। प्युनायो

गे भकारो वकारो वा भवतीति सूत्रार्थः। उद्जेरिति किं। तज्जः। प्युनेति किं। अभ्युद्गः। समुद्गः। इह चेजः कुधिण्य ६४

तोरिति कुत्वे कृते प्युनायोगो नास्ति। त्नोः प्युनेति पदद्वयोपजीवनार्थं चोक्तस्य लस्य व कल्पनं युक्तं। अन्यथावद्धु

तरकल्पने गौरवं स्यात्। एवं चोद्भिजिषतीति सिद्धं। नन्द्राइति दकारस्य द्वित्वनिषेधात्तान वपरत्वात्सन्दत्व वत्वेवात्पू

र्वत्रासिद्धेनास्ति विप्रतिषेधोऽसावादुत्तरस्येति वक्ष्यमाणत्वात्। अन्तरंगत्वात्सन्दत्व वत्वे इत्यपि न। असिद्धत्वादेव।

न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यसिद्धत्वप्रतिषेधः शंक्यः। द्वित्वकर्तव्यस्येति हि [illegible] तनिषेधः। नतु द्वित्वनिषेधेपि

रहतुनन्द्राइति सूत्रेण द्वित्वनिषेधे कर्तव्ये निर्बाधमेवासिद्धत्वमिति दिक्। अथवा मास्त्ववाक्यशेषानुमानं।

भुजन्युब्जाविति निपातनादेव वकारोऽस्तु। नचैवमसिद्धताविरहाद्वकारस्येव द्वित्वं स्यादिति वाच्यं। दकारोपधनि राम॰ ९८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हैशसामर्थ्याज्जिश द्सहितेत्यत्र ततो दकारस्य वकारप्रश्लेषेण न चास्मिन्पक्षे अभ्युदय इत्यादावपि वकारप्रसंगः ।
अकृत्वविषय एव वकारो निपात्यत इत्यभ्युपगमात् । नन्वेवं कृत्वविषये चारितार्थ्यात्कथं दकारोपदेशस्य सा
मर्थ्यमुक्तं । येन द्वित्वानंतरमेव वकारः प्रवर्त्तेतेति चेन्न । अनभिधानादितो घञादिर्नोक्तः । निपातनं चैवमविशेषणा
त्ता । अभ्युद्गत इत्यत्र तु ऊत्वंपा । किं तूपसर्गद्वयपूर्वकाद्गमेः क्तप्रत्ययेऽपि दृश्यत इति प्रत्ययः । अभ्युन्नतिमात्रे चेदं । हृढिश
द्त्वात् । समुद्गकः संपुटक इत्यमरः । तदेवमयोगवाहानां शर्षूपदेशसंज्ञाभावत्त्वं प्रयोजनं वार्त्तिकमतेऽस्ति ।
भाष्यमते तु नास्तीति स्थितं । तथाप्यल्पमपि प्रयोजनं सर्पिःषु धनुःषु नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपीति सूत्रे विस
र्जनीयग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । शर्व्यवाय इत्येव सिद्धत्वात् । नुम्ग्रहणं त्वेवमपि कर्त्तव्यमेव । नुम्स्थानिकेऽनु ग्रं ८ (पोटेऽपाठेन ४)
स्वारे एव यथा स्यात् । इह मा भूत् । पुंस्विति । नुम्ग्रहणं हि स्वस्थानिकानुस्वारस्य लक्षकं । अन्यथात्र
संभवात् । न हि णकुम्भामुत्र सकारो नुमा व्यवहितः षत्वविधौ संभवति । अत्रानुस्वारे परत्वस्यासिद्धत्वादित्याहुः ।
अस्तु वा स्थानिवद्भावेन नुम्त्वं तथापि स्वाश्रयस्यानुस्वारस्यापि सत्त्वात्षत्वे नैव सिद्धे नियमार्थता युक्ता ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रौ०कौ ४७

नियमस्तु सजातीयापेक्ष इति अनुस्वारेण व्यवाये चेन्न वर्तितर्हि नुमेव न त्वन्येनेति फलितं। वस्तुतस्तु अतिदे
शं प्रति अनुस्वारस्यासिद्धत्वादतिदेश एवेह दुर्लभः। किं हि न्किम् इत्यादौ विधायकत्वसंभवे नियामकत्वानु
पपत्तिश्च। तथापि लक्ष्यानुरोधाल्लक्षणेऽन्यविशेषणं। यथा ट्कुक्ष्वाङिति सूत्रे तत्र प्रत्ययनादौ णत्वं मा भूत्।
पेंभरणादौ च मा भूदित्येवमर्थं लक्षणेति चेन्न। इहापि किं हि न्किं पुं स्विन्नादौ मा भूदिति तुल्यं। णत्वविधावनु
स्वारमात्रे लक्षणांषत्वेन नुमस्थानिकत्वेनान्यादेतत्। अस्मिंस्तु पक्षे शर्व्यपदेशोपि फलत्वमिव हलल
पर्द्वं अपि नांतरीयकत्वादेव सिद्धः। तस्कलेतउत्तरवार्त्तिकव्याख्यानात्स्मनंतरमेव स्फुटीभविष्यति। तथा
एवत्सत्वमपि नेत्कुप्वोः ≍क≍पौ चेति सूत्रात् गतो विसर्गः सिद्धः। एवं च सोत्र तिर्द्देशेनैवोक्तवार्त्तिकस्यार्थो
सोप्पन इति बोध्यं। अनेनैव सौत्रे विसर्गग्रहणमेवोपष्टम्भशर्व्यपदेशे प्रमाणं वक्ष्यमाणायथा ष्टुतमष्टस्तप
देशपरं इति ग्रंथव्याचक्षाणाः परास्ताः। अट्सूपदेशेन अल्त्वात् स्वपोल्भिपि हलपरत्वालाभात्। तस्क
लस्य च वक्ष्यमाणत्वात्। न चाट्स्वेव पकारो ज्ञसुपदेशान्तल्लाभ इति वाच्यं तथा सति पयः स्विन्नादावि राम० ४७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

निष्कतं दुष्कालय

गाः परत्वेन षत्वापत्तेः। अत्र वृत्तौ सिद्धासमस्फटीमत्रत्वेऽपटादिग्रंथविरोधापत्तेश्चेति दिक्। अविशेषेणोत्सादिवार्त्तिकस्या
पमर्थः। यत्र यत्र प्रदेशे प्रयोजनं तदृश्यते तत्र तत्रोपदेशः कर्त्तव्यः प्रयोजनानि तु संयोगसंज्ञादीनि पंचेति। तथा
हि वार्त्तिकमते उक्ते उपध्मानीयोपधनपाउपध्मानीयस्य हलसंज्ञां विना संयोगसंज्ञा न सिद्ध्यति। जश्त्वेन सिद्धांत
ते च संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञा या अपि विरहाद्दे३क इत्यत्र गुरोरनृत इति प्लुतो न स्यात्। तस्मात्तु न गुरुसंज्ञा सं
योगसंज्ञा हलसंज्ञानां उत्तरोत्तरसापेक्षत्वात्तु न सिद्ध्यं हलसंज्ञापेक्षितत्वा। नेदं नदमिप्रेत्योक्तं संयोग
संज्ञाप्रयोजनमिति। तथा उपधासंज्ञापि प्रयोजनं। इट् दुपधस्य चेति षत्वं यथा स्यात्। भाष्यकारस्तु आह इट् दुप
धस्यानिकोपोविसर्ग इति व्याख्यानान्नेदं प्रयोजनं। उपधाग्रहणं प्रत्याख्यानाद्वा। इट् दुस्थोपस्य विसर्गस्येत्येवेष्ट
सिद्धेरिति। अलोन्त्यविधिश्च प्रयोजनं। वृक्षस्तरतीति विसर्जनीयोन्तस्य पदस्य मरिति पक्षे अंत्यस्य सत्वं यथा स्याव
पदस्य यो विसर्जनीय इति व्याख्यानान्निर्दिश्यमानस्येति परिभाषया वा सिद्धत्वादिदमपि प्रयोजनं। द्विर्वच ५२
ने च प्रयोजनं। ऊरः कः। ऊरः पा। अत्र न विचेति अत्र च उत्तरस्य परेो विधीयमाने द्वित्वं सिद्धं भवति। तथा स्थानिवद्भाव

पि१

श० कौ०
४८

प्रतिषेधे प्रयोजनाभावात्। उरण्केरीत्यादौ ऋ इत्यवयवे इति रान्तं भवति। एवं वृक्णोरस्केनेत्यादावपि प्राप्नोति। स्थानिवद्भावा
त्सकारस्य। तत्रानल्विधाविति प्रतिषेधोऽल्त्वे सति सिद्ध्यति। न च पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति निषेधोऽस्त्विति वाच्यं। न पदा
न्तस्य त्रशेषस्य तस्य तस्य ऋचः पारिभाषिकत्वेन तद्विधायकत्वात् स्थानिवद्भावं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वस्याप्रसिद्धेः। तदिति
पक्षे नेदं प्रयोजनं। उरण्केरीति रान्तं संस्कारेत्यत्र सकारस्य हि लं चाधिकं प्रयोजनं बोध्यमिति दिक्। यद्यपि सवर्णमिदं
अइउण्सूत्रेऽनुपदेशेन सिध्यत्येव तथापि वार्त्तिकाक्षरस्वरसात् द्विधापि संभवतीति भावः॥ ॥लण्॥ ॥अत्राकारोऽनुनासि
कः प्रतिज्ञायते। न तु हकारादिष्विवोच्चारणार्थः। तेनोरणपर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणं भवति। प्रत्याहारग्रहणेन ला
पकः ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरिति वार्त्तिकनिर्देशः। ननु अइउणित्यत्रानुवृत्ताणकारः स एवेहानुव
र्त्ततेनाणग्रहणेष्विणग्रहणेषु च पूर्वेणापरेणवेति संदेहः प्राप्नोति तस्मात्संदेहापोहाय अनुबन्धान्तरमेव कुतो न
कृतमिति चेन्न। व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणमिति परिभाषां ज्ञापयितुमिदं वद्धस्यैव पुनर
नुबन्धात्॥ ॥ञमङणनम्॥ अत्र मकारानुबन्धोऽप्रत्याख्यातः। स हि प्रत्याहारत्रये उपयुज्यते। अम् राम०
४८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पमङ्णमिति। तत्र ञकारे णौ वनिर्वहति। न च हिमुमः रवप्यञ्यपरे इत्संज्ञा। न ञकार मकारपरः रवयस्त्रियेनाति
प्रसंगःस्यात्। तथाहि लोपत्र्यायञि लोपइत्येव पाठ्यं। न च ञकार मकारौ ङकार णकार मकारपरौ स्तः। हल उत्तर
यो स्तयोः संभवेपि तु ञो मो ङीतिलोपेन भाव्यमेव। तथाङ् ञो ह्रस्वादचि ङमुण्णित्यमिति पाठ्यं। न च ङकारम
कारौ पदान्तौ स्तः उञ ऊँ लिमे च्वाक्षिपितो स्वर एवेति चेन्न। उञ्ञ ऊर्दीर्घ तथा संयोगान्तलोपस्य तिउदिति नृपाम्नुप
गमात्। लभे स्वा ञम्त्वविधानात्। नन्वेवमपि आगमिनस्य योङ्णानेमः परे अचः आगमास्तु पंचेतिसंख्यात
नदेशो न स्यादिति चेन्न। यथासंख्यमित्यत्र हि विधेयं प्रमितिवेलायां निर्दिश्यमानगतसंख्यासाम्यमाश्री
यते न तु लक्ष्यसंस्कारवेलायां प्रयोगगतं। तस्मान्नोमकारानुबंध इति स्थितं। घढधष्। जबगडदश्। खफछठ
थचटतव्। कपय्। शषसर्। हल्॥ इति माहेश्वराणि अक्षरसमाम्नायसूत्राणि। अत्रायं संग्रहः। एकस्मान्ङ
ञणवटा द्वाभ्यां षस्त्रिभ्य एव कणमाः स्युः ज्ञेयौ चयौ चतुर्भ्यो रः पंचभ्यः शलौ षड्भ्य इति। अस्यार्थः। ङञणव
टा एकस्मात्परे ग्राह्याः स्युः। तथाहि ङकार एकारादेव परो ग्राह्यः। एङिपररूपमित्यादौ यथा। ननु षिद्भिदादिभ्योङ्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणारि

एतद्भ्यासाद्याधिकाराश्रयणाद्ग्रहणक्तमप्यमुपमपि अङ् त्यर्थ इत्यव धेयम्। भाष्यमते तु यस्थितमेव साधु १

अस्यानिवृत्तिरव्यानिम्पोऽङिः णकारेणाग्रहणमस्त्विति चेन्न। आदिरन्त्येनेन। त्र अणुदित्सवर्णस्य चेत्यतोऽप्रत्यय इत्यनुवृत्तेः
अत एव रोः सुपीति न प्रत्याहारग्रहणं। सुपि चेत्यत्र तु अप्रत्यय इति प्रतिषेधो नास्ति। यञादावित्ति विशेषणात्। उत्तर
त्रैवङ्गवचनेऽल्लीति विशेषणात्। सुप्तिङन्तमित्यत्र तिङ् स्माह चर्यात्। शास इदङ्हलोरित्यत्र तु अङ्ग्रहणसामर्थ्याद
पि प्रत्याहारग्रहणं न भवति। अङादेहलादे चेति हि व्याख्याने अङ्हलोरिति वृथैनेव स्यात्। द्विविधा एव हि क्ङितः
प्रत्यया अङादयो हलादयश्च। व्यतिशासे इत्यत्र तु क्ङित्वमेव नास्ति आटा सहैकदेशस्य स्थानिवद्भावेन अङ्
दित्वाच्च। ऋदृशोऽङि इत्यपि न प्रत्याहारः। ऋहकारान्तेषु ऋच्छत्यॄतामिति गुणविधानात्। ज्ञापकात्। सनि ग्रहगुहोश्चे
ति न प्रत्याहारः। इकोऽझलिति कित्त्वविधानात्। अज्झनगमां सनीति दीर्घविधानाच्च। इङन्तानां सनि गम्यादेशे
हि सिद्धे उदाहृतसूत्रद्वयं निर्विषयं स्यात्। परिमाणाख्यायां सर्वेभ्यः इञश्चेत्यपि न प्रत्याहारः। वैयर्थ्यप्रसंगात्।
तथाहि। इकारान्तेभ्य एरच्। चायो? उकारान्तेभ्य ऋदोरबिति अप्। ऌकारान्ताः संत्येव न। एजन्तानामपि अनैमित्ति
केन आत्वेन प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव भाव्यं। प्रत्ययोत्पत्तिवेलायामेजन्ता न संभवन्त्यदन्ताः परमवशिष्यन्ते। तत्र उरित्येव

अतः१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लाघवाद्ब्रूयात्। वर्णानाम्। सामान्यलक्षणेनैव तृदंतेषु घत्वः सिद्धत्वात्तत्रैव वेदं न कुर्यात्। अथोच्यते। इउ-स्थैस्तारंभसामर्थ्या
द्विवर्णोवर्णानि सेव अत्रत्वर्भांसहैवैकलिकोघत्वसमाविशन्विनितान्दृपिना। एवं हि सति अजपोर्विधावेवचाग्रहणं
कुर्य्यात्। क्रीङ्जीनां णाविति न प्रत्याहारः। क्रीङ्मोः पृथग्ग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः। नं च इकारांतानां मध्ये एतयोरेवेति
नियमार्थं पृथग्ग्रहणमिति वाच्यं। एवं हि इकारस्यैव ब्रूयात्। एङः तानां सामान्यलक्षणेनैव आत्वस्य सिद्धत्वात्। इ
ङ्वोर्य्योरित्यपि न प्रत्याहारः। धारिणामाह चेर्य्यात्। तस्मात्सिद्धं ङकार एकस्मादेवेति। तथात्र कारोऽप्येकस्मादे
व। अन्तोदीर्घो पद्यौति। तथा अइउणित्येषणाकारोऽप्येकस्मादेव। अणितिपया। अपिराः षीधुमित्यादाविणा
प्रत्याहारोऽप्येतेन कुतो नेति चेन्न। अचिश्नुधातुभ्रुवांय्वो रित्यत्र इकारोकारयोः स्वरूपेण निर्देशात्। अन्य
था हि सेहितापांमात्रालाघवात्सद्धेदेऽप्यर्धमात्रालाघवादिणा इत्येव ब्रूयात्। व्याख्यानाच्च पूर्वेणानन्तपरेण
ग्रहीष्यते। व्याख्यानं च सिद्धं तेऽपिशरणे। म्वोरित्यपि हि निर्देशो किं ह्रस्वयोर्ग्रहणमुत दीर्घयोरुत यकारवका
रयोरिति संदेहः स्यादेव। एवं रच इ ह्रस्वादेश इतिसूत्रे इणा इत्येव प्रतिपत्ति लाघवार्थं वक्तव्ये इग्ग्रहणम्त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पीहलिंगां इत्यत्रहे हि तत्र पपासंरख्यमातिरे वनेतिनतत्स रिहारायपयतित व्यमितिदिक् ॥ एवं वकारे ॥ न छव्य प्रशा
न्तितात्सचोः पवापावइतिसूत्रे अवितितप्रत्याहारे ॥ आवादिसाहचर्य्यान्नात एवं टकारोऽप्येकस्मात् तां द्वाभ्यां ष
रकाचौ वशो भष झषंतस्य स्वोरितिपघा ॥ ककारस्त्रिभ्यः ॥ अकः सवर्णे ॥ इकोयणचि ॥ इस्युस्कतौ तान्क इतिपघा ॥ ल
णमन्नत्रेणाकारोपि त्रिभ्यः ॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः ॥ इणः षीध्वमित्यादय ॥ सर्वेइणः ॥ इकोयणचीत्या
दौ चपरेणात्र तत्र पणत्रावत्स्वेणानसंभवत्येवा इणानुसंभवन्नपि ज्ञापकास्तत्र ॥ अणस्तुउभाभ्यां ग्रहणोत्स्येते
१५ कपूर्वेणा कपरेणेति वीक्षायां ग्रहणकशास्त्रपरेणैव अन्यत्रतु पूर्वेणैवेतिसिद्धांतः ॥ उक्तं हि व्याख्यानतो
विशेषप्रतिपत्तिरिति ॥ नहिपरेणघांकेपोरित्यादौ व्याख्यानादन्यल्लिपापकमस्ति ॥ किं च अणग्रहणानि
तावत्पुचाउरणरपरः ॥ अणुदित्सवर्णस्य ॥ ढ्रलोपेपूर्वस्यदीर्घोणः ॥ केणः ॥ अणोऽप्रगृह्यस्य ॥ तत्र उरण
रपरइतितावत्परेणैव ॥ ग्रहणात्स्वेतिधातुग्रहणं ज्ञापकात् तद्विमान्ग्रहणानि त्यादिव्याख्यमं पक्षिपेतप
रेणचग्रहणेनामोतिदीर्घस्यापि प्ररत्वापत्त्या व्यावर्त्यप्रसिद्धिः ॥ ननु चिकीर्षतीत्यत्राकृतेन गमादितिदीर्घस्यापरणः॰

१० (४लत्वविधायकेऽस्मिन्धयशादे न न प्रत्ययोऽकुरादेन न यह्नातुः किं तु उभयत्र शत्रस्वरूपं गृह्यते इत्यर्थः ५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्री

त्वे च सति उपधायाः प्लुतौ त्वेनेषितत्वं। तद्वन्मात्त्रहणमित्यत्रापि प्रसंगेन व्यावर्तकतया उत्तरार्थं षात्तु ग्रहणं मध्ये विष्ण
नोति चेन्न। सर्वं हि सत्तु उत्तरत्रैव कुर्य्यात्। इह करणं ज्ञापकमेव। तथा च वक्ष्यति नेदं वाच्यं उत्तरार्थं तु इह किं चित्रे पो
इति। किंच। अणां ग्रहणसामर्थ्यादपि पूर्वेणैवायं। यदि हि परेणाण्स्याद् दुरजित्यत्र ग्रहणमेव कुर्यात्। कृति:
कृतं प्रकृतं नेहः पाहि मान्त्रहणमित्यादौ आद्युदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकदीर्घाणां परत्वापाः परेणाणा
ग्रहणेनापादयितव्यापत्तावनापिलाभात्कर्त्तीकार कइत्यादौ गुणवृद्धिप्रसंगे स चामवर्णस्य चाविशेषा
द परस्य विकल्पेन प्रसंगः इत्यपि अज्ग्रहणेन सिद्ध्यत्येवास्मादेतत्। कर्त्रर्थमित्यत्र इकोयणि रपरत्वे रेफद्वयमत्र
वर्णार्थमणां ग्रहणं स्यात्। न ह्येतदज्ग्रहणेन सिध्यति। हलो यमां यमि लोप इति लोपस्तु वैकल्पिकः। रूपे होत्यत्रस्या
दित्यतोऽन्यतरस्यां ग्रहणानुवृत्तेः। अत्र च ज्ञापकं ग्रहणकशास्त्रेऽणां ग्रहणं न हि संप्यं तासामेव त्स्वः प
ञ्लोकमित्यादौ परसवर्णस्य सानुनासिकस्य परग्रहणेन ग्रहणादनचि चेति द्वित्वे कृते तपक्षे पवलानां
त्रिकस्य सवर्णार्थं क्रियते। हलो यमामित्यस्यानित्यत्वे तु व्यर्थमेव तत्स्मात्। यद्यपि गुणानामभेदकत्वेने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा०कौ वस्मानुनासिकपवलानां द्वित्वसिद्धेर्ग्रहणकशास्त्रेऽप्यग्रहणमेवोचितं तत्त्वगण्यग्रहणं तस्यापि गुणाभेद
५१ काङ्गस्यापि पक्षं त्यापयितुं सवर्णग्रहणं ।। भेदकाभेदकपक्षयोर्जातिव्यक्तिपक्षयोरिव लक्ष्यानुरोधाद्व्यवस्था
अतएव त्वच्स्यी घुदात्तनिपातनमित्यादि संगच्छते। अतएव चाष्टन आ विभक्ताविन्याद्वाविद्सम्स्र्ण घटेचा ७३
नुनासिको नेति वक्ष्यमानं यत्वविकल्पानुशत्तोस्तापकोत्तरवर्णानां अनुवर्त्तते विभाषाशरोऽचि यद्वा रयत्ययं द्वित्वं। नि
त्ये हि तस्य लोपनिषेधार्थानकस्तिक्त्यादि ति। तन्नुमाप्येदूषितं। तस्माद्धि लोपस्यानित्यत्वे अचो रहाभ्यामिति द्वि
त्वेनारम्भसामर्थ्यात्तद्बाधः। द्विविधा एव हि यरः। यमोऽरस्येति। तत्र हलो यमामिति ऊरोऽरीति च लोपे कृते द्वित्वं
ह्यास्याव। किं तर्हि तयोर्योगयोरनुदाहरणमिति चेन्न। यत्रान्तरेणापि द्वित्वं व्यंजनत्रयं लभ्यते यथा आदित्यो देवता
स्यादित्यं प्रत्यं अवत्तमिति। एवं स्थिते चतुर्थ इत्यत्रापि यदि द्वित्वं स्यात्तर्हि लोपो न स्यादेवातत्तस्य सार्थकः शरो
चीति निषेधः कथं विभाषयात्वष्ट्रत्तिंज्ञापयेदित्याशंक्यो ताकृताः सर्वथापि विकल्पानुशत्तेः स्थितत्वात्याक्षिकोरे
फद्वयमत्रवर्णार्थं अणग्रहणमास्त्विति। अ... तो कत्रर्ध्यमित्यादो सत्यपि परत्वे रेफद्वयमत्रवर्णांदुर्ले शा०
५१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मंरोरीतिलोपात्तान चतत्रपदांतस्येतिव्याख्यातं पुत्नोऽजर्गर्धेर्लिङ् अजर्घाः पास्पर्धेर्लङ् अपास्पाः इत्यादेरसिद्धिप्र
संगात्तान चाणग्रहणसामर्थ्याज्जश्त्वाधः पूर्वेणापि ग्रहणे अबाधेनैवोपपत्तेरितिदिक्। तस्माद्वात्तग्रहणसाम
र्थ्यादणग्रहणसामर्थ्याद्वा उरण्रपर इति पूर्वेणग्रहणमिति स्थितम्। वक्ष्यमाणक्षात्तग्रहणमेवज्ञापकं।
अणग्रहणस्य लाक्षणिकत्वादोल परत्वात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्। अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्यय इति तु पूर्वे
णैव। उ ऋ इति लिंगात्। तत्र हि न संप्रवदते इत्यस्मात् दिरापत्तात् ङि चङि अचीकृतदित्यत्र ऋकारस्य दीर्घ
स्यापि स्थाने ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं पत्र परकरणं कृतं ग्रहणकशास्त्रे पूर्वेणाग्रहणे तु दीर्घस्य ऋका
रस्य तस्यानित्त्वान्त्वादेशत्वं प्रसज्जमिति व्यर्थं तत्परत्वं स्यात्। ननु सत्यपि परेणाग्रहणे उ ऋ दित्यत्र तपरत्व
ह यैवमावकाशे न सवर्णाग्रहणप्रसक्तेरिति चेन्नावक्ष्यमाणरीत्या ऋहृत्रिकारः। न चापेभावमात्रेणाकिंतु आ
देशांतरत्निवृत्त्यर्थस्तत्र पेणाभन्नुज्ञा यसेइति। हृत्ते तु तपरत्वे एतद्बलादेव दीर्घस्थाने भाव्यमानत्वापि लभ्य
त इत्यन्नदेत ता। तस्मात् ग्रहणकशास्त्रे णापरेणेति स्थितं। तत्फलं तु उरण्रपर इत्यत्र उरित्यनेन ऋकारस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श०कौ० ग्रहणात् ऋत इद्धातोः उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्यादौ रपरत्वसिद्धिः ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः इत्यत्रापि हलामणामसंभवादेचां तु विशे
१२ षाभावादणर्थमेवाण्ग्रहणं स्यात् तेन तृढ्वा वृढ्वेत्येव सिद्धमित्यण्ग्रहणसामर्थ्यात्पूर्वेणा न तु ऋहृउ घमेन अस्मात्रे
चिऊदित्वादिड्भावे गुणे ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु रेफस्य दीर्घे स्यान्न त्वस्मात् ऋकारे ढलोपस्यासिद्धत्वादुपधा
पाश्च तीत्वि पूर्वेणात्र सहाड्गुणे वेढे जिपघास्यादिति परेण ग्रहणं स्यात् । एवं तर्हि रतीपेतिनिर्द्देशाल्लिंगात्पूर्वेणो
वा परेणादि ग्रहणे हलइत्यत्राप्यसेवाणग्रहणस्यान्तु ऋने त्वेः संप्रसारणे कृते दीर्घः स्यात् तथाह ढादिषु
ढशब्दस्य पाठो पिस्तापको बोध्यः ऋहृउ घमे अस्मान्निष्ठा पां ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु ऋढ इति रूपं दंस्यो
हर्यात्४ ष्यादिष्वा पां उहृहाक्षः सहन्नलमिंढेति प्रयोगात् तालमस्यावहीतिस्तत्रेहादन्तादिग्रंथेस्पष्टमेतत् तानुदादोरा (ग्रासंगि कं५
तद्धात्तारत्वेन पठ्यमानयोः तृहस्तृह हिंसायामिति धात्वोरपि निष्ठायां तृढः स्तृढ इति रूपं बोध्यं ढः स्यलवल्ल
योरितितरइड्भावेन कारहकारयोर्लोपो निष्ठातकारस्य ढत्वं च निपात्यते न तु असिद्धकांडस्य ढत्वादेरिहप्रव
त्तिरितिवक्ष्यते तेन परिवृढ ष्यपारिहढौ कन्ये स्यादौ लघुत्वमयुक्तो णेरः ष्यङ्भावस्त्वासिध्यतीति दिक् । श०
पादेषा १२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेन ढ्लोपस्तत्रैव परे णारग्रहणापक्षेपि वृढतः ऊढः ढे खवाति प्रसंगो न तु ह्रेढ्ढपीति विवेकः। कोणाइत्यत्र परे णारग्रह
णोगोकानौकाणीक्षाउपानेत्याचतक्षानितिधत्वविसर्ज्जनीयपयोरसिद्धत्वाद्धस्वप्रसंगः तथापीहहृस्वस्का त्यो
पस्थितस्याचइत्यस्यावाधाय पूर्वेणाभविष्यति। अवाधे नोपपत्तौ हि वाधेनत्याय्यः। अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्र परेणा
सतिकर्त्ते अग्ने वायो पचै पचौ मालामाचक्षाणोमाल्लाहक्षवपतेरप्रत्ययः हक्षव अत्रापिप्राप्नोतिरिफव १ प्रत्ययो अविद्यमानेऽ लि चादिरित्य ४
र्जिता अंतस्थाः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदेन द्विधेत्युक्तत्वात्। तस्मादिह अप्रगृह्यस्येति पर्युदासाद च
रवानुनासिको वोध्यः। न चाणग्रहणसामर्थ्याल्लक्तिवयुक्तत्यापस्य वाधः। तस्य पूर्वेणाप्युपपन्नत्वात्। अ
मिस्थं ४ त्रैलणास्तत्रैस्थित्वा हक्षवशब्द [illegible] केपिटोऽव्युदपादयत। हक्षं हस्तीति क्विपि हन्ते हक्षेहस्तमाचष्टे इति णा वि
टिलोपे च हन्ते हक्षवपेत र्विचि हक्षवइति भवति। क्विपि तु कौलसंस्थानिवत्तेइत्यभयपापि स्थानिवत्त्वाद नि
(प्रतिस्यात्२ षेधात्संप्रसारणप्रसंगो लोपो व्योर्वलीति लोपं वाधित्वा तदपवादस्य ऊठः प्रसंगस्य विचि तु स्थानिवन्दावा
द्वलनिमित्तो वलोपो न भवति। नत्वेवमपि हक्षवकरोतीत्यत्र हलि सर्वेषामिति प्राप्नोति। न चस्थानिवन्दावः

४ कौ विधिं प्रति न स्थानिवत् ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्री० कौ० पूर्वत्रासिद्धेनान्निषेधादिति चेन्न । मोमगोऽस्यतोऽशीत्यत्र वर्णं अशि हलि तद्विधानादिति । न च विचपक्षे गिरा चः पि१
५३ प्रागभावितं क्विपमेवाश्रित्य ऊठ्प्रसंजनीयः अंतर्भूततया क्विवाश्रयणतया अंतरंगे कर्तव्ये बहिर्भूतं णिजपेक्षतया बहिरं
गस्य टिलोपस्यासिद्धत्वात् । इदं विहवत्कत्वा । विचपक्षेप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वेन ऊठ्स्यादिति ग्रहणेन ग्रहणात्तु वृ
श्चेतिषत्वं दुर्वारं न च णिलोपस्य स्थान्यिवत्त्वात् पदांतविधौ नेति निषेधात् पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधाच्चात्त स्मात्लाघ
वृश्चतिरपि तवेतिर्वातिर्वा । वृक्षं वेतीति वृक्षवीः वृक्षं वातीति वृक्षवाः वृक्षव्यं वृक्षवां वा चेष्टे वृक्षवः विचा न तु क्वि
प्युठ्प्रसंगात् । क्वौ विधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात् । न च वेर्दुवयते र्दू इति सिद्धांतितं । नचैवमपि लोपो
व्योरिति सप्रसंगः स्थानिवत्त्वात् । न च पदांतविधित्वं पदांतस्यैव विधीयत इत्यर्थात् । लोपस्य चान्तवयववत्त्वा
ताविभावितं चेदं । मोमगोरिति सूत्रे कैयटेनेति दिक् । पन्नुहलि सर्वेषामिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं वृक्षवृकोरे
नीत्सेवेहूपः प्रयोगो नास्त्येव अनभिधानात् । लगासूत्रेन पदांतात् हलोगाः इति भाष्यकारोक्त्या नाभि
धानं निर्णीयत इति । तच्चिंत्यं । लगासूत्रभाष्ये न पदांतात्परेगाः इत्येतत्पाठात् । अप्रत्ययस्येति पर्युदासात् श्री०
५३

परोनाचामेव कार्य्यमा कबादितरे कार्य्यमाजेन संतीत्से वे परनपाकोपेटनत्तद्विवरणाच्च। ननुव्यापमसिकर्त्तइत्यु
त्स्माष्येणास्यदूषितत्वात्। न्वहृदाहतपाठेउ नरभाष्यमोजिसंभवालाभाच्च। अतएव भोमगाइति स्तत्रेभाष्यका
रहन्निकारादिभिः सर्वैरपि रक्षवइत्युदाहृतं। स्वपमपीहत पैर्नोदाहृतमिति पूर्वापरस्वग्रंथविरोधो भाष्यहन्निकेयटा
दिमकलमहाग्रंथविरोधामलपुनःभावस्वितिशिष्टनुमावत। प्रकृतमनुसरामः। मकारोपित्रिभोग्राह्यः। पुनःस्व
प्यमपरेहलोपमंपमिलोपः ङमोह्रस्वादचीति। चकारस्वतुर्थः। इकोयणचि। इचणकाचाम। एचोयवायावः। पूर्वोत्तमाभ्या
मैजिति। पकारोपिचतुर्थः। अनुस्वारस्ययि॥ मयउञः। ऊपोहान्यतरस्यां। पुनःस्वपीति॥ ञः पंचमः। परोननुनासिके।
गरोऊरिमवेरो। स्वरिच। अभ्यासेचर्चं। शकारः षष्ठः। भोभगोअघोअपूर्वस्य। हशिच। नेड्वशिकृति। ऊलांजशझशि
एकाचोवशो। लकारोपिषष्ठःमः। अलोन्त्यस्य। हलि सर्वेषां। इदूवलादेः। रलोव्युपधात्। ऊलोजश्। शलइगुपधादिति।
अयंच चतुर्द्दशसूत्री स्वयंहि ल्भिरिन्दिः संपन्नानां अष्टाध्याय्यां व्यवहृतानां प्रत्याहाराणां संग्रहः। नेतनस्याभिज्ञादेः ष्प्रस्ता
हारस्य असंताइइत्युणादिषु व्यवहृतस्यात्रमप्रत्याहारस्य यमित्रमंतेषु निर्द्देकइष्यतेइति व्याघ्रभूतिनाव्यवहृतस्य तत्से

श॰कौ॰ ५४ वाचयो द्वितीयः शारिपौष्करसादेरितिवार्त्तिककृतास्यव हत्तस्य च प्रत्याहारस्य चाधिकोप्यदोषः। संख्यानियमस्त्वाप्यन्तु
न्तरत्रसकचत्वारिंशते वव्यवहारादध्यवसीयत इति बोध्यम्। अत्र श्लोकवार्त्तिकं। प्रत्याहारे ऽनुबंधानां कथमज्ग्रहणेषु
न॥ आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तरः। प्रत्याहारेऽक्षरसमाम्नायः तत्र ये ऽनुबंधास्तेषामज्ग्रहणेष्विन्युपलक्षणं।
अज्झादिप्रत्याहारग्रहणेषु कथं नेति। ग्रहणमिति शेषः। आदिरंत्येनेति सूत्रेण हि अकारमारभ्याचकाराद्वर्णानां भवंति।
अच्संज्ञामध्यस्थत्वाविशेषादिकारादीनामिवणकारककारङकाराणामपि स्यात्। ततश्च दधि णकारः दधि ककारः दधि क५
ह४ ङकार इत्यादौ यण् स्यात्। एवमङ्ग्रहणे चकारस्यापि ग्रहणाद्वचीनामित्यादौ अड्व्यवाय इति णत्वं स्यात्। एवमि
ण्ग्रहणेन चकारग्रहणादुच्चिखेत्यादौ विभाषेट् इति ढः स्यादिति पूर्वपक्षः। पूर्वार्द्धस्यार्थः। उत्तरमाह। आचारा
दिति। आचार्यत्र सूत्रकृतो निर्द्देशः। उणादयो बहुलं। तृषिमृषिकृशेः। ङमिङ्सो ह्रस्वादित्यादौ परेणाऽकृतत्वान्मध्यस्था
नामप्यनुबंधानां संज्ञित्वं नेति ज्ञाप्यत इत्यर्थः। समाधानांतरमाह। अप्रधानत्वादिति। अणित्यादिसंज्ञाः प्रणेतृतद्
पप्रतिपादनाययानुबंधा उच्चार्यंते। ततश्च परार्थत्वमुपादीयमानेतयातेषामप्राधान्यं। इतरेषां तु स्वार्थमुपादीयमा राम॰ ५४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नन्वात्याधात्वं। जेनजेषामेवसंज्ञानन्तनुबंधानां। प्रधानाप्रधानयोः प्रधाने कार्यसंप्रत्यय इति न्यायात्। नन्वेम
कारस्य च संज्ञा न स्यात्। संज्ञाप्रतिपादने चकारस्येव तस्याप्युपगन्ताविशेषात् इति चेन्नात्स्वंत्तपक्षिमनुरत्यादेरपि संज्ञि
त्वात्। स्वंरूपं चादेरेवग्रहणेनांत्यस्य। सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वात्। औत्सर्गिकत्वात्। इतेतित्तृतीयपाद इतोऽप्राधान्य
ञु४ लाभात्तदेवं संज्ञाप्रवृत्तिकाले अनुबंधानां सन्निधानमपेक्षते हि धास्समाहिंसा व त्यात्तस्यात्तदेवनास्तीत्याह। लोपश्चेति।
वलवानेव वलवत्तरः स्वार्थे तरप्। अत्या च तरमितियथा। हलंत्यमिति नीत्संज्ञायां हि कृतायां णकारादीनाम च संज्ञा
तत्र५ प्राप्नोति। लोपश्च। परत्वान्नित्यत्वादंतरंगत्वाच्च लोपे कृते संज्ञाप्रवृत्तिकाले णकारादीनामसत्त्वादेव तेषामज्ञा
दिसंज्ञा नेति भावः। यस्मिंल्लप्रत्याहारे योऽनुबंधोऽपेक्षितस्तस्य च वचनसामर्थ्याज्जन्मवृत्तेः प्राग्लोपाभावः।
लेपवातस्मिन्नतत्पूर्वेणानेन सहितः आदिः संज्ञाभविषय इति। अंतःपातिनां तु लुप्तानां न संज्ञा। श्रूयमाणोपि
कारादिषु सावकाशत्वादिति। ननु हलप्रत्याहारे अकारस्य प्रवेशो दुर्वारः। न हि तत्र लोपो लभ्यते ततः प्राग
च संज्ञाविरहेणोपदेशेऽजिती त्संज्ञाया अप्रवृत्तेः। एवं चाधस्तमाधानमपि द्रष्टुमुपपादं। उदाहृतस्याचारस्य लो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श०कौ० पञ्चवल्लवन्तः । इन्द्रनेनेनैव गतार्थत्वादिति चेत् । नाम्नोऽस्यादिरिति निर्देशेन प्रधानस्य गुणानां भेदकत्वेन चरमस्य समा
५५ धानस्य सूपपादत्वादिति ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायप्रथमपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ वृद्धिरादैच् ॥ आका
र ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् । संज्ञाप्रदेशा वृद्धिरेचीत्यादयः लक्ष्यं तु दाहरणानि वास्याप्युदाहरणं बोध्यम् । आश्व
रो ह्वेति इत्यत्र तरयोगाद्वृद्धेः । न चैवं वृद्धाबुदयहांतादिति टचस्यादिति वाच्यं । समासांतविधेरनित्यत्वात् । अत एव ज्ञापकं
त् द्वित्रिभ्यां षमूर्ध्नः इति षविधानं । नतु द्विवद्रुब्रीहौ नत्र्यस्त्रयोगरिति षच्चिप्रहते पि क्रियते । पच च्छिन्नसामस्यांज्ञा
पमानमंतोदात्तत्वं बहुव्रीहिप्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं प्रबाधते । तथा द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाववि
ति विधीयमानमंतोदात्तत्वं विकल्पं तां वाधित्वेनैव समर्थ्यं न त्वद्वित्रिभ्यामित्यस्य हि चित्वशाब्दवकाशे समासे वसंगच्छ
ते । नत्वन्यथा । अवकाशश्च समासांतानामनित्यतायां समासेवलम्यते । द्वित्रिर्दन्तं समतरश्चिंगणोप इति यथा
तस्मात्समासप्रत्ययविधानं ज्ञापकमिति स्थितम् । तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणमपीह ज्ञापकं । अन्य
था पादन्मूर्द्धस्वित्येव निर्दिशेत । एवं हि समासांतपादन्तत्र कोलोपि न विरोधस्यात् । बहुव्रीहिभिन्ने च समस शब्द०
५५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सांतविरहादेषवारपिष्यते।नतुषष्ठीतत्पुरुषादिवारणायबहुव्रीहिग्रहणमस्त्वातयाहिद्वयोर्द्देताइतिविग्र
हाहिदतः प्रश्नेतिपदद्वन्द्वोतिदत आदेशः स एवेहनिरनुबंधकत्वाङ् ग्रहणात्तनचपदद्वन्द्वोतित्रिसूत्रेतदंतविधि
दौर्लभ्यात्कथमेतदिष्यतेवाच्यं चाप्यः संप्रसारणमितिसूत्रस्यपूर्वपक्षन्यायेनसिद्धत्वबलवत्वानन्यत्वादिप्रा
प्तिनिषेधाभाववार्त्तिकन्यायेनचउभयबहुकार्यलाभात्। अन्यथाहाल्लिशीर्षौ ३ पैषीत्यादावगतेरितिव
क्ष्येतात

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ वृद्धिरादैच् ॥ आकार ऐकार औकारश्च वृद्धिसंज्ञः स्यात् संज्ञाप्रदेशास्तु वृद्धिरेचीत्यादयः तदुदाहरणमेवास्या
प्युदाहरणं बोध्यं ॥ आच्चैच्चेति इतरेतरयोगद्वंद्वः सुपां सुलुगिति सुः लुग्वा अथवा समाहारद्वंद्वः नैवं
द्वंद्वाच्चुदषहान्तादिति टच् स्यादिति दिवाच्यं ॥ समासान्तविधेरनित्यत्वात् ॥ अत्र ज्ञापकं तु द्वित्रिभ्यां षमूर्द्ध्न
द्वि. ४ इति षविधानं तेन बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिति षचि प्रकृतेऽपि क्रियते ॥ एवं च श्रुतसामर्थ्याज्जायमानमन्तोदा
त्तत्वं बहुव्रीहिणा प्रयुक्तं पूर्वपदप्रकृतिस्वरं यथा बाधते तथा द्वित्रिभ्यां पादन्मूर्द्धसु बहुव्रीहाविति विधी
यमानमन्तोदात्तत्वं विकल्पमात्रं विधित्सेत्येवमर्थं तर्हि द्वित्रिभ्यामित्यस्य क्वचिल्लब्धावकाशत्वे सत्येव सं
गच्छते ॥ न त्वन्यथा अनवकाशश्च समासान्तानामनित्यतायां सत्यामेव लभ्यते त्रिमूर्द्धानं सप्तरश्मिं ग
णीष इति यथा ॥ तस्मात्सैतस्य षविधानं ज्ञापकमिति स्थितं ॥ तथा द्वित्रिभ्यामिति सूत्रे बहुव्रीहिग्रहणम
पीह ज्ञापकं ॥ अन्यथा पादन्मूर्द्धसु इत्येव निर्दिशेत एवं हि सति कृतसमासान्तपादन्प्रकृत्योरपि न विरोधः स्यात्तेन

अ२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्वपत्ये

(हास्ति शिरसंज्ञाहृदित्यादि अचि शीर्षं इति शीर्षादेशः द्वितीयाबहुवचनं ४)

हुव्रीहिभिन्नं च समासांतविरहादेव वारयिष्यते । ननु षष्ठीतत्पुरुषादिवारणाय बहुव्रीहिग्रहणमस्तु॥
न याहि॥ द्वयोर्दन्ता इति विगृह्य द्विदतः पश्येति प्रयोगे पद्दन्निति दत्रादेशः स एव हि नानुबंधत्वाद्गृह्येत नं
च पद्दन्निति सूत्रेणैतदंतविधिर्दुर्लभः स्यात् कथमेतदिति वाच्यं ष्यङः संप्रसारणसूत्रस्थपूर्वग्रहणन्यायेन सिद्धं क॰२
त्व वयवानमत्वादित्याष्टमिकभाष्यवार्त्तिकन्यायेन च अवयवस्य कार्यलाभात्॥ अन्यथा हास्तिशीर्ष्यां
उपेषीत्यादावगतेरिति वक्ष्यते॥ तस्मात्कथं बहुव्रीहिग्रहणं ज्ञापकमिति चेत्तन्न पूर्वोत्तरसाहचर्यबलेना
पि बहुव्रीह्यप्रविष्टस्य वारणासंभवात् दत्रिति सानुबंधस्यापि सुपठत्वाच्चैवं स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसी
रनामनाम चेति सूत्रे अपाच्चेत्यनुवृत्त्या अपस्फिगमित्यादावुत्तरपदांतोदात्तविधायकेऽध्वशब्दग्रहणा सि॰६
मपीह लिंगं उपसर्गादध्वन इत्यच्प्रत्ययस्य नित्यत्वे हि विल्वादेव सिद्धं स्यात्॥ तथा प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे
इति सूत्रे अंश्वादिगणे राजन्शब्दस्य पाठोऽपीह लिंगं अन्यथा राजाहःसखिभ्यष्टजिति टचैव सिद्धे किं तेन। राम
पतेजःपूःस्वः पत्यामित्यत्र टिलोपस्यैव प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशेन अप्रत्ययस्यापि प्राप्तेस्तदकरणं ५६

रू॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

उ ईत्यस्य स्थाने विधेयारव्यो ऽत्पर्यः ३ स्क।२ :संप्रसारण ४

तापकमिति।।तन्न।।अतिदेशोयमनित्यरति तल्लकसूत्रेप्रपंचितत्वादितिदिक्
षायंथा अस्मिन्पक्षे नुर्कुलाः अनयोःपदयोरितिस्वरसात् अथवा आदित्यसमस्तमेवैपस्य कृतमनयोःसाधुत्वमित्यादिभा
त्तिरिति वार्तिके भाष्यकारैरेववृद्धिः आत ऐजितिपदविभागप्रदर्शनात् अस्मिन्नपक्षे शायांशहाप्रतिप
तिनेयं।यत्तातनाभिप्रायकमेववाननंतरहृद्विशह्स्क तंत्रे एवानवत्त्वावाचोजनीयः।।द्विर्वचनेऽचिपराणमित्यादावि
वत्सम यथा पदशेषात् आदितितपरकारणमेव नर्पति नत्रिमात्रचतुर्मात्रारणामेवा संज्ञा नभवतीत्यादिएअोरु
ऐअौच्सूत्रयोःप्रपंचितं।।नचैवंतकारस्य उत्तरशेषत्वेवस्यादितिपदानंतरविरहाज्जशत्वंनस्यादितिवाच्यं।
असंदेहार्थतया आकारशेषत्वस्यापिसंभवात्।। अस्तुवादैजितिपदं अत इद्भातोरित्यादौ दपरत्वमेवा
श्रित्यतपरसूत्रे दकारोपिप्रश्लिष्यत इति तित्स्वरितमिति सूत्रे भाष्यकारैर्वस्य मात्रात्वात् दात्परस्यापितत्का
लग्राहकत्वात्।।वस्तुतस्तु दकारप्रश्लेषपक्षो भुवः यमात्रं इहतु तपरकरणं स्पष्टार्थमेवेत्यादिप्रागेवोक्तं
नत्विस्मर्तव्यं ननु वोः कुरितिकृतं त्वयाऐक्षा प्रोतिचतुष्टयीयाशानांप्रवृत्तिरितिपक्षेस्य संज्ञाश्रयतया लो

आदे१

चि ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

किंकत्वेनानुशासनविषयत्वात्तत्रापि पक्षेपि जातिशब्दत्वसंभवात्वैशेषिकपरिभाषया द्रव्यत्वगुणत्वादि
जातिस्वीकारे वैयाकरणपरिभाषयापि तत्स्वीकारस्य दुर्वारत्वात्॥ वस्तुतस्तु सिद्धान्ते व्यक्तिविशेषोपहितस
त्ता एव जातित्वस्वीकारादिहापि साम्यम्॥ व्यक्तिविशेषाश्च स्वरूपसतामत्र भेदेनानुगतीकृताः सत्तोपधा
यकाः॥ तदुक्तं॥ तस्यां सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति॥ आद्यन्तावयवद्वारा समुदायानुकरणं वा एवं शब्दः अनु
करणशब्दाश्च जातिशब्दा एव तत्रानुकार्यनिष्ठजातेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तच्चाद्यपक्षे सूत्रे वैयर्थ्यं प्रदीयशा
ब्दशक्तिग्राहेनाद्येव एवयाम्नाय इति नियमार्थं सूत्रारंभात्॥ तदुक्तं केयटेन अनेकपदार्थकेः शब्दस्य शास्त्रे व्यवच्छे
दन संज्ञिनिविनियोगान्नित्यत्वाच्च सर्वसंज्ञानां लौकिकत्वादिति अनेकस्मिन्नेकावाशक्तिरस्येति विग्रहः
अवच्छेदकभेदेपि लाघवाच्छक्तिरेकैव औपाधिको भेद इति प्रवादस्तु उपाधिभिन्नस्यत्र पर्यवसन्न इति
मतेन आद्यः पक्ष उपाधिस्थित्यधीनस्थितिको जीवब्रह्मभेदवदुपपद्यते अपि भेदो व्यक्तिमतेन द्वितीयः कल्पः न
कोपधाया इति पुंवद्भावनिषेधसूत्रेणनास्ति तत्रि तत्वग्रहणं कर्तव्यमिति वक्ष्यमाणत्वात् अवच्छेदः संकोचः

(बोहेतो-४)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

र१ ति४

च यद्यपि शक्तेर्निरवयवतया न संभवतीति तथापि तदितरस्मिन्तात्पर्यविरह एव शक्तिसंकोचोत्राभिमतः सर्वे
[redacted] सर्वार्थवाचका इत्यभ्युपगमे पि तात्पर्यं क्वचिदेवेत्यस्यापि निर्विवादत्वात्॥ शक्तिः परं का
रणतापरपर्याया सर्वत्र दुर्वारेत्युक्तं नैवमन्याय्यश्चानेकार्थत्वमित्यस्यापि निर्विषयता पौरुषेयसंकेतनिर
पेक्षस्य प्रसिद्धतरसंबंधस्य विना प्रमाणं बहुषु न कल्पनमिति दर्पात् गोणमु[illegible]विभागोपि प्रसिद्ध्यप्रसिद्धि
निबंधन एव गाव्यादीनामसाधुतापि संकेतविरहे सत्येवं अत एव प्रसिद्धेपि पक्षे गोण्यौक्षीनां गोणपासाधु
त्वमस्त्येवेत्यन्यत्र विस्तरः॥ न केवं व्यवहाराय नियमः संज्ञायां संज्ञिनि क्वचित्॥ नित्य एव तु संबंधो डित्थादि
षु गवादिवत् तेष्वाद्यादीनां च शास्त्रेस्मिन्न शक्त्यवच्छेदलक्षणः। अकृत्रिमोपि संबंधो विशेषणविशेष्यवद्
तिवत्कृतस्तु साधुसाधुवहिर्भावप्रपत्तेयो गामनुशासनविषयतास्त्येवेति पस्पशायां साधुत्वनिर्वचनप्रसंगेना
पपादितं॥ तस्मात्सर्वथापि कुत्वं प्राप्नोत्येवेति चेन्न॥ सत्यं॥ अयमस्याशयो निरूढं दर्शितमितित्वप्रवृत्त्या कुत्वापयो
गिनीपदसंज्ञा प्रतिबध्यते तत्र विशेषे केवलाकृतापन्नातु पदसंज्ञा अस्त्येवं समस्तुष्ट्भाम[illegible]क्वतागतोनेत्यत्र तु विपरी

रत्म४

नं१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तंकुत्वेपदत्वमपेक्षितंनभत्वेतुनेतिविषयभेदेनसंज्ञाद्वयमस्तीत्यंशेपिदृष्टांततावोध्यातेनउपदेशेजनुनासिक
इत्यादौकुत्वाभावोनश्चवसिध्यातिछंदसिविहितस्यसूत्रेकथंप्रवृत्तिरित्याशंकाछंदोवत्सूत्राणीतिभाष्यंत
ष्ठिपिरपिभाष्यकृतः॥यद्वा॥छंदःशब्दःस्वर्यते॥स्वरितेनाधिकारःअधिकंकार्यंगोणस्यापिग्रहणमित्यर्थःतेन
छंदोगेष्वपितत्कार्यप्रवृत्तिर्बोध्या॥संज्ञाद्वयसमावेशात्कउभयसंज्ञान्यपीतिवक्तव्यमितिवार्तिकस्वना
तंषष्ठीयुक्तइतिसूत्रेछंदसिवेतिविभज्यएकासंज्ञेतिनियमस्यछंदसिविकल्पनाद्वा॥यद्वा॥अयस्मया
दीनीत्यनेनोभयसंज्ञाप्रयुक्तकार्यभाजःसमुदायानिपात्यंतेनतुप्रकृतामसंज्ञैवविधीयते॥अतएवका
र्यविशेषपुरस्कारसंभवइतिबोध्यं॥तस्मात्कुत्वंनेतिछिन्नंकुरा इत्यत्र अणुदित्यनेनसंज्ञात्वेनविनियो ६५
गात्तत्त्वप्रागुक्तरीत्यामतभेदसत्वाज्जातिविशेषःप्रवृत्तिनिमित्तं॥व्यक्तिविशेषोपस्थितासती[illegible]ववा॥शब्द
रूपंवा॥तस्यापिग्राह्यत्वंग्राहकत्वंचेतिपक्षेशोक्तरीत्याव्यक्तिविशेषणतयाभानाभ्युपगमात्तथाचोक्तंङित
यान्यतममभिहत्यप्रत्ययार्थःप्रकृतिजन्यबोधप्रकारीभूतत्वप्रयोगोपाधिमाश्रित्यतथाभूतधर्मस्यलक्षणत्वं राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तायावद्रूपमाराणत्वाराणायद्वा प्रकृतिः शब्दस्वरूपपरा प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनतु त्वतलादीनां शक्तिरेवेति मतांतरमपिव
स्तुतेऽमयथापीहत्वप्रत्ययेन स्वार्थाश्रयः ककारो लक्ष्यते तेन कुत्वं नेत्यस्य ककारादेशो नेति पर्यवसितोऽर्थः ।। आ
हवसामान्याभिधीयंते संज्ञा वा ते विशेषिता ।। संज्ञाशब्दस्वरूपं वा प्रत्ययैस्त्वतलादिभिरिति ।। इत्थं पदविभा
गः पदसाधुत्वं चोक्तं ।। वाक्यार्थस्तु संज्ञासंज्ञिभावः तथाहि ।। समानविभक्तिकनामार्थयोरभेदान्वयस्य व्युत्प
न्नतया आकारादयो वृद्धिंप्रत्यभेदेन संसर्गेणाविशेष्याः ।। विरूपोपस्थितिस्तु विशेषणीभूते शब्दस्वरूपमात्र
ला ५ यवोध्या ।। एतेनेंद्रो मरु[stain]न्मघवेत्यादि व्याख्यातं नतु तत्रापि मरुत्वहादिशब्दानां तत्तद्व्यक्तिलक्षणेति याथं
कैरीत्या लक्षणां विनैवोपपत्तेः ।। अत एवोद्भिदधिकरणे विशिष्टविधिपदत्वमत्वर्थलक्षणाप्रसंगेन दूषयित्वा
नामधेयत्वं सिद्धांतितं ।। अन्यथा नामधेयत्वेपि लक्षणायास्तुल्यतया अधिकरणस्यासंभवदुक्तिकृज्ञाप
तैरिति दिक् ।। स्यादेतत् ।। किं मादैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा आहोस्विद्वृद्धिशब्दभावत्यैवाद्व्रारितिये आदैचस्ते वृद्धि
संज्ञा इति व्याख्यानात् तुकस्तुपसंज्ञावत्प्रत्याविताना मेवेति ।। नाद्यः ।। सर्वभासः सर्वका[stain]करत्वासोऽन्तरपदत्व

नतु स्वांशे दे मात्रग्रहणे पक्षद्वयमनीयत इति प्रश्नानुपपत्तिरिति चेन्न । उभयपक्षो ले
दर्शनादुभयत्र च दोष दर्शनात्प्रश्नोपपत्तेस्तत्र तु गादिसंज्ञासु तज्ज्ञान[stain]पक्षस्य नोपसंज्ञायामत प्र

वित्तपक्षस्य दर्शनं

द्वौ सर्वं वेति सूत्रेणापूर्वपदांतोदात्तत्वप्रसंगात् इष्यते तु समासस्यैत्यंतोदात्तः॥ न च सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तता शं
क्यसति शिष्टेन समासस्वरेणाबाधात्॥ सर्वस्तोमः इत्यादौ तु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनेन समासांतोदात्ते बा
धिते सर्वस्य सुपीति भवत्येव॥ इह तु कर्मधारयत्वात् समासांतोदात्तत्वमेव बोध्यं किं च तावती भार्या यस्येति बहुव्री
हौ तावद्भार्यो न सिध्येत्॥ वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्येति पुंवद्भावप्रतिषेधप्रसंगात्॥ न द्वितीयः शालीयो मालीय
इत्यादौ वृद्धलक्षणस्य छप्रत्ययस्याप्रसिद्धिप्रसंगात् किं चैवं आम्रमयं शालमयमित्यादौ नित्यं वृद्धशरादिभ्य इति
नित्यो मयट् न स्यात् किं च॥ आम्रगुप्तायनिः शालगुप्तायनिः॥ उदीचां वृद्धादगोत्रादिति वृद्धलक्षणः फिञ्न
स्यात् न नु प्राचामवृद्धात् फिन् बहुलमिति फिनाप्येतत्सिद्धं॥ न ह्यत्र फिञ्फिनोः स्वरे रूपे वा विशेषोस्ति स्त्रियामादि
नित्यमित्याद्युदात्तस्योभयत्राविशिष्टत्वात्॥ न चाम्रगुप्तायनी भार्या यस्येत्यत्र वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविका
र इति पुंवद्भावप्रतिषेधसिद्धये फिञेव कर्तव्य इति वाच्यं॥ जातेश्चेत्यनेनापि प्रतिषेधसिद्धेः॥ न चाम्रगुप्तायने
स्यापत्यं इति वृद्धाच्छे विवक्षिते फक्फिञोरन्यतरस्यामिति लुग्विकल्पेन आम्रगुप्तीया आम्रगुप्तायनीया इति द्वै

रूपसिद्धं तत्र फिञं विना न सिध्यतीति तावत्॥ फक्फिञोरित्यत्र यूनी[illegible]त्यनुवृत्त्या तदुदाहृतरूपद्वयस्यासिद्धं
तेषु समन्तत्वात्॥ अत एव तत्र रूपद्वयो दाहृतं॥ यस्कस्यापत्यं शिवादिभ्योण्। यास्कः॥ तस्यापत्यं युवा अणो द्व
इति फिञ्। यास्कायनिः॥ तस्य छात्रा यास्कीयाः। यास्कायनीया इति॥ तस्मात् फिञापि सिद्धे किमर्थं फिञेवेषान्
इति चेत्॥ उच्यते॥ उक्तरीत्या रूपसिद्धावपि प्राचामुदीचां चार्याणां स्वमतप्रवृत्तिरेव तावद्दोषः सिद्धान्ते हि
उदीचामास्वगुमायनिरिष्टः प्राचां त्वनिष्टः॥ उक्तरीत्या तु उदीचां न सिद्धेत प्राचां तु सिध्येदिति स्पष्ट एवोभयो
रपि स्वमतप्रच्यवः॥ तथा च अतो भारद्वाजस्येति सूत्रे नहर्थेत्यादौ गुरोरपरत्वेव कृतेनन्तं तस्मादेवस्मास्व
दित्यस्मात् प्राप्तो नियमानु[illegible]पपत्तेः अतो भारद्वाजस्येति विधायकं स्यात्तेन तत्त्वपेक्षिप्य शोकि धेत्यादावि एतस्मा
दिति दूषणे प्राप्ते अव्यक्तात्स्वस्य त्यानि तोनित्यं भारद्वाजस्योपदेशे त्वनः। भारद्वाजस्यैव वा। ततः अतः भारद्वाजस्ये
ति निरस्तं॥ एवं च सकललक्ष्यसिद्धिरिति सूत्रभङ्गेन समाधाय [illegible] भाष्यकारो वृद्धस्यातिसिद्धत्वेवं॥ अयं तु भारद्वा
जः स्वस्मात्मतात् प्रच्यावितो भवतीति॥ अत एव अव्यक्तात्स्वदित्यत्र उपदेशे त्वनः इत्यत्र उपदेशग्रहणमप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृष्णसिद्धांतयिष्यतीतिदिक्॥ किंच फिनि सति आम्रगुप्तायनेरपत्यं कुत्सितमित्यर्थे सौवीरगोत्रे फेश्छ चेति
छठकौ न स्यातां॥ तत्र हि फिञेव गृह्यते न तु फिन्॥ वृद्धादित्यधिकारादिति स्थितं॥ ततश्चाम्रगुप्तायनिर्यः
आम्रगुप्तायनिक इति न स्यात्॥ न च यमुन्दश्च सुयामा च वार्ष्यायणिः फिञः स्मृता इति वृत्तौ त्रयाणामेव प
रिगणनादस्मात् छठकौ न भवत एवेति वाच्यं॥ भाष्यकृता परिगणनस्यानाश्रयणात्॥ अन्यथा अत्रै
व सूत्रे सौवीरेष्विति किं तैकायनिरिति प्रत्युदाहरणं न संगच्छेत॥ तैकायनिशब्दस्य तत्रापाठात्॥ अत ए
व यूनि लुगित्यत्रोदाह्रियते॥ तिकस्यापत्यं तिकादिभ्यः फिञिति तैकायनिः॥ तस्यापत्यं युवा॥ फेश्छ च तैका
यनीयः तस्य छात्राः॥ युवप्रत्ययस्य लुकि कृते वृद्धाच्छः तैकायनीया इति॥ नहि सति परिगणने तैकायने
श्छः संभवति न वा तल्लोपः॥ अत एव यूनि लुक्सूत्रेस्य परिग[illegible]नमर्वाचीनमिति हरदत्तादयो व्याजुः ग ३
॥ अपि च फिञि सति आम्रगुप्तायनेरपत्यं युवा प्राग्दीव्यतोण्॥ तस्य ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञो
रिति लुकि आम्रगुप्तायनिरित्येव रूपं पितरि पुत्रे च स्यात्। फिनि तु सति तन्न स्यात् ञितः परत्वाभावात् न चा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसंख्यानमिति तत्सिद्धिः ॥ ब्राह्मणगोत्रेति तदप्रवृत्तेः किंच ॥ तस्माद्भावितग्रहणाप
त्तेर्मालादीनां चेत्यनां भरणीयं स्यात् प्रस्थे वृद्धमकर्कादीनामित्यनेनैव पूर्वपदाद्युदात्तस्य सिद्धेः ॥ अपि
च ॥ वृद्धिशब्दे तेत्राचरत्याद्याश्रयणाद्गौरवं ॥ एतेर्वृद्धिरित्यादिविधिप्रदेशेषु इतरेतराश्रयपरिहाराय सूत्र
शाटकवत्साविसंज्ञाविज्ञेया स्यादिति चापरं गौरवमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ आदैज्मात्रस्य वृद्धिसंज्ञा ॥ नचैवं
सर्वभाषासाधारणदोषः स्यादिति वाच्यं ॥ उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्र हि उत्तरपदग्रहणं स्वर्यते स्वरितेनाधिकारे
त्र विज्ञायते ॥ तेनोत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या वृद्धिर्विहिता सैव गृह्यते यथा सर्वपांचालकः सुसर्वार्धाज्जनप
दस्येति वृद्धिः इदं च तद्भावितग्रहणोपलक्षणं वक्तव्यमेव ॥ अन्यथा सर्वैः कारकैः सर्वकारक इत्यादावति
प्रसक्तेः एवं तावदप्यदोषः ॥ तत्राचरत्याद्याश्रयणेनाविहिता या वृद्धिर्यन्निमित्तं तत्रैव पुंवद्भावप्रतिषेधा
त् वृद्धिशब्देन च विधौ कृत्वा वृद्धिः प्रतीयते इत्याशयेनैवोक्तं भाष्ये ॥ यः कृत्वा या वृद्धेर्निमित्तमिति न चैवं वै
याकरणभाष्ये तथा सौवश्वभाष्येऽतिप्रसंगः ॥ फलोपहितस्यैव निमित्तत्वेन विवक्षितत्वात् ॥ ऐच्चौ प्रति

(वृद्धिशब्दस्य सार्थविधाने इत्यर्थः २) वृद्धिशब्देन ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निर

फलोपधानमप्यस्तीति चेन्न।।तयोर्वृद्धिशब्देनाविषयीनात्।।केचित्तु यावद्वृद्धिजननयोग्यत्वेसतिकिंचित्फलो
पहितत्वंवृद्धित्वं निमित्तशब्देनोच्यते।।वैयाकरणोनुएवंप्रतितद्वितोनं मितंनिषेधसन्नियोगशिष्टतामात्रे
णातिप्रसंगभंगात्तेनवैयाकरणभार्येनातिप्रसंगः।परिषद्दोरापः पारिषद्याभार्येत्यादौतु अकार
मात्रोपहितत्वेपिस्वरूपयोग्यतासकलवृद्धिष्वप्यस्तीत्याहुः।।तस्मात् आवृत्तौगौरवापत्तेः शाली
यादेरसिद्धितः।।मालादीनांचेतिलिंगाद्यासिन्याय्यात्तथैवचभाविसंज्ञानविज्ञानेगौरवाद्वेहनि
श्चितं आदैज्मात्रस्याविशेषाद्वृद्धिसंज्ञाविधीयते।।अनर्थकंसाधनुशासनंप्रयोगनियमार्थं।
आदेशार्थं आगमा... र्थंविशेषणविशेष्यभावार्थंचेदंसूत्रमितिप्रदीपनीतभाष्यएवनिराकृतत्वादसं
भवदुक्तिकत्वाच्चनेहतन्यते।।संज्ञासंज्ञिभावेसत्यपिकासंज्ञाकःसंज्ञीत्यत्रतात्पर्यग्राहकास्तुबहवोन्या
याः।।तथाहि।।यच्चेदंयोगःप्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणंतच्चवृद्धएवकारश्चास्मादुपादेयलक्षणमित्यमिथु
नौकेसतथैवानुभवाच्चप्राथम्यंतावत्संज्ञित्वलिंगंतच्चादेङ्गुणइत्यादौस्पष्टमेवंवृद्धिसंज्ञासूत्रेतुमंगलार्थं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वृ२ रि१

वृद्धिशब्दस्यादौ प्रयोगेऽपि वक्ष्यमाणोन्यायान्तरैरादैचां संज्ञित्वनिर्णीते सति आदैज्वृद्धिरित्याकारकपदानुपू
र्वीज्ञानानन्तरमेवाकार्यबोधाभ्युपगमात्तज्ज्ञानकोभूतानुपूर्वीज्ञाने आदैचामेव प्राथम्यान्न व्यभिचारः पदा
नुपूर्वीज्ञानमेव चासत्तिज्ञानमित्युच्यते॥ इदं च शाब्दबोधे हेतुरिति येनेष्यते तेषामासत्तिज्ञानासत्त्वकथोच्छेदः स्या
प४ त्पदसमूहालंबनेन सकलपदानां पदार्थस्मरणोत्तरं सकलपदार्थानां विषयत्वाविशेषात्॥ आकृतिश्च संज्ञात्वे लिं
गं॥ व्यवहारार्थमेव संज्ञाकरणात् भेदाभेदाभ्यामपि संज्ञित्वं संज्ञात्वं च क्वचिन्निर्णीयते बहूनां हि एकासंज्ञोचिता।
हृ५ लाघवात्तान्नत्वेकस्य ब[illegible]ः संज्ञाः गौरवात् तन्न्यूनाधिकव्यक्तिकास्तु बह्व्यः संज्ञा इष्यन्त एव तत्तत्सूत्रे कार्यवि
तृ४ धेरेयात्कृत्प्रत्ययसंज्ञावत् तद्धिततद्राजप्रत्ययसंज्ञावच्च। लघ्वक्षरमपि टिघुभादेः संज्ञालिंगं यथाप
यं बोध्यं इह तु आवृत्त्या अभेदेनैव वृद्धिशब्दः संज्ञेति स्थितेन तद्बलेन श्रुतानुपूर्वीभंगात् आदैचां प्राथम्यमपि
योजनीयं। यद्वा स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त इति पक्षे विहाय व्यवहारानियम इति पक्षे यो न्यायः॥ आद्येऽपि कार्य
कालपक्षाश्रयणेन वा समाधेयमिति दिक्॥ एतेनार्धधातुकं शेषः कृदतिङ् अप्रकृत एककालप्रत्ययः स्वं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६२ पंशाव्रस्य। अणुदित्संतपनः। आदिरन्त्येनयेन विधिस्तदंतस्येत्यावपि व्यभिचारउक्तः। तत्रापि विपरीता
नुपूर्वीकल्पनात्। कल्पकस्य च प्रागेवोक्तत्वात्परत्वात्तयोरपि समाधानाच्च। अत एव स्थानिवत्सूत्रे वत्कारं
किमित्याशंक्य स्थानी आदेशस्य संज्ञा मा विज्ञायीति भाष्यमप्युपपन्नं यत्तु अप्युक्तः एकाल्प्रतिपरिभाषा
नतु संज्ञेत्युक्तं तद्दुर्बलं वदपि सुवचं अप्युक्तसंज्ञायां हलग्रहणं स्यादिलोपे हलोग्रहणार्थमिति वार्तिक
स्यतस्याष्यस्य च प्रतिकूलं। तस्मादुक्तैव गतिः समीचीनेति दिक्। ननु मृजेर्वृद्धिरित्यादावचोन्त्यस्य यः।
संज्ञया हि विधिर्विहितानां च संज्ञेति। न च मालादौ संज्ञाप्रवृत्तिसंभवे सतीह माभिसंज्ञा विज्ञानं संभवति। न
८ स्यां वृद्धिशब्द एव आदेशः स्यात् अन्यत्र वृद्धिसंज्ञाप्रवृत्तावपि मालादिसंज्ञांतर्गतस्याकारस्य तत्रउक्त।
ष्येह विधातुमशक्यत्वादिति। अत्राहुः। मार्ष्टीत्यादौ सिद्धस्यैवाकारस्य मृजुपदेशाद साधुत्वे प्रसक्ते साधुत्वं
मृजेर्वृद्धिरित्यादिनाबोध्यते न त्वपूर्वाकारो भाव्यते। येनान्त्यो न्याश्रयः स्यात्। उक्तं च वार्त्तिककृता। सतो वृद्ध्या राम
दिषु निमित्तभावात्तदाश्रयपरत्वेन तदाश्रयत्वादप्रसिद्धिः सिद्धं तु नित्यशब्दत्वादिति। अयलदत्तोकचस्तुकः। ६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सामान्यलक्षणानभ्युपगमपक्षे तु आत्वजातौ शक्तिग्रहात् ।

कश्चिद्व्याकरणोबलेनैव मार्ष्टीत्यादिप्रयोगेषु व्युत्पित्सेत तथापि न क्षतिः । शालामालादौ आकारेऽनुवृत्ते
आत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या मार्ष्टीत्यादिप्रयोगसमवायिनां सर्वेषामाकाराणां वृद्धिशब्दवाच्यताग्रह
णांशेन्नस्तु भवद्यदार्थस्मरणवाक्यार्थबोधानां समानप्रकारकत्वेनैवातिप्रसंगभंगाभ्युपगमाद्वा । अन्य
थागेहेघटोऽस्तीति वाक्यादप्यपूर्वव्यक्तिर्न गृह्येतेति दिक् । अत एव नवेति विभाषेति सूत्रे भाष्यकारो नवस्य
ति । साधुत्वस्य विधेयत्वे विभाषाश्वेरित्यादिना तस्यैव विकल्पापत्तिः । तस्मात्संप्रसारणाद्येव विकल्प्यत
इति । एवं बलदादि विधौ गतिः । नैवं साधनुशासनत्वभंगः । साधुत्वविशिष्टस्यैव सर्वत्र लक्षणया विधान
मिति कुम्भेतन्नरिति सूत्रे विवरणकारादिभिः उक्तत्वात । केवलविधानेपि यद्वह्यपरिनिष्ठितेन तस्यासिद्धिति स्मु
ना थांपत्तिकं व्याकरणात्साधुत्वप्रसिद्धेश्च इदं च प्रत्येकं वा कयापरिसमाप्तिः मालादीनां चेति लिंगान्तराद्बा दि४
ह्यणाभोज्यंतामित्यादौ तथादर्शनाच्च । पयघ्पिगर्गाः शतं दंड्यन्तामित्यादौ समुदायेपि वाक्यपरिसमाप्ति
दृश्यते । गुणकर्मभूतानामयास्नानस्थानापन्नानां गर्गाणामनुरोधेनईप्सिततकर्मतया प्रधानभूतस्यशतस्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्याद्वृत्त्यायोगात् । तथापीह शास्त्रे यत्नं विना समुदाये शास्त्रं न समाप्यते । अत एव उभेऽभ्यस्तं सहेति सहग्रहणं वा
र्त्तिककृद्वक्ष्यति भाष्यकारस्तूभेग्रहणमेवैतद्यामिति वक्ष्यति । अन्यथा एकाचो द्वे इत्यनुवृत्त्या सिद्धेः किमु
भेग्रहणेन । संयोगसंज्ञायां समाससंज्ञायां च महासंज्ञाकरणमेवान्वर्थतां विज्ञानार्थमिति यत्नः । अत ए
व सह सुपेति सहग्रहणं योगविभागेन तिङन्तोदिसमासविधानार्थमिति व्याख्यायिष्यते । इह न पाकरणे एजंथं
ईदूदेदीति वृद्ध्याराणार्थमसंदेहार्थं वेति प्रयत्नेन ओदूदे ओ ओदिति सूत्रयोः । पनिहो न केवार्त्तिककृता । आका
२५ रस्य तपरकरणं सवर्णार्थमिति । ननु भेदका गुणास्तपरसूत्रं चानर्थकं विध्यर्थमित्यभिप्रेत्य ।। भाष्ये नु अभेदकागुणा
इति स्थितं । गुणाः उदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकाः । नान्तरीयकत्वोच्चार्यमाणा अपि यत्नं विना न विवक्ष्यन्ते इत्यर्थः ति स्थितं ४
अनङ्गुदात्तः । अङ्गुदात्तस्त्यायाम् अनुदात्तग्रहणं च हृतापकं । अन्यथा हि उदात्तमेवोच्चारयेत् । ननु यद्य[illegible]भेदकागुणा
न हि यद्वक्ष्यति भाष्यकारः हंस्यादेशस्यवचे स्थानिवद्भावात्तत्त्वादिट्प्रतिषेधे प्राप्तेन ह्वारणापदथादेशेउदात्त
निपातनं करिष्यते ।। तथा च एकाचउपदेशोऽनुदात्तात् इति सूत्रे एकाच्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति । तदेतद्धि हस्येत । अविवक्षायां सं

अनुदा२ २८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्य।

गाता। अन्यथा चेतं तत्रापि स्थानेन्तरतम इति वचनादादेशस्य यः स्वरः प्राप्तः तस्मिन्नुच्चारयितव्येऽउदात्तोच्चारणं
यत्नेन [redacted] विवक्षार्थं विज्ञायते इति। एवमपि यद्वक्ष्यति षष्ठे। चतसर्याद्युदात्तनिपातनं करिष्यते निपातनस्व
रश्चतुरः शसीत्यस्य बाधको भवि [redacted] ष्यतीति तदिह रूपे तच्चतुरः शसो ह्यनुदात्तपदेकः संख्यापाद इति पि
ट्सूत्रेणाद्युदात्तः। चतेरुरन् इति व्युत्पादनेपि नित्स्वरेणाद्युदात्त एव। तत्स्थानिकस्य चतसृशब्दस्यापि स्थानि
(द्युदात्तेऽपि पाठः स्वरेणाद्युदात्तत्वस्योच्चारणे प्राप्ते चतुरः शसीत्येतद्बाधकत्वायोगात्॥ अपि च। अवर्ण्यादीनामप्याद्युदात्तत्वादे
तादेशस्थानेऽपि स्थान्यनुरूपेणोदात्त एवोच्चारणीये उदात्तोच्चारणं विवक्षार्थं भविष्यतीत्युदात्तग्रहणं निष्फ
लमेवं प्रस्तुतक्रियमाणं तत्र यत्नाधिक्यं विवक्षां ज्ञापयेत् यदपि एकश्रुत्या सूत्रपाठ तत् कश्चिदुदात्तोच्चारणं विव
क्षार्थमिति तदपि चिन्त्यं एवं सति अनन्त्येष्वप्युदात्तोच्चारणेनैव सिद्धे उदात्तग्रहणं वैयर्थ्यापत्तेः॥ उक्तं ज्ञापनासं
भवाद्य॥ तथा हि। किं ज्ञाप्यं स्वशब्दे नानुपात्तो गुणो न विवक्ष्यत इति आहोस्वित् सति यत्नविशेषे [redacted] विवक्ष्यत इति (न२
आद्ये निपातनस्वरो विवक्ष्येत अन्त्ये नूदात्तोच्चारणमेव विवक्षाहेतो यत्नविशेषे स्थिते कथं ज्ञापकोपन्यासं मूलशे

नं

याक्रो
६४

गुणस्य ३

ष्पित्वात्तस्मात्कृणानामभेदकत्वप्रतिपादकमत्रत्यंभाष्यंउन्नरग्रंथविरुद्धमेवेतिचेन्न।।अथातेविभाषाछंद
सीतिवैकल्पिकमेकश्रुत्यमंगीकृत्यपरत्रांतरेरविपरिहारोभवंतीतिन्यायेनात्रत्रनचाकृदात्तनिपातनंकरिष्य
तइत्युक्तेरिहतुत्रैस्वर्येणसूत्राणांपाठमाश्रित्यस्वरूपेणोपात्तस्यैनांतरीयकत्वेनाविवक्षितत्वसंभवादुदात्तग्रह
णंज्ञापकमित्युक्तमतोनविरोधः।।यद्वा।।अणुदित्सवर्णस्येत्यत्रअतद्ग्रहणेनेवमिद्धेगुणाभिन्नानांयव[illegible]लानांसं
ग्रहाययत्किपमाणमणग्रहणंगुणानांभेदकतामपिज्ञापयतिभेदकाभेदकत्वपदपोश्चजातिव्यक्तिपक्षयो
रिवलस्यानुरोधाद्व्यवस्थेत्युक्तंहलस्वरैतेनभेदकत्वपक्षाश्रयणेनाद्युदात्तनिपातनंकरिष्यतइत्यादिभाष्यं
बोध्यं।अतएव[illegible]दमल्पतराघत्वे[illegible]अछनआविभक्ताविन्यादेशोवानुनासिकोनप्रवर्तते।।ननुआणग्रहणंह
लोयमामितिलोपेन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तिस्थापनार्थमित्युक्तमितिचेन्ननेउभयज्ञापकत्वेप्यविरोधात्।।नहे
केनैकमेवज्ञाप्यमितिनियमः।।यावताविनानुपपत्तिस्तस्यसर्वस्यज्ञाप्य[illegible]त्वात्अतएवआत्वविकल्पःक्षे
तालस्यषट्संज्ञाचेत्युभयमपिअछनोदीर्घादितिदीर्घग्रहणेनज्ञापयिष्यते।।अतएवचसंहितायांआनि

विट्वनोरनुनासिकस्यात् ४ १यामिस्यधिकारेणसंहिता

राम
६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्यत्वं कालव्यवायेष्वानन्त्वादिप्रहृत्तिश्चेत्तु मयं त्राप्यत इति दिक्॥ एवं चआकारस्यात परकाराणां सवर्णा धर्मि
तिरुहत्यं वार्त्तिकमपि भेदकत्वपक्षेण साध्येव॥ पाण्येतु यत्तांतरापि प्रायेण एतेज यत्नमुक्तं तदपि यथोद्देशप
क्षे बोध्यं अन्ये देवां संज्ञा विधावनुवाघत्वेन सवर्णग्राहकत्वप्रसक्तेः॥ कार्यकालपक्षे तु विधिवाक्येनैकवा
क्यतया विशिष्टानामादेवां भाव्यमानतया सवर्णग्रहणानप्राप्तौ त्वेवं यथाच न्योत्ते शोभराजसूया
दिशब्दानां यज्ञविधावेव स्वामानाधिकरण्येन त्वामथे य [redacted] त्वावगतिर्न तु वाक्यांतरेण तथास्मिन्त्रे
६५ वृक्षादीनामपि वृद्धिरादैजिति स्वे तु इको गुणवृद्धी इति वत्स्योपस्थाप्यं [illegible] उपस्थाप्यस्य संज्ञित्वापरां स [redacted] ६५
[redacted] ज्ञा स्वे त्र व्यवहारः॥ आद्यपक्षे तु यत्नद्वित्वे नेत्या सैत्वग [illegible] त्यर्थावगमवदिहैव वृद्ध्यादिशब्दा
र्थावगम इति विशेषः॥ तदयं निर्गलितः सूत्रार्थः॥ कृतानामकृतानां वा दैवां प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञा स्यान्न॥
तपरकरणमिह सवर्णार्थं तेन तरांतीत्यत्र आकार एव न तु कत्वचित् आकारः॥ नव प्रमाणानत्र्यानर्यैताराध
प्रसक्तिः नियमसिद्धिः॥ रयरत्वे कृते एकस्याध्यर्धमात्रत्वात्परस्यार्धं तन्ती य मात्रमातर॥ पचेतिः॥ चेता॥ स्तौ
२ आश्वलायनः ऐतिकायनः अश्वलेतिकरा द्याभ्यां न इ्रादित्वात्फक् किआदिवृद्धिः॥ उपगोरपत्य

स्त्री लिंगः शब्दः १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सूयाद्१ चेता१

तो॥इकोगुणवृद्धी॥यत्रगुणोभवतिवृद्धिर्भवतीतितत्रइकइतिषष्ठ्यंतमुपस्थितंवोध्यं॥स्तोता॥अहार्षीदि
त्यादिइकःस्युक्तेनेहयाता॥स्नायतितेउपितेतिनिनथाचवार्त्तिकंग्रहणमात्संध्यसरव्यंजननिवृत्त्यर्थमिति॥न
नुनैतानिसंतिप्रयोजनानि॥तापकेनअनिकांव्याहृत्तिसिद्धेः॥तथाहि॥अकारस्यपचतीत्यादौशपंतिपंचा
श्रित्ययथाक्रमंगुणंतेतिसार्वधातुकार्द्धधातुकयोरितिसूत्रेणमत्यपिगुणेरूपेविशेषोनास्तिचिकीर्ष ४अचिकीर्षीन्
कइत्यादौअतोलोपेनवृद्धिर्बाध्यते॥णपश्चापाचितिपूर्वविप्रतिषेधस्यावक्ष्यमाणत्वात्सत्त्वारंभपक्षेपि
षेवचिकीर्षकइत्यादौगतिः॥अचोञ्णितीत्यत्रनिर्दिष्टस्थानिकत्वेनेकपरिभाषायाअप्रवृत्तेः॥अयासी
२५ दित्यादौतुसिचिवृद्धौसत्यामपिनदोषतिः॥वद्व्रजन्तस्तसाससगिड्न्तांपरत्वाद्बाध्यतेयेनानाप्राप्तिन्यायेनापवा
दत्वाद्बाध्यतइतितुनिष्कर्षः॥नवयातावातेत्यादावातोगुणप्रसंगः॥णापोष्टगितिटकः॥किन्त्वेनआकार
स्यगुणोनभवतीतिज्ञापितत्वात्॥नह्वि किंत्वसामगइत्यादावाल्लोपार्थंक्रियते॥यदितुआकारस्यगुणः राम
स्यात्तर्हिद्वयोरकारयोःपररूपेणसामगइत्यादिरूपसिद्धौकिंतेन॥नचेहचिकीर्षकइत्यादाविवपरत्वादौ ६५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भ्रा२

गत्वाच्च अतो लोपएवोदाहर्त्तुमुचितो न तु पररूपमिति वाच्यं तावतापि तस्य कत्वे वाधकाभावात्त्वं त्वन्न तस्कन्ने
हल्लोपेन भवितव्यं॥ तत्र ह्यनुदात्तोपदेशेत्यतो नुवृत्ते नोपदेशग्रहणेनार्धधातुकस्य विशेषणादार्धधातुके उप
देशे यदकारांतं तस्य लोपो विधीयते॥ अन्यथा गतो गतवानित्यादावतिप्रसंगात् न चासिद्धवत्सत्रेणाभि
वाहः॥ नस्य भाष्यकृता प्रत्याख्यास्यमानत्वात्॥ किंच॥ अयंपगतौ आप्नोक्ति पि अतरपादिति रूपम
धवादिभिरुदाहृतं॥ तदपि यथाश्रुते न सिध्येत्॥ तस्मादुपदेशानुवृत्तिरेव शरणं कथं तर्हि धिनुतः कृणुतः इ प४
त्यादावतो लोप इति चेत्॥ सन्नियोगशिष्टतया उप्रत्ययोपदेशवेलायामेव अकारस्यापि वुध्यारोहादिति
केचित्॥ अन्ये तु धिन्विकृण्व्योरवेति सोत्रक्रमानुरोधात्प्रथमं अकारादेशः तदनंतरं वशाद्राकृष्ट उप्रत्य
य इति नोक्तदोषः स्यादुः॥ नन्वेवं सामगाये त्यादावेकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्रहणादातो धातोरित्यालोप म४
स्यादिति चेत्॥ अत्र कैयटः॥ अकारमाश्रित्य कृतो यशश्रुः सन्निपातपरिभाषयालोपं न प्रवर्तयति॥
दीर्घत्वं तु कष्टाय इति निपातनाद्भवतीति एओङ् सूत्रे स्थितत्वात्समाहितवान्॥ तस्यायमाशयः॥ यादेशो हि

(तिष्ठतीति भावः२)

(कृष्टायेति निर्देशस्येति शेषः। यावत्ताविना नुपपत्तिस्ताव)
(ता ताप्पत्वादिति न्यायादिति भावः३) श्लो२

ह्रस्वत्वविशिष्टमत्वं प्रयोजकं तद्विधौ अत इत्यनुवृत्तेः। तत्र यद्यपि दीर्घेणाङ्ह्रस्वत्वांशो निवर्तितस्तथापि
अत्वमात्रमादेशेप्यनुवर्तते तदपि च लोपेन निवर्त्यते तर्हि परिभाषाविरोधः॥ दीर्घोपरं ज्ञापकान्यपरिभा
षा बाध्यते॥ नैवमंशान्तरेपि तस्याधोस्त्विति वाच्यं तद्बोधे ग्रुपपत्तेः॥ प्रकृतसूत्रे एओङ्सूत्रे च गायोष्ठ
कः किंत्वस्मान्न्यायतां वदन्भाष्यकारस्यात्र प्रमाणं॥ एतेन शुभं याति शुभस्य नपुंसकह्रस्वत्वे डेः यादेशे दी
र्घे वसति आतो धातोरित्यालोपे च शुभंय इत्यादि माधवोदाहृतं भाष्यविरोधात्त्यक्तं अत एव नपुंसके
श्रीपं ज्ञानवदिति ग्रन्थं श्रीपायेति रूपं यत्तेयाय यथाश्रुतमेव समंजसं भंक्त्वा माधवानुरोधेन प्रापेणाज्ञानव
दिति व्याचक्षाणा अपि प्रयुक्ताः॥ तथा स्त्रायतीत्यादौ संध्यक्षराणामच्युपदेशसामर्थ्याद्गुणो न भवि
ष्यतिः तथा हि एकारमेवोपदिशेत् मात्रालाघवविरहेपि प्रक्रियालाघवसत्त्वात्॥ नैवमायादेशोपि
न स्यादिति वाच्यं यं विधिं प्रत्युपदेशोनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत
इति न्यायात् गुणं प्रति हि ऐकारोपदेशोनर्थकः॥ लेश्नस्यापि सुपठत्वात्॥ आयादेशस्य तु निमित्तमे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(तिपिक्षिगीटोकृतन्नोस्त भावे पिसिद्धमित्याशयः३)

वनं वस्त्रायद् इत्येवपद्यतामितिवाच्यं तथासतिहि त्वयाप्याप्यतेइति रूपं न स्यात्॥ यकारद्वयश्रवणा
प्रसंगात् तज्ज्ञापि तस्याद्यसिद्धापत्तेश्च॥ यत्तु एकान्तेन तत्त्वाभावादिट्प्रसंगे न ज्ञाते त्वादिन स्यादितित
त्र॥ अनुदात्तोपदेशोप्येषां सुपठत्वात्॥ नचैवमत्रापि सिद्धमित्याद्यसिद्धिः। अनादंतत्वेन समिटो रसंभवा
दितिवाच्यं॥ लोपो व्योरिति यलोपे कृते समिटोः सुलभत्वात् संनिपातपरिभाषा वनित्येतिकृति नुग्रह
णेन ज्ञापविष्यते तेन वल्संनिपातेन कृतो यलोपो वल्संनिपातविघातकमपीटं प्रवर्त्तयिष्यत्येव अनि
त्यता अपरोनैव हि सिद्धिः गोदः इत्यादौ अदातो लोपं अन्यथा इअकप्रत्यये प्रतितयो रूपजीव्यत्वाद्द्वो
पो न स्यात्' अकृतः संनिपातपरिभाषा अपराद्धस्मित् स्थे दित्यपि यां नोपदेशे दोषान्तरं सर्वथापिसं
ध्यन्तरात्मुपदेशसामर्थ्यात् कुराणेन आयादयस्तु भूवंत्येवेति सिद्धं स्यादेतत् आदेश्च इत्यात्वमपि तर्हि
वाध्यतां॥ नैषोऽनुपदेशश्चात्वस्य निमित्तं॥ एरनुपदेशोपि तस्य सुकरत्वात् शिति गुणेन अशित्वात्वेन
ऐचोपहारे आसे ऐनुपदेशसामर्थ्येन गुणात्वयोर्मध्ये कतरद्वाध्यं कतरन्नेत्यत्र विनिगमनाविरहे तोभय

ष्ठाभित्यादिना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(आ इति निर्देशेनैकारो ऽयारल्त्वाबाधकत्वज्ञापनादिति भावः। न चास्य सोऽत्वं बाधकत्वसंगीकृत्यसोऽत्वकल्पना
पेक्षया ऽबाधकत्वज्ञापनस्य लघुत्वादित्याहुः ५)

बाधश्चोच्यते नैवेव मात्वविधेः कोऽवकाश इति वाच्यं धेट् पाने शोत न्कारोऽत्वादेरवकाशस्य स्पष्टत्वात्। नन्वे
वमादेच उपदेशेऽशितीत्येव सूपपत्तथा च एज्ग्रहणं निरवकाशमेवेति चेत् न उत्तरार्थत्वात्॥ मीनातिमिनोतीत्यत्र हि एच इत्यनु
वृत्त्या आकारांतानामेजंताः प्रकृतयः॥ एजंतानामपि आकारांता इति घुसंज्ञासूत्रे वार्तिककारः स्फुटीकरिष्य
ति॥ अत्राहुः॥ अन्यतरबाधेनैव समं भवेत्र भयबाधकल्पनं तावदन्याय्यं। तत्र यद्यप्युरपि विशेषो नावधार्यते तथापि
विनिगमनाविरहात् स्यादेवोभयबाधः अस्ति चेह विनिगमकं॥ न व्याय्येति सूत्रे व्यायतेः कृतात्वस्य निर्देशे
नात्वाबाधज्ञापनात्। किंच एज्ग्रहणसामर्थ्यादप्यात्वं भवति। यत्तू क्तमुत्तरार्थं तदिति॥ तन्न॥ मीनातीति सू
त्रे एग्रहणे न स्वः स्थाने आत्वं विधीयते। किंतु एजन्निमित्ते प्रत्यये विवक्षिते उपदेशावस्थायामेवात्वमात्रस्य आत्वं
विधीयते॥ अन्यथा दायरत्यादौ पावेद्घसंबाधित्वा एरच् स्यात् ईषद्दवदानः स्ववदान इत्यादौ खच् न स्यात् अवदा	ढा.वा.३
य इति घञ्युद्धेति णो न स्यात् स्पष्टीकरिष्यते चेदं घ ञ्चु एव भाष्यते॥ एवंच एङ्निमित्ते प्रत्यये इत्युच्यमानेऽपि दा
पयतीमापयतीत्यादि सिध्यत्येव शिति वा गुणं प्रत्यपि स्वरूपयोग्यत्वात् तद्ध्या गुणार्थत्वेऽपि योग्यतानपायात्॥ नैवे	शाकौ
६७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हृफलोपधानं विवक्षितं ॥ आत्वस्य एतद्विषये प्रागेव प्रवृत्ते रपुगागमात् अन्यथा ध्यञ्जपुक्त्वराप्रत्ययान्तस्युरिति
सममनंतरमेवोक्तं तस्मादात्वमेव तत्पेवंगुणाभावे कातेपदेशसामर्थ्याद्बाध्यत इति स्थितं ॥ व्यंजनानां गुणाः स्याः
दितिपरमवशिष्यते तेन तत्र ई हि तेनात्र हकारस्य कंठ्यत्वाद् कारः स्यात् उमिति तत्र पकारस्य ओष्ठ्यत्वादोकारः स्यात्।
॥ तत्र ऋ ये ताउन विनैव स्यात् ॥ ईकारस्य यणि कृते अकारस्य इणा सह आद्गुणेन तु अल्लोपः ॥ आर्धधातुकोप
देशे यदकारांतं तस्य लोप इति व्याख्यातत्वात् ॥ उंभे आनुस्वारपरसवर्णयोर्गुणो कर्त्तव्योऽसिद्धत्वादिति नैष दोषः ॥
सस्म्पांजने ईरसूत्रेऽप्रत्ययस्यानिकारणां ज्ञापकं न व्यंजनस्य गुणो भवतीति यदि हि स्यान्नहि नकारस्यार्द्धमात्रिक
स्य मात्रिके अकारे गुणे कृते तयोरणाम कारणामतो गुणे इति पररूपे च सिद्धं रूपमुपसरजो मंदुरज इति तत्र किं।
टिलोपार्थं न इत्कारणेन ॥ स्त्रीगवीषु पुंगवानां गर्भाधानाय प्रथममुपसरणमुपसरः ॥ प्रजने सर्त्तेरिति अप् प्र
गौ२ त्ययो घ[illegible]पवादः ॥ प्रजनं स्यादुपसर इति संकीर्णवर्गे अमरः प्रजायतेऽस्मिन् प्रजननः ॥ पशूनां गर्भग्रहणकाल
इति क्षीरस्वामी ॥ उपसरे जात उपसरजः ॥ मंदुरायां जातो मंदुरजः ॥ आपोः संज्ञाछंदसोर्बहुलं मिनिङ्स्वः ॥ वाजिशा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रि

ल्वातुमंदुराइत्यमरः॥ नचेङ्कारःश्रवणार्थोस्त्विति वाच्यंप्राहृट्शरत्कालादिवंनइतिकृतादिलोपनिर्देशा
ल्लिंगात्॥ ननुनेदंलिंगंजेलयेदित्यस्यकप्रत्ययांतस्यजेदितिदर्शनोपपत्तेः॥ कथंतर्हिकर्मण्युपपदेविहितश्चा
तःकःप्राहृषितइत्यादौस्यादितिचेत्॥ द्विपःपादपःइत्यादिसिद्धयेसुपिस्थइत्यत्रसुपीतियोगविभागा
भ्युपगमात्॥ सत्यं॥ उकारस्यश्रवणार्थत्वेदित्संज्ञाशास्त्रंबाध्येतनचप्रयोजनाभावः॥ दिलोपार्थत्वात्।
नचगुणेनान्यथासिद्धिः॥ तदभावस्यापिज्ञाप्यत्वात्। निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनफलमुखगौरवस्या
दोषत्वात्॥ उकारस्यश्रवणार्थताभ्युपगमेसिद्धंतुनित्यशब्दत्वात्किमर्थंशास्त्रमितिचेन्निवर्तकत्वा
त्सिद्धमितिहिसूत्रस्थवार्तिकविरोधापत्तेश्चनचसतिङित्वेरूपंनसिध्यति॥ नकारस्थानेगुणस्यापि
सानुनासिकस्यप्रसंगात्॥ नचनिरनुनासिकेनप्रत्ययाकारेणसहपररूपाशुद्धोपविष्यतीतिवा
च्यंपररूपविधानेपिगुणानामभेदकतयापर्यायेणसानुनासिकप्रसक्तेईर्वारित्वादितिमेवंएङिःपरऽ
तीयतासिद्धेरूपग्रहणादधिकेघत्वाकुणाविवदोषपत्तेः॥ तस्माद्गतदेवफलंयाहशांपरस्यरूपंनिर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुनासिकत्वाद्युपेतं तादृगेव यथा स्यादिति तस्माज्ज्ञनेऽडिव वचनं ज्ञापकं न व्यंजनस्य गुणो भवतीति एवं
चइग्ग्रहणमात्रसंध्यक्षरव्यंजननिवृत्त्यर्थमिति वार्त्तिकमप्यसंगतमिति प्राप्ते भगवान् भाष्यकार इत्थं
सिद्धांतमाह उक्तरीत्या ज्ञापकेनैवासंध्यक्षराणां निरासेपि व्यंजननिवृत्त्यर्थं सूत्रे कर्त्तव्यमेव यत्त
कं ज्ञनेऽडिवचनं ज्ञापकमिति तन्न गमेरपि ह्ययं डिवत्कार्यः ॥ गमेश्च गुणो क्रियमाणोऽयं तर्यंत श्रोका
रस्मात्तनतश्च न गो श्च गाः श्च प्रभुग्नः समुद्गः इत्यादि न सिध्येत् ॥ ततश्च तत्रैव रितार्थे ङित्वं कथं व्यंजन
स्य गुणाभावं ज्ञापयेदिति ॥ ननु ज्ञनेऽङ् इत्येव ङकारस्य योगमेवं विधीयते। किंतु गमश्च श्रृंतात्संताधदू
रपारेविश्रकारतोपठितेनान्यत्रापि दृश्यत इति वार्त्तिके नङ्कस्य यांतरमेव ॥ तथा च कथं भाष्यकृतो
कं गमेरप्ययं ङ् इति सत्वं समस्यां ज्ञनेऽङ् इति ङकारो नावद्येष्वपि दृश्यत इति सूत्रेपाठो विधीयत इति नि
र्विवादं ॥ तत्रैव श्रम्ये ष्वप्युपपदेषु ज्ञनेऽङ् दृश्यत इत्यस्यार्थः ॥ तेनात्तो द्विजोऽनुजः इत्यादि सिद्धं ॥ एवमपि
धात्वंतराद्दुविधायकाभावे परितः खानापरिखेत्यादि न सिद्ध्येदित्याशंकनेन वार्त्तिककृतोक्तं अन्येभ्यो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ रेकालांतरेचेत्यादिस्तत्रैवस्पष्टं। एवं स्थितेसोत्रेलेवानेनपरिरवेत्यादेरिवनगोऽगइत्यादेरपिसिद्धोअंतात्पंते३

पिदृश्यपतइति॥ अयंचसौत्रदृश्यपपिग्रहणात्सूचितएवाथोवार्त्तिकेनविवृतोनतुपूर्वैःसंगृहीतः॥ तथाचतत्रव
त्तिकारआह॥ अपिशाङ्ःसर्वोपाधिव्यभिचारार्थः॥ तेनधात्वंतरादपिभवतिपरितःखातापरिखेतिदृशिग्र
हणात्प्रकारकांत [redacted] तिप्रकरणोअन्यत्रापिदृश्यतइतिवार्त्तिकंनकर्त्तव्यमेव। क्रियमाणंवाएतत्स
त्रसिद्धार्थविवरणपरतयानेयमित्याशयेनभगवतोक्तंगमेरपिद्यंत्रोवक्तव्यइतिनन्वेवमपिडित्वंव्यर्थम
वंगमेर्विंचैवासिद्धेगमेडोंइतिडोप्रत्ययविधानेनमकारस्यगुणओकारोनभवतीतिज्ञापितत्वात्॥ तस्मा
दुप्रत्ययस्याडित्वंपूर्वोक्तरीत्याज्ञापकमेव॥ किंच॥ डोप्रत्ययविधानमेवनव्यंजनस्यगुणइतिज्ञापयति।
अन्यथाविचैवसिद्धौकिंतेनेतिचेन्नविविहिसँतिगुणाःक्रियमाणाःसानुनासिकओकारःस्यादितिनि
रनुनासिकसिद्ध्येडोप्रत्ययविधानादितिदिक्॥ अत्रवदंति॥ ततोतेर्डउःसन्वद्वेतिडित्करणेन्नव्यंज
नस्यगुणोभविष्यतियत्तुस्थान्यादेशोयंकार्यातिदेशोवा॥ आद्येऽणुनविषतीत्यत्रैवक्विर्वनेची
तिस्थानिवद्भावेनतँतँउअइतिस्थितेसन्पातइतीकारःसानुनासिकःस्यात्रहितीयेतुअप्यासकार्यं रापृ
६९

(चित्रगृचित्रग्वोरित्यादावुयङादेशोविशेषोबोध्यः ४)

(सन्धिदिति२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१६म ढुं:३ तर

दुर्लभमिति तन्न। आद्ये गुणानां भेदकत्वादिभौ इति वक्तुमुपपत्तेः॥ द्वितीयेपि वसुर्जेर्दुरित्याद्यर्थं धात्वधिका
रोपहिते अभ्याससंतालोकारान्त अत एव लिटि धातोरिति सूत्रे धातुग्रहणं तिष्ठतु नावर्सं न्यासिकमिति भा
ष्यं। आद्येव इति सूत्रे धातुग्रहणानुवृत्तेरपातनो भाष्ये प्रदर्शितत्वेपि षाड्डिःषि भाष्यननुवृत्तेरेव सिद्धांतितत्त
स्थं ४ पाभाष्याशयस्यैव वर्णनीयत्वादिति दिक्॥ किंच॥ यथास्थानेन्तरतमपरिभाषासंस्कृतावनुनासिक
पारसवर्णविधौ स्थानप्रयत्नाभ्यामंतरतमं एतन्मुरारिस्त्वङ्करोषीत्यादिकं विषयं लब्ध्वा चरितार्थो वतुर्मुवः
कुंडं रथेनेत्यादौ न प्रवर्त्तेत इति हयवरट्सूत्रे सिद्धांतितं। तथेहापि सार्वधातुकन्तुमिगुणामिविह्साद्यः
नेता अबिभयुः अनैषीदित्यादौ चरितार्थः इं पिता अनेनिजुः पैप्सीदित्यादिषु न भविष्यंतीत्येवं नेता
अनैषीदित्यादावेव स्थानगुणप्रमाणतो भिपिरांत पर्यलाभाच्चेना अवैषीदित्यादौ प्रमाणांतर्यविरहेण गुण
हृद्धीनस्यानामितिवाच्यं॥ स्वस्य इत्क्लरवः किन्त्वकारोन प्रमाणान आंतर्यस्याविवक्षायामापनानंनैव व
मपि रहिता ईशितेत्यत्रकं ब्रनालव्यपोश्च हकारसकारयोस्ताहृशावेव अद्रेनो स्यानामितिवाच्यं॥ नाम्

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तेम्पए२

न्नोवृत्ति सूत्रस्य प्रत्याख्यानावसरे ऊर्णोतेरीषद्विवृततयाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्। नचैवं विवृतकरणाः
स्वराः स्तां ध्यामे ओ विवृततरा इत्यादिशिक्षानुरोधात् वैतानेन त्वारावपि गुणप्रवृत्तिः स्याद्विवृतविवृततरत्व
कृतवैलक्षण्ये सत्यापि सत्वादिति वाच्यं॥ तथा सति विधेर्निर्विषयतापत्तेः॥ ज्ञपकारणमित्यादिनिर्देशे कृते सन्नत्वर
स्य मतीनां कित्वेन चट्कारादिषु गुणप्रवृत्त्यनुमानाच्च ऊर्णसंप्रसारणं जनेषु नु गुणाप्रवृत्तिरेवोचिता। तथा
च निर्देशाः॥ यातिवातिद्राति प्सातिध्यायतेः संप्रसारणं वहतिचिनोतिदेविषु चेत्यादि। अथ ऊर्णोः कित्वेनापि
गुणवृद्धिविधावंतरतमपरिभाषानुपस्थितिरेव ज्ञाप्यतामिति चेन्न सत्यामपीकृपरिभाषायामीकारस्याका
रादिनिवृत्तये अंतरतमपरिभाषायाः आवश्यकत्वादिति। तदेवं ऊर्णोडित्वादनोतर्णो निर्देशाश्च निराकृतं व्यं
जनं भाष्य एवैव आकारश्च निराकृतः॥ तस्माद्यथं सूत्रमिदमद्ययद्युत्तरार्थता। विभज्ययोगं किमि [illegible] ति
परिभाषात्वमिष्यते॥ अत्रोच्यते। किति चेति सूत्रे कृतस्य च शब्दस्य इति ग्रहणपर्यायतापाश्रित्य इक इति १५
ये गुणवृद्धी तयोर्निषेध इतितावद्व्याख्यास्यते॥ अन्यथा लेरावायन इत्यत्र ओर्गुणो विनिषिधेत ओपगवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रे२

रित्युक्तत्वाद्वकाराभावः।। तथा पीपरोहित्यामित्यानित्यत्रादिहल्ग्रहणं स्थानस्यात् एवं स्थिते यद्यपि परिभाषा
प्रत्याख्यायते नैतदाकर्यं विनैतेन गुणवृद्धिविधौ इकामेवस्थानित्वपर्यवसानेपि इक इति पदानु
च्चारणे न लाघवमात्वविरहान्निषेधो न प्रवर्त्तेत तत्र स्वकृतः कृतवान् कुत्तः छित्रं छिन्नवानित्यादिनसिद्धे
त्वान्निषेधसम्बन्धं च निर्विषयं स्यात्।। परिभाषापरित्यागपक्षे इग्लक्षणयोर्गुणवृद्ध्योः प्रसिद्धत्वात्तत्रैतत्सू
त्रे कृते भाष्यकृतां तन्त्रार्थमेव तत्रेदि सिज्वर्थं वृद्धिग्रहणमिति तत्स्मासयमाश्रयः।। यद्यपि सिचिवृद्धिरिति विधौ
वस्मिन्नारोत्यापरिशेषादिकामेव स्थानित्वं लभ्यते तथापीन्द्रत्तण [redacted] त्वं विना निषेधो न
प्रवर्त्तेतातस्मादुत्तरार्थो निषेधप्रवृत्यर्थं वृद्धिग्रहणमिति एवं च वृत्तान्यायसिम्पाहणाग्रहणस्याप्यतद्वप्र
योजनं सूचितं।। कथं पुनर्गुणवृद्धिविधौ सर्वत्र परिभाषाव्याप्तौ केनाइकः स्थानित्वपर्यवसानं येन निषेधा
यत्तावर्त्तनमिति चेत् श्रणु।। सार्वधातुकार्द्धधातुकयोः क्ङिति गुणोनावद्वत्तोन्त्यपरिभाषया अङ्गान्त्य स्यावि
प्राप्तौ प्रागुक्तज्ञापकादिमिदात्सम्बन्धात्त्वाद्यञ्जनेभ्यो व्यावर्त्तितावित्स्वेव विश्राम्य[illegible]ः।। मिदेर्गुणे लघूपधादि

पो२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गुणोऽणुतुस्थानीनिर्दिष्टएव॥तथाहि॥मिदेर्गुणइत्यत्रमिदइर्मिदिःतस्यमिदेरित्य[redacted]र्थः॥
पुकिअन्तःपुगन्तः।लघ्वीउपधालघूपधापुगन्तञ्चलघूपधाचेतिसमाहारद्वन्द्वात्षष्ठी॥नचैवंवाप्यतीत्यादाव
तिप्रसंगः॥सन्निपातपरिभाषयाआदन्तलक्षणस्यपुकोगुणप्रवर्त्तकत्वात्अक्छन्दस्तामित्यत्रापिहृयोऽन्ते
दीर्घस्यचेतित्रयाणांप्रश्लिष्टनिर्देशः॥तद्यथा॥आचऋतश्चऋतः।ऋच्छेतेरःऋच्छत्यास्वऋतश्चतेषामि
तिषष्ठीतत्पुरुषद्वन्द्वोभयगर्भोद्वन्द्वः॥ऋच्छत्यास्वआचऋतश्चेतित्रिपदद्वन्द्वोवा॥तेनऋच्छत्यृकारस्यस्थानित्वं
लभ्यतेचक्षतस्तचतुर्णामिहप्रश्लेषोबोध्यः॥तेनारिवानसर्वाभ्रूणाम्याऋषीत्यादावर्त्तःक्वसोगुणसिद्धः॥पु
नर्विधानसामर्थ्यात्अन्यथाक्वसोकित्करणसामर्थ्यान्नितीर्वानित्यत्रैवगुणोनिषिध्येत॥एतच्चक्वसुश्चेतिसू
त्रेस्फुटीकरिष्यामः॥तथाऋदृशोऽङिगुणइत्यत्रापिऋऽङिगुणइतियोगोविभज्यतेततःदृशः॥अरिनाम्नुवर्त्त
स्य२ ते[illegible]तदृशेतिसूत्रेपियोगविभागःकर्त्तव्यः॥स्थूलदूरयुवह्रस्वानांयणादिपरमित्येकोयोगः॥क्षिप्रक्षुद्रयोःपू घ३
र्वस्यचगुणइतियोत्तरंतत्रस्थवीयानित्यादौओगुणेनसिद्धंआभीयस्यासिद्धत्वस्यश्रसोरल्लोपइतिनपरके राम

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रणोन्ना नित्यतास्यापत्तेः तेन भाष्यकृता प्रत्याख्यानाद्वर्णयणो आदिर्यणादिः॥ ततः परमिति समासः तथा
च ह्निश्चतुर्द्वयोर्यणा आदीपकारद्वकारौ ततः परस्य णस्य लोपः॥ नाम्यामेव च पूर्वस्य रकारस्य उकारस्य च
गुणा इत्यर्थः तादृश्यगुणाः सर्वे इकि विश्रान्ताः॥ प्रत्ने वृद्धावपि अवरत्वपक्ष्यते प्रत्ने वृद्धिर्वः॥ ततोन्यत्रापि
ति अवरत्वे वृत्तेवं अमार्द्दरत्वेत्र अटोपि वृद्धिः स्यादिति वाच्यं लादेशे गुकृते स्थानिवद्भावे प्रत्ययलोपे वृद्धौ सत्यां
अद्दनत्रकृते पुनर्वृद्धिर्न भवति सकृत्प्रवृत्त्या चरितार्थत्वात्॥ यदा तु असिद्धवत्सूत्रप्रत्याख्यानाय लुङिति
ह्रिलकारकनिर्देशमाश्रित्य उपदेशे आर्द्धधातुकरत्वनयोरन्यतरदनुवर्त्य वा लावस्थायामेव वृद्धिः क्रियते ए
मे४ रती कार्यइति विभक्त्यरणो यणाय नुवर्त्य अनेकाच् इति हरणएवेति नियममाश्रित्य अर्थेया नाशिस्यादे दू४
परार्थतेत रलावस्थायां यद्यपि वृद्धिर्न भवति लकाराणां ङित्वेन सर्वस्याराविवतुल्लिषेधात तत्र श्यान्तरं
गत्वाद् जाणम एवं तथापि अस्मा भवेत्स सदृशलो इति परिभाषामाश्रित्य अतो वृद्धिर्निवर्तनीया परिभाषा प्रत्या
ख्यानपक्षेतु अंगाक्षिप्तेन प्रत्ययेनाङ्गि विशेष्यते येन नाव्यवधानं मात्वात् सिद्धे समाट्दृश्याद्रूपं सिद्ध्यति वृद्ध्या च

त्यवाधैं२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाकौ· उद्योतमित्यादौ नुकलोपस्यासिद्धता·४

७२ पिपिविषेपाश्यां नास्तीकपरिभाषाया उपयोगः॥ व्यावर्त्त्याभावान्नेन च अचिकीर्षीदित्यकारो व्यावर्त्यः। पञ्चोपा
वियङ्‌यणाहें द्विगुणा दीर्घप्पः पूर्वविप्रतिषिद्धमिति वचनाल्लोपेनैव सिद्धत्वात्। अन्यथा चिकीर्षक इतिवत्सा
स्विकीर्षीयक इति च प्रसज्येत॥ आकारस्य तु नास्ति विशेषः॥ स्तिङ्‌ ध्यावाधश्चेत्युक्तेऽजंतमपि न संभवति। आ
त्वविधानात्। नैतौ गौ शब्दनाम्नाचार्यक्लिवंतानां सत्वासत्त्वे वा वृद्धौ न कश्चिद्विशेषः॥ गोशब्दात्क्विपि अगावी
तो॥५ दित्यत्रापि नातिप्रसंगः॥ अत इट्धातोरित्यत्रानुवृत्तेन धातुग्रहणेन सिद्धान्तलिङ्गस्य धातोर्विशेषणत्वात् सतिधातुरेव धृ॰
यो धातुर्न तु कथं चित्स्त्रातिपदिकमिति व्याख्यानादिति केयटादयः नन्वेवं कवेः अकवापातविधौ अविधा
वितपितुः अपितारीत्। अन्तरंगमपि गुणं सिचि वृद्धिर्बाधते इति वदनुमाधवो विरुध्यते॥ सत्वपि च विरुद्धसंपा
दनी परत्वाद्वृद्धौ हलन्तस्येतिस्थानिवर्णानीयं धातोरिति वद्धोतस्यप्यनुवर्तते। तद्वा तदुपेदेन संवध्यमानं नियमा रोधः४
र्थं संपद्यते। ओदन्तस्य धातोः श्चेद्वृद्धि हलन्तादिर्धातोरेव धातोर्न तु नामधातोरिति पदाने टीत्यत्र नेति योगविभाग
रकत्तुना संबंधानुवृत्त्याव गोतइत्यनुवर्त्य ओकारान्तस्य वृद्धि निषिध्यते॥ अथवा वकुलं छंदसीत्यतो रामप
७२

मं२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वऊलमित्यनुवर्त्यासिचि वृद्धिर्नोमधातोविंगांतस्य भवति॥ नतु ओदंतस्येति कथं चित्स माधेयं व्यं
जनेषु तु अंतरतमपरिभाषावलेनै वानुनासिकपरसवर्णो योरिवा तिप्रश्लेषादूत एव अप्युपेत्य तु ब्रूमः
॥ नाग्रामायां सिचि वृद्धावारभ्यमाणा हलंतलक्षणा वृद्धिर्बाधिका भविष्यतीति नेटीति निषेधस्तु हलंत
स्य यावर्त्ति वृद्धिः प्राप्ता सिचि वृद्धिरिति वा हलंतस्येति वा तस्याः नतु सूत्रविशेषप्रापितत्वे आग्रहः तेन
नोवी८ कोषीदित्यत्रोहि विधापि वृद्धिर्निषिध्यत इति सर्वं सुस्थं तस्मान्निषेधसिध्यर्थोमप्यस्तरणातां संपादयि सर्वस्याः४
तुं सूत्रमिति स्थितं स्यादेतत् कृतः कृतवान् रक्षित्रभिक्षुत्रवानित्यादौ निषेधसिद्ध्यै गुणग्रहणमस्तु॥
वृद्धिग्रहणं तु व्यर्थं न च मच्छो मच्छवानित्यादौ निषेधसिद्धिस्तत्फलं॥ योगविभागेन सिद्धत्वात्॥ तथा
हि मजे वृद्धिरित्यस्मानंतरमजादौ [illegible] तिवेत्येवं रूपं वचनमवश्यं कर्त्तव्यं मजंति माजंतीत्यादिसिध्यर्थं ए
वं स्थिते क्ङिति योगो विभज्यते॥ नियमार्थं चेदं क्ङिति चेद्भवति अजादावेवेति तेन मच्छो मच्छवानित्या
दिसिद्धं नतो जादविपि विकल्पो नेनेदर्थं द्वितीयो वेगः इति तस्माद्वृद्धिग्रहणस्य फलं दुरुपपादमिति अत्रा

ङि३ तियो२
त्ये१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येग्लक्षणत्वं संपादयितुमिह वृद्धिग्रहणमिति। नन्विहांतर्भूतसिज्मात्रापेक्ष[illegible]त्वादंतरंगेउवङि कृते ह[illegible]ंतत्वान्नेटीति निषेधः स्यात्२

शा.कौ. ७३

ङः॥ णूस्तुतौ धूविधूनने इति कुटादिषु पठ्यते तत्र्यांलुङि ष्यनुर्विद्धुर्विदिनीष्यते तेन त्रासिषिवद्धर्द्धः कु
तौ ति निषेधा[illegible]सिद्ध इति वेत्सिच्यंतरंगं नास्तीति [illegible]सिद्धांता दुवङः प्रागेव वृद्धिप्रसंगो स्यादेतत॥ अंतरंग
वलीयइति तावस्त्वः परस्मैति सूत्रे स्थापयिष्यते तेन तदविशेषात् सिच्यपि स्कन्नेवमनेषि दहेषी दिसा
रोगुणः स्यादितिवाच्यंतस्येव वृद्धिसंभवेनेष्टापत्तेः॥ न हीदानीं वृद्धिविधा विग्रहणमस्तिये न एकारस्य
वृद्धिर्न लभ्येत नन्वेवमप्यस्तोषीदित्यादावंतरंगत्वाद्गुणे कृते श्रोतोनेति व्याख्यानपक्षे वृद्धिप्रसंगः॥
वकुलग्रहणाद्निगंतानांनेति पक्षेतु अवैषीदित्यादावपि दोषएवेति वाच्यं श्रोतो धातो रेवधातोर्न
तुनामधातोरिति तत्रपिपस्ताश्रयणोनसर्वसमाधानात् अकार्षीदित्यादौ तु हलंत[illegible] लक्षणा वृ
द्धिस्तु अतारीदित्यादौ तु अंतरंगत्वाद्गुणे कृते हलंतलक्षणायां प्राप्तायां नेटीति प्रतिषिद्धायामतो हलादे
रिति विकल्पं बाधित्वा अतोल्लांतस्येति नित्या वृद्धिः॥ अलावीदित्यादावपि अंतरंगत्वाद्गुणावादे
शयोः कृतयोरतो ल्रांतस्येत्र लोपो व्योरिति लोपे न वकारस्यापि व्याख्यानान्नित्या वृद्धिर्भविष्यति म

राम ७३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

भवानवितृ अपविदित्यत्रापि तर्हि नित्याद्वृद्धिः स्यादिति चेन्न।। शिति श्रिग्रहणमपनीय तत्स्थाने अविम
व्योः प्रत्येकं वृद्धिनिषेधात्। न ह्यस्मिन्पक्षे शिति श्रिग्रहणमुपयुज्यते। श्रोनयीदश्वयीदित्यत्रांतरंगत्वा
द्गुणायादेशयोः कृतयोर्यान्तानां नेत्येव निषेधसिद्धेः।। नन्वेवमवेदीदवमदीदपि नित्यं निषेध एव स्यात् इ
ष्यते तु विकल्पः। नैष दोषः अतो ल्रान्तस्येत्यत्र वकारप्रश्लेषेण यान्नित्या वृद्धिः प्राप्ता सैवेह अविमव्यो
नेत्यनेनमृवे निषिध्यते न तु अतो हलादेरित्येषाऽपि मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधंते नोत्तरानिति न्या
यात् नन्वेवं जागर्तेरपि तथा प्रसंगः।। तत्र बाध्यसामान्यचिंतामाश्रित्य लाविषये प्राप्तं सर्वं बाध्यते इ
तृ।४ तिस्वीकारे यदा अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो न प्रवर्तते इति जागर्त्तौ वा अयणीयमेव तु प्रवर्त्तत इ भवतौ ४
ति वा बाध्यसामान्यविशेषचिंतयोः बाधके निषिद्धे बाध्यस्य प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योरलस्यानुरोधेन व्यवस्था
या अनुपदमेव वक्ष्यमाणत्वात्। नन्वेवमगावीदित्यत्रापि नित्या वृद्धिः स्यात् ककारप्रश्लेषादिति
वाच्यं सिचि वृद्धिरिवास्या अपि ग्रहणेन वारणात् तन स्यात् सिच्यंतरंगा अपगोनैव अनु वी

(मध्येऽपवादन्याये दृष्टस्य वदव्रजेत्यनेन प्राप्तस्य निषेधः स्यात्. न तु परस्यातो हलादेरित्यस्येति भावः। ५)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाके०
क्रि:१ पे२

७४ दधुवीहित्वादेः सिद्धो[ ]तिवेतिप्रतिषेधस्यानपेक्षणाद्वृद्धिग्रहणं व्यर्थमेवेति ॥ अत्रोच्यते ॥ वका
रप्रश्लेषे सति शवतिर्गतिकर्मा कंबोजेषु विकार एनमार्या भाषंत इति पस्पशायां भाष्यकारैरभ्युपगत
स्य शवधातोरपि नित्यं वृद्धिप्रसंगः ॥ तस्यापि प्रतिषेधे वा कथं शिश्वियां निमानं ॥ गौरवप्रसंगात् किंचा
नं४ नेयं व्यसनिता पाक्षिक्यंतरंगत्वान्नास्तीति ब्रूमः किंतु न्यायबलाज्ज्ञापकबलात्फलानुरोधाच्च ॥ तथाहि ॥ येन
नाप्राप्तिन्यायेनांतरंगं हलस्यापि बाध्यते ॥ सत्यपि संभवे बाधनं भवतीत्यभ्युपगमात् ॥ अन्यथा तक्षेणादधिन
बाध्येत अमकजादिभिश्च शप्प्रत्ययकप्रत्ययादयो न बाध्येरन् ॥ देशभेदेनउभयसंभवात् ॥ नच मध्येऽप
वादन्यायेनोवङ् वृद्ध्याबाध्येत न तु गुणोपीति वाच्यं ॥ बाध्यस्य भेदेन विवक्षायां ह्येतदेवं स्यात् ॥ बाध्यसा
मान्यचिंतायां तु स्वविषये प्राप्तस्यानपवादभूतं सर्वं बाध्यते यथा अचिरिइत्यनेन गुणदीर्घौत्वानि अन्य अ.नं२
थानत्रापि मध्येऽपवादन्यायेन रपरोऽर्हीत्येव बाधेत न तु गुणं ॥ तस्यापवादत्वात् ॥ बाध्यस्य क्वचिद्भेदेन चिंताया
चि[ ]तु सामान्यरूपेणोत्तु भयमपि लक्ष्यानुरोधान्नत्वत्र अंगीयते शिश्विग्रहणं चात्र लिंगं अन्यथा अंतरंगत्वा राम ७४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गुणायादेशयोः कृतयोर्णितानां नेति निषेधादेवोनयीद् इत्यादेः सिद्धौ किं णित्स्विग्रहणेनं तापकां
नरमप्युक्तं भाष्ये पचकुरोत्यकारग्रहणं लघोरिति कृतेपीति अस्यापमाणायः॥ अतो हलादेरिति सूत्रे अद्
ग्रहणमननावत्संध्यर्थं सेदिकं व्यावर्त्यं॥ लघुग्रहणेनैव तत[illegible]हासातरे दु[illegible]दृतः परमवशिष्यते अचेतीत्य
कोषीत अनतिदितितेण्यंतरंगेण गुणेनापहृना अवेहिं व्ययमद्रहणास्यानं[illegible]व अकुटीद् पुटीदित्यादाव
कारस्रुदासायत इति वाच्यं तत्रापि अंतरंगेण गुणेन हृद्विबाधे सति गुणेऽङित्वान्निषिद्धे पि हृद्धे प्रवृत्तेः न
हि देवदत्तस्य हंतरि हते देवदत्तस्य पुनरुन्मज्जनं भवतीति न्यायात् अत एव नांतः पादमिति पाठे पूर्वरूपनिषेधे
सति अयादयोपि न प्रवर्त्तंते सुजाते अश्वसूनृते इत्यादि च सिध्यतीति स्वीकृतं भाष्ये॥ न चैवं अपवादाभावे
पुनरुत्सर्गस्य स्थितिरिति निर्विषयं स्यात् इष्टापत्ति स्यादेनादिचीति पूर्वसवर्णनिषेधे वृद्धिश्च न प्रवर्त्तेते
ति वाच्यं भिद्योद्ध्यो नदे तो सददित्यादिलिंगेन अपवादे निषिद्धे उत्सर्गो [illegible] न प्रवर्त्तत इत्यस्य अर्थस्य बोधितत्वा
भ्युपगमात् नेदेतन्नत्रत बोध्यते॥ नोमहते प्रतिषिद्धास्मर्तिबाधितुमिति॥ तथा च [illegible] परभेदाश्रयेणाचतो

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हलादेरिति अज्ग्रहणमपि ज्ञापकमिति स्थितं ॥ फलमप्यस्ति यदि हि सिच्यंतरंगं स्यात्तर्हि चिनीप्रभृतिष्व
पङ्लुगंते प्राचिरिणो निनिरिणो निमां चलुङि सिचि अचेवापिद्नेनायीद चिरायीतिदिनस्मात्तागुणायादे
शयोः कृतयोर्णातानां नेति प्रतिषेधप्रसंगात् यद्यपि तु बाध्यविशेषचिंतया मध्येऽपवादन्यायमाश्रित्यावृद्धेर्व
बाध्यते न तु गुणाः इत्याश्रीयते तदाप्येतत्त्रासिध्येदेवं तस्मात्सिचि सर्वमप्यंतरंगं नास्त्येवेति सिद्धांतं साधयि
तुं बाध्यसामान्यचिंतैवाश्रयणीया एतदर्थमेव हि भाष्ये ज्ञापकोपन्यासः कृतः ॥ अन्यथा न्यायेनैव सिद्धें
तरंगस्यापि बाधे किं ज्ञापकवर्णनेन एवं स्थिते अनुवीत अधुवीदित्यत्र कुतिवेति निषेध एवाश्रयणीय
स्तथा च सूत्रणात्वसिद्धये इह ह्रिग्रहणमपीह कर्तव्यमेवेति स्थितं एवं च सत्यसंभवादपि हल्ग्रहणा सिच्यंतरंगं
सर्वं बाध्यते यदि हि स्यात्तर्हि क्वापि सिचि इगंतमंगं न लभ्येतेति वैयर्थ्यं ॥ तथा च इग्लक्षणास्य त्विनिषेधप्र
वृत्त्यर्थमावश्यकत्वे स्थिते तत्र तत्र आक्षेप्यस्तु व्यंजनादिव्याहृतिरपि इक्परिभाषैव सिध्यतीति ज्ञापक
वर्णनादिक्लेशोऽपि नाश्रयणीयः ॥ नन्वेवं धोः पंथाः इमं इत्यादावपि क्यलोपापत्तिवशादिकामेव अनो

रै२ ये२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यमात्त्वमत्वं वस्यादिति वाच्यं गुणवृद्धिशब्दयोरनुवृत्तौ पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्याद्वृद्धिशब्दस्यापारोप्या
श्रीयते। गुणवृद्धी ये गुणवृद्धिं न तु शब्दान्तरेणाविहिते इति। अनुवृत्ताभ्यां विशेषणाद्वा न चैवं श्चेति सूत्रे कृ
त्वादिग्रहणानुवृत्त्या संज्ञया विधाने पदोपस्थितिरिति स्थानस्याने तत्सामर्थ्यादिव श्रोत्राद्यर्थमप्यनुवृत्तापा
त्यद्वारीनामदत्वत्रदरूपदोपस्थानेन भविष्यति। यदि हि स्यात्त्वञ्च चेत्स्यत्र संज्ञया विधाने इति यत्नाश्र
यणाभ्यर्थस्यादिति चेत्तन्नादिवृद्धित्यादिस्वगुणवृद्धिसंज्ञकेषु अचःपरिभाषानिवर्त्तनेन चरितार्थत्वात्।
अष्टन आ विभवेन तत्र चरितार्थत्वाच्च॥ तस्मात् द्योः पथः इममित्यादिसिद्धये इहापि संज्ञाविधाने नियम
संपादयितुं पुनर्गुणवृद्धिग्रहणमिति प्राचीनेनानुपपत्त्यनुदाहरणं॥ इतो दितिसिद्धे आद्विधिसामर्थ्यं
देवैकपदस्यानुपस्थितेरिति चेन्न॥ अमु त्रिस्रकारेकारयोरर्थे आद्विधिसंभवात् नैवं कः स्रो स्थानं तथा
वर्त्तणाद्येन नाव्यवधाना श्रयणात्त्वेनेवमिति वाच्यं॥ तथापि संबुद्ध्यर्थतया सामर्थ्योपपत्तेयात्॥ नैवं व
मित आदित्येव रूपादिति वाच्यं॥ अमुत्रणामिं इमित्यस्यासिद्धापत्तेः। आद्विधौ हि वाणपूर्वस्थाति त

भ.ज्ञा.चि.ल्या.ल.वि.को.सं ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

न्मिङ्क्ष्विरितिदिक् । यत्तु भाष्ये सदृशमित्युदाहृतं तत्र सदृशं मंत्रमपश्यदिति ब्राह्मणवाक्यैकदेशानुकरण
मात्रेणोदाहरणं तु इममित्येव न तु सदृत्यपि तच्छेषे ऽर्को संपन्नेन दृक्करति नियमस्याप्रवृत्तेरित्याहुः । वस्तुत
स्तु सदृत्यमुदाहरणं साध्वेव सदृशादिना मदृतिहि विधिवाक्यं तत्र चैकदृत्यस्योपस्थितौ दृदयो रेकान्वं साकां
त्वन्येषां गौणतोऽनिर्देशः स्त्र संज्ञोपसर्जनव्याहृत्यर्थमुत्तरार्थं च स्यात् तदौः सः साविति सत्वं हित्य[illegible]दीनामेव
तदो विधीयते अत्रेदमवधेयं शद्व्यापाराश्रयणानुरोधेनापि गुणवृद्धिग्रहणं मास्त्विदक्तस्तोयेनाव ८४
तैवसिद्धेः वस्तुतस्तु तावित्यपि व्यर्थं इकइत्येव सूत्र्यतां ॥ संपूर्णपूर्वसूत्रद्वयमनुवर्त्त्य वृद्धिरिति आदे
चौ पत्रे विधीयते गुण इति च अदेङौ तत्र इक इत्युपतिष्ठत इति व्याख्यानात् व्याख्यानेऽलिंगं तु इग्तो दिति
ग्रहणं अन्यथा तत्राप्यौपदेशिकस्थितौ ऋकारीत्याशेन नाव्यवधानं स्यात् यादृकारो कारव्याहैतो च सप्त्या
किंतेनेति तदेतदीग्ग्रहणं किमर्थमिति भाष्ये गणग्रहणमासंध्यदारेत्यादिवार्तिकेन च सूचितं ॥
अन्यथा सहितं किमर्थमित्याद्यं वनूयात ॥ यत्तु उरा यं गुणवृद्धिग्रहणं कर्तव्यमेवान्यथापेनेग्रहणं

नवेवं गुणवृ[illegible]धिकारे पुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यादिति तु न रप्रत्यासत्तेः । नस्यप्रधाश्रुताभिप्रायकत्वात् । ग्रहण
पदस्यानुवृत्तिपरत्वासमर्थस्त्रत्रद्वयानुवृत्तिसामर्थ्यपरतया वेति दिक् ॥ ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मित्युक्तमिति भाष्याभिप्रायवर्णनं तत्त्वा। एवं सूत्रानुवृत्तौ वासिद्धावुत्तरार्थत्वस्यापि दुरुपपादत्वात्॥
समुदायापेक्षया मंडूकप्लुतेः संबंधानुवृत्ते र्वालयापि वा भ्यत्वात्॥ इग्ग्रहणस्याप्युत्तरार्थतयातदंशो
पि शंकानुत्थानाच्च॥ इकइति योगः किमर्थो विभज्यत इति प्रश्नस्य वीजमिति चेन्न हि गुणाइकोशेषितस्या
विशिष्टत्वात्सूत्रे किमर्थमित्येव ब्रूयादिति दिक्॥ यत्तु प्रधानावृषवद्वारासमुदायाक्षेपो यमिति तत्
रपि नातीव रा ह्रस्वरसानुगुणं॥ तस्मादुक्त एवाशयः साधुः॥ नन्वेवं गुणावृद्धी स्थिकारे पुनर्गुणाव
द्धिग्रहणसामर्थ्यादिति उत्तरग्रंथासंगतिः तस्य यथाश्रुताभिप्रायकत्वात्॥ ग्रहणापदस्यानुवृ
त्तिपरतया संपूर्णसूत्रद्वयानुवृत्तिपरत्वाद्वेति दिक्। एवंच इक इति योगविभाग एव पूर्वपक्षसिद्धां
ताभ्यां समर्थ्यत इतीह पर्यवसितोर्थः॥ ततश्चानेन एकेन योगविभागेन सकलेष्टसिद्धौ मजेर्वृद्धि
रचः ञ्णिति गुणाइत्यादिबहुतरयोगविभागाद्याश्रयणेनान्यथासिद्धिवर्णनेनादृतं व्यापि तिस्थि
ता। इयं च परिभाषाश्रुतौन्यपरिभाषायाः शेषाशेषिभूतावानयासहैसमुच्चितावा वैकल्पिकी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा.कौ.
७७

वा तदपवादो वा पूर्वविप्रतिषेधान्नद्वाधिकावापदोपस्थापिका वेति संसपद्यः संभाव्यंते यद्यपिक्रिया
णा द्यानां षस्त्वं तु श्त्वात ससमएव सिद्धांतितः ॥ तथाहि ॥ सार्वधातुकार्द्धधातुकयोरित्यत्र स्वस्व
निमित्तवत्या त्यारि भाषा दृष्पं संनिहितं ॥ तत्राङ्गस्येति षष्ठी यदि पूर्वंप्रेवोत्पमलं नीता अंगात्वस्य
गुणा इति पश्चाद्दिका अंत्यो विशेष्यते तदा इकः परिभाषा शेषभूता ॥ यदि तु प्रथमिका अंगस्यवि
शेषणात्तदंतविधिः ॥ इगंतस्यांगस्येति ततः सप्तमव्यलोत्यस्येति तदा द्वितीयः पक्षः ॥ तदिदं
पक्षद्वयमपि षष्ठीतत्पुरुषं बहुव्रीहिं चाश्रित्य तत्छेषपक्ष इति भाष्ये व्यवहृतं ॥ इह पक्षद्वये पि मिदे
गुणा इत्यादौ दोषः ॥ यो हि मिदे रंत्यः नासाविकपश्चकः नाप्यसावंत्यः ॥ तथा चावश्यं परिभाषायाम
कव्यायां सत्यां विनिगमकाभावादुभयत्यागे सर्वादेशो गुणः स्यात् ॥ तद्वक्तं वार्तिककृता ॥ व
क्तिगुणावलोत्यस्येति चेन्मिदिमृजिपुगंत ल पधर्छिदृशिक्षिप्रहूईष्वग्रहणां सर्वादेशप्र
संगश्वाविनिगंतस्येति चेत्काकारोहत्यर्थः ॥ नत स्वसर्वादेशप्रसंगो हीति फलितं ॥ अथ मिदे इति

राम
७७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रिः।तस्यापिमेदेरित्यादिपूर्वोक्तरीत्याकथंचिदिहसर्वत्रस्कन्धएवस्थानित्वंलभ्येततथापिभिन्नवि
त्वादावनिगृहणात्वाद्गुणनिषेधोनस्यात्तस्यश्यक्रो[illegible]ःकित्वान्तत्वापकादनिगलवणात्वेपिनि
षेधः।।नहिलौगवायनःपौरोहित्यमित्यादावतिप्रसंगः।अथलक्ष्यानुरोधाल्लघूपधगुणमात्रवि
षयकंज्ञापकंतर्हिवदेषत्स्थानिपत्वंबलस्यापिहृद्येपसमाश्रियतां।एवंहिज्ञापकाश्रयणाक्लेशो
पिनभवति।किंत्वेनापिपरोपस्थितिरेवज्ञाप्यतां।।एवंहिज्ञापकमूलकंवाक्यांतरंनकल्प्यमि
तिलाघवं।।अस्तुतर्हितत्रीयपदंमिदेरित्यस्यरकस्थूद्वयोरपिगुणइति।।मैवं।स्थानेयोगावय
वसंबंधरूपस्यार्थद्वयस्ययुगपद्बोधनेनयाषष्ठ्याःदुर्लभत्वात्स्थानेयोगंचविनालौत्यविध्यला
भात्।।स्थानषष्ठीहितदुपस्थितौलिंगमितिवक्ष्यते।।रकस्त्वनेनसहावयवषष्ठीविनान्वयायो
गात्।।आकृत्याद्वैप्रमाणाभावाच्च।।एतेनमिदेरित्यस्यवाइकोवेतिचतुर्थपक्षोपिप्रयुक्तः।विक
ल्पस्याष्टदोषग्रस्तत्वाच्च।।अस्तुतर्हितदपवादइतिपंचमःपक्षः।तथाहिगुणविधावंगस्येतिन

स्वीकृतप्रामाण्यपरित्यागः।अस्वीकृताप्रामाण्यस्वीकारः।स्वीकृताप्रामाण्यपरित्यागः।अ
स्वीकृतप्रामाण्यस्वीकार इत्येकत्र च तुष्टयमेवमत्रापीत्यष्टौ दोषाः १४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्थानषष्ठी॥ किंतु इगपेक्षया अवयवषष्ठी तत्र अलिंगाभावादलोंत्यपरिभाषाया अनुपस्थितिः॥ अ
पपेक्ष्यबाधपदार्थः॥ यदीक्परिभाषा न भवेत्तर्हि स्थानषष्ठीत्वेन ऋलकालोंत्यपरिभाषोपस्थि
तिः अस्यास्त्वन्त्यविकपरिभाषायां तद्बुभयत्वेनेत्यैतावतैवापवादत्वव्यवहारः॥ नहि वस्तुतो व
चनेन प्रापितस्य बाधः संभवति। शास्त्राप्रामाण्यप्रसंगात्॥ अतः शास्त्रतात्पर्यसंकोचो बाध
धा५ इत्याहुः॥ एतेन द्वैपवाद एकशेषः इत्यपि व्याख्यातं न हि अनुत्पन्नायां विभक्तौ द्वंद्वस्य प्रसंगः।
किंतु यद्येकशेषो न भवेत्तर्हि प्रत्येकं विभक्तिर्द्वंद्वश्च स्यातामिति एकशेषेतन्नेत्येवतत्वं॥ अस्मिं अ
पक्षे नु सिगुणो अजुहवुरित्यत्र नैवानेनिजुः पर्यवेविषुरित्यादावपि स्यात्॥ सार्वधातुकार्धधा
तुकयोरिति गुणः भवतीत्याशाविवर्द्धिहितस्यान्नापि स्यात्॥ तथा च वार्तिके इङ्मात्रस्येति चेज्जुसि ग्र
सार्वधातुकार्धधातुकह्रस्वादेशो गुणो ऽनंत्यप्रतिषेधः इति अन्नह्रस्वादीति ह्रस्वस्य गुणः॥ जुसि च॥ राम
॥ अजंतोऽङ्गः सर्व[illegible] सस्थानयोः घेर्ङितीति गुणः अनुष्टुप्गणः तत्त्वे अरे अगे अग्नयः॥ कर्त्रे इत्यत्र १८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

येवाभूद्यड्दत्यत्र यणा स्थाने गुणानां तं गुणपंचकं भवति॥ एवं हे अग्निचित्। अग्निचितः संति॥ सुकृति
। अग्निचिते सेश्रुत इत्यत्रापि स्यादिति वार्त्तिकार्थः॥ यद्यपीह निर्दिष्टस्थानिकत्वात्परिभाषा इ
भा अग्निचिच्छब्दस्य घिसंज्ञाभावान्न हे ह्रस्व इतीत्येतन्न प्राप्नोति तथापि वार्त्तिकस्योक्तिसंभवमित्य
वर्णयंति स्विं ह्रस्वगुणो जसिचेति सत्र योऽसाव ह्रस्वेनेति विशेषणात्ते दीर्घव्याप्तिस्वफलं यथश्व
नियमे नियमकारिणी परिभाषा कथमिहोपतिष्ठतां॥ न हि ह्रस्वस्य स्थानित्वेति प्रसंगोस्ति अवको
रस्य ह्रस्वकार एव गुणो भविष्यतीति ब्रूयात्तत्रेदं वक्तव्यं॥ ह्रस्वांतस्यांगस्य इको गुण इति सूत्रा
ईइहे४ र्थः स्यात्तत्र स्वहे उपगो इत्यादावनंत्यस्यापि स्यात् अग्निचिदित्यादिकं तु विशेषणव्यवच्छे
द्यं स्यात् तथा च ह्रस्वस्य इक इत्यनयोर्न परस्परं विशेषणविशेष्यभावः किं त्वनयोरेकैकं गस्य
विशेषणमपरस्पेगस्य विशेष्यमिति। यद्वा ह्रस्वस्येत्येतदंगस्य विशेषणं मा भूदिति॥ अंग
स्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वं बाधितुं अनंत्यस्यापि गुणसंपादयितुं इकः परिभाषोपतिष्ठेत॥ ए

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वं अत आदेरित्युभयत्रापि अनन्त्यस्य गुणविधानार्थं परिभाषा स्यादेवं हि संज्ञानुवर्णयोरेव न तु त
दन्तस्येति परत्वं गृहीत्वाऽर्तिहीत्यस्य ऋच्छितेत्यादावतिप्रसङ्गो बोध्यः॥ न धास्यूर्प वेऋत आधि
घे:३ त्वा म्ना किंचिद्दैव तृणपमलीति दिक्। ननु अस्मिन् हेतुगं नेति सूत्रस्य नियमार्थत्वादीहितेत्यादौ
न दोष इति चेन्न। यदि हि सार्वधातुकार्धधातुकयोर्लघूपधस्यैवेति नियमस्तर्हि हूस्वाद्योर्गुणो दोषस्तदवस्थ
य इति तु लघूपधस्य सार्वधातुकार्धधातुकयोरेवेति नियमे यापि ईहितेत्यादौ दोष एव अधात्वन्तादिति विधौ
पि नियमः॥ न हि अत्र नेनिजुरित्यत्र दोषः॥ न ह्येतन्नियमद्वयेनापि वारयितुं शक्यं लघूपधत्वात्सार्वधातु
कपरत्वाच्च हेतु देहे॥ वृद्धयः॥ क्ङिति च हितः क्ङिद्वृद्धः॥ इगन्ताद्यो यत्तु वृद्धये वृद्धयः परस्माद्विधानुपधाभूतेषु
तिप्रसङ्गस्तदुर्वार एवेति तावद्वार्तिकद्वैयं बलात्तत्र आङ्गाधिकारे प्रत्ययेन श्रूयमाणेन चयुसादि
नाऽको विशेषणात्मकत्वदोषनिरासे सतितत्पवारणेऽपि समर्थयितुं शक्यत एव॥ अङ्गस्येव प्रत्ययेनावि
शेष्यत इति गृहीत्वा परं भाष्यवार्तिकयोर्ग्रन्थ प्रतिभात्यवधेयं॥ अस्ति तर्हि पूर्वविप्रतिषेध इति क्रोष्टीय सं शाम १९

(टल्लंनाम हिदिलक्षणलक्षणः १)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वेर स्त४ १

मतः षष्ठ्ःपञ्चम्यः इति चेन्न । इक्परिभाषाया निर्वकाशत्वात् ॥ न हि परस्य परिहारे तावकाशलाभेऽस्मतिवि
प्रतिषेधः ॥ तस्माद्धादि सन्निपि संभवे वा[illegible]नप्रवर्तीत्याश्रीयते न हि येन नाप्राप्ति न्यायादपवादत्वमेवं यादि तु त्र सं
भवे बाध्यबाधकभावः स्यात् चेह संभवो यदुभयस्मादित्याश्रीयते न हि तु छेषादि सम्यतमपर्यवसानं नतक्कोष्ठी
यमतस्यावकाशः इति स्थितं तस्मात् पदोस्थापन मिति संभः पञ्चः सिद्धान्तमतः ॥ तथा हि ॥ इक इति षष्ठ्यन्तानुकर छ्यं४
छ्यं५ णं ॥ ननु संज्ञि परं स्वरूप मिति वचनात् । नवाश कृसंज्ञेति निषेधः ॥ षष्ठ्यन्तस्य संज्ञात्वात् ॥ तदयमर्थः ॥ यत्र कृ
स्याहृणो भवतिऽहि भवतीति तत्र इक इति ष[illegible]तमुपतिष्ठते इति तस्य च पदैकवाक्यतया न्वयो तं रंगः ॥ अलो
इकोऽ३ न्त्यपरिभाषातु विधिवाक्यैकवाक्यतया संबध्यत इति तदन्वयो वहिरंगः ॥ तत स्थान
सिचेत्यादौ तैरंगस्येति संभवति सामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वादिका अंगे विशेषिते
स्थानषष्ठी न विह[illegible]नेतिभवत्येवालोन्त्यपरिभाषोपस्थितिः ॥ मिदेर्गुण इत्यादौ तु सामानाधिकरण्या
न्वयस्यासंभवान्मिदेरिक इति वैयधिकरण्येनान्वये सति स्थानषष्ठीविरहादलोन्त्यपरिभाषा[illegible]

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

[redacted] नोपतिष्ठते।नचमिदेरंगस्येत्यनयोरवयवषष्ठीत्वेपिइकइति
स्थानषष्ठ्यास्त्वेवेतिवाच्यंनह्येषाअलोंत्यपरिभाषोपस्थितावुपयुज्यतेअलसमुदायात्मकस्थानि
नःपरभूतायाएवषष्ठ्यास्तदुपस्थापकत्वात्।इकश्चअलरूपत्वात्तेनयाचालोंत्यपरिभाषाइकप
रिभाषानंतरोपस्थितिका।नतुतयासहयुगपदुपतिष्ठतेयेनाविशेषादुभयोर्निवृत्तिःस्यादितिस
कलेष्टसिद्धिः॥नञ्चैषतदपवादपचयोरपिर्दुषणमुद्धर्तुंशक्यमित्युक्तमेवतदिदंसमयघ्नीमध्ये
पतित्वनयंदुष्टमेवपंरचतुष्टयंतुसाधिवितिस्थितंनन्वेतत्सूत्रंअंगस्येत्यादिवदधिकारार्थमेवकिंन
स्यादितिचेन्नएवंहिसतिइकोगुणवृद्धीनेतिन्यासंयुक्तोवपठेत्सर्वस्यहे पूर्वत्रासिद्धमित्यास्वि
र॥नह्युत्तरसूत्रेणोपस्थितिकल्पाविशेषेकिंचित्संयुज्यांकिंचित्तुविभज्यपठितुमुचितं॥वैरूप्येहल
पाकात॥प्रत्ययःपरश्चेत्यादेस्तुपारार्थ्याविशेषप्यसंयु निर्देशोविधेयभेदान्नविरुध्यतेनापीदं
विधिसूत्रंपुनर्गुणवृद्धिग्रहणसामर्थ्यात्तत्रत्यात्व्यानपत्तेपिविशिष्टानुवृत्तिसामर्थ्यादितिदि शप
८७

(संज्ञाविन·प्रयोजनाभावादतिदेशोपिनातएव·नियमार्थतादु) ल्पर
(शंक्येव·म्लोकयुक्तेः२)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृ॥ ॥इति शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकं॥ ॥न धातुलोप आ
र्धधातुके॥ ॥धात्वंशलोपनिमित्ते आर्धधातुके परे तन्निमित्तके गुणवृद्धी इको न स्तः॥ लोलुवः पो
पुवः॥ मरीमृजः॥ लोलूयादिभ्यो यङन्तेभ्यः पचाद्यचि कृते यङोचि चेति यङ्लुकि लुक्निमित्तभ
नमचमेवाश्रित्य प्राप्ते गुणवृद्धी निषिध्येते॥ यद्यपि कृतस्य धातोरपि क्विब्लोपो स्ति॥ तद्यथा॥ इ
रिणो लोपश्च॥ इः शब्दे उपपदे इणो धातोः क्वप्रत्ययो भवति धातोश्च लोपः॥ इः खे न ईयते प्राप्यते इ
रिणं तथाप्येवं विधे विषये गुणवृद्ध्योः प्राप्तिविरहान्निषेधवैयर्थ्यं॥ अतो ऽत्र धातुग्रहणेन तदेकदेशो
लक्ष्यते धातुलोप इति च यदि षष्ठीतत्पुरुषः स्यात्तदा आर्धधातुकग्रहणं लोपविशेषणं वा गुणवृ
द्ध्योर्विशेषणं वा नत्राद्यन्त्यादिभिरुभयथाविशेषणं वेति त्रयः कल्पाः॥ तत्राद्यपक्षे॥ आर्धधातुकनि
मित्ते धातुलोपे सति यत्कित्तन्निमित्ते गुणवृद्धी न भवत इति सूत्रार्थः स्यात्॥ ततश्च पूर्वादिदीर्घः कप्रत्ययेन नि
मित्तकेन लोपे सति प्रेद्युरित्यत्र प्राप्नुवन्नाड्गुणो पि निषिध्येत। पोहहपोः षष्ठीनिर्दिष्टयोः स्यान्नेभवतीत्यमतेस्सा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२६

शाको
८१
(संपन्न:४
४५

वन्यतरतोऽप्यपदेशमिति इकस्थानिकत्वस्यापि सत्वात्तेनैवेचमपि इग्लक्षणत्वविरहान्न निषेधो लोगवायने
श्रो गुणस्येवेति वाच्यं। न ह्यस्मिन्सूत्रे इक इत्यस्य स्वरूपपरतापि प्रमाणमस्ति उत्तरसूत्रे तु चकारेणेति
शब्दार्थः प्रमाणमित्याहुः। अस्तु वा अर्थाधिकाराश्रयणाद्वत्वे नेहापि इक इति स्वरूपपरं। तथापि मे
वतेरित्यासे गुणो न स्यादिति त्वतीयपचेवस्यमाणो दोष आद्यपक्षे रूपे पत्तस्यैवेति बोध्यं॥ ननु
उपेद्धप्रेद्ध इत्यत्रुदाहरणस्यैहो क्तिसंभवे एव नास्ति॥ तथाहि॥ पूर्वं धातुः साधनेन युज्यत इति मते इ
द्धमित्यत्र नलोपोऽतरंगः॥ प्रथमोपनतकप्रत्ययापेक्षत्वात्॥ पूर्वं धातुरुपसर्गेणेति दर्शने तु गु
णोऽतरंगः॥ उभयथापि गुणो भवीष्यति॥ बहिरंगस्य गुणस्यासिद्धत्वान्निषेधाप्रयोगात्॥ बहिरं
गस्य निषेधस्यासिद्धौ गुणप्रवृत्तेर्निर्बाधत्वाच्च॥ सत्यं॥ असिद्धं बहिरंगमंतरंगे इति परिभाषाने
ह प्रवर्तते॥ नाजा▮नंतर्ये बहिष्ट्वप्रक्लृप्तिरिति निषेधात्॥ यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमाश्रीय
ते तत्रैषा परिभाषा नेति व्याख्यानादिति हरदत्तानुयायिनः॥ किंत्वस्मिन्पक्षे एत एदिति सूत्रे पन्था

राम
८१

दिनिरि

वेदं पचामेदमित्यादौ एत्त एेलं कुतो नेत्याशंक्य बहिरंगत्वेन गुणस्यासिद्धत्वादिति हृदयं तेन वस्य
मागं विरुध्यते ॥ तस्या बहिरंगस्याद्वैषिमित्ताबलेन प्रेद्धमित्यादि सिद्धिरिति प्रतिपादनपरस्यापि हल्स
भाष्यमपि विरुध्येत ॥ तस्याद्यत्रांतरंकालप्रवृत्तिके अच्च स्थाने नं तर्पंत च बहिरंगपरिभाषा न स्या
दिति कैयटस्य मत एव नाजानंतर्यपक्षस्यापि साधुः ॥ पचावेदमित्यादौ हि पूर्वं गुणप्रवृत्तिः ॥
तत्र चाजानंतर्याश्रयणोपि गुणोत्तरं प्रवृत्तिके एत्वे ऐ इत्यत्र तदनाश्रयणाद्गुण एव बहिरंगत्व
यो द्वारः ॥ उपेद्धः प्रेद्ध इत्यादौ तु गुणात्प्राक्पश्च निषेधः कार्य इति अंतरंकालप्रवृत्तिको निषेधः
॥ तत्राजानंतर्याश्रयणाभावाद्बहिरंगपरिभाषयासिद्धमेवैतत् ॥ अतो चत्वं भाष्यमपि संग
च्छते ॥ ननु षत्वतुकोरसिद्ध इति सूत्रेणैवापरिभाषा ज्ञापयिष्यते ॥ तत्र च तुकोसिद्धत्वोक्त्या
हे प्रथमप्रवृत्तिके एङः पदांतादित्यस्याप्यजानंतर्यं न तु अंतरंकालप्रवृत्ते षत्वे पीति कथं कै
यटमतं समर्थनीयं तस्माद्यत्रांतरंगे बहिरंगे वा अच्चोरानंतर्यमिति हरतोक्तरीतिरेव शरणमिति क

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्निषेधेति चेन्न ॥ कैयटमते अचो ञ्णिति द्वितीयस्यापि विवक्षया सर्वसामञ्जस्यात् ॥ आक्षिप्तिहि प्रनात्काल
मवृत्तिकेवल्ले अच आनंतर्याश्रयणं ॥ इणः पास्मसस्येत्युक्तेः ॥ एवं च प्रयमपदे प्रेक्षष्ट इत्यादौ दोषा
भावेपि प्रेघतनइत्यादावसिद्धिर्विदूषणमिति दिक् ॥ ॥ क्ङितीयपदेन तु यत्किंचिन्निमित्तके धातुलो
पे सति आर्द्धधातुकनिमित्तके गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् ॥ ततश्च कुयीशा वेइत्यस्यासि
द्धिवृत्तियलोपे कृते पुगंतलघूपधो गुणो निषिध्येत तथा च क्नोपयतीति न सिध्येत् पठितु वेलेक्नो
पयति मिर्देश्यादृगुणस्तत्राहि इहापि प्रेघतइत्यस्यासिद्धिर्विदोषः ॥ क्ङितीयपदेन तु आर्द्धधातुकनि
नि४ मित्ते धातुलोपे सति आर्द्धधातुकेपि ते गुणवृद्धी न स्त इति सूत्रार्थः स्यात् ॥ न चैतं प्राक्ष्याग्या
यणा प्रयुक्तो गोरवं तावदस्य ऋमे वलोपेन सह गुणास्य कोकेनिमित्तकत्वं च न लभ्येत ॥ तत
श्च प्रेघतइत्यत्रापि देशापेक्षतां कर्णिणयकिमिद्दइयइतिस्थिते निस्यला क्षित्योपे कृते अन्यप रामः
लकृतो न तिप्वापाश्नित्यक्तिपणा गुणोपि निषिध्येत ॥ नच ति लोपा स्त्रागेवा नाङ्ग ८२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

२ (यद्यपि दधतीत्यादावित्यनाचरितार्थत्वं तथापि जिघिषेषोत्पन्नवलीयानित्यनेनासप्रावल्ययो …
श्लो २

स्था ०

त्वाद्गुणोस्त्विति वाच्यं ॥ विभक्त्यान्वयेनपदेतरसंभवात ॥ उपपदनिष्पन्नमात्रानिमित्तोप्यपवादउपसंजात
निमित्तमप्युत्सर्गं बाधत इति न्यायाच्च ॥ अन्यथा दधतीत्यादावंतरंगत्वा[illegible]न इति श्रुतादेशप्रवृत्तेः ॥ नव
श्लौ द्वित्वे च कृते अंतादेशस्याप्राप्त्यावेनाद्भ्यस्तादित्यस्य प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यं ॥ अल्विधौ स्थानि
वद्भावासंभवात ॥ किंच ॥ समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रे अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः ॥ कृतमपि शास्त्रं नि
वर्तयंतीति ज्ञापयितुं समर्थग्रहणमिति वक्ष्यते ॥ द्वेएते पि भाषे समानपदत्वेन तथात्वम्हापयत्वे गुणोन
क्रियेत कृतोपि वा निवर्तेत जगुषइत्यादाविवारेवत ॥ तस्मात्स्थानिनोऽपि लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिरेव साधुः ॥
एवंहि सति लोपस्य गुणाद्यो अकनिमित्तकत्वं संपन्नमिति न कश्चिन्मूर्धाभिषिक्तो दोषः ॥ ॥ स्यादेतत् ॥ आ
रभ्यमाणोप्यस्मिन्सूत्रे लोलुव इत्यादौ गुणो दुर्वारः ॥ न चाहि ॥ इह सूत्रे निषेधांशे क्रियमाणे कास्यापूर्वत्र
निर्दिष्टानाइकृपदं लोपस्थानिरेव संबध्येत ॥ धातुशलोपनिमित्ते अर्द्धधातुके इकृपदं नोपतिष्ठत इति तत्र स्ववेपि
दोभरिमजोमित्रौमच्छ इत्यादौ व्यंजनस्य गुणश्चतिस्प्राप्तः परमेतस्याप्रधानस्य फलं स्यात ॥ लोलुवादौ तु स्यादे

(१ क्ङिति चेत्यनेन १)

(क्ङिति च त्यत्र च ३)

नै २

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वगुणाः॥ नञ्परिभाषां प्रतिशेषिभूततया त्वर्थतः प्रधानयोर्गुणान्वयोरेव निषेधोऽस्तीति गम्यं॥ शाब्दबोधे शाब्द
प्राधान्यस्यैवान्वयनियामकताया उचितत्वात्॥ नहि राजपुरुषमानयेत्यादावर्थतः प्रधानभूतोपि राज्ञा आन
यनेनान्वेति अपितु पुरुष एव प्रकृते च शाब्दं प्राधान्यं वाक्यार्थभूतायाः पदोपस्थितेरेव॥ का केविशिष्टा क्रि
या वाक्यार्थ इति सिद्धान्तात्॥ आह च॥ साकांक्षावयवं भेदे परानाकांक्षशब्दकं॥ कर्मप्रधानं गुणवदेकार्थं वा
क्यमुच्यत इति॥ किंच॥ सिद्धान्ते प्रसज्यप्रतिषेधे सर्वत्र क्रियायैव सह नञोऽन्वयः॥ ननु नामार्थेन॥ नद्रकं॥ प्रस
ज्यप्रतिषेधोपि क्रियया सह यत्र नास्ति तत्र न एव पुरुषश्च नयोः संकरः॥ अन्यथा हि घटो नास्ति त्वनास्मि अ
हं नास्मीति पुरुष[illegible]ज्व स्यान्न स्यात्॥ घटाभावत्वदभावो मदभावश्चास्तीतिवत्सर्वत्र प्रथमपुरुषापत्तेः॥ नहि
परमते त्वनास्तित्वदभावोस्तीत्यनयोरैक्यसिद्धिदोषः॥ नञर्थं प्रतिप्रथमान्तपदोपस्थापितस्य अन्वयिता
व[illegible]च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन संसर्गतो प्रकारतानुपगमेपि पुष्पवत्सामानाधिकरण्यविरहस्यैव
शिष्टत्वात्॥ एवं वायो रूपाणामभावोस्तीतिवद्रूपाणि न सन्तीत्यत्रापि अस्तीत्येकवचनं स्यादित्यन्यत्र विस्तरः॥
(तदभाववदभावे तु षष्ठीसमासे त्व सप्रतियोगिके ऽकृत्स्नत्याप्रतियोगित्वं परमते संस्कार इति भावः २)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एवंकारकविभक्तेरपि क्रियायोगे सत्येव साधुत्वं न त्वन्यथापीति कारक इति सूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् सूत्रस्थे परो नास्तीत्या
दौ अधिकरणत्वं क्रियान्वयेन तनुमर्थान्वयित्वं यथाव्यवस्थकलकारकविशिष्टक्रियायां तस्यार्थान्वयः॥ कौघे
तत्केतीति निकृष्टपदे तु क्रियापदस्यैव तद्विरहणात्तेति सिद्धान्तः॥ अथ यथापीह गुणवृद्ध्योः प्रतिषेधो दुर्ल
भ एवेति॥ अत्राहुः॥ क्रियैवैवमिह विधौ विनिषेधस्याप्यन्वयः शाब्द इति सत्यमेव॥ किंतु क्रियेव के इति संज्ञा
यत्वदुक्तेति न्यासं निहितायां कृपेलयास्थितिरिह न संबध्यते॥ तथाहि सातिदीधीवेवीटामिति सूत्रस्थवार्य
तापत्तेः॥ नाहतत्रैरक् परिभाषाणां च परिभाषयोः फले विशेषोऽस्ति॥ एवं स्थिते अलि भवंतीपरे प्रयुज्यमाने
व्यक्तौ इति आतिपदिकार्थसूत्रेणैव समानाधिकरणतया भवनस्यान्यस्योपस्थितस्य गुणवृद्धिरत्वादिभिरन्वितस्य निषेधा
न्वयसति गुणवृद्ध्योरभावः फलितो भवतीत्येनावता गुणवृद्ध्योर्निषेधः स्फुटयते॥ यथा आधारान्निहोत्राधिक
रणो प्रतीतिः सर्वोऽपि विशेषविधिरेवतान्यर्थतस्वकस्वहृत्ताविधिरिति सिद्धान्तितं तद्विशेषेऽपि बोध्यं॥ न्या
यसाम्यात्॥ अतएव विधिनिषेधयोर्वाक्यार्थगोचरतेत्यभियुक्ताः तस्माद्धोलुवः पूर्वो भरीमजस्तु स्तहर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धं।२

णंप्रत्युदाहरणं न्नूयते॥ धातुलोप इति किं॥ आर्धधातुके विधिनिषेधाभ्यां बोऽरीग्रहणाग्रहणयोर्वि
गुणवृद्ध्योर्विकल्पो मा भूत॥ आर्द्धधातुक इति किं॥ तुर्वी थुर्वी दुर्वी धुर्वी हिंसार्थाः॥ पुर्वा मोहसमुच्छ्राययोः
॥ एतेभ्यो यङ्लुगंतेभ्यस्तिवादौ सार्वधातुके पितिपरे तोतोर्ति मोमोर्वीत्यादौ निषेधो मा भूत॥ णल्लोपइ
ति ल्लुलोपस्य गुणस्य चैकनिमित्तकत्वात॥ इकं चणल्लोपे क्रिङ्ग्रहणं ननु वृत्तिपदसमाश्रित्योक्तं॥ न
रनुवृत्तिपक्षे तु तोतोर्त्तीत्यादुत्तमपुरुषैकवचने उदाहरणं बोध्यं॥ अनुनासिकादिप्रत्यये ननत्रणल्लो
६५ पप्रसक्तेः॥ ननु तोतोर्तीत्यादिषु गुणमप्युदाहरणमस्तु॥ णल्लोपाप्रवृत्तावपि लोपो व्योरिति लोपादि
ति चेन्न॥ तस्य वर्णमात्रनिमित्तकतया गुणेन सहैककनिमित्तकत्वाभावात॥ नहि तत्र प्रत्ययग्रहणं
तल्लक्षणकं वा किंचिदस्ति॥ अत एव गोधेरादिषु प्रत्ययपरतां विनापि यलोप इति दिक्॥ इक इति किं॥ अ
भाजि॥ रागः॥ पंजेश्र वितिणा॥ घञि च भावकरणयोरिति रुपधालोपे कृते वृद्धिर्यथा स्यात॥ कथं तर्हि णा
पवकरत्यत्र वृद्धिप्रतिषेध इति चेत् शृणु॥ णापयतेर्ण्वुलि यस्य हल इत्यत्र अग्रहृ धीरम थ्वीदित्यादिना राम

धी

रराणाययपस्येति संघातग्रहणोपि अत्र दिं परस्येति हल्मात्रलोपे कृते तेनो लोप इति एरथ यगलोपे तस्य स्थानिव
द्भावे न णौ चङ्कारोपेन वृद्धिः॥ न लिड्हन धातुलोप इति सूत्रस्य कश्चिदपि व्यापारः॥ यङ्गं तानाम्नलुलितुप
पाचकरति भवत्येव वृद्धिर्नो नावेति वृत्त॥ एतेन न धातुलोप इत्यत्र इकस्यनुवृत्तेः पापाचक इति वदन्नधा
तुसूत्रे वेभिदिता मरीमृजिते त्युदाहरं अकोमुदीकारः परास्तः॥ एरथ यगलोपस्य न्याय्यत्वे भाष्यादिसंम
तत्वे च सति वेद्रे संभवात्॥ अत एव वृत्तिकारादयोप्यत्र सूत्रे अत्र वृश्रलोपानामेव लोलुवादिन्युदाहरन्
भिदिमृजोस्तु यदि यङ्लुकं तर्हि तस्याने मित्तिकत्वाद्गुणवृद्धिः स्तएव॥ वेभेदिता मरीमार्जितेति यया
पदि तु परस्य हलः स्थ्यत्वापवर्त्तेलोप तर्हि स्थानिवद्भावादेव गुणाद्यप्रसंगः तुमय यथापि नेतन्मूलो दह
णमित्यवधेयं॥ ॥ भाष्यकारास्तु यस्येति लोपस्य अविलुक्वाप्येरथ यगलोपमाश्रित्यैतत्सूत्रं प्रत्याच
ख्यौ॥ नचैवेन नाम्नाद्गिन्यायेन अचि यङ्गोलुगतो लोपं बाधेतेति वाच्यं॥ यस्य हलः इत्यत्र यस्येति योग
विभागेनातो लोप इति वाच्य वर्ति यस्य शस्तातो लोपविधाने नलुग्बाधनात्॥ अदशिशष्टव्यं जनमात्रलु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कोवकाशः॥ ततश्चाल्लोपस्य स्थानिवत्वादेव वेमिदिताम् अरीमजितापापवकरस्मादिवल्लोलुवादयो
पिसिध्यंतीति किं सूत्रेण॥ नैवं नोनावेत्यादावपि ह यण ह्लोपापत्तेः। वकारानुकृष्टवकृत्य ग्रहणा
त्तो यमानस्यानेमित्तिकस्य लुकोप्यंतरंगत्वाल्लकारोन्यत्तेः प्रागेव समुदाये प्रवृत्तेः॥ नन्वेवं वेक्रियेलो
लुवः लोष्टवरस्यादावल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्यथा गुणो न एवमिपद्वः वज्ञावरिपिन स्यादिति चेत् अत्र
माश्रित्य न भवत एव अक्वथुक्तेः॥ किंतु स्थानिवद्भावबलाद्यकारमाश्रित्य यविध्यतः सा हि यकारे लुप्ते
प्रत्ययसंज्ञकः॥ ॥ स्यादेतत्॥ लोलुगादिष्वकारे लुप्ते पल्लुगितिक्रमः॥ तत्र यकारावस्थानकालेऽप्र
कारेण प्रत्ययत्वं न लब्धमेव लुप्तेपि तस्मिन्नकारेनाल्वेव॥ ततः प्रागेव लोपात्॥ लोपमसत्कथं प्रत
यतां लपेत॥ तल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन प्रत्ययत्वामिति चेन्न॥ स्थानिनिर्दिष्टाह कार्यं न द्वितीयेन
लप्यते न तु तत्राल्हमपि॥ अत्राहुः॥ तत्रस्थानिवत्मात्रमतिदिश्यते यदि हि लोपस्य स्थानिभूतोऽप्रका
रहहलुप्तेपि यकारे तिष्ठेत्तर्हि प्रत्ययतां लपेत उवङादिकं च प्रवर्त्तेय दि तिकथं नातिदेशः॥ वो निषेध

नोट्
सत्यसू ४

गणः
८५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्चेहलिंगं॥ सहि यातेर्यङंताट्टरचि अल्लोपयलोपयोः कृतयोः स्थानिवद्भावेनातो लोपइटि चेत्यालो
पो मा भूदित्येतदर्थं क्रियते॥ स्थानिनिदृष्टस्यैवातिदेशो नु किं तेन॥ न हि यायाय इत्यस्यापवस्थायां आ
तो लोपस्य प्राप्तिः॥ अनजादित्वादिति दिक्॥ ॥नन्वेवं चेक्षियस्तोष्ठव इत्यत्रान्तरंगानपीति न्यायेन
अकृत एवाकृतत्वाभावे धातुकर्योरिति दीर्घयङो लुक्॥ नतोल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सत्यापत्ते[illegible]वं अ अ
तोष्ठ अ अ इति स्थान्यकारेण सह हल्घूपधमंगमप्रत्ययपरं जातमिति लघूपधगुणः स्यादेव॥ सत्यं श्रू
तं गणविषयङ्वङ्गोऽभविष्यतः॥ यथाहवाभिककारः॥ शब्दइं तस्यांतरंगत्वेनाल्वादिति तथा च॥ पि
पिगतो॥ धिधारणोइत्यस्यांतु दादित्वाच्छे कृतेरियति पियति धियती ति भवति॥ आशाश्रियतस्मादङ्
वस्यामनुबदित्विनामशीतिवदङ्इयङुवङोऽभवतः॥ तस्मात्स्वयङोल्लोपेनैव सकलनिर्वाहात्र धातु
लोपइतिसूत्रं नारंभणीयं॥ ॥नचैवं मरीमृजत इत्यत्र मृजेर्वृद्धौ सैसंक्रम इति पाक्षिकवृद्धिप्रसंगः हरइत्ता
दिमतेपुग्योनालाघवेनतत्प्रवृत्तेः॥ निक्षेपंतुयथात्तंमुनित्रयमतानुसारिणां व्यवस्थितविभाषा

क्षि ४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(प॰चा॰घ॰सू॰५)

वास्त्व॥ ॥ अत्र वदंति॥ ॥ गुणोपधालोपयुगपत्प्रसंगे लोपाल्लोपयो रीपत्प्रसंगात्पूर्वगल्लोपोलुकिवत्कुंन
शक्यते॥ तथाहि॥ सर्वत्रदीर्घानिवृत्तस्यानेकुंवर्ण्यत्र्वस्त्रीकृतयोर्लघूपधलक्षणोगुणःप्राप्नोति नत्वेह
स्थानिवद्भावः॥ आदिष्टात्वः पूर्वत्वात्॥ किंच तंगमइत्यत्रगमहनेत्युपधालोपः स्यात्॥ अथार्द्धन
ङीतिप्रतिषेधस्तर्हि हृदीदृशइत्यत्रअहृशोङीतिगुणःस्यात्॥ अपिच॥ देघइत्यत्रदीङ्गुङ्क्षीतियुट्
स्यात्॥ किंवसनीमसोटनीधंसः॥ आनिदितामित्युपधालोपंस्यात्॥ अपिच॥ यायाः वावाः इत्यादि (ल॰नो॰प॰इत्यर्थः ५)
ष्वाकारलोपः स्यात्॥ तस्मात्सपुरायलुगेवयुक्तोलोलुवादिसिद्धये चस्त्रमांभगीयमिति॥ ॥
अत्रोच्यते॥ ॥ लोलुवादिषुगुणस्तावन्नभवति स्थानिद्वारकस्य अनादिष्टात्वः पूर्वत्वं नस्यसत्वेनस्था
निवद्भावात्॥ अतएवहिनयलंतेतिसूत्रेसवर्णग्रहणंकृतं॥ शिशद्धिन्यादौ अनुस्वारस्यस्थानिद्वा
रकमनादिष्टात्वः पूर्वत्वमाश्रित्यतस्यसवर्णाकर्तव्ये अकोरल्लोपस्यस्थानिवद्भावोमाभूदिति॥ न
त्वनादिष्टादचःपूर्वत्वेस्यशास्त्रीयकार्यस्याभावात्कथमतिदेशइतिचेन्न॥ अनादिष्टादचःपूर्वत्वा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रु

परे ऽनुवृत्तः परस्मिन्नित्यतिदेशोऽकर्त्तव्यः स्थानिवदादेशस्त्वस्य प्रवृत्तिसंभवात्॥ सवर्णग्रहणाद्व्याख्याव
सरोस वैरित्यपेवोपपादितं त्वात्॥ ननु कोऽयमादेश उवङ् सोऽनादिष्टस्वः पूर्वत्वात्स्थानिद्वारकार्यविध्यप
तोन तु तस्येह किं विकार्यविधीयते॥ येनाद्योपः स्थानिवत्तस्यैव तस्य च कार्यं विधीयते उकारस्यना
९४ सावर्ण्यः॥ येन स्थानिद्वारापि पूर्वत्वात्प्रयोजनम्॥ सर्वे सर्वपदादेशास्त्वाश्रयणात्स्थान्यादेशभाव
लाव दर्थवतीति भिन्नाम्यति॥ अत एव वक्ष्यासमस्याने स्थानितिपर्यवसितार्थमाश्रित्य स्थानिवत्सूत्रे रोव
सिद्धत्वादेकदेशविकृतस्योपसंख्यानेनाख्यव्याप्तिमिति वक्ष्यते। अत एव स्थानिवदित्युक्तौ संबंधिशब्द
त्वादेवादेशादस्य स्यालापे सिद्धे पुनरादेशग्रहणं आनुमानिकस्याप्यादेशस्य परिग्रहार्थमिति वक्ष्यते
॥ एवं वदहापि लोलूयत्वस्य लोलुवद्रव्यादेशः सनादिष्टस्वः पूर्वः स्थानिवद्भावात्॥ नस्य च लोला
वद्रव्यादेशे कार्ये अश्वोपः स्थानिवादिति युक्तमेव॥ किंच प्रत्याजनोऽजेति तीरूसतरु इति च सूत्रे रीयोंश्च
रणेनश्चं गतेपुनर्भृत्तावविधिनिषेधतस्येति परिभाषा ज्ञापयिष्यते तेन उवङ् कृते गुणो न भविष्यति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

।।दरीदृस्यस्यङ्गुणात्कन भवतीति प्रतिपदोक्तस्याऽग्रहणात्।। अदर्शनमिति यथांपस्लक्ष्यक
ख्रपदेशावेलायां न प्रत्ययः किंतु नदवयवः।। यकारोऽलुमेतुनासोऽङ्क्रारविशिष्टेन वा सृज्यते।। किं
तु तत्र्कैकृणोवात्वात्प्रा सणिकवद्धिलंविनोपस्थितिकः।। नन्वेवमनङ्गीति पर्युदासेप्यस्याग्र
हणाज्ज्ञणमस्य ज्ञालोपस्यादिति चेन्न।। अनङ्गीति पर्युदासेनाङ्सदृशोऽपमाणाज्ञाद्दे उपधालोप
विधानात्।। अर्थवानेवाङ्गुणाद्धिषोगृह्यत इति तु न सम्यक्।। विकरणानामनर्थकत्वात्।। यतुदे
घ इत्यत्र युट् स्यादिति।। तन्न।। अनुबंधनिर्देशात्तनूक्तं।। तिपा शपानुबंधेन निर्दिष्टं यद्गणेन च।। यत्रै
उ४ कान्तग्रहणं वै वपवेतानिनयद्ङ्किति।। तीङोयुङ्खीतिस्त्वेतदोङुत्यनुबंधनिर्देशो यङ्लुङ्वृत्यर्थ इति ल (हरदत्तेनेषु)
पैवोक्तत्वाच्च।। अत्र वक्तव्यं एकाचउपदेशात्तस्त्वेयङ्लुङ्वृत्तिमुद्दिश्य क्रियमाणाको ह्रंहणं।। नाहि सूत्र
कृते पितस्मिन्नृकपरिभाषां विनावेभेदितेत्यादिसिध्यति विभिन्ननीत्यादिसिद्ध्यर्थं चावश्यापी।। अय राम
णोनोपदेशग्रहणस्य उभयविशेषणतायाः सिद्धांतयिष्यमाणत्वात्।। नेवमपिश्तिपाशपेत्याद्यंशांत ८७

मे३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रिकथं ज्ञापकमिति वाच्यं॥ एकदेशानुमतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषाज्ञापनस्य गतिकारकोपप
दानामित्यादौ बहुशो दृष्टत्वात्॥ नैवमेकाच इति विधीयमानं हि त्वमपि यद्बहु. किं न स्यादिति वाच्यं गु
णो यङ्लुकोरिति ज्ञापकेन तत्प्रवृत्तेः॥ यङ्लुकि वेभिदितेत्यादौ इग्लक्षणगुणनिषेधपरिभाषैव शरणं॥ द्विःप्रयो
गो द्विर्वचनं षाष्ठमिति वक्ष्यमाणतया धातोस्तन्न[illegible] सावकाशकत्वात्॥ वेभिदितेति यङ्लुके तेन गुणयोगस्योप
मुपगमान्नस्य च स्थानिवद्भावात्रेणिनिषेधः॥ पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावस्य वक्ष्यमाणत्वात्॥ किंच॥
यस्येतिलोपस्य न याण्वचवलोपत्वं स्वीकृतं तत्र यद्यपि देघकरस्तत्र गुरुस्यादिति नापादनार्हं हलःपरत्वा
भावेनेह यलोपाप्रसक्त्यादेरीयक इति रूपाभ्युपगमात्॥ सनीवन्तर्धकस्यादौ न लोपोपि सर्वसम्मतत्वादेव न
पाद्यः याया यको वा वायक इत्यादावाद्योपोण्णनापाद्यः॥ यलोपविरहेणाणनादिकिंलार्धधातुकपरत्वाभा
वात्तेन यापि[illegible]गमेर्यङ्ता स्खुलिनं गमकरनत्राद्योपस्य स्थानिवद्भावाद्दृष्यभावरत्वोपधालोपः स्यात्॥ अ
थाज्ञानाद्रि. तिप्रतिषेधत्वाहिं दरीदृशाकरत्वत्रसंदृशाद्रि. तिगुणः स्यात्॥ अथ पदीहागमस्तत्परिभाषयासं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्यापूर्वको विधिरनित्य इति वा समाधेयम्॥ तेन हि ग्रहणु वापि सनी संसदन्यत्र न लोपो याया वा इत्या ह्लोप स्मनंश
कः॥ समाधानस्य तुल्यत्वादिति दिक्॥ ॥ क्ङिति च॥ ॥ इक इति षष्ठ्यन्तमुपस्थाय विहिते गुणवृद्धी गित्किन्ङि-
ति च निमित्ते न याश्चित्यपेगाकृतस्तेन स्तः॥ गित्॥ जिष्णुः॥ ग्लाजिस्थश्च ग्स्नुः॥ न चायं किदेवास्त्विति वाच्यं
स्थाष्णुरित्यत्र गुणाभावस्थैत्यैव प्रसंगात्॥ नैवं भूष्णुरित्यत्र इट्प्रसंगः॥ श्र्युकः कितीत्यत्रापि चर्त्वेन गकार
प्रश्लेषमाश्रित्य तन्निषेधात्॥ नैवं चर्त्वस्यासिद्धतया विसर्जनीयो न स्याद्वोरुत्वं च प्रवर्त्तेतेति वाच्यं॥ न पुन
रत्र नेति योगविभागात्॥ सोत्रत्वाद्वा॥ तथा च ग्लाजिस्थेति सूत्रे श्लोकवार्तिकं॥ गस्थाग्स्नोर्गित्वान्न स्थ ईकारः
कङितोरीत्वशासनात्॥ गुणाभावस्त्रिषु स्मार्यः श्र्युकोनिट्त्वं गकोरितोरिति॥ तथा दिस्यो ये वं वामन स्त्
लोति स्थश्चेत्यत्र स्थाया श्चात्र्यूत्वाकारं प्रश्लिष्य कसुप्रत्यये तस्यानिष्ठते गकार एव न तु ईत्वमिति व्याख्याना
देवस्यास्नोः सिद्धो न क्वापि गकारप्रश्लेषः कार्य इत्याह॥ नन्वेतं आतेरशो क्ष्वेद स्नुपसंख्यानमिति क्ष्मसे
दस्ताव: पश्चात्स्नवत्ता निदितामिति न लोपः स्यात्॥ सत्यं॥ छान्दसत्वान्न पाद्येय॥ कित्॥ चितं स्तुतं॥ ८९

कि॰२

प्रवृत्तिं तं चिन्तुतः स्तनुतः प्रध्यातो निमित्तसप्तम्या अपवर्गं किं ॥ व्यवहितेपि यथा स्यात् ॥ छिन्नं नपि न्नं ॥ इक
इति किं ॥ कामयते ॥ शरव्यापारा अपवर्गेऽलिंगवायनः अगुणाहि इक एव प्रवर्तते न तु तेन एकपदेपो स्यादि
:॥ अग्रेरिति निर्दिष्टस्यानिकत्वात् ॥ तत्रुक्तं ॥ नच्छित का ग्यो ॥ कप्रकरणादिति ॥ ननु क्ङिति तिसप्तमीनि
र्देशात्तस्माद्विति निर्दिष्टपूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठेत तत्र निःशरदस्मानेतेनैर्यपरत्वादेशोऽर्द्धवारणाक्किय
त्वाद्व्यवहितेर्वृत्तिस्तस्य निषेधः स्यान्न तु छिन्नमित्यादेरपीति चेत् ॥ प्रवेदेवं यदि क्ङिति लुप्ते तत्सन्निषेध्या
क्रियया सामान्यसंबध्येत ॥ इह तु गुणवृद्धिभ्यां संबध्यते ॥ यस्य च भावेनेति सप्तमी ॥ क्रियान्तराश्रवणा
दौत्सर्गिकसत्ताक्षेपः ॥ ततश्च क्ङिति सति प्राप्ते ये गुणवृद्धी इति संबंधे कृते सिद्धसाध्यसमभिव्याहा
रन्यायेन उपलक्षणीभूतसत्ता अपस्थानिमित्तत्वमुत्सर्गतः फलति ॥ नच्छिहाविशेषणानि पि चत्तायां स
प्तमीविधानप्यत्तेनत्र निर्दिष्टपरिभाषा संभवति ॥ विध्यंगभूतानां परिभाषाणां सान्नाद्विधेयनिषे
ध्यक्रियान्वयिन्येव प्रवृत्तेः इदं तु क्रियान्वयिनो विशेषणं न तु क्रियायाः ॥ अतोऽत्र न परिभाषाप्रवृत्तिः ॥ अ

सिद्धसाध्यसमभिव्याहारे सिद्धं साध्याय उपयुज्यते । मलिनं तेय पुःस्ता याः

सुबन्तरलं ४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यथा वृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्र इक्परिभाषोपस्थाने शालीया इत्यादिर्न सिध्येत् तेन ष्ठत्रे कः स्थाने वृद्धि
रत एवादीचामातः स्थाने इति सूत्रे स्थानग्रहणं कृतं आतः स्थाने यो अकार इति अन्यथा नस्यादि
शेषणे आत इत्यस्मिन् षष्ठी स्थाने योगेति परिभाषया अप्रवृत्तेः गुणानां च परार्थत्वादसंबंधः सम
त्वात्स्यादिति न्यायो अत्रानुसंधेयः ननु तर्हि नेनैव न्यायेन क्ङिती इति तत्प्रधानभूतया क्रियया संबध्यतां न
तु तद्विशेषणतया गुणवृद्धिभ्यां ॥ प्रधानान्वयस्य संभवत्त्वात् गौणायोगादिति चेन्न यत्र हि गुणाः कृतात्म
संस्काराः प्रधानोपकाराय समर्हन्ते प्रभवन्ति तत्रात्मनोपि संस्कारमनुभूय प्रधानेन संबध्यते ॥ यथा पाणी
यमेलादिसंस्कृतं पुरुषे गां च गुणाः कृतात्मसंस्काराः प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानस्योपकारे हि तथा प्र
यसी वर्तन्त इति ॥ इह गुणवृद्ध्योः क्ङिद्ग्रहणेन विशेषितयोः प्रधानस्य महानुपकारो भवति व्यवहित
स्यापि प्रतिषेधसिद्धेः क्ङोः किंकरणं वा ज्ञापकं अन्यथा प्रधानेनैवान्वये निर्दिष्टपरिभाषयाऽव्यवहि
ते सत्यां व्यवहिते निषेधस्याप्रवृत्तौ व्यर्थमेव क्ङोः किंत्वे स्यात्तस्य यथाख्यानमेव साधु ननु यदीयं न

नं२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

परस्य समीति हि सिद्धे वचनं तेदोषः लघूपधलक्षणगुणप्राप्तेरिति चेदन्यं अन्तरंगत्वादिपट्टवट्टप्रभृतीं षिधा
रणोरियणमेतोनुदात्तः । धियति: । पियति । पियति । लिम्पिडुकृष्णः कर्त्तरि चङ् । अशिश्रियत अडुडुव
त ॥ अस्तुस्तुवत् । इहनिपमाश्रित्यप्राप्तो गुणो न हिंगः प्रबलअन्यापि यङ्कुवङ्वन्तरंगो न तद्के गा
वङ् । नस्यान्तरंगत्वे त्वाणान्तात्वादिति पजेरजादेसंक्रमे वृद्धिर्वधात्वे ति काशिकायां दर्शवरका गुणवृ
द्धीरिति स्वैत्वसंगृहे याकरणांतरे मतत्वे नोक्तं भाष्ये अस्यार्थः संक्रामतोपक्रामतो गुणवृद्धी अस्मा
चं३ दिति सुत्यन्या गुणवृद्धिप्रतिषेधनिमित्तभूतः क्वित्प्रत्ययो ऽत्र संक्रमशब्दे नोच्यते योगरूढः तेनम नं४
सृजिइत्यत्रधातुं शालोपनिमित्तेनया वृद्धिप्रतिषेधहेतावप्यसत्ययेनो विकल्पः प्रवर्त्तते इत्य
वधेयं अतएव क्वित्यचि वेति वचनं तत्र भाष्ये कृतं ॥ मृजेरिति मार्ज्जति । अत्रहरदत्तः अविक्सप्रमाने
पियस्मिन विधि लक्षणंतल्लहणा इति सिद्धे आदिग्रहणा मृज्याज्ञादिपरिग्रहार्थं तेन अपदेशिवत्स्ना
वेनाज्ञानोपधस्यमृजत्वपामम मृजेरत्यादेनभवतीति ॥ नचिंत्यं ॥ मुख्याज्ञादिपरिग्रहेप्रमाणाभा

दा२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वार्त्तं नहि भाष्ये अजादिग्रहणं कृतं येन त्वदुक्तार्थो लभ्येत किंतु क्ङित्यचि वेति वचनं पठितं ॥ यत्तु ततः
प्रागुक्तं भाष्ये इहान्ये वैयाकरणा मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धिमारभंते इति तत्तु नदादिपरिभाषा
बललब्धवाक्यार्थानुवादमात्रं न तु परकीयविधिवाक्यशरीरमिदं येन तदुक्तमर्थं ज्ञापयेत् ॥ अत ए
वात्रेयो मृजेति मित्रादिपाठात् अ[illegible]गणपाठे दृष्टप्रभाव इत्याह ॥ अत एव रक्षितेनापि धातुप्र
दीपे तु दर्पामृजस्फुटदर्पामार्जैरित्युभयं दर्शितं तु धे त्वेनो नुतुं दर्पामृजंत्यत्र व्यवस्थितविभाष
या वृद्धिर्नेष्यते 'अत एव धातुवृत्तिषु पूर्वं ममृज ममार्जेति रूपद्वयमुदाहृतं ॥ यत्तु युक्ताजादिग्रहणा
वादिनोऽपि मते अत्र वृद्धिविकल्पो दुर्वार एव ॥ तथा हि ॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्य थस्य परस्मैपदा
नामिति सूत्रेण विधीयमानो अकारादेशो अलोऽन्त्यस्य प्राप्नोति न चैवं विधिवैयर्थ्यं णलादीनां य
थासंख्यसंपादनेन चरितार्थत्वादित्याशंक्य भाष्य एव द्वेधा समाधास्यति अकारद्वयात्मको यमने
काल्त्वात्सर्वादेशः यद्वा थानोऽन्त्यविकारादादेः परस्येति थकारमात्रस्याकार इति ॥ तत्र पक्षद्वयेऽपि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अतोगुणादिति पररूपस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावान्नुमुत्पत्त्याज्जादिन्व प्रप्यत्येवेति कैश्चि
द्धारतत्तमित्र्मते दूषणमुक्तं तेन अघं नवरित्याति देशरवस्थानिवद्भावेपि मुखेन्नाभावस्य सुवचत्वा
दिति दिक्। स्यादेतत्। अचिनोदमार्ट्दस्यादौ स्थानिवद्भावेन तिपोऽङित्वाक्ङितोऽग्रणवृद्धिनिषेधः स्या
त्॥ तन्नाल्लिविधित्वात्स्थानिवद्भावासंभवः॥ अनुबंधकार्येष्वनल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः॥ अ चेति २
मया अचिनवं अमार्जमित्यादावपित्त्वेन सार्वधातुकमपिदिति ङित्वापत्तेः इहत्वज्ञापकं न स्यपीति
सूत्रं अन्यथाल्यपः कित्वाभावादेवर्द्धत्वाप्राप्तौ किं तन्निषेधार्थेन सूत्रेण॥ यत्तु सेद्योपिद्वेति अपि
द्वचनं ज्ञापकमिति॥ तन्न॥ अपीहि विभ्रूतः पनीत्यादौ स्थानेनैतेन तमपीभावयापित्वाद्गुणान्तस्य
सिपं स्थाने तु दान्तसोवहेः प्राप्तौ ऽदान्तसपादनेन चरितार्थत्वात्॥ ॥ अपित्त्वसामर्थ्याद्धितञ्जं न
तमपरिभाषाबाध्यते॥ प्रतिपत्ति[illegible] साघवार्थं मुलन्तइति वक्तव्ये अपिद्वचनं ज्ञापकमिति वा
॥ न्यायसिद्धोप्ययमर्थः॥ अनुबंधानापन्नेकान्तत्वेन स्थानिको टवमाविहृतपास्थान्यलाश्रयावि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ङिद्विषयकस्यानल्विधाविति निषेधस्याप्रवृत्तेः॥ अर्थवत्त्वाधारकौ नाड् इति मतेपि स्थानित्वप्रतीतेः आगे
वांतरंगेणायो वेनतेषामपहारात॥ तस्माद्यथादेशानां तिबादीनां स्थानिवद्भावेन ङित्वं दुर्वारमिति
श्रश्वाङः पाष्टपरस्मैपदेष्विति सूत्रे ङिद्वचनं ज्ञापकं लादेशानां स्थानिवद्भावेन ङित्वेन भवतीति
॥ तथा च वार्तिकं॥ लकारस्य ङित्वादादेशेषु स्थानिवद्भावप्रसङ्ग इति चेद्यासुटो ङिद्वचनात्सिद्ध
मिति॥ ननु स्तुयादित्यादौ अनिग्लक्षणावृद्धिप्रतिषेधार्थं चिनुयुरित्यादौ नुसिचेन्यस्य प्रतिषेधा
र्थं वा यासुटो ङित्वमस्तु॥ उतो वृद्धिर्लुकि हलिन्म ञ्राहि उत इति निर्दिष्टस्यानिकत्वयाद्कूपरिभाषा
नोपतिष्ठते॥ तुसिचेतितु ङितीति चेन्नस्यापवाद एव॥ तथा च स्थानिवद्भावलब्धं ङित्वं स्तुयाच्चिनुया
दित्यत्र वृद्धिगुणौ निषेद्धुं नालं॥ पुनर्ङित्वसामर्थ्यात्तु न तदुभयनिषेधो ऽपि विध्यातितयावद्वृद्धिगुणाति
षेधे वाताऽर्थं यासुटो ङित्वं कथं लादेशेषु लाश्रयङित्वस्य समविहितं ज्ञापयेदिति चेत उच्यते उतश्रौ राम
सिनवन्नेचा वृद्धिग्रहणां संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यादित्येवमर्थं॥ तेन स्तुयादित्यत्र न वृद्धिः ८१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥तथा चिनुयुरित्यत्र न गुणः॥ स्कम्पाचीत्यतो चीत्यनुवर्त्य अजादौ जुसि गुणविधानात ॥मिदेर्गुणो
जुस्चेत्यकारं प्रश्लिष्य अश्चासावुसश्चेति कर्मधारयो अपतो न अजादौ उसि गुणविधाना अपरो नु
वक्रुर्जेकुरित्यादावतिप्रसंगः॥ गुणोत्तिलुप्तविभक्तिकं उजुसिति च्छेदः॥ उकारादौ जुसीति वार्थः॥
॥जुसि गुणो यासुट्प्रतिषेधस्य निवार्त्तिकमपि उङ्कर्तित्यादि सिद्धार्थकथनपरंमिति नावद्धानिक ककार
स्पष्टयं॥ ॥भाष्यकारमतेनु सार्वधातुकमपिदिति सूत्रे अपिदादिति योगं विभज्याऽऽदिति वानुवर्त्य
स्याहृतिं वाश्चित्याऽऽश्चपित्र भवति पिच्चाऽऽन्न भवतीति वाक्यार्थद्वयं वर्ण्यते॥ इंधिभवतिभ्यः इति सूत्रे
भाष्ये स्पष्टं तेन कृतादित्यत्र गुणवर्द्धेन॥ तान्तरः औपदेशिकः [illegible] त्वेनांतरंगत्वात् आतिदेशिकस्य
वहिरंगस्यापित्त्वस्य बाधात॥ अतिदिष्टादुपदिष्टं वलीय इति न्यायात॥ अपि नो दित्त्वादेतत् औपदेशिके
नतिवादीनां पित्त्वेन ला अपमातिदेशिकः त्वं बाध्यते॥ तेन गुणादिसिद्धिः अस्मिन् पक्षे यासुटोऽ
त्ववचनं न ज्ञापकं किं तु मध्यात्यादावप्राप्तङित्वविधायकं॥ तेन चापित्त्वस्याविनोतीत्यादौ सावका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शास्यबाधः॥ अतंस्तनुयादित्यादौ पितिहलीति विधीयमानाया वृद्धेर्न प्रवर्त्तते॥ बिभृयुरिति तु प्राग्वदेव समर्थनी
यं॥ पूर्वोदाहृतवार्त्तिकमते तु भूतादित्यत्र इट् प्राप्नोति॥ आगमशास्त्रमनित्यमिति तु कथंचित्समाधेयः॥ व
लुन लु॥ हलः श्नः शानज्झाविति शानचः शित्करणेन क्ङिदनुबंधकार्ये प्यनल्विधाविति निषेधः प्रवर्त्तत इ
ति ज्ञाप्यते॥ तेन ऊतादित्यादौ न कश्चिद्दोष इति अत एव भाष्यमते भविषिष्टेत्यत्र ङित्वं न करिष्यमाणेत्यन्ये॥
णिच्छ्वपाषिच्छ्वसताम्बूर्ङिन्नेतिरिक् दीधीवेवीटां दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी न स्तः॥ आदीध्यनं॥ आदी
ध्यकः॥ आवेव्यनं॥ आवेव्यकः॥ अकणिषं अरणिषं॥ कणिता श्वो रणिता श्वः॥ इह अमंशति क्षिजंतमंगं
तिपोऽदेशं शतितु कणित इति तांतमंगं तत्र अपंज्ञदेशं च सार्वधातुकं निमित्तीकृत्य लघूपधगुणः प्राप्तो
ने न निषिध्यते॥ वृद्धिस्तु इटो न संभवत्येव॥ लुङं ततांश्को ऽपि तुश्च इत्यस्य प्रयोगः॥ न हि तज्जंते तत्र तेवा इत्ले
गुणप्राप्तिः॥ प्रत्ययावयवत्वात्तस्य॥ अप्रदीङः स्ये धीङ् अनादरे॥ वेञ् तंतुसंताने॥ णिगत्यादिषु एतेषामिह
ग्रहणं कुतो नेति चेत्॥ न॥ अवयवप्रसिद्धापेक्षया समुदायप्रसिद्धेर्बलवत्त्वात्॥ किंच॥ वतुर्णां ग्रहणे मि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रेतेऽसंदेहार्थं दीवेधीवी टांइत्येव वक्ष्यमाणात् ॥ इत्युक्त्वात् अत्र आगमस्यैवग्रहणे तेन तु इट् आगता विति धातुः ॥ ननु धातु
साहचर्याद्धातुरेव गृह्यतां मैवं साहचर्यस्य सर्वत्राऽनियामकत्वात् ॥ अन्यथा द्विः त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे इ
ति सूत्रे कृत्वोऽर्थग्रहणं न कुर्यात् द्विस्त्रिरिति सुजन्ताभ्यां साहचर्याच्चतुरित्यस्यापि सुजन्तस्य ग्रहणसम्भ
वात् ॥ अत एव आगमापेक्षया प्रकृतेरभ्यर्हितत्वात् दीधीङः पूर्वनिपातः सूत्रे कृतः टोपि धातुत्वेन तु प्रकृति ६४
त्वाविशेषादल्पाच्तरत्वात् सेव पूर्वनिपातः स्यात् ॥ अत्रेदमवधेयं ॥ दीध्यकोवेव्यकरदिति पठद्भिर्हरदत्तेन त
दीधीवेवीभ्यां शुद्धाभ्यामेव राद्धुलिङि रूपं न तु णपंताभ्यामपि ॥ यत्तु यीवर्णयोरिति सूत्रे हरदत्तेनोक्तं वर्णग्रा
हे वर्णाविल्लारेरिति धातोः पचाद्यजन्तः रूपमाणए वेवर्णो यथा स्यात् लुसेमाभूदित्येवमर्थः ॥ तेन णपंता
भ्यां राद्धुलिङि णिलोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवत्त्वोपि रूपमाणत्वाभावात् लोपाभावे यणि कृते दीध्यकोवे
व्यकरदित्येव शुद्धेन समानाकारं रूपं भवतीति तदेतन्नाऽऽलोपशास्त्रात् इत्यादिना भाष्ये तस्मिन्सूत्रे भाष्यकारैरेव
णपंतस्य दीधकरदिति रूपं शुद्धस्य तु दीध्यकरदिति अनुत्पादितत्वान्निश्चयान् विरोधाद्दुर्वेर्षः ॥ तत्र हि वर्णग्रह

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ ०) प्रेयी वर्णेयथास्यादित्येवमर्थमाशंक्यस्यात्निवद्भावेनसिद्धेरंतरङ्गत्वाससिलोपात्प्राक्यीवर्णयोरितिलोपसिद्धेश्च वर्णग्रहणं॥१

णं प्रत्याख्यातं ननु वर्णग्रहणं कुर्वतः सूत्रकारस्याशयं भाष्यकारोक्तादन्यमेवानुसृत्य कैयट इति चेत
॥ सत्यं तथापि पयोनंत्रं मुनीनां प्रामाण्यापत्या शुद्धिस्तदवस्थैवेति दिक् स्थानिवत् दीधीवेव्योः ङित्वा
द्विकृतिर्निवेतिसूत्रेणैव निषेधोक्तिः॥ किमिह दीधीवेवीग्रहणेन मैवं॥ इग्लक्षणयोर्हि स निषेध इत्युक्तं॥ न
च श्रवोर्मातीति स्थित्सिद्विग्लक्षणा॥ किंच॥ कार्यिणो निमित्तत्वे पूर्वेणासिद्धिः संभवेदपि॥ नच कार्यिनि
मित्ततयाश्रीयते॥ व्यवतेस्त्रवतेरित्यादावपि गुणनिषेधापत्तेः॥ अव्यलिंगं कुटादिमध्ये कुङ् शब्दे इत्यस्य
सपाठः स्थानेस्थापयितरितिनिर्देशश्च॥ यत्तु प्रकृतसूत्रे दीधीवेव्योर्ग्रहणमेवैतत्परिभाषाज्ञापक
मिति तन्न अन्निग्लक्षणाद्वृद्धिनिषेधेन चरितार्थत्वात् भाष्यमते एतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यातस्यापानन्तपाउ
क्तपरिभाषापांलिंगांनरस्यैवानुसर्तव्यत्वाच्च॥ स्थानिवत्॥ यदि कार्यिनिमित्तकत्वेन नाश्रीयते कथं त
र्हि ऊर्णुनविषतीत्यत्र द्विर्वचनेति नुशब्दस्य द्वित्वं॥ रषयन्ययस्य अजादित्वेपि द्वित्वं प्रति कार्यिमध्ये प्र राम
विष्टतयानिमित्तत्वासंभवात् सन्यङोरिति षष्ठीपाश्चत्यमतेन स्याद्वित्वविधानात् अन्यथाप्रतीषि ९३

नेर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

षतीति सन्नोद्वित्वं न स्यात्॥ यत्तु सन्यङोरिति सप्तम्या अयमपि सन्यङोरकारोच्चारणसामर्थ्यात् द्वि
त्वं भविष्यतीति॥ तत्र॥ दित्सप्सिसादिभ्यो बहुत्वान्न प्रतिबंधेन अबो पादितियत्स्वयोत्पादने नत्वाका
रोच्चारणस्य चारितार्थत्वात् अन्यथा अरिरिषतीत्यादौ सिद्धेः स्वा॥ यदि हि तत्रापि स्थानिवत्स्यात्तदासो
द्विर्वचने कृते अरीषतीति स्यात्॥ अत्रोच्यते॥ कार्यमनुभवन्नेव कार्यिनिमित्ततया नाश्रीयत इति प
रिभाषार्थः॥ अरिरिषतीत्यत्र हि अजादेर्द्वितीयस्येति रिस् शब्दे द्वित्वप्रवृत्तिः तदंतर्गत अरिस्शब्द
तिनासोद्वित्वप्रतिनिमित्तं कार्यभाक्त्वात् ऊर्णुनविषतीत्यत्रतुनवशब्दस्य द्वित्वप्राप्तं तदन्तर्गत
अरसशब्द इति भवत्येव निमित्तं न त्वावभावितामात्रेणोहनिमित्ततेति सन्यङोरिति सूत्रे भाष्यका
रैरेव स्फुटीकृतत्वात् तत् यावद्द्विर्वचनेचीति स्थानिवद्भावानुशासस्य द्वित्व सूचितमेव॥ यत्तु द्विर्वच
नेचीति सूत्रे अविविकिंजे छ्रीयते देध्यीयते रनिर्दिश्य चाप्रत्नुदाहरणं तदापानतः॥ छीयध्यीप्रत्यमस्य द्वित्व
भाक्कपाई ग्राधयोरितित्वं प्रतिनिमित्तम तस्य यङो द्वित्वं प्रत्यनिमित्तत्वात्॥ तस्मात्तत्र अचीत्यस्य अपि

३९

शा.कौ.
९८

ङ्ग इत्येतदेव व्याख्यातं तत्त्वबोधिन्यां गाङ्कुटादिति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेशविधानात्
॥ अनुग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्यानिवृत्त्यावस्थेति तत्रत्यं वार्त्तिकमपि अधिगत्य गाङ् इत्येतस्मिन्नुदाहरणे कार्यं
ति देशात् अयतोऽनुग्रहणं वैयर्थ्यं स्यादित्येव योऽन्यमिति दिक्॥ ॥ यत्तु असिद्धवत्सूत्रे व्यस्तेऽत्र ग्रहणं
समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थमिति तत्र आश्रयत्वं स्थानितया निमित्ततया वा कथंचिदाश्रयणमात्रेण न तु नि
मित्ततयैवेत्याग्रहः॥ तेन शाहावितिशाभावो हेर्धित्वे कर्त्तव्ये असिद्धो भवति अन्यथा धित्वे हेः कार्यितया नि
मित्तत्वाभावादसिद्धत्वं न स्यात्॥ अत एव समानाश्रयमाभीमाभीये असिद्धमित्येकाङ्गेन तु समाननिमित्त ४५
मिति॥ ॥ इत्येव सूत्रे भाष्यवार्त्तिकयोः प्रत्याख्यानं॥ तथा हि॥ दीधीवेव्योश्छान्दसौ धातू॥ न तु लोके प्रयोगा
र्हौ। छन्दसि त्वनयोर्गुणो दृश्यते॥ होत्रापश्यतः रूपयन्त्र दीधेत॥ अदीधयुर्दाशराज्ञे वृतासः इत्यादौ त्वायं वा
हुलकेन समाधेयः॥ तथा सति निषेधसूत्रानारम्भस्यैव लाघवेनोचितत्वात्॥ तथा इटोऽपि ग्रहणं व्यर्थं॥ आ
र्धधातुकस्येडित्यत्र हि नेड्वशि कृतीति सूत्रादिड्ग्रहणमनुवर्त्तते॥ तच्च इटो विकाराभावार्थं इट् इडेव न तु विकृत राम ९८

श्री

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इति व्याख्यानात्॥ ततो लघुपधगुणाभावात् सिद्धं कथितानां भ्वोरणानां भ्व इत्यादिं न चैवं पिपठीरित्यत्र दी
र्घो न स्यादिति वाच्यं॥ तस्य नियमं प्रत्यसिद्धत्वात्॥ अपाठीदित्यत्र सवर्णदीर्घत्वं न वार्यते। सिज्लोप एका
देशे सिद्धो वक्तव्य इति ज्ञापकात्॥ यद्वा॥ अंगाधिकारे क्रियमाणो नियम अंगमेव विकारं व्यावर्त्तयति॥ ते
न वोर्णानि अकः सवर्णे इति दीर्घो भवत्येव॥ गृहीतेत्यत्र तु ग्रहोलिटीत्यारंभसामर्थ्याद्दीर्घो भवत्येव॥ इत्व
गृथिष्यते॥ पिपठिषिवान् लक्षणाकुलानीत्यत्र सांतमहतः संयोगस्येति दीर्घत्वं न स्यात्॥ सिद्धत्वादागत्वाने
जांसीत्यादौ चरितार्थत्वाच्च पिपठीरपाठीत् ग्रहीतेत्यादि पूर्वोदाहृतेष्वोसयैव लक्षणादिति॥ अत्राहुः॥ पिपठि
षीति प्रयोगे असाधुरेवं न ह्यत्र उमागमो लभ्यते अल्लोपस्य स्थानिवद्भावेनाकृतत्वात्॥ नचैवमजंतत्व
प्रयुक्तो नुम् स्यादेवेति वाच्यं॥ तस्य सकारादुत्तरत्र प्रसक्त्या दीर्घस्य तथाप्यप्रवृत्तेः॥ सांतसंयोगाभावात्॥ वल्क
तल्क अजंतत्वप्रयुक्तो नुमत्र न भवत्येव॥ स्थानिवद्भावासंभवात्॥ अनादिष्टाच्चः पूर्वस्य विधौ हि सः॥ नवाजे
तमनादिष्टाच्चः पूर्वं येन तस्य नुमि कर्तव्ये अल्लोपः स्थानिवत्स्यात्॥ नेदं ल्वेतत्वप्रयुक्तो नुम् दुर्वारः॥ नचत

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

४०

सा॰कौ॰
९५

क्विपि सखीः सुतीयतेः सुती १

स्मिन्नकृते य्वोः स्थानिवद्भावः शंक्यः ॥ क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति निषेधात् । अन्यथा सखीयतेः रित्यादि न स्या
त ॥ अस्त्रेष्योपस्य स्थानिवद्भावेन यणादेशप्रसंगात् ॥ अत्रोच्यते ॥ क्विलुगुपधात्वचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसं
ख्यानमिति तावद्वार्त्तिकस्य शरीरं तत्र क्विग्रहणं शोपधपि द्वेधा व्याख्यास्यते ॥ क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति ॥ क्वौ
विधिं प्रति न स्थानिवदिति वा देवयतेः क्विपि द्यू[illegible]रित्यादेरन्तरव्याख्यानाश्रयणे न सिद्धावपि सखी
यतेः सखी रित्यस्याद्यव्याख्यानं विना असिद्धेः ॥ लवमाचक्षाणो लौ रित्यस्य द्वितीयव्याख्यानं विना क्षा५
असिद्धेश्च । तथापि क्वौ विधिं प्रतीति द्वितीयव्याख्यानमेव सार्वत्रिकं ॥ क्वौ लुप्तमिति तु क्वाचित्कं व्या
त्यादित्यत्रमपर्यंतस्येत्यत्र च भाष्यादौ आश्रितं न तु सार्वत्रिकं ॥ अत्र च यङ्ग्रहणप्रत्याख्यानपरमत्रत्यं
भाष्यमेव प्रमाणं कथमन्यथा पिपठीषीत्यादौ दीर्घस्य षत्वे रूत्वे रित्यावतत्लोपे इङ्ग्रहणं प्रत्याचक्षीत
॥ तस्मात् पिपठिषिशब्दस्य गाकुलानित्येव रूपं भवतीति स्थितं ॥ ॥ हलोनंतराः संयोगः ॥ ॥ अज्भिरव्यव राम
हिताः हलः संयोगसंज्ञाः स्युः संज्ञाप्रदेशाः संयोगांतस्य लोपः स्कोः इत्यादयः ॥ इह अंतरशब्देन छिद्रं वा विनावक्रं ९५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्वौ ह्रौ निष्पिण्डि द्वादश्यपर्यन्ता भावदवग्रहे संज्ञयानभावं श्राधेयप्रधानेनान्तरेणापायेन समाहृत्य कुर्विद्वेहो नु श्रा
वैय निषेधप्रतीतेरवग्रहेपि भाव्यमेव संज्ञया॥ न हि न त्रान्तरामध्ये किंचिदस्ति किंतु मध्यमात्रं वर्त्तते
॥ मात्राकृत्वस्तावदवग्रहान्त[illegible]रमिति प्रातिशाख्यवलेन तत्र मात्राकालावसानाभ्युपगमात्॥ च
नु प्रातिशाख्यान्तरं अर्द्धमात्रोवग्रह इति तन्न तु सर्वत्र संहितायां अर्धमात्रकालस्य समत्वात् ततो तिरिक्तो
र्धमात्राकालोवग्रहेस्तीत्येवंपरं त्वन्तः प्रातिशाख्ययोरविरोधः नेदिहकृतनः प्रयोगाद्य इति चेत्॥ उ
भययापप्पदोष इति भाष्यकाराः॥ नन्वप्रसुरस्यादोसत्यां संयोगसंज्ञायां संयोगे गुर्विति गुरुत्वाद्रुते
रन्नत इति स्तुतेन भाव्यं॥ नत्वन्मथ्येति महान्फलेविशेषः॥ नत्कुर्यंपस्तद्दयाभ्युपगम इति चेन्न॥ न॥ आपि
न्यस्याधिकरणाहतेर्दूराकृतसंबंधाभावात्॥ क्रियार्यमाणानाभिन्यादौ तु कौ वा स्पदोरत्यनुवर्त्तनं तु गुरोर ने।३
न त इति॥ नन्वप्रभवो मस्व्यः दिगाद्विपाठघत्स्वपोयोनियन्मनुषुचेति समस्याश्चलुक्॥ ततः संबुद्धे
हे अपसघोत्यत्रस्यादेवफलमेद इति चेन्न॥ स्वचाङ्नेवंधविषये अवग्रहं परकाराः कुर्वन्तीति॥ अत्र वसत्र

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(मा नस्तोक इति मंत्रे मा नो महान्तमिति मंत्रे च रीरिषदस्य स्पष्टस्थाने पदस्य दर्शनमिदम् २)

दाय एव प्रारणमिति वोध्यं ॥ युक्तं चैतत् ॥ गोभ्यो गातुं गोभिर्मदाय ॥ चित्र इद्राजा राजका इदन्यके इत्यादे
गोभ्यो गोभिः राजकाइत्यादीनां सत्यपि पदत्वे अवग्रहाकरणात् ॥ ईयिवांसमति स्त्रिधइत्यादौ ईयिवांस
मिति विनापि पदसंज्ञा क्सोः पूर्वमिडागमान्तेऽवग्रहकरणाद्य एतेनासिमासनं उक्थशसः रिशिदइत्या
दौ पदकाले सत्वङ् स्वत्वाद्योपि व्याख्याताः ॥ पतु मा नो महान्तमिति मंत्रे वेदभाष्यकैरुक्तं यांदसः पद
कालीनो ह्रस्व इति तदपि संप्रदायमात्रपरतया कथंचिन्नेयं नलव्यः रोनपद कारइति भाष्ये पदविभा ६१५
८१६ गः पौरुषेय इति कैयटप्रभृतिभिः ताला दितिरिकं काथं तार्हित्तत्रत्रावग्रहे विशेष इत्युच्यत इति चेत् अ
वांतरपदत्वे सत्यवग्रहः क्रियत इत्युत्सर्गमभिप्रेत्येति गृहाण ॥ अप्सु योनिर्वा अश्व इत्यादावपस्
शब्दस्यान्यत्वेनास्त्यवग्रहः ॥ अवांतरपदसंज्ञानेकत्वे उत्तरकालप्रवृत्तिकयावग्रह इति वैदिकसंप्रदाया
त् अन एवमप्सरोमभिरित्यत्रभिसः पूर्वमवग्रहः नमउक्तिभिरित्यत्राप्येवं इंद्रवणाः पुरएते वेत्यत्रचैव
शाद्यास्ताभिरिति दिक् ॥ ॥ महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं ॥ संयुक्तं तैः स्मिन्समुदायेव राइति ५म

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ तेनात्र समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्न तु गुणवृद्ध्यादिसंज्ञावत् प्रत्येकं ॥ तथा हि सनि निर्याया
दित्यादौ यकारः संयोग इति वाक्यस्य संयोगादेरित्येत्वं स्यात् ॥ सिद्धांते तु ऋचोर्हाभ्यामिति द्वित्वे
सत्यपि तस्यासिद्धत्वान्नियायादित्यादावेत्वेन भवितव्यं ॥ प्रत्येकं संज्ञेति पक्षे संहृषीष्ट इत्यत्र
ऋतश्च संयोगादेरितीट् स्यात् ॥ संक्रियत इत्यत्र गुणोर्त्तिसंयोगाद्योरिति गुणः स्यात् दषत्करोतीत्य
त्र ककारसन्निधौ दकारस्य संयोगत्वात् संयोगांतलोपः स्यात् ॥ शक्कावस्ते इत्यत्र ऽलितकारे पतनः
स्कोरिति लोपः स्यात् ॥ निर्यात इत्यादौ संयोगादेरातो धातोर्यण्वत इति निष्ठानत्वं स्यात् ॥ ज्ञातो
वेदं वृक्ष्णवनं हल इति ॥ नात्पाख्यायामेकस्मिन्निति वचनात् ॥ तेन द्वयोरपि संयोगसंज्ञा भवति ॥
९३ ऋतं शितेस्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सिध्यति ॥ यत्र तु बहवो हलः संश्लिष्टास्तत्र द्वयोर्बहूनां चा
विशेषण संज्ञा ॥ न च एकाज्द्विर्वचनन्यायेन समुदायस्यैव स्यादिति वाच्यं ॥ वैषम्यात् ॥ तथा
हि ॥ द्विर्वचनं समुदायावयवैकार्थो युगपत्कर्तुमशक्यं संज्ञा तु शक्या ॥ तथा समुदाये द्विरुक्ते च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वयवा अपि द्विरुक्ता भवंति॥ हलः प्रचलनस्य हावयवैः प्रचलतीति न्यायात्॥ इह तु समुदाये प्रवृ
त्तया संयोगसंज्ञया नावयवानां तत्कार्यसिद्धिः॥ अतो अविशेषेणाद्ययोर्द्वयोर्नाच संज्ञेति स्थितं॥ य
दि तु बहूनामेव स्यात् नहि संस्कर्यत इत्यत्र गुणोर्त्तिति गुणो न स्यात् गोमान्करोतीत्यत्र संयोगांतलो
पो न स्यात्॥ निर्ग्लान इत्यादौ निष्ठानत्वं न स्यादिति दिक्॥ ॥ ननु यदि द्वयोरपि संज्ञा तर्हि इंद्रियते स्म
निंद्रद्रीयिषतीति न स्यात्॥ इह हि संयोगो द्वौ॥ नद्रौ दरौ च॥ तत्र नकारस्यैव दकारस्यापि नन्द्रार
ति द्वित्वनिषेधः प्राप्नोति॥ नैष दोषः॥ तत्र हि अजादेरित्यनुवर्त्तते॥ सा च कर्मधारयात्पंचमी तेन अजा
दे[illegible]र् वः परे नद्राः संयोगादयो न द्विरुच्यंत इति सूत्रार्थः॥ एवं च पूर्वसूत्रे द्वितीयस्येति न कर्त्त
व्यमेवेति वसतो॥ हल किं॥ तितउःप्रां अत्र तनोतेर्डउः सन्वच्चेति डउ प्रत्ययः॥ सन्वद्भावोहि न स ८३
न्यतइतीत्वं च॥ व्यक्तोच्चारणसामर्थ्याद्गुणाभावः॥ यदि हि अचोरपि अनंतरयोः संयोगसंज्ञा स्या
त् तर्हि संयोगांतस्येत्युकारलोपः स्यात॥ अनंतरा इति किं॥ पनसमृयदीहसकारमकारयो संयो राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

गसंज्ञा स्यात् नहि स्कोरिति सूत्रेण सकारलोपः स्यादिति दिक्॥ ॥मुखनासिकावचनोनुनासिकः
॥ ॥मुखसहिता नासिका मुखनासिका तयोच्चार्यमाणोनुनासिकसंज्ञः स्यात्॥ संज्ञाप्रदेशाः॥
आङोनुनासिकश्छन्दसि इत्यादयः॥ अभ्र आँ अपो भ्रणानाग्राभीरआँ उग्रपुत्रे॥ इह ज्यानः इति वच
नः॥ कृत्यल्युटो बहुलमिति बाहुलकात्कर्मणि ल्युट्॥ एवं भोजनाः शालयः इतिवदिति ह्यन्य
नुसारिणः॥ भाष्यके यटयोल्कश्चयतैनेनेति वचनेकरणे ल्युट्॥ सामान्येन पुंसकं॥ शकांच
पंक्तिः ५ स्तुटुपहेतुमितिवत्॥ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः॥ संस्कृतं भक्षाः इति वत्॥ इत्थं विशेषणानां चाजाते
रित्यत्र वक्ष्यमाणेन परसंस्कारपक्षे गुणवचनानामित्यादिवार्त्तिकमिच्छनेन सह पयानवि
रुध्यते तेन तथानैव वक्ष्यामः॥ ततो मुखनासिकावचनो यस्येति बहुव्रीहिः॥ मुखेति किं यमानुस्वा
राणामेव मा भूदिति भाष्यं॥ तत्र वर्गेष्वादितश्चतुर्णां पंचमे परे तन्मध्ये पूर्ववर्णसमानाकारः श्रुति वर्णांतरं २
शास्त्रे प्यागमत्वेन विहितं तत्र यमसंज्ञं॥ यमइव यमः॥ यमो हिलोके आयेणसमानाकारो भवतः

(संस्कृतं भक्षा इत्यादिनिर्देशेन गुणवचनानामित्यस्यानित्यत्वं वक्ष्यत इत्यर्थः ३)

४३

शा.कौ. गयथापालिक्नीः। आस्वरश्नतुः अग्निः अग्नीन्। इत्यत्र कखगघ इत्येभ्यः परभागे तत्सदृशो यमागमः
९९ ॥ यन्त्वं कं विवरणे वर्गपंचमयुक्ताः प्रथमादयो यमा इति नचिंत्यं अयोगवाहत्वप्रतिपादकेन हयव
रट्सूत्रस्थभाष्येण सह विरोधात्॥ केवलनासिकत्वपरेण यमानुस्वारयोरिति भाष्येण सह
विरोधाच्च॥ अथेदं भाष्यं न केवलनासिकत्वपरं किंतु ओँ इत्यादीनां भागमात्रं नासिक्यं यमानु
ख५ स्वारयोस्तु मुखनासिकत्वेपि प्रासादवासिन्यायेन नासिकत्वमप्यस्ति न तु नदीयं भागमात्रं न
थेत्येवं परं तथापि अँ इति अनुगतिं दुःसंभव एव॥ किंचैवं नैव सोष्णो नैव प्रयोजनमिति तदुत्तरभा
ष्यग्रन्थविरोधः॥ यत्तु नीत्या दोषपरोऽनुनासिक इत्यत्र स्वप्रकृत्यापत्यालत् पदे दोषप्रसंगात्॥ अ
१३ नएव प्रातिशाख्ये॥ स्पर्शा यमाननुनासिकाः स्वान्परेषु स्पर्शेष्वनुनासिकेष्वित्युपक्रम्य प्रदे
प्र छन्न२ धुव [illegible] श्वाचित्यत्र यमं निषेद्धुमाद्येन स्पर्शस्याघ्रवकृतेः पालाघ्मापतिमिति सूत्रेपालाच्छूदःप्र शाप:
युक्ताः॥ यमः प्रकृत्येव सदृक्कृतिर्वायमेन मुख्यास्ति समानकालेत्यादि सूत्रांतरेष्वपि स्पष्टमेव ९९

यमस्वरांतरत्वां॥ तथा नारदीयशिक्षायामपि॥ अनंत्यश्चभवेत्पूर्वो ह्यंत्यश्चपरतो यदि॥ तत्र
मध्ये यमस्तिष्ठेत्सवर्णः पूर्ववर्णयोरिति॥ सवर्णाः सदृशाः॥ अत्र पूर्ववर्णयोरिति द्वित्वमविवक्षि
तं यत्र इत्यादौ जकारद्वयसत्वेपिज्ञपा॥ अत्र वसवोरंतरे वा इत्यादौ जकारद्वयाभावेपि तद्व्याख्या पा३
तारः॥ तथा अनंत्यं व्याकरणाख्यसंक्षादौ पलक्षणाप्यप्रतीता श्चोदयञ्जिरप्यस्वयत्न॥ अनं
त्यांत्यसंयोगे मध्ये यमः पूर्वस्यगुणः इति॥ पूर्वस्य गुणइत्यस्य पूर्वमक्ष इत्यर्थः॥ एते नागमत्वं स्पष्
टीकरोति॥ तथा संयोगमध्ये लब्ध्वा पांगीतमथिशिक्षायामपि॥ अथ चतुर वरणामुदाहरणं
सपमा यमा पां सपमा स्तावघयोन्निरिति द्वौ गकारौ यमन कारौ न इति द्वौ जकारौ यमम का य४
रावित्यादि॥ तथा तत्रैवग्रथांभे अयस्मिं द्वौ दारू पिंडरूपौपिंड श्वेति तेषां संयोगं विभज्यय
मसहितमयस्पिंड मित्युक्तं अंतस्थयमसंयोगे विशेषो नोपलभ्यते॥ अथ शरीरमुत्पाद्यं तं
स्यः पिंड नापकरत्युक्तं अंतस्था नवर्ग पंचमः अशरीर मिति स्वरभक्त्या दिव द्विजकलिपिवि

५५

शा.कौ.

९९

शेषस्त्वमिति मर्थः॥ लक्षणावशेनैव तदीयस्थलविशेषनिश्चयसंभवात्किं विसंप्रदायप्रवर्त्तकाचार्यैः
स्वरभक्तेरिव यमस्यापि वंजुकीभूतालिपिर्न कल्पितेत्यर्थः॥ रलयोरूष्मसु परो मध्ये स्वरभक्तिरि
ति हि प्रसिद्धं शिक्षादौ॥ यत्र तु नैवंविधेन लक्षणेन स्थलावधारणं कर्त्तुं शक्यते तत्राचार्यैर्लिप्यन्तरं प्रवर्त्ति
तं यथा विसर्गादौ पाणिनिप्रधितायामपि त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः संभवतो मताः॥ प्राकृते संस्कृ
ते चापि स्वयं प्रोक्ताः स्वयंभुवा स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पंचविंशतिः॥ यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च घ५
५क५पौ५ यमाः स्मृताः॥ अनुस्वारो विसर्गश्च ꣵकꣶपौ चापि पराश्रयौ॥ दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव चेति श्च
त्र हि यमानां पृथग्गणनान्नास्पष्टमेव वर्णानित्वं॥ गणना त्वित्थं॥ अइउऋ इति चतुर्णां ह्रस्वदीर्घप्लुत
भेदात्त्रैविध्याद् द्वादश॥ ऌकार एकः॥ एचां दीर्घप्लुतभेदादष्टौ इत्थं स्वरा एकविंशतिः॥ स्पर्शाः पंचविंशतिः॥ य
रलव शषसहेत्यष्टौ यमाश्चत्वारः॥ प्रथमयमद्वितीययमादिभेदेन विभजनात्॥ अत एव कुं खुं गुं घुं इति यम
चतुष्टयं न्यासादावुदाहृतं कचटतपाः कुः॥ खछठथफाः खुः इत्यादिपरिभाषा पाणिनिमतेन तदुत्तरस्याशरीरस्था राम

९९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पिकं पंक्तिस्वरं शं नतात्पर्यकं चेदमिति ध्येयं अनुस्वारविसर्गौ कॅपाश्चात्त्यास्तु ःस्पृष्टस्य वर्णानां प्रसिद्धः
॥ ईलेवौ ॥ तिइस्य त्रिषष्टिः॥ ऌकारस्य प्लुतस्याभावात्तेन सह चतुःषष्टिः॥ नदेनतु क्ते संभवत इति॥ ॥ हयवर
ट्सूत्रे दीराद्कारोप्याह॥ वर्गान्त्येनं त्यन्त्ये रेतयो मध्यवर्त्तीनासिकास्थानो यम इति॥ यत्तु कश्चिदाह यमा आदे
शाः नचनेषामानुनासिक्यप्रसंग इत्तत्स्सद्यंनीत्यादौ परेनुनासिकस्यानुनासिकादेशापत्त्यानेवरोधो नेवप्र
योजनीयमिति भाष्यविरुद्धमेतेनिवाच्यं॥ व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति॥ ननु छं प्रागुक्तप्रातिशाख्यनारदी
याशिक्षादिसकलग्रंथविरोधेन आदेशपक्षस्यागमपक्षादेवोपगतत्वात्तद्व्यवस्थितविभाषाकल्पनस्य निर्मूलत्वा
देवैतेन एतदीयपक्षेपि यमागमपक्षेरा अनुपसर्गाद्दृश इत्यादौ चवर्गाभावं दवीकृत्य अतुल्याभावं साधयंतस्त
दनुगामिनोपि परास्ताः॥ नारदेन यत्नस्य अजकादेधपसम्पुलभिधानात॥ नसेति तस्य त्रयस्याप्युद्गामेतं ज्ञापवर्ग
णामित्यारम्यपकप्रयोगे रवसंज्ञाति सममभिव्याहारात्रस्पष्टो भेद इति तु प्रसिद्धं शास्त्रे॥ अत एव नव्यं जनप
रस्यैकस्यानेकस्य वाविशेषोस्तीति भाष्यं॥ व्यंजनात्परस्य व्यंजनं परं यस्य तस्येत्येवंभूतस्य च द्विलें सो भेदाविभाषास

भेदा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(पंचमाध्यायेमत्वर्थीयप्रकरणेऽयंप्रयोगः २)

शा·कौ·
१००

त्येवंपरतेयातत्रतत्रकैयटेनव्याख्यातं अतएवचबहुषुपुस्तकेषुतन्नलोपयत्नाचार्यइति माध्यंग्रंथः।। अ
नुपसर्गाद्वितिसूत्रेपिकेषांचित् अनुलपाठःसंमतएव।।पाठांतरंतु अल्पाच्तरं आलुचतरघहनेइतिवत्सो
त्रलादसंहितयावासमाधेयमितिदिक्।।तदेतत्सकलमभिसंधायप्रक्रियाप्रकाशेगुरुत्वरोरुक्तं।।न
नुत्वानमित्यादौतुअनुलंभवत्येवेति।।यम अमुखनासिकाः केवलनासिकास्थानोवेतिमतद्वयं।।नासि
कानासिकास्थानाः।।मुखनासिकावेतिनैत्तिरीयप्रातिशाख्यात्।।अनुनासिकविषयेतुदर्शनद्वयं
।।कृत्स्नोवर्णोमुखेननासिकयाचोच्चार्यतइत्येकं।पूर्वोभागोमुखेन परोनासिकयेतिद्वितीयं।।तद्वे
२४ परित्यात्तृतीयंद्वितीयतृतीयोभागमात्रस्यनासिकालेपितदुपरागात्सानरमपितद्वदेवभासतेतत्थाच
नासिकान्वयस्यभागमात्रविषयतयानासिकावचनग्रहणेनमुखनासिकोवर्णोनगृह्येत।।किंतुम
नविशेषेकेवलनासिकास्थानतयायमाद्यएवगृह्येरन्।।ततश्चविधिप्रदेशेआङोनुनासिकश्छन्दसीत्याद्येय राम
मानुस्वाराएवविधीयेरन्।।बिंदूनोऽननुनासिकस्यादित्यादौलनुवादेअप्रतिपत्तिरेवस्यादित्युराहतथा १००

प४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ष्या यापः ॥ तस्माद्दर्शनद्वये मुखपदोपादानं सार्थकमिति स्थितं ॥ अथ यसदर्शने तु प्रासादवासिन्यायाद
यत्नेनो भयवच्चनानामपि सिद्धा संज्ञा ॥ आन्तरतम्याद्विविधप्रदेशेषु यथानुस्वाराणामप्रवृत्तिः ॥ तथाव
मुखशब्दोपादानं न कर्तव्यमिति भाष्ये स्थितं ॥ मुखवचनस्य वोक्ते तु कचटपादीनामपि स्यात्ततश्च श
ङ्कस्त्यत्र कलोपः स्यात् ॥ पक्षस्त्यक्तकारलोपः स्यात्तत्र सम्भिन्यादेपलोपः स्यात्ते ओदनपाकित्यादाव न ३
नुनासिकस्य ङ्कि रु लोरिति दीर्घः स्यात् अनुपश्चान्नासिकाव्याप्रियते यस्मिन् नासिकायाः पश्चान्मुखव्या
प्रियते यस्मिन्निति वान्वर्थसंज्ञेयं तेन नासिकाव्यापारस्य भागविषयकत्वस्पृवनान्त्रा प्रासादवासिन्यायस्या
विषयोपपि निष्ठितं ॥ एतेन सूत्रे प्रत्याख्याते तु शङ्काप्रदेशवाक्ये स्थेव प्रागुक्तस्य नासिकामनुगतस्य
स्यावायोगस्याश्रयणेन सकलेष्टसिद्धेरिति दिक् ॥ ॥तुल्यास्यप्रयत्नं सवर्णं ॥ ॥ताल्वादिस्थानमाभ्य
न्तरप्रयत्नश्चेत्युभयं यस्य येन वर्णेन सह समानं स तस्य सवर्णो बोध्यः ॥ संज्ञाप्रदेशाः अकः स
वर्णे दीर्घ इत्यादयः ॥ यद्यपि तुल्यास्यं मितं तुल्यमित्यवयवार्थः नैव योधर्मविषमूलमू[illegible]लसि तानु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लाम्यस्तार्थतुल्यप्राप्यवधानाम्यसमसमितसंमितेषु॥ इति सूत्रे ण तुल्याशब्दान्संमिते यदिधान
त॥ तथाप्यर्थसदृशमात्रे रूढः शब्दः॥ आस्यंति उच्चारयंत्यनेन वर्णानित्यास्यं॥ अस्य सेवयतो॥ वाल्कुल
कात्कारतोयपत॥ यद्वा॥ आस्यं ईते अन्नं प्राप्यद्रवी भवतीत्यास्यं॥ अन्येष्वपीति उत्पन्न्यपः॥ अथवा
अन्नेन द्रवीक्रियत इत्यास्यं॥ अंतर्भावितणपर्थात्कर्मणिण्यत्॥ परितःस्वरितः पारिरवेतिवत्॥ तत्रभवमा
स्य●तात्वादिस्थानं शरीरावयवकाघ्वत॥ ग्रस्येति लोपे इह लोप मा भूदिति यलोपः॥ न्याज्झोपुसस्थानिव
द्भावः शंकाः॥ यलोपे कर्त्तव्ये तन्निषेधात॥ प्रकृष्टो यत्नः॥ प्रकर्षश्चाभ्यंतरत्वं प्रारंभयत्नो वा प्रयत्नः
६३ ॥ आभ्यंतरप्रयत्नो ॐ वर्णाप्रारंभकालएवव्याप्रियते॥ तथा च तुल्यौ स्थानप्रयत्नौ यस्येति द्वंद्वगर्भो
बहुव्रीहिः॥ पक्षांतुल्य आस्ये प्रयत्नो येषामिति त्रिपदो बहुव्रीहिः॥ आस्ये इति विशेषणाद्वाह्यप्रयत्नव्यु
दासः॥ आस्ये इत्येकत्वं विवक्षितं॥ तादृतां तास्य शास्रोपादानसामर्थ्यात्तेन भिन्नस्थानानामपर्योग्र
दासः॥ पक्षांतुल्यः आस्ये तुल्यास्याः॥ मध्यरल्यं कादिल्योस्साधुः तुल्यास्याः प्रयत्नो यस्येति विग्रहः॥ पक्षा राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

।। आस्ये प्रयत्नः आस्यप्रयत्नः स तुल्यो यस्येति।। एकत्वविवक्षा किं प्राग्वत्।। तदेवं समासवनुद्य
मपि भाष्ये स्थितं।। हृहृगभोवकुंश्रीहि विप्रदोषा पूर्वभागे तस्मुखगर्भः उत्तरभागे वेति तुल्यशब्दस्य सं
बंधि यारूत्वाभ्राये न सह तुल्यास्यप्रयत्नेन सह सवर्णामिति लभ्यते।। न हि मातापुत्र्येनुक्ते स्वसुतमा
नाय्यायां पुत्रस्य नेकिंतु पुत्रकस्यैव मातेति द्रिक्।। ।।तुल्यस्थानमिति किं।। तुल्यप्रयत्नानामपि कचटतपा
नां मा भूत् तेनेतत् मैत्र्यत्र झरोझरीति परकारलोपो न भवति।। यत्नग्रहणां किं।। चकारशकारयोर्मा भूत् तेस
ति हि सावर्ण्ये वाक्श्चोतती त्यत्र शकारलोपः स्यात्।। आभ्यंतरत्वविशेषणमप्येतदर्थमेव।। आस
हि आस्यमात्रेण विवारत्वादिबाह्यप्रयत्नसाम्यं च यो रपि तु आस्यशास्त्वमहाप्राणत्वकृतोभेदोस्ती
ति [redacted] चेत्।। किं ततः।। न हि सर्वप्रयत्नसाम्यं विवक्षितं तु यकं ऋऋः कि तरस्यापिसिद्धिप्रसंगात् कऽ पो
रपवाद्यप्रयत्नभेदात् सर्वप्रयत्नसाम्यं हि लिवस्य स्त्वेने वा प्राप्तिनतु परेण।। न याव सवर्णसंज्ञाप्रणयनम
पि व्यर्थं स्यात् अणुदित्तुल्यास्यप्रयत्नस्येत्युक्तो सर्वसामंजस्यात्।। झरोझरीत्युक्ते हलोपमायमीत्यत्रेवयय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संव्यप्रयत्नस्यामाहात्म्यमित्यादौ मकारस्येव शिरश्छिन्नत्यादौ ङकारस्यापि लोपो न स्यादिति हि सिद्धान्ते सव
र्णग्रहणं कृतं॥ सचाव्याक्षिप्तो यो यावत्प्रयत्नसाम्यविवक्षायां तदवस्थ एव स्यात॥ अथ यावद्बाह्यसाम्यं
यावदाभ्यन्तरसाम्यं वा विवक्ष्येत एवमपि मधुलिट् स्थानमित्यत्र रुरोरुरीति सलोपः स्यात सकारथकारयोः
श्वासाघोषविवारमहाप्राणालरूपबाह्यप्रयत्नवत्तुल्यत्वेनापि साम्यात॥ अथ यथास्थानप्रयत्नविवेकः॥
अकुहविसर्जनीयाः कंठ्याः॥ इचुयशास्तालव्याः॥ ऋटुरषाः मूर्द्धन्याः॥ लृतुलसा दंत्याः॥ उपूपध्मानी
या ओष्ठ्याः। एऐ कंठतालव्यौ ओऔ कंठोष्ठ्यौ वकारो दंतोष्ठ्यः जिह्वामूलीयो जिह्वामूलस्थानः अ
नुस्वारो नासिकः। यत्नो द्विधा आभ्यंतरो बाह्यश्च। तत्राभ्यंतरश्चतुर्द्धा स्पृष्टता ईषत्स्पृष्टता संवृतता वि
वृतता चेति तत्र स्पृष्टता स्पर्शानां। ईषत्स्पृष्टता अंतस्थानां। ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतता शास्त्रीय का
र्ये तु विवृतता प्रतिज्ञायत इति अइउण् सूत्रे प्रतिपादितं। वृत्तिः संवृतादि इतितु प्रातिशाख्योक्तत्वान्न सर्वसाधार
णं। ऊष्मणां स्वराणां च विवृतता। यथा चतुर्णामप्याभ्यंतरत्वं वर्णोत्पत्तिप्राग्भावित्वात् तथाहि॥ ना

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मिप्रदेशात्प्रयत्नप्रेरितो वायुः प्राणो नाम ऊर्ध्वमाक्रामन्नुरःप्रभृतीनि स्थानान्याहंति ततो वर्णस्य तदभिव्य
क्तिरूपध्वनेर्वा उत्पत्तिः तेषूत्पत्तेः प्रागवस्था जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानि तत्तद्वर्णोत्पत्तिस्थानं ताल्वादि सम्यक्स्पृ
शन्ति तदा स्पृष्टता ईषद्यदा स्पृशन्ति तदा ईषत्स्पृष्टता समीपावस्थानमात्रे संवृतता दूरत्वे विवृतता अत एव स्थु
यत्नानां तालव्यत्वाविशेषेऽपि तालुस्थानेन सह जिह्वाग्रादीनां च वर्णोच्चारणोत्कर्षे सम्यक्स्पर्शः यकारे
षत्स्पर्शः शकारेकारयोस्तु दूरे वस्थितिरित्यादि अनुभवं शिक्षाकारोक्तिं चानुसन्धाय विवेचनीयं भाष्यकारास्तु
नाकृत्वा विना सप्रयत्ना व्याख्यानाद्वसरे ऊष्मणां स्वराणां च ईषद्विवृतत्वं विवृतत्वं चेति वैलक्षण्यं कस्मादिति तद
प्यनुभवानुसारेणैव इति सहृदयैराकलनीयं। बाह्याः प्रयत्नाः पुनरेकादश विवारः संवारः श्वासो नादो घोषोऽघोषोऽ
घोषोऽल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेति। एते च वर्णोत्पत्तेः पश्चान्मूर्ध्नि प्रतिहते निवृत्ते प्रा
णाख्ये वायौ उत्पद्यन्ते। अत एव बाह्या इत्युच्यन्ते। गलबिलस्य संकोचात्संवारः। तस्यैव विकासाद्विवारः। एतेन
संवृतविवृतत्वरूपाभ्यां आभ्यन्तराभ्यां भिन्नावेवैतयोः समीपदूरावस्थानात्मकत्वादित्यवधेयं। तत्र वर्गाणां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा·कौ १०२

ठाः३ प्रदाना३ यमा३

प्रथमद्वितीयाश्चाघक्षा विसर्जनीयजिह्वामूलीयोपध्मानीयाश्च यमौ च प्रथमद्वितीयौ विवृतकंठाः श्वासानुप्र
दाना अघोषा वर्गयमानां प्रथमेऽल्पप्राणाः इतरे सर्वे महाप्राणाः॥ वर्गाणां तृतीयचतुर्था अंतस्था हकारानु
स्वारौ यमौ च तृतीयचतुर्थौ संवृतकंठा नादानु घोषवंतो वर्गाणां तृतीया अंतस्था अल्पप्राणा यथा तृती
यास्तथा पंचमाश्चानुनासिका मे षाम पवोगुणा इति सिद्धा सुस्थितं संग्रहश्च। स्पर्शा यमा रवयः ᳵकᳶपौ विसर्गः
शाएव च। एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृण्वते। कंठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः। अयुग्मा
वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृताः॥ यद्यप्येते बाह्याः प्रयत्नाः सवर्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथापि अंतरत
म्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यंत इतीहाभ्यंतरस्य विशेषणायाव वर्ण्यंते याथातथ्यादिताः॥ न विद्यते प्रयत्नमह
ताव्यवयंते द्वितीयानामसराद्बलादेवताल्वादिस्थानस्य प्रयत्नस्य चलाभाविनिवेन्नं प्रत्येकं व्यापारस्तिरासा
र्थमुभयोरुपादानात्॥ तेन स्थानप्रयत्नोभयसाम्ये सत्येव संज्ञा न त्वन्यतरसाम्येऽपि। एवं स्थितेऽपनस्कलितं
नतस्पष्टत्वार्थमुपन्यस्यते॥ अष्टादशस्य वर्णाः परस्परं सवर्णाः एवामिवर्णीवर्णौ ऋकारा अष्टादशात्म

राम १०३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वर्णास्तु ह्रस्वोत्तित्रिंशन्मिथः सवर्णाः ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीत्युक्तत्वात्॥ ऋऌवर्णयोर्मिथः सव
र्णस्योपसंख्यानाच्च एवं ऌह्रस्वस्य मिथः सवर्णाः॥ ननु एकारैकारयोः ओकारौकारयोर्वा मिथः सवर्णयोर्य
र्थ्यैवैतत्तथा अइउण् इत्यत्रैव प्रतिपादितं॥ अकारेणाद्येचां न सावर्ण्यं प्रयत्नभेदादिति इहैवं भाष्ये स्पष्टं॥ स्त्रे३
अत एव एदैतोरपि शकारेण न सावर्ण्यमिति तेषां नाकृता [redacted] मिति स्त्रोदाहरणत्वं नास्ति न चात्र स्था
नभेदेन निर्वाहः॥ एचाम कारेण सह कंठस्थानसाम्यात्॥ एदैतोः शकारेण सह तालुस्थानसाम्यात्तेन
ह्यपि यावत्स्थानेन तत्साम्यं विवक्षितं ञमङणनानां स्ववर्ग्यैः सह असावर्ण्यापत्तेः॥ यवलानां सानुनासि ख्र५
कनिरनुनासिकानामसावर्ण्यापत्तेश्च॥ नहि नि रनुनासिकानामपि नासिका स्थानं॥ येन सर्व [redacted] साम्यं
स्यात्॥ ननु नक्तितानां स्पर्श इव लात्तानां दिसाम्यमात्रं लभ्यते॥ ओष्ठास्य प्रतिमाक्त्त कलकाद्रि ञ्यासंका
कलकंचक्रीवा याउच्चन प्रदेशाः॥ यंकंठमाणिरित्यावस्यते॥ तत्कथं नासिकास्थानभेदेनासवर्णत्वमापा
द्यत इति चेन्न॥ नासिका हि न बाह्यावर्णोत्पत्तौ निमित्तं॥ तत्र जिह्वाग्रादिव्यापाराभावात्॥ किंतु अंतरास्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

विवृतं च प्रांक्लिपराणक्वर्णवत्तत्संवद्धारेखोविशेषो नास्तिका ॥ सैववर्णोत्पत्तौ निमित्तमितिसिद्धांतात्
॥ तस्मात्स्वरेष्वोष्ठादिभ्यो विशेषात् ॥ वर्ग्या [redacted] वर्ग्येण सवर्णाः तुल्यास्यप्रयत्नत्वात् ॥ रेफस्य रेफ एव सव
र्णः ॥ एवमूष्मणामपि ऊष्माण एव सवर्णाः ॥ ननु मे तुल्यास्यप्रयत्नत्वाभावात् शेषसहानां यथाक्रमं र
कारस्य ककारादिकाराः स्वरकारमते यद्यपि तुल्यास्यप्रयत्नास्तथापि न सवर्णाः ॥ नाज्झलाविति निषेधात् ॥
भाष्यकारमते तु प्रयत्नभेदादेवेति वक्ष्यते ॥ ॥ इहस्थानभेदाच्चासां सवर्णसंज्ञां विधातुं वार्त्तिकमारभ्य
ते ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिरिति ॥ होतृऌकारः होतॄकारः ॥ उभयोरन्तरमृऌकारांतमव्यदीर्घोन
संभव [redacted] तीति पारिशेषाद्दृकारः ॥ स्यादेतत् ॥ अकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र ऋति सऌ
वा वचनं ऌति ऌवा वचनमिति वक्ष्यति ॥ तस्मायमर्थः अकः सवर्णे ऋति परे पूर्वपरयोः स्थाने वा ऋ ऋ य
मादेशो भवति द्विमात्रो यः मध्ये द्वौ रेफौ तयोरेकामात्रा अभितोऽज्भक्तेरपरा ॥ ईषत्स्पृष्टश्चायं ॥ तत्र प्रयत्नभे
दादृकारोणाग्रहणादनवच्छिन्ना दीर्घसंज्ञा या अभावात् प्राप्नोत्यं विधीयते ॥ ऌति ऌवेति अयमपि द्विमात्र ईष

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

न्याद्दृश्यं मध्ये द्वौ लकारौ तयोरेकामात्रा ॥ अभितो ज्भक्तेः परा ॥ पूर्ववद्ग्रासो पंविधीयते तत्र वाक्यवनामि
ति वा शङ्कोशेषं समुच्चयार्थो भविष्यति वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थं विसमुच्चये इत्यभिधानात् ॥ तेनाप्राप्त
एव दीर्घो भविष्यति ननु किं सवर्णसंज्ञया नानुवृत्तिर्लृत्वे त्वत्र सवर्णे इत्यनुवर्त्तते न वा अत्र घेहो तल्लकारस्य
२४ न ॠ ऌवर्णयोः सवर्णसंज्ञाविधानं विना नेष्टसिद्धिः ॥ अत्र त्वेदं ष्णुकारो मध्ये ष्णु कार इत्यादावतिप्रसंग इति चे
त् ॥ न प्रथमवार्त्तिके ऋति ऌति पनी पक्ष ऋत इति पंचम्यंतपाठे नैव सर्वसामंजस्यात् ॥ सवर्णे इति च पूर्ववार्त्तिके
नुवर्त्तते तेन धात्वंशादित्यादौ नातिप्रसंगः द्वितीयवार्त्तिके तु सवर्णे इति निवृत्तं ऋतः इत्यनुवर्त्तते तस्माद्द्व ६५
: सवर्णे इत्यत्र अवश्यं कर्त्तव्ये न वचनद्वयेनैव सकलनिर्वाहाद् ऋकारऌकारयोः सवर्णविधिनितीहत्वं वा
र्त्तिकं व्यर्थमिति मैवं रहत्यमेकं वार्त्तिकमाश्रित्य पाणिवचनद्वयप्रत्याख्यानस्यैव न्याय्यत्वात् ॥ तथा
हि ॥ तद्वचनद्वयं कुर्वतापि रेफद्वयलकारद्वयगर्भयोर्लृ द्विधेयोरेवत्वेतावदेष्टव्यं तन्निर्वाहार्थं वर्ण
समाम्नाये तौ पठनीयौ अन्यथाहि विधानमात्रमनयोः स्यान्नलत्वकार्यं युतः ॥ ननु द्विधाने हि अवश्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि.कौ.
१०५
तिपरिभाषया ऋवर्ण इत्युपतिष्ठते ननु ईषत्स्पृष्टस्थानेत्वान्माभूत् प्लुतः। विवृतस्य तु ऌकारस्याच्
त्वेन प्लुतः सिद्ध एवेति चेन्न। सर्वो विवृतः प्लुतः सिद्धः ईषत्स्पृष्टौ तु ऌकारौ रेफद्वयलकारद्वयगर्भौ न सि
ध्यतः। अत एवाच्संज्ञामात्रेणापि न निस्तारः। ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तेस्तावन्मात्रेणानिर्वाहात् किं
तु ऋ ऌ सूत्रपाठ एव कर्त्तव्य इत्युक्तं। सति ऌवर्णस्य पाठे ताभ्यां त्रिमात्रयोरपि ग्रहणान्न प्लुतसंज्ञा
या सत्यां परे ईषत्स्पृष्टौ ऌकारौ भवतः। एवं स्थिते षाष्ठकं च नद्वयं मा क्ता। न द्विधे ययोरपि दीर्घतया
ऋकः सवर्णादित्यनेनैव सिद्धेः। ननु स्थानेऽन्तरतमपरिभाषया विवृतस्य स्थानिनो विवृतावेव दी
र्घौ स्यातां न त्वीषत्स्पृष्टाविति चेन्न। रेफद्वययुक्तस्य स्थानिनो रेफद्वययुक्त एवादेशः स्यादि
इत्यपि सिद्धं भवति। तथा च किं रेफद्वययुक्तत्वमादर्त्तव्यं किं वा विवृतत्वमित्यत्र विनिगमकाभा
वेन पर्यायेणोभयप्राप्तौ सिषाधयिषितस्य रूपद्वयस्य निर्वाहात्। ऌकारे विकल्पविधिहूकारान्तरतमो राम
विवृतदीर्घः कदाचिद्हूकारान्तरतमो ऌकारद्वयगर्भ ईषत्स्पृष्टः इति सकलेष्टसिद्धिः। तदेवं षाष्ठवच १०५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

नद्रूपं न कर्त्तव्यमिति स्थितं॥ ननु तदेवास्तु संज्ञाविधानं तु मास्त्विति चेन्न॥ वचनद्वयारंभे गौरवस्य
स्पष्टत्वात्॥ किंच॥ संज्ञाभावे अन्त्यकः उपसर्गादृति उरण्रपरहस्मादिषु अकारेणाल्काराग्रहणं
न स्यात्॥ न चैवं सिद्धान्तेपि तवल्कारस्याकारपरत्वप्रसंगः प्रत्याहारत्वस्य वक्ष्यमाणतया लपर
५४ त्वसिद्धेः॥ आदितो लृदितौ धातूनामनुबंधकार्येषु संकरकृन्न भवति॥ धातूपदेशेष्वगनुवं
धकारणामपानि॥ विविधिषामे क्वापि ऋगनुवादस्यासंभवात्॥ अग्रमथा हि सवर्णेनोदित एव
लृदित एव वा पठितो विधावपि ते न तद्रूपेणानुवदेत्॥ संप्रैसे कलृप्ते वैकृष्या अयपणा योगात् ना ५५
ज्झलौ॥ अज्झलौ मिथः सवर्णौ न स्तः॥ अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृका
रसकारयोश्चेति स्यात्तचतुष्टये पूर्वस्य चैतत्प्राप्तं सावर्ण्यमनेन निषिध्यते॥ तेन आनडुहं चर्मवै
पाशो मनस्यदत्वमस्येतिषे निहकारशकारयोर्लोपो न॥ अन्यथा हि दध्यत्र नेन दीर्घाणामिव
हकारशकारयोरपि ग्रहणं स्यात्॥ तथा दंडहस्तो दधिशीतं कुंतषेहू रसत्वासे सवर्णदीर्घः स्या

लं॰ कृं॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाको.
१०६
लि:३

मयात्मंर

त्वादृषिसांद्रमिन्यादौ यत्रादेशश्च स्यात् । इह च तु लोकस्यापि न सवर्णोस्तीति व्याक्यार्थो नियामः ।
संज्ञारंभवैयर्थ्यापत्तेः विहितप्रतिषिद्धत्वेन विकल्पे तुल्यावात्नु त्या स्यासवर्णविन्येवसूत्रयेत ॥ ना
ज्झचामज्झिहं सांहल्भिः सावर्ण्यं निषिध्यते ॥ नाज्झलावित्येव सूत्रे सवर्णसंदीर्घस्य ग्रहो ह्रस्व इति पू
र्वसवर्णादेशस्य च निर्देशात् ॥ नन्वृत्वे वाच्यमिति दृष्टो न तु ह्रस्वः ॥ तावतैव दृष्टसिद्धौ रात्विति ह्रस्वो दीर्घनि
देश एव ज्ञापको ऽस्तु । तेन हि अचामज्भिः सावर्ण्यं निषिद्धमिति ज्ञापिते परिशेषात् इत्येलोमेथोनि
षेध एव पर्यवस्यति । दृहोर्मीसवर्णा इति ज्ञापकाश्रयत्नु नाज्झलावित्येव कृतो न सूत्रितमिति ॥ तत्र ऋ५
॥ कर्तृवृद्धवृषिसांद्रमिन्याद्य सिध्यापत्तेः ॥ ऋकारऌकारयोरनेन तुल्यातनग्रहणं सूत्रातिरिक्ते पूर्वएवा ऋ४
ज्ञान्युक्तत्वात् ॥ अस्तु वा परेण तन्न थापि अजपेदेपा व्यक्तिर्गौरवमेव स्यादिति अत्र ग्रहणमप
नीयाणाग्रहणं क्रियतामिति शंकायां गर्भस्थावैरोवगनत्वात् ॥ शत्वं शेतु व्यक्तिलाघवे सत्यापि व
र्णोच्चारणे विशेषानाश्रीत्येवोक्तं एवस्तुतस्तु नाकृशलाभित्येव सूत्रयितुमुचितमस्मादेतत् ॥ शां गाम:
१०६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

शाभिरपि सावर्ण्यं निषिध्येत ॥ ते हि इकारादिभिर्गृहीतत्वादच्संज्ञकाः हल्रूपदेशाद्धल्संज्ञा ॥ न
चास्मादेव निषेधादिकारादयो न सवर्णा इति वाच्यं । तद्वाक्यार्थबोधात्प्राक्पदार्थोपस्थितेराव
श्यकतया तस्याम् अवस्थायामिकारादिभिः शकारादेरुपस्थापनस्य दुर्वारत्वात् ॥ तत्र स्वपरस्नानाः ॥
रामच्छब्दः ॥ यशस्सारमित्यादौ मृते मरीत्वस्य प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ तत्र श्लोके कत्वशात्त्रयं श्रूयेत ॥ इष्ट
नेनुद्दपां तथा च पूर्वपक्षवार्त्तिके ऋलृलोः प्रतिषेधे शकारप्रतिषेधो ऋलृत्वादिति ॥ अत्र शंका
रग्रहणां शरामुपलक्षणार्थं किंच अवर्णस्याष्टादशधा भिन्नस्य परस्परं सावर्ण्यं न स्यात् ततश्च दंडा
शमित्यादौ दीर्घो न स्यात् ॥ तथा हि हकारेण ग्रहणाद्धकारो हल् अस्तु पाठस्त्वाच् ॥ न चास्मिन्नेव सू
त्रे एतस्य प्रवृत्तिः ॥ येन ग्रहणक शास्त्रमसावर्ण्यं न प्रवर्त्तेतेति ॥ ॥ अत्र सिद्धांतं वार्त्तिककार एव
ह ॥ सिद्धमनच्त्वाद्वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति ॥ ॥ तत्र सूत्रप्रत्याख्याने नोक्तं प्रथमवार्त्तिके निषेधेनु ॥ त
थाहि शिक्षावाक्यं विवृतमूष्मणामिति योगो विभज्यते ॥ तत्र ईषदित्यनुवर्तते ॥ स्वराणां च [illegible] विवृ

त्यत्र १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्व २ त्प ३

सि·कौ·
१०७ तमित्यनुवर्त्तते॥ ईषदिति निवृत्तं॥ तथा च प्रयत्नभेदाद्ध्रस्वस्वरयोः सावर्ण्याभावे किं सूत्रेण॥ त
थात्वशास्त्रमनर्थकत्वादेव सिद्धमित्यर्थः॥ उपलक्षणं चैतत्॥ अकारस्याहल्त्वादित्यपि बोध्यं॥ सूत्रारं
भमप्युपेक्ष्येदं व[illegible]शेष्याः सूत्रमेवनारंभणीयमित्यर्थः॥ ईषदित्यस्याननुवृत्तिं समानप्रय
त्नतां च स्वीकृत्य सूत्रारंभपक्षे त्वाह॥ वाक्यापरिसमाप्तेर्वेति॥ अयमाशयः इह पूर्ववर्णानामु
पदेशः॥ तत इत्संज्ञा ततः आदिरन्त्येन सहेतेति प्रत्याहारसिद्धिः ततो नाज्झलाविति त्वेन तद्वाक्या
र्थबोधः ततोऽपवादविषयपरिहारेण सवर्णसंज्ञानिश्चये सति ग्रहणकशास्त्रप्रवृत्तिः॥ न त्वेत
त्सूत्रनिष्पत्तिसमये अन्यथा एतत्सूत्रे णौ च इकारशकारादीनां सावर्ण्यनिषेधादिकारेण शका
राग्रहणे सति अक्कुहलादिति हेतोरसिद्ध्या तदीयः पूर्वपक्षो असंभवदुक्तिक एव स्यात् अयपक्षा
र्थज्ञानस्य वाक्यार्थबोधहेतुतया एतद्वाक्यस्यापदार्थबोधकाले एतद्वाक्यार्थग्रहणाभावादिह
सूत्रे इकारेण शकारग्रहः स्यादेव ततः पूर्वसावर्ण्यनिषेधाग्रहादिति [illegible]तः सूत्रग्रहणकशा राम
१०७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDE

त्रमेवननिष्पन्नमित्यपिकथंनपर्यालोचयेः॥नन्वेवंतुल्यास्यप्रयत्नंनाज्झलावित्यादौअकःस
वर्णइतिदीर्घोपिनप्रवर्तेतेतिचेन्न॥सवर्णसंज्ञाघटकतरकालेप्रवर्त्तमानस्यदीर्घशास्त्रस्यदंडाढकाद
विवेहाप्यप्रतिबद्धप्रवृत्तिकत्वात॥उद्देश्यतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वाविशेषात्तन्नचसवर्णदीर्घविधाना
नप्रागेतत्संज्ञार्थबोधानुपपत्तिरितिवाच्यं॥पदार्थोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसंपत्तौसत्यांसाधुत्वबो
धकवाक्यार्थज्ञानविलंबेनशाब्दबोधेविलंबादर्शनात॥अन्यथाव्याकरणशास्त्रपरिशीलनविकला
नांघटादिशाब्दबोधोनस्यात॥तथाचवैयाकरणानामपिव्याकरणसूत्रघटकशब्देषुव्याकरणादेवसा
धुत्वबोधेतद्घटकालेचवाक्यार्थावगतौअन्योन्याश्रयचक्रकाणांदुर्वारत्वंदितिदिक्साधु
त्वज्ञानंतुनशाब्दबोधेहेतुः॥अस्तुवाअभियुक्तवाक्यत्वेनसाधुत्वानुमितिः॥ततःशाब्दबोधेज्ञातेत्वसा
तरेष्विवलक्षणवाक्यांतर्गतेष्वपिलक्षणाप्रवृत्तिरितिदिक्॥ ॥वस्तुतस्तुशर्करापरस्परंसावर्ण्यनिषेधे
सत्यपिनक्षतिः॥परस्त्वनादिषुहिरूपद्वयंसिद्धांतेपीष्यते॥शतानपराणीतिविग्रहेकर्तृकरणोक्तताबु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लमिति वक्तव्यवचनाद्वा सुप्सुपेति वा समासे कृते पारस्करादित्वात्सुटि सकारस्य श्चुत्वं ॥ ततो नश्चिवेति द्वि
र्वचनं ॥ ननु शाशोचीति अश्नोतीति वा द्वित्वनिषेधोऽस्त्विति चेन्न तत्र नाज्झलाविति निषेधादिकारेण शाकार
ग्रहणात् ॥ ततो झरो झरीति लोपविकल्पाद्द्विशकारं त्रिशकारं वा रूपमिति ॥ सावर्ण्यनिषेधेऽपि सिद्धत्वे
वेदं रूपद्वयं ॥ अनचि चेति द्वित्वस्यापि वैकल्पिकत्वात् ॥ तत्र द्वित्वस्य वैकल्पिकत्वं परोनुनासिके नुनासि
को वेत्यतो वेत्यनुवर्तनात्सर्वत्र शाकल्यस्येति पाक्षिकनिषेधाद्वा ॥ त्रो वस्य वैकल्पिकत्वं तु द्रष्टव्यं ॥ [illegible] न्यत
रस्यामित्यतो न्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरित्यवधेयं ॥ तस्मात्सावर्ण्यमस्तु मा वा पारश्वाताद् इति द्विशकारक
त्रिशकारकरूपयोरविशेषः ॥ पारश्वातादयस्तु येषां पारासं स्वाशातादिकारित्यमरः ॥ एवं रामच्छिन्धि शोभा सू४
रमित्यादावपि ॥ अत एव भाष्ये अपर आहेत्युपक्रम्य वार्तिकद्वयमपि एकदेश्युक्तत्वान्याख्यायत्र स्थव
ग्रहणमिकारादिभिः शकारादीनामितिवाक्यशेषाध्याहारेणाप्युक्ते ज्ञापितेत्याद्योपाशाद्द इति व्याख्या
तं ॥ तत्र अपर आहेत्यपरितोषोद्भावनं ॥ तद्बीजं तु अक्षरीत्या शकृ सावर्ण्यनिषेधानिषेधयोः फलावि राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

शेषेपि प्रागुक्तैरित्यादंडाञ्चामित्यादिनोन्निषेधेत्॥ तदर्थं च सूत्रप्रत्याख्यानस्यलाकापरिसमाप्तिन्यायसम
वाऽप्याश्रयणेऽप्यवश्यके शतेशाभिःसावर्ण्यभावाभ्युपगमो निर्मूल एवेति॥ स्यादेतत्॥ अगृहीतसव
र्णानामेव नाकूलाविति निषेध इति नावस्थितं॥ तथा च इकारादीनां शकारादिभिःसावर्ण्यनिषेधा
त्कुमारीशेत इत्यादौ सवर्णदीर्घः स्यादित्याशंक्य अचीत्यनुवृत्त्या समाहितं॥ एवं स्थिते मालामुरुत्यादौ
षत्वं स्यात्॥ हकारेणाकारग्रहणे सति गोरीत्विष्यादिवदितांश्चरत्वानपायात्॥ किंच॥ विश्वपाभि
रित्यत्र होढ इति ढत्वं स्यात्॥ वाग्गाशीरित्यत्र रुहो यो न्यतरस्यामिति आकारस्य ढकारः स्यात्॥ गास्रीधु
६४ मित्यत्र गाः धीध्रामिति पूर्व्वस्यादेशः स्यात्॥ दाक्षी हैत्यादौ दादेर्धातोर्घ इति घत्वं स्यात्॥ रामश्चायाती
त्यादौ हशिचेत्युत्वं स्यात्तदेवाप्यायांती त्यादौ हलि सर्वेषामिति नित्यो यलोपः स्यात्॥ चाकाशिते त्या
दौ यस्य हल इति यलोपः स्यात्॥ यपेनापिते त्यादौ कस्य विभाषेति लोपः स्यात्॥ भिवापे त्यादौ हलो य
मामिति यलोपश्च स्यादिति बहूपप्लवप्रसंगः॥ ॥ अत्रोच्यते॥ ॥ आकारेण हकारस्य सवर्णः॥ नते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५४

कारा२ उ४

शा·कौ·

१०९ प्याकार इति अइउण्सूत्रोक्ता णाभिसार्णिप्याभिन्नप्रयत्नत्वेन सवर्णोऽपि ग्रहणमपि भाष्यमते तिग्रहणा
दिति वार्त्तिकमते तु हकारयोरेकजातीयत्वाभावेन नापि प्रसंगः ॥ पचा ॥ आकारसहितो वृ आ वृ सव
र्ण्णग्रहणकलाविति सूत्रे आकारप्रश्लेषो व्याख्येयः ॥ तेन आकारस्य अवर्णत्व हल्भिः सह सावर्ण्यं नि
षिध्यते ॥ आकारप्रश्लेषे लिंगं तु कालसमयवेलासु तुमुन्नित्यादिनिर्देशाः अन्यथा अत्र आ अ आ अ इति हृदे
न सवर्णदीर्घत्वे नाकृत्वा विति सूत्रे दीर्घात्परः श्रुतोऽपि निर्दिष्ट इति व्याख्येयं तेन पिपासो इत्यादौ गुरो
रनृत इति सूत्रानाकारान्तस्य संनःसत्स्ववत्वं नेत्यवधेयं ॥ भाष्यमते तु कष्णतामीषद्विवृततामुपगम
नसावर्ण्यप्रसक्तिरेव नास्तीति सूत्रप्रत्याख्यानात्सकलमनाविलं ॥ ॥ इति श्रीशंकरकोलभट्टप्रथम
स्याध्यायस्य प्रथमे पादे चतुर्थमाह्निकं ॥ ॥ ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यं ॥ ॥ ईदूदेदन्तं द्विवचनं प्रगृह्यसंज्ञंस्या
त ॥ हरी एतौ ॥ विष्णू इमौ ॥ गंगे अमू ॥ तपरकरणमसंदेहार्थमिति वृत्तिकाराः ॥ अन्यथा हि प्रगादे
शो कृते इत्यस्याप्यनिर्दिष्टस्यापि संभाव्येत ॥ ततश्च अकुर्वहि इत्यादावतिप्रसंगः स्यादिति भावः ॥ अ राम

१०९

धेतु व्यक्तिः पदार्थो भेदकाश्च गुणाः इति पक्षमाश्रित्य गुणांतरयुक्तानां दीर्घाणां संग्रहार्थं तपरकरण
मित्युक्तम् ॥ स्वर्ण इति प्रथमनकारस्यैव फलमित्यवधेयं ॥ तावतैव ऊकारेपि सिद्धेः ॥ तात्पर इति
मास ३ चमी संपन्नत्स्यापि स्थितत्वात् एकारस्य तु अणत्वादेवाणुदित्सूत्रेण सवर्णग्राहकता सिद्धेः ॥ ईदू
तोः परमनणत्वादगुणांतरयुक्तसंग्रहाय युक्तो यत्नः ॥ तस्मादद्राघिमतेपि ऊदेतोस्तपरकरणमसं
देहार्थमेव ॥ गुणानामभेदकत्वे तु ईदित्यपि तपरत्वाभिप्रेत्य एकरूपं वृत्तिकृद्भिरुक्तं ॥ इह तपर इ
ति सूत्रे पंचमी समासो मा स्त्विन्यु अभिप्रेत्य ऊदितित्यत्र तपर एव वृ एकारो निर्दिष्टस्तथापि सुखबोधा
देनतं अससंदेहाय आपि क्रियमाणं तपरत्वं श्रुतं द्याव्रतये देवाविरायोन्मीलितं वस्तुः परं न हि न पश्य
नीति न्यायान श्रयायं रकारः न्मूठो रितिनिवदितिनिचेतः ॥ एवमपि एकारोगत्वानुक्तं अणत्वात
न्नवीदूतौ ॥ वाक्यापरिसमाप्तिन्यायेनानणत्वात्स्ताति परो [illegible] निर्देश इति चेन्न तत्र हि ह्रस्वप्लुति [illegible] णम
प्रसक्तिः ॥ दीर्घव्यक्तिरपि विशेषणीभूता विवक्षितेति चेत्कथं न हि प्लुतसंग्रहः ॥ नव प्लुतव्या

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDE
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

वृत्तिरिष्टैवेति वाच्यं ॥ अग्नी इतीत्यत्र अप्लुतवदुपस्थित इति सूत्रेण प्लुतत्वप्रयुक्तप्रकृतिभावो निषि-
द्धः प्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्य तस्यैष्यमाणत्वात् । अप्लुतवदित्यस्य तु देवदत्तेत्यादौ चरितार्थत्वादपूर्व्वा-
नं शंक्यं तेन चावषष्ठे वार्त्तिकं ॥ वचनं प्लुतकार्य्यप्रतिषेधार्थं प्लुतप्रतिषेधे हि प्रगृह्यप्लुतप्रतिषेधप्र-
संगोन्ये न विहितत्वादिति ॥ अत्राह भाष्यकारः ॥ यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमित्याश्रयणात् प्रगृह्य-
संज्ञां प्रति प्लुतो असिद्धः ॥ तथा च द्विमात्रत्वबुद्धेः प्रतिबन्धाभावात् सिद्धा संज्ञा ॥ कार्य्यकालपक्षे प्रगृ-
ह्यसंज्ञाया अप्यगत्या प्रगृह्यत्वेऽपि तदृशानयानां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेन अनुनासिकः प्रवर्त्तेतैवेति
स्यादेव दोषः ॥ एतेन अग्नी इतीत्यादौ प्रकृतिभावो विव्याख्यातः ॥ प्लुतप्रगृह्या अचीति सूत्रपक्षा-
त्वारसंधिं प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वेऽपि संज्ञां प्रत्यसिद्धत्वाभावात् ॥ यथोद्देशपक्षे एवेहाप्यीयतद्युक्त-
त्वात् ॥ वस्तुतस्तु अनुनासिकप्रवृत्तिभयेनैव हि यथोद्देशपक्षाश्रयणं ॥ प्रकृतिभावस्तु कार्य्यका- राम
लपक्षेऽपि सूपपादः ॥ न च प्रगृह्यः प्रकृत्येत्यनेन एकवाक्यतापन्नां संज्ञां प्रति प्लुतस्यासिद्धत्वात्तमा- ११०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

त्रस्य संज्ञा दुरुपपादेति वाच्यं॥ प्लुतस्यासिद्धत्वात् यांवीजाभावात्॥ परकृ प्लुतः प्रकृत्यान्येन तद्वत् संज्ञापक
मिति। तत्र प्लुतशब्देन तत्स्थानिनो ग्रहणात् सर्वसामञ्जस्यात्॥ न चैवं लघुत्वे दोष इति वाच्यं॥
श्रुतार्थापत्तिमूलकवाक्यान्तरकल्पनापेक्षया लघुत्वाभावात्॥ एवाभ्यर्हितत्वान् अस्तु वा विशेषापेक्ष
ज्ञापकं सिद्धः प्लुतः प्लुतत्वप्रयुक्ते प्रकृतिभाव इति न तु प्रगृह्यत्वप्रयुक्तोपि॥ तस्मात्कार्यकालपक्षमा
श्रित्य प्रकृतिभावस्यासमर्थं पितुं शाकलेपि अनुनासिकप्रवृत्तिवारणाय वैदेहयथोद्देशपक्षाश्रय
णामिति स्थितं॥ अत्र रदन्तः॥ यद्यपि संज्ञायामसिद्धः प्लुतस्तथाप्यनुनासिकपर्युदासे सिद्ध ए
ना ८ व॥ तेन अयस्मानेन संज्ञाच्छेदिमात्रस्यानसोनुनासिकविधौ स्थानी किंतु त्रिमात्रः न वस्थानिवद्भा
वान्नस्यापि प्रगृह्यत्वा अल्विधित्वात् किंच॥ अवश्यमसिद्धः प्लुतः स्वरसंधिविधित्वात् अयणीयं॥ दंडा
ढकमिति प्लुतस्यादीर्घतानिवृत्तिर्यायात्॥ अत एव तत्सूत्रोक्ता इति सुश्लोकेतीत्यत्र गुणोभव
न प्लुतमेव निवर्तयति न तु स्थानिनं॥ अन्यथा ह्यादेशरूपे प्लुतः श्रूयेत॥ तदिह यथोद्देशेपि संज्ञाप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रिमाणैकत्वापि वैशेषिकैः कथं वा ग्रंथेषु न पूर्वापरविरोध इति विपश्चितः प्रष्टव्या इति॥ अत्राहुः
पघपिद्धिमात्राद्विमात्रेणापहृतः तथापि पूर्वत्रासिद्धमिति शास्त्रासिद्धत्वबोधनात्रिमात्रे पिद्धि
मात्र एवापमिति बुद्ध्या प्रगृह्यसंज्ञा क्रियते॥ अत एव अप्लुतेनेत्यत्र प्लुते कृतेन तदुपजीवनेन नाभा
वे च कृते सुपि चेति दीर्घो मुशब्दे एवं दशब्दो यमिति बुध्या प्राप्नोति न त्वादिहाततं त्रापृन्याद्यात्र
यत्वेन नाभावे कर्त्तव्ये कृते च सति मुभावो नासिद्धत्वपृष्ठे व्याख्यातं॥ कृन्मेजन्त स्त्रैव संनिपा
तपरिभाषया समाहितं॥ [redacted] न त्विह द्विमात्रे कृते संज्ञास्या निवृत्तावेन त्रिमात्रे आनयामः॥ ये
नानव्विधावेति निषेधः शंकेत॥ न हि जनन प्रयत्नप्रयुक्ता प्रवृत्तिः शुक्तिं न गोचरयतीति युक्तं॥ एता
वानेव वर्णं विशेषः॥ रक्त अप्मो अनाहार्यः प्रवर्तकः॥ इह तु शास्त्रप्रामाण्यापादाहार्यो रोपापित
संज्ञा प्रवृत्तावप्रवृत्तौ च नियामक इति॥ नन्वेतल्लेपटैनैव स्फुटीकृतं॥ यत्राह॥ शास्त्रासिद्धत्वा
अयगात्वशुतवृत्तावसत्वां प्रगृह्यत्वे विधीयमाने द्विमात्रत्वबुद्धिः प्रवर्तते॥ तथा च व्रवस्यति॥ अ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

सिद्धत्ववनमुत्सर्गलक्षणाभावार्थमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थं चेति॥ यत्वनु कोऽसिद्ध इत्येतत्सूत्रस्थं
वार्त्तिकमिदं॥ उत्सृज्यते निवर्त्यते आदेशेनेत्युत्सर्गः स्थानी॥ मल्लक्षणं [redacted] निमित्तं यस्य कार्य
स्यानुगादेः तस्य प्रवृत्त्यर्थमित्यर्थः॥ तथा च ऐकरूप्यार्थं सर्वत्र शास्त्रासिद्धत्वमेवेति भावः॥ एतेन
यस्मान्नेन संज्ञाकृतान्नसोऽनुनासिकविधौ स्थानीतिप्रत्यमदूषणमुद्धृतं॥ यदपि दृष्ठकं सुस्रोके
नीत्यादेः आदेशस्तुतः स्थपेनेति॥ तदपि न॥ उकारीत्यान्तत्वात्प्यादेशेन स्तुतस्यैव निवृत्तेः॥ स्तुतोऽप्रयाप
द्धिपन इति बुद्धिः परं तस्यानास्तीत्यन्यदेतत्॥ यत्तु षष्ठे भाष्यकारैरवसति सिद्धः स्तुतः स्वरसंधिष्विति॥
तन्नुरहानुनासिकयत्नुदासानुरोधायेयोऽदृष्टाप तत्र वा अपवाणि यस्तिस्थिते स्वरसंधिसामान्यापे
क्षेत्याय का अपरोपिन दोष इत्याशयेन नतु सामान्यापेक्षतायामेव किं त्विदानीत्रेह्नैवीज्ञमप्त्लीतिरि
क॥ ॥ ननु उसाहरणोऽपुई ईदादिकमेव द्धित्ववनं ननु तदनमितिचेन्न॥ अपदेशाव प्लावेन तदेतत्वात्
ननु ई दूहेदं तं द्वित्ववनां तामित्येवकथं न व्याख्यातं॥ एवं हि सति अपदेशाव प्लावो नाश्रयणीयः स्यादिति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५७

श·कौ
११२

नं३ चप्रत्य१

चेन्न॥ कुमार्यै आगारं कुमार्यागारं वध्वै आगारं वध्वागारमित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन द्विवचनांतेऽतिव्याप्तेः॥ संज्ञा-
विधौ प्रत्ययग्रहणे तदंतग्रहणं नास्तीति सुप्तिङंतं पदमित्यत्र तदंतग्रहणं ज्ञापितत्वाच्च॥ एतेन ईदूदेतं च
द्विवचनं तदंतं प्रगृह्यं कुमार्यागारादौ न सकारांतं द्विवचनं त्वीदाद्यंतमिति परास्तं॥ संज्ञाविधौ प्रत्य-
यग्रहणे तदंतग्रहणं नास्ति॥ ननु अस्मिन्पक्षे दूषणांतरमुक्तं॥ अमुके अमुके समपद्येतां अमुकेऽस्तां च
द्वे इत्यत्र शकृन्नंतरं स्यादनित्यं लुकं वा विज्ञाय परत्वाच्छीभावे कृते तेन स्यालुकि प्रत्ययलक्षणेनामुकी इत्य-
स्य प्रगृह्यता स्यादिति तन्न॥ अंतरंगानपि विधीन्बहिरंगोपि लुग्बाधत इति परिभाषया अकारस्यैव लो-
पात्॥ तस्य च ईदौ प्राप्तत्वविरहात्॥ अस्तु तर्हि ईदादि विशेष्यं॥ तथा च द्विवचनसंज्ञं ईदादि प्रगृह्यमित्य-
र्थ इति चेन्न गौरी गौरी इत्यादेः सिद्धावपि वृक्षौ पते इत्याद्यसिद्धेः द्विवचनावयवो य एकारो न तु द्विवचनं किं-
च प्रगृह्यमित्यस्य समासान्निहितत्वाद्द्विवचनमेव संज्ञि न तु ईदादि॥ विप्रकृष्टत्वात्तत स्याद्य व्याख्यानं तत्से
वमनोरमं॥ ॥ अवराङ्गिकाराः॥ मणीवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्य इति पठित्वा मणीवरोदसीवदंपती

लया ४

शम:
११२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

त्वधिकृत्य ३ मपि २ हृदम्भा १

वर्जं पतीयेत्युदाहृतः॥ पुनिन्नयानुक्तत्वा दप्रमाणमिदमिति केयर दयः॥ एकं च वरद्भिः समानन्या
पतया अमेषाँ पुनिन्नयानुक्तानां द्युक्तिकन्या नोक्तानां तुरीयस्योहिः॥ शां स्मितु हि गुहि प्योका॥ क्रमे
केछं दर्सि॥ भाषायां च॥ अंगगात्रकंठेभ्यः स्त्रियते॥ इत्यादीनामनादन्तं व्यतोक्ता॥ मणीवोष्टस्पलं वे
नेद्दतितुइवार्थकेन वाशब्देन निर्वासमित्याहुः॥ न्यासकारस्तु संबुद्धौ शाकल्यस्येनाविति शाकल्य
ग्रहणात्स्यासिंहावलोकनन्यायेनेहसंबध्यते विभाषा अयणात्वे दंतस्यानइत्याहुः केचित्तु इ
वार्थे यवशब्दः प्रयुक्तोपी मोभीमसेनइतिवत्॥ कादंबरयां दृशितदत्यानिवर्प जानि इत्यादि वस्त्रेत्याहुः॥ कृ ५
धा ३ वक्ति वक्तृवद्वाय थानेपवे वंसाम्प्रत्यमराशं यो वे वेति पाठमाश्रित्य शावं वं व पपुर्यं शा इति कालिदासप्र
योगस्यात्मा स्योन्तमपिहलहरणान्सं वं सस्त्या॥ पुनः श्वापमेव पाठः॥ प्रातिपदिकग्रहणेमेनत्छिन्नस्यवतेलनु
गुणान्नान॥ एतेनस्सुदोत्पलाभ्यामपि दंपतीवतद्भिलोचनाभ्यां कुचकुम्भलाशपानिपत्याविंहहरिकण्ठ
लाविलोमणीवन्नी लोनालोपि रेजनुरिति श्रीहर्षप्रयोगोपिगतार्थः॥ ॥ अदसोमात्॥ ॥ अस्मात्पर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(आश्रयणादित्यर्थः)

पा·कौ· ११३

विदूतोऽग्रग्रहणान्तः॥ आमीद्देशानःशपक्रस्यावमुच्यासातेनव अप्रत्ययदाहरणं पूर्वसूत्रेणागतार्थमि
तिवाच्यं तस्मिन्कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वात्। अदसो मादिति सूत्रं प्रति तु नासिद्धत्वं॥ आरंभसामर्थ्या
ततयावबाधितकं॥ आश्रयात्सिद्धत्वं च यथा रोहल्ये इति॥ पुं[...]द्विवचनमेव चहोदाहरणां स्त्रीनपुंस
कयोर्द्विवचनेन तु मुत्वस्यासिद्धत्वेप्येकादेशान्नत्वात्पूर्वं सोवसिद्धासंज्ञा॥ ततश्च प्रकृतिभावोनुनासि
कपर्युदासश्चासिद्ध एवेत्यवधेयं यत्तु हारदत्तेनोक्तं॥ अणोऽप्रगृह्यस्येत्यत्रोपस्थितेन पूर्वसूत्रेणासंब
धांकिमणामाणामुत्वस्यासिद्धत्वाल्लिंगत्रयेपि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासः पूर्वत्रोवसिद्धः॥ एत
त्सूत्रारंभस्त्वद्विवचनार्थः पुंसि द्विवचने प्रकृतिभावार्थश्चेति॥ तन्न चिन्त्यं। श्रुतसंग्रहानुरोधेन पू
र्वसूत्रे यथोद्देशपक्षस्यैवस्थापितत्वात्तस्मात्पुंसि द्विवचनेनुनासिकपर्युदासोप्येतत्सूत्रस्य फलं न
तु प्रकृतिभावमात्रमित्यवधेयं अप्यापि कथं हरदत्तोक्तिः समर्थयितव्येत्याग्रहश्चेद्दीर्घ्यं संभ
वनीया॥ पूर्वसूत्रे कार्यकालपक्ष एवास्तु न चैवं तु तस्यानुनासिकपर्युदासो न स्यादिति वाच्यं॥ राम

११३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

ईईं तकुरु न इति दीर्घात्पराभागे कृतस्यापि पूर्वत्रासिद्धनिर्देशात्॥ एकारस्य स्वराह्यादेवस्तुतेग्र
ह्णाति॥ न च तादृप्यपरस्तपरइति तत्कालग्रहणापत्तिः॥ अत्र होर्दीर्घ इति वह्वकार एवायमित्याश
यात्॥ पुनःकैतत्॥ यथोद्देशपक्षे सुतात्प्रागेव संज्ञाप्रवृत्तौ सत्यां ततः सुते कृते तमेव हि माइत्वेन
पश्यंत्या अपि संज्ञायाः पुनः प्रवृत्तौ बीजाभावात्॥ नाप्यवस्थामुभावात प्रागभावः॥ ततो मुल्ल
निमित्तकेनाभावमाश्रित्य मुभावे दृश्यत्वाभावमिति बुध्या प्राप्नुवन्दीर्घः प्रतिविधीयते इत्युचितं न
ह्यसौ सुतात्प्राक् प्रागस्य संज्ञावत्सुभावात्प्रागेव प्रवृत्तः॥ येन पुनर्न प्रवर्त्तेत॥ एतेन पूर्वसूत्रस्थ ह
ऽदन्तत्वयोः पुत्त्रीवित इति यावत्स्वार्थसाधुभाषाकैयटयोस्त्वयं भावः सुतात्प्राक् प्रागस्यापि प्रगृह्य
संज्ञा फलाभावान्न क्रियते। न च सुते नुनासिकपर इति नैव फलमस्तीति वाच्यम्॥ संज्ञायास्तु प्रव
र्त्तनावयित प्राभात। प्रगृह्यप्रयुक्तप्रकृतिभावस्यैव विधिस्वत्वात्फलत्वोच्चित्याश्चेति सुधीकेती
त्यादावपान्तरंगत्वात्सुतः अन्तरंगं वक्ष्यति न्यायात्॥ प्रकृतमनुसरामः॥ नन्वारभ्यमाणोप्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्मिन्सूत्रे पूर्वसूत्रेणैकरूप्यार्थं यथोद्देशपक्षएवाश्रयणीयः॥ तथा च हल्त्वस्योत्वं प्रतीवप्रगृह्यसं
ज्ञाप्रत्येवमुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वं स्यात्तेनत्वयादीनप्रत्यापितत्वामी। आमते इत्यत्र आयादेशप्रसंगः
॥ अमूश्रासाते इतिप्रुत्स्यावादेशः अमी अत्रेत्येऽऽ:प्रदानादतीत्येकादेशप्रसंगश्च॥ नवसंज्ञां प्रत्ये
वसिद्धत्वेवचनानर्थक्यं स्यादिति वाच्यं अनुनासिकपर्युदासेनचारितार्थत्वात्॥ अत्रोच्यते॥ यद्यनु
नासिकपर्युदासमात्रप्रयोजनं स्यात्तर्हि संज्ञासूत्रं न प्रणयेत्। अणोप्रगृह्यस्यानुनासिकः अदसो
नेत्येवसूत्रयेत् अमीअमुकेअमुकाप्यामित्यादौतु सिद्धत्वेपि न भवत्येवानुनासिकः॥ अनणन्त्वा
दनवसानत्वाच्च अतस्तत्र [redacted] माहूहगामीहूइ ग्रहणं वानकर्तव्यं नेवं हे अमुकेइत्यत्रापि निषे
धापत्तिः त्यदादीनां संबोधनविभक्तिविरहस्यौत्सर्गिकत्वात्॥ अतः संज्ञां प्रत्यसामर्थ्यादाकृतिभा
वार्थत्वमप्यस्याविज्ञायते। तेन हल्ङ्याब्भ्यः अपादिविरहोपि सिध्यति। प्रकृतिभावस्याप्यवादरूपतया उप
संजातनिमित्तोप्युत्सर्गोपजनिष्यमाणनिमित्तेनाप्यपवादेन बाध्यत इति परिभाषा वनाराजसूयनु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

संज्ञारंभसामर्थ्याद्यादीनसंज्ञांच प्रति मुत्वमीत्वयोः सिद्धत्वज्ञापनाद्यादीनवाधित्वापनत्वान्मुत्व
मीत्वे इति॥ तन्न॥ अयादेशभावस्य ज्ञापने लाघवात्॥ अर्थापत्ते र्हि साक्षादुपदेशकविषयता श्रौत
र्णकीर्तिं च॥ मुत्वमीत्वयोरेकपदाश्रयत्वेन बहीरंगत्वस्यांतरंगं बहीरंगस्ताग्योपात॥ तत्कथं विप्र
तिषेधोपन्यासः॥ नाजानंतर्ये इति निषेधफलम् असिद्धं बहिरंगमित्यस्याएव ननूदाहृतपरिभाषायाः प्र
घणासिद्धं बहिरंगमंतरंगे इत्यनयैव गतार्थत्वादंतरंगं बलवदिति पृथक्परिभाषा न कर्त्तव्येति वि
प्रतिषेधे परमिति सूत्रे भाष्यकृद्वक्ष्यति॥ तथापि अभ्युच्चयमात्रं तत्॥ सापवादनिरपवादयोरपवादे फ
लविशेषात् त्रचः इहेत्यत्र हि समस्यैकवचनेन सह गुणो न तरंगः॥ सवर्णदीर्घत्वं तु बहिरंगं॥ नचेहा
सिद्धपरिभाषया गुणो लभ्यते॥ नाजानंतर्ये इति निषेधात् अत एवाचः परस्मिन्निति सूत्रे भाष्यकृद्व
क्ष्यति आरभ्यमाणेनित्यो सौ परश्चासौ व्यवस्थया गुणपदेऽस्य भवो नास्ति बहिरंगे न तासिध्यतीति एतच्चान
त्रैव स्फुटीकरिष्यते अत एव चोक्तं वार्त्तिककृता॥ शब्दः न स्थानिरंग लक्षणात्वादिति॥ षियनि अर्द्धं वदि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

आ.कौ
११५

स्यादिचतश्रोराहृतं॥ज्ञापकंचात्र ओमाङोश्चेत्याङ्ग्रहणंतद्धि [स्व२] द्वाभ्याङुङन्यत्रपरत्वपिसवर्णादी
र्घंबाधित्वाधातूपसर्गयोःकार्यमंतरंगमितिस्यंतरंगत्वाद्गुणेकृतेवृद्धिप्राप्तौसत्यांपररूपंयथास्यादि
तिक्रियते॥एतच्चसूत्रप्रत्याख्यानपरेणैतिसूत्रेभाष्येस्पष्टं॥कथंतर्हिवार्त्तिककृतोक्तंविप्रतिषेधादिति॥
सत्यं।अतएवापरितोषाद्भाष्यकारेणात्रयथैवेतिपक्षांतरमाश्रितमितिदिक्॥ ॥मात्कि॥ अनु
केत्र।नन्विहसूत्रेईद्गतावेवानुवर्त्तितोनत्वेकारः॥सत्यं॥सतिमाङ्ग्रहणएकारेणानुवर्त्तते।अदसो
मात्परस्यतस्यासंभवात्॥अन्यथात्वनुवर्तेत॥एकदेशानुवृत्तिस्तुदुष्टैव॥तस्मादेकारानुवृत्तिता द्रू५
त्पर्यग्रहफलकंमाङ्ग्रहणमितिस्थितं॥नन्वेवंचित्यांईद्वृतौसंप्रत्ययोर्ग्रहौ अदसः॥एतद्धिवचनंत्वनुव
र्तितोनसूत्रितं।एवंहिपूर्वसूत्रस्थमी[illegible]हणंश्रुतसूत्रेमाङ्ग्रहणंचनकर्त्तव्यमितिमहल्लाघवं।एकदेशा
नुवृत्तिश्चनाश्रयणीयाभवतीति॥ ॥शे॥ ॥अयंप्रगृह्यःस्यात्।अस्मेइत्यादयस्त्वतोचतुर्थीबहुवचनस्य
स्थानेसुपांसुलुगितिसूत्रेणशेआदेशः॥शित्वात्सर्वादेशत्वाच्छेलोपः॥नयुष्मेवाजबंधवः॥युष्मास्वि राम ११५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

त्यर्थः। अत्र पदपाठकाले गुण्वे इति इत्युदाहरणं बोध्यं। संहितायां तु अभ्यस्तत्वाभावेन सत्यसति वा प्रगृह्यत्वे
विशेषाभावात्॥ एवं लौ रायः कुटुम्बस्ते इत्यादीनामपि पदपाठकाले उदाहरणत्वं बोध्यं॥ लक्षणाप्र
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणं॥ तेनेह न काशेकुशेवंशे हरिशे। बभ्रुशे हरिवभ्रुश्चाभ्यां लोमादि
त्वाच्छः प्रत्ययः॥ ततः सप्तम्येकवचनं॥ ॥निपात एकाजनाङ्॥ ॥एकोऽज्निपात आङ्भिन्नः प्रगृह्यः स्या
त्॥ अ निषेधाधिक्षेपयोः अ अपेहि। इ विस्मये इ इन्द्रः। उ जुगुप्सासंतापानन्वयोः प्रकर्षे उ उमेशः। एकाजिति
कर्मधारयः। वर्तिपदार्थप्राधान्येनांतरंगत्वात् व्याहृतिमजहल्लक्षणया निर्देशाच्च॥ तेनेह न॥ प्रेदं ब्रह्म प्रेन्द्रं येषा
वियाप्रेद्धुरित्यादि॥ स्यादेतत् यद्यपि कर्मधारये एकग्रहणं व्यर्थं॥ निपातो योऽच् इत्येतावतैवापि मतसि
द्धेः॥ न च विपरीतविशेषणविशेष्यभावेन अजंतो यो निपात इत्यर्थः स्यादिति शेषणेनानंतर्यं तदंतविधिरिति वाच्यम् आत
पा सति व्यावर्त्याभावेन विशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। न च हलंतव्यावर्त्यं तस्य संज्ञायां सत्यामपि बाधकाभावात्।
न च पुरोस्तीत्यादौ हलंतस्य संज्ञायां सत्यां प्रकृतिभावाद्रोरुत्वं न स्यादिति वाच्यं प्रगृह्यसंज्ञां प्रति रुत्वस्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सिद्धत्वाद्दोषाभावात् न च सांतस्य कृताप्रगृह्यसंज्ञा एकदेशविकृतस्यानन्यतयात्रेर्यत्तस्यापिस्यादेवेतिप्र
कृतिभावप्रसंगस्तदवस्थ इति वाच्यं॥ प्रगृह्यतांप्रतीव प्रकृतिभावं प्रत्यपि ऋत्वस्यासिद्धत्वात् सकारांतस्यानु
न किंचिदपि सिद्धकांडस्थं प्राप्नोति यत् प्रकृतिभावेन व्यावर्त्येत॥ तस्माद्वा निपातस्य विशेषणे अज्ग्रह
णं व्यर्थमेव स्यादिति सुष्ठूक्तं॥ ननु अजंतस्यैव पर्युदस्यात् अज्मात्रस्य मा भूदित्येवमर्थं विशेषणं किं न स्यादि
ति चेन्न॥ व्यपदेशिवद्भावेन तस्याप्यजंतत्वानपायात्॥ विशेषणसामर्थ्याद्व्यपदेशिवद्भावो न प्रवर्तत इ
ति चेन्न॥ तदंतविधिपरित्यागेनापि तस्यार्थवत्त्वस्य सुवचत्वात्॥ तथापि अन्यतरपरित्यागे आवश्यके
विनिगमकं किमिति चेत्॥ अनाङ्ग्रहणमेवेत्यवेहि॥ तद्धि व्यपदेशिवद्भावमात्रबाधे व्यर्थं स्यात्॥ त
स्माद्वो विशेषणत्वेपि अनाङ्ग्रहणज्ञापकात्तदंतविधिर्न। अचो विशेष्यत्वे तु नैतदंतविधि सु ३
रिति उभयथाप्येकग्रहणं व्यर्थमेवेति स्थितं॥ ननु अच्समुदायनिवृत्त्यर्थमेकग्रहणं स्यात् नतु पूर्वयो
रिति॥ मैवं॥ अजित्येकत्वस्य विवक्षितत्वेन समुदायनिरासस्य संभवात्॥ अतएव भाष्यकारः अच्समुदाय राम
त्ममेकम्। अइउ आ एहीति समुदायस्यैव संज्ञा स्यात् नावयवानां। एकाऽन्तर्वचनं त्वायादिति चेत्तस्य ११६
स्यैव प्रकृतिभा २४

ग्रहणार्थं कानितासार्थमेकग्रहणं कुर्वन् ज्ञापयति वर्णग्रहणेषु व्यक्तिसंख्यानं विवक्षितं किंतु जाति
रेव निर्दिश्यत इति॥ तेनेदं भे हल्ग्रहणस्य जातिवाचकात्वात्सिद्धमिति वार्त्तिककृता वक्ष्यमाणं स्व
नेनोवक्तापितं भवति। इदं भेः सिद्धमित्यन्वयः॥ अत्र हेतुः हल्ग्रहणस्य जातिवाचकत्वादिति। तेनेदं भेः
सनि कृते सनीवंतेति विकल्पादिड्भावे दंभ्स्वेति इरीतोः कृतयोरत्र लोपो र्धीस सेत्यर्धीस लोपे हलं
ताश्चेति सनः कित्वान्नलोपे भष्भावे च कृते धिप्सति धीप्सतीति रूपद्वयं सिध्यति॥ हल्ग्रहणस्या
क्तिपरत्वेन तु योत्रेकः समीपो हल् नकारः न तु ततः परः सन्॥ यस्मात्त्व परः सन् भकारात्तन्नास्याविकः
सर्पिपद्दति किल्लं नस्यात् तत्रथा तेहूहिंसायां तु सादेः सन् ऊदित्वाद्विकल्पितत्वेट्पक्षे हिषति तितिक्षतीति न
स्यादिति दिक्॥ ॥ स्यादेतत्॥ ॥ अड्डुअपेहीत्यत्र एकान्हिर्वचनन्यायोपन्यासो न युक्तः समुदा
यसंज्ञया अवयवानामनुग्रहात्॥ अत एव हि निर्णया त्रिर्णयादित्यादौ बहूनां सन्निपाते द्वयोरपि संज्ञा
स्वीकृता॥ नापि निपातसमुदायस्य निपातग्रहणेन ग्रहणं॥ एकैकस्मिन्निपाते संज्ञाविधानसंभवात्॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

६२

वस्तुतस्तु अपृक्तसंज्ञायामेकग्रहणमनुकार्थं ज्ञापकमित्याश्रित्य प्रकृतसूत्रे एकग्रहणस्य परित्याग एव ज्यायान् २

शा॰कौ॰ सत्वं॥ एकाच्समुदायग्रहणार्थं कामामंतुस्यादेवानन्निरासार्थं च क्रियमाणमेकग्रहणं ज्ञाप-
११७ कमर्थं ज्ञापयति॥ निपात इति किं चकारात्र॥ तथा अततेर्डः अः। हे अ अ आगच्छेत्यपि प्रत्युदाहर-
णं आ३ं ना३ऊ ऐ व्यवस्थामाह भाष्यकारः॥ ईषदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः॥ एतमातं ङि-
एएयो४ तं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङिदिति॥ इह एतच्छब्देन पूर्वमनिर्दिष्टत्वादेतमित्यस्य एनादेशो न कृत इति
केचित्। तन्न। अन्वादेशश्च कथितानुकथनमात्रं न तु इदमेव कथितस्येदमा अनुकथनमिति
भाष्यकृताव्यपारण्यात्॥ तस्माद्यत्र किंचिद्विधाय वाक्यान्तरेणान्यदुपादीयते सोऽन्वादेशः॥ इह तु ई- दिश्य ५
षदर्थादयो वर्ण्यन्त इति ते इति न विधेयाः किंतु परिचायकतामात्रेणोपात्ताः॥ अतो न एनादेशः॥ एते-
न नकेपि रूपत्वमेव न दिमं तथे ग्रहं प्रापयेत्यपि व्याप्तं। भीरुत्वस्य विधेयत्वाविवक्षणात्॥ सिद्धेस्मि-
वहेतुत्वेनानुवादित्वादिति दिक्॥ ईषदर्थे॥ आ उष्णं॰ ओष्णं॥ आङि॰ ईषदर्थे इति कृणानीति स्वेवान्तिक-
कृताङ्॰ ध्ववहूतः॥ क्रियायोगे॥ आ इतः एतः॥ आ दिवु ... हिङ्॰ त्याठितः॥ मर्यादाभिविधौ च राम
११७

दा२ श्या३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

आहिछत्रात्र
छूर

तिसमाहारद्वंद्वे ॥ आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ मर्यादयासहिते अभिविधावितिमध्यम
पदलोपीवासमासः ॥ मर्यादायां आ उदकांतात् ओदकांतात् अभिविधौ आ अहिछत्रात् विनाते
नेतिमर्यादा । सहतेनेत्यभिविधिः । आङ् मर्यादाभिविध्योरितिवाङ् निर्द्दिष्टः ॥ पूर्वप्रक्रांतस्यवा
क्यार्थस्यान्यथात्वद्योतनाय आकारः प्रयुज्यते आ एवं नु मन्यसे नैवं पूर्वममंस्थाः संप्रत्येवं मन्य
सइत्यर्थः ॥ वाक्यारंभस्तवनाय आकारस्मरे तथा स्मृतेः स्तवक आकारः प्रयुज्यते । ततः स्मृतोर्थो
निर्दिश्यते । आ एवं किल तदिति । अत्र च वाक्यस्मरणयोरङितित्यत्रैव तात्पर्यं अतो वाक्यस्मरणा
भ्यामन्यत्रईषदर्थादयभावेपिङित्वं बोध्यं तेन आमेन्यसाज्ञसो यदष्प [redacted] आ [redacted] अपोहरणानेत्यत्रसमस्यर्थमेते
रण्याकारस्याङित्वेन आङोनुनासिकश्छंदसि इति प्रवर्त्ततइति षष्ठहारिन्नादयः पुनःवै ततोङिदङितो
न्यतरत्स्वरणमात्रेणार्थाद्भयविवेकलाभेतपिलाघवादङित्वस्वरणोतात्पर्यमाश्रित्यभाग्यं नर

श्र२ गा१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

६२

श॰कौ

११८ स्याद्वद्युत्पात्तुवादर्थेपन्नात्॥ ॥ओत्॥ ॥ओदंतो निपातः प्रगृह्यसंज्ञः स्यात् अहो इति उताहो इति। निपात
इति किं॥ दैवोसि। वषट्ते विसृवास स्थायापवापाहि। विसृयापूर्वयन्तुगावित्यपमाद्धेत्यतदेवनिपातग्रहण
स्यव्यावर्त्यमिति। तत्रागृह्यसंज्ञायां सत्यामपि तस्याभावात्तेनैवं प्रकृतिभावापत्तिः॥ प्रकृतिभावं बोध थि३
हंताधिकारात्तेनवापंपदांतोभवत्येवेतिध्वमितबं। अनुकार्यानुकारणयोरभेदविवक्षया अर्थवत्वा
भावेनाप्रातिपदिकत्वाद्धि भक्तेरनुत्पन्नावेव एतद्रूपाभ्युपगमात्तं अन्यथा विभक्तिश्रवणापत्तेः॥ नैव
वमपदस्यप्रयोगासंगतिरितिवाच्यं अपदंनप्रयुंजीतेत्युक्तौवस्यअपरिनिष्ठितं नप्रयुंजीतेत्येवंपाला
नतस्यचसमिदाहिविषयकत्वाद्धिधिशास्त्रमूलकत्वात् इहतु रीत्यासुविभक्तेरपशाप्यागोइतिस्व
तेपस्यैवपरिनिष्ठितत्वात्तन्नएवंहलोपः शाकल्यस्येत्यपिनप्रवर्ततेकथंतर्हिपूर्वसूत्रेशेषेर्थवद्ग्रहणा
दितिवार्तिकेएद्पदांतादितिपूर्वरूपंकृतं इतिचेत्तत्रानुकार्यानुकरणयोर्भेदविवक्षितत्वाविभक्तिं च
कृत्वाशेषुअर्थवान्नशेर्यवानितिसमासेनसुपोलुकंकृत्वाव्याख्यानात्॥ एतेनउताहोरस्त्रेसंबुद्धावि रामना

११८

तिकिं । गवित्ययमाहेत्युदाहरंतो हन्तिकाराद्यपि प्रत्युदाहार्याः । तस्मादिह देवोसीत्यादिकमेव प्रत्युदाहर्त्त
णां वोधं न चाव्ययः पदांतादित्यामेसामर्थ्यादेव न सिद्धिः । हरेव गछेत्यादौ चरितार्थत्वात् न च एङ्ग्रहण
सामर्थ्यात्स्फिरः सोश्चत्तुन्नार्थत्वात् । उत्तरसूत्रे तु संबुद्धिग्रहणाभावे आहो इतीत्यादावपि पर्वत्वादिकल्पा ८३
पत्तिः । पूर्वसूत्रस्य अहो ईशा इत्यादौ उत्तरस्य तु विष्णो इतीत्यादौ लब्धावकाशतया विप्रतिषेधसंभवा
त् । न चेह ओदंतस्य कार्यितया उत्तरत्र तु विशेष्यासन्निधानेन तदंतविधिविरहादोकारमात्रस्य का
र्यितया भिन्नविषयकत्वे कथं विप्रतिषेध इति वाच्यं । अपूर्णामित्यादौ प्रकृतिप्रत्ययावयवयोनु भव
टोरिवेहापि फलविरोधेन विषयभेदेपि विप्रतिषेधसंभवात् ॥ अथाधिकारपक्षे उत्तरसूत्रे प्लाका
रांतस्य संज्ञित्वाद्वतस्मात्सूत्रद्वयेपि गवित्ययमाहेति प्रत्युदाहरणं नेति स्थितं प्रकृतिभावे पदांतग्र
हणं न सवर्ण्यात इत्यादौ शयेन तु हलि नियंथा योन्यः । अस्मिंश्च पक्षे मंकृत्वत्तुनिन्यायेन इको सवर्णे इत्यत्र
पदांतग्रहणं संबंधनीयमेव ॥ अन्यथा गोर्यो गोर्यस्यात्यादावतिप्रसंगोरितिदिक् ॥ ॥ स्यादेतत् ॥

३ शद्वाधिकारपक्षे पिइकोहइस्तत्र सनाक्षिप्त स्वधातोरिका विशेषणं वदिहापि संबुध्याक्षिप्ता याः प्रकृते २
३ रोकारेण विशेषणेन तदंतविधिसम्भवान्ये ३४=

लुतश्चटयो
इत्यत्रत्ये ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

॥ निपातसमुदाया एते ॥ आहउ ॥ आहो ॥ उतउ ॥ उतो इत्यादिरितिनं अ आदिवद्भावान्निपात एकाजि
न्नेनैव सिद्धा संज्ञा। नचैवमाहो इती त्यादिषु ऊँ इत्यस्य प्रसंगः निरनुबंधको यमुकारः॥ नतु उ॰ अ२
इति समाध्मानात्। अत एव उञः इति सूत्रे ञकारोच्चारणमपि सार्थकं अत एव च ऊँ इत्यत्र मा
ध्वकृतो क्तं द्वावुकाराविमौ। एको ननुबंधकः॥ अपरः सानुबंधक इति नचैवमपि आउ ओ इत्य
प्रनिप्र [illegible] त्र आङः नाञो रेकादेशस्य अनाङिति षेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवायेदीर्घनिवाच्यम्। अनाङित्यस्य पर्यु
दासार्थं यत्नेन आङः नाञो नेकादेशस्य आदिवद्भावादनाङ्ग्रहणेन ग्रहणात्। प्रसज्यप्रतिषे
धे हि असमर्थसमासो गाकाभेदश्च स्यात्॥ भाष्ये पि प्रतिषिद्धार्थमेतदित्युक्तिरभ्युच्चयमात्रं के
यमन्यथा अनुपदमेव अर्धो भवदित्येति प्रसंगमाशंक्य प्रतिपदोक्तस्यैव ओकारस्य ग्रहणमि
ति समादधीत। तस्मादिदं सूत्रं विनापि सर्वलिङ्गं निर्व्यूढमेवेति चेन्न॥ ॥ अहो आयते ॥ ॥ उँहो हो
इत्यादयो न निपातसमुदायाः किंत्वेवं उत एवं ● तत्रैतेन सूत्रेण वनात्प्रतिपदोक्तस्य ओकारस्य एवः

देतत्र ओ३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ध३ ग्रहणमिति भाष्यबलाद्व्याख्यस्यापत्तेः॥ तेन अमात्र्यहो देवदत्तेत्यत्र प्रथम एकान्तमाप्यं त्रितमिति
निपातप्रतिषेधसिद्धः॥ अत एव पदकारैरपि आशुवन्नेमहत्ता इत्यादौ औरतिरस्कारि एकपद्येनैव
पठ्यते॥ तदेवं सूत्रकारभाष्यकारपदकाराणां संकार एवेति स्थिते निपातसमुदाय एकाचमित्या
श्रित्य एतत्सूत्रं प्रत्याचक्षाणाः परास्ताः॥ ॥ स्यादेतत्॥ ॥ अनदः अदः समभवत् अदो भवदित्य
त्रातिप्रसंगः॥ च्व्यन्तस्य निपातत्वेन॥ उर्यादिच्विडाच श्चेति संज्ञाविधाने पि प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्य
स्याधिकारात्॥ न च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया लाक्षणिकस्यो कारो व्यावर्त्तत इति वाच्यं व
र्णग्रहणेषु तत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः॥ अन्यथा स्वो पजायावर्त्तत्यपि हरयेस्त्यादौ न प्रवर्तेत बं
केच क्रि रेइत्यादौ प्रतिपदोक्तचारितार्थ्यात् निवर्णप्राधान्ये मात्स्यपरिभाषाविशेषणत्वेन स्यादेवे
ति चेन्न अविशेषेणस्याप्रवृत्तेः सूत्रपाठत्वात्॥ तथा च षष्ठ्यस्वाम् अमुपेत्यापि दृष्टः॥ अगो
गोः समभवत् अगो भवदित्यादौ गमेर्डो इत्यो कारस्य प्रतिपदोक्तत्वाति प्रसंगः स्यादेवेन त्विहगो

६५

रा॰को
१२०

५८

णमुख्यन्यायेन समाधानमस्तु॥ तथाहि॥ संघीभवंति ग्राम्यगणास्त्वजतिदैतेः॥ मस्त्व
सितं नस्त्वाम्पहमित्यादौ श्वन पुरुषव्यवस्थानुरोधेन स्विप्रत्ययस्थले सर्वत्र प्रकृतेर्वि
कर्तृत्वमिति सिद्धान्तस्थितिः। तथा च प्रकृतेः आरोपेण वर्त्तमानादिकृतिवाचकाख्या
तैरूनत्वे स्विप्रत्ययं प्रति प्रकृतिभूतस्य वाहिंकादिवृत्तेर्गौशारस्यैगौणार्थतास्यैव॥ अ
तु एवामहान्महान्भूतो महद्भूतश्चन्द्रमाः स्यादसावान्महत इत्यात्वं न प्रवर्त्तेतेति चेन्न। ह
ष्टेनदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात्॥ तथाहि विशिष्टरूपोपादाने गौणमुख्यन्यायः तस्यार्थद्वहेतो ५६
नानर्थकस्येत्येतत्परिभाषामूलकत्वात्॥ अर्थव[illegible]ते स्वरूपविशेषग्रहणस्यापेक्षत्वात्॥ तथा
च आन्महत इति विशिष्टरूपग्रहणेन विधीयमानमात्वं गौणेन भवतीति युक्तं। इह तु आदि
तिवर्णपुरस्कारेण विधीयमाना प्रगृह्यसंज्ञा कथं गौणार्थके न भवेत्॥ निपातसंज्ञा तु तस्मा
त्पमुख्यैव अत एव हि संज्ञा स्वरस्यापत्यं स्त्री आगुणैत्वराजश्च प्रागवत्र प्रवर्त्तते। अत तस्मनुप राम
१२०

हि॰

वर्त्तनएवंअन्यथाऽसंयोयतश्चातुल्ययोगक्षेमत्वेनवस्यात् अन्तएवगौर्वाहीकोन्नतेगांवाहीकंपाठयेत्यादौ
शब्दात्तेस्तएव॥ एतयोरपिवर्णाश्रयत्वात्तेगोतऽतितपरत्वमौकारान्तोपलक्षणार्थमितिवक्ष्यमाणत्वा
त्तत्रापिअञ्जतोमितिस्वरूपेभाष्यकृन्नक्षयति। गामित्यत्रपरापेक्षान्निरवकाशेनअन्त्वेनबाध्यतइति।
तन्नैवकेचपरेपिवक्ष्यन्ति अन्तइतिसूत्रेपाठं औकारान्तोपलक्षणतयावागोतइत्येतद्वाख्येयंइ
तिबन्धारिणेयेषपदेवमेवस्थितेपनुवदंतिमुख्यएवस्वार्थसामान्यादिमतिगोशब्देबहुध्यात्त्वमनेन
तोवाहीकारिशब्दानरससन्निधानात्संगानाप्रतीतिः। प्रोयमवदित्यत्रतुगोराणार्थताविनासिरेवद्वर्लभप्र
तिवेधम्य॥ तस्मात्परकार्यैक्यंयन्यायोनप्रातिपदिककार्येष्वितिस्थितमिति तत्रअत्पंवाक्यसंस्का
रपक्षेबहुध्यात्त्वप्रवृत्तिः प्रागेवगौराणार्थावगतेः॥ पनुकारकाणांक्रियायैवश्रोतःसंबंधः। ततएव
कक्रियावशीकृतानामसरोकहायनीन्यायेनपार्ष्णिकः परस्परावच्छेदः। नतुयावगामानयेत्यत्रय
वेलायांनगोराणार्थता। किंतुवाहीकेनसहपार्ष्णिकावच्छेदवेलायां नत्वांतरंगत्वेनप्रथमतः परस्परसंस्का

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDE
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शाको मो२ रि३ मू२

तेवहिरंगगोणात्वप्रतीतावपिनिवर्त्तनइति॥तदपिन।तावत्तथापिकृतेपाठयेतिक्रियान्वयार्थेवगौणत्वाया

१२१ आश्रयणीयत्वात्॥कटोपिकर्मभीष्मादयपीतिपक्षेकथंविवृक्तिसंभवेपिसामानाधिकरण्याद्भीष्मादिष्टृती

येत्येवंरूपेभाष्योक्तप्रयोगेतल्लिङुक्तन्यायानवताराच्चश्रुतिप्रत्ययोपभावापत्तेश्चशब्दप्रयोक्तृणाबाहीकनि

छस्येवकर्मत्वादेर्विवक्षितत्वाच्च॥तस्माद्दगौणाश्रयत्वात्तद्गतत्वेपिवतत्वंननुप्रातिपदिककार्यत्वादितिच्च

६५ तएववएकाश्चप्राधान्यानिपातोप्रातिपदिककार्यत्वेपिनस्यादीयःविशिष्टरूपपुरस्कारेणोवसर्वनामसंज्ञाविधा

नात्॥अभिव्यक्तपदार्थायेइत्यपिगोणमुख्यन्यायसिद्धार्थकथनपरं॥प्रसिद्धाप्रसिद्धत्वेएवाहमु

ख्यत्वगोणत्वेइत्यन्यत्रविस्तरः॥अतएवसर्वादिसूत्रेसंज्ञोपसर्ज्जनप्रतिषेधइतिवार्त्तिकंप्रत्याचक्षा

णोहरदत्तआह॥संज्ञाप्रतिषेधस्तावन्नवक्तव्यः॥अभिव्यक्तपदार्थायेइत्येवसिद्धत्वादितियत्तुतत्रकै

यटोवक्ष्यतिप्रसिद्धाप्रसिद्धिविशासंभवन्नपिगोणमुख्यन्यायोनेहोक्तः।परकार्यविषयंननुप्रातिप

दि[illegible]ककार्यविषतिओत्सूत्रेउक्तत्वादितितदयुक्तपमानेयुष्मदस्मदोःस्वरूपमात्राश्रयाणांकार्याणांउपसर्ज्जन राम १२१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

३ साधङः सह आं प्रतिपद पठिता एव निपाताः ग्रंथे ते॥ इहाप्यर्थाधिकारेण अ नाङ् अनाङ् नुइ स्वावात येवेतिस वैसुस्थं। तथाच सर्वादिसूत्रे का
३ रान्तौ अनुपसर्जनले ससे वभवत इति प्रथदकेतदोः सः सावितिसलंतं स्यविशेषितं तद्वाक्ये लतयाभपिस्ता दित्याशंक्य त्यदादीनाम इत्यत्रा
कारौ ... स १ ... ८२ ... ४३ ... ८१

ताया मि[?]त्ता यां प्रकृत्या पत्तेः॥ युष्मद्युपपदे अस्मद्युत्तमः इत्यादावपि तत्पा[?]त्तेश्चेति दिक्॥ तदेवं अदो मवङ्को भव
दित्यादौ ओदिति प्रगृह्यसंज्ञा अव्ययत्वादिवं दुर्वारेति पूर्वपक्षः पर्यवसन्नः॥ ॥ अ[?]ञो चाते॥ पूर्वसूत्रे अ
नाङिति पर्युदासविधावनुवर्त्तनान्न कश्चिद्दोष इति समाप्तं केप्यटः॥ संबुद्धौ शाकल्यस्येतावनार्षे॥ अ
विवेदः॥ तदुक्तमृषिणोत्यादौ तथादर्शनात्॥ संबुद्धिनिमित्तकओकारो वेदिके इतौ परे प्रगृह्यो वा
स्यात्॥ विष्णो इति विष्णविति विष्ण इति॥ संबुद्धाविति किं॥ गवित्ययमाहेति इतिकारः॥ एतन्निष्कर्ष
अपूर्वसूत्रेणैव उक्त एव॥ अनार्षे किं॥ ब्रह्मबंधविन्यब्रवीत्॥ इत्नाविति किं॥ पटो वा॥ उञः॥ उञ इतौ प्रगृह्य
संज्ञा वा स्यात्॥ उ इति॥ विति॥ ऊँ॥ उञ इति अनुवर्त्तते शाकल्यस्य प्रगृह्यमिति च॥ प्रगृह्यस्य उञ इतौ
परे ऊँ आदेशो वा स्यात्॥ दीर्घोनुनासिकश्च ऊँ इति॥ इह परिष्ठकोयोगः स्यात्॥ उञ ऊँ इति तत्र आदे
शो विकल्पितेत्यर्थमेव स्यात्॥ ऊँ इति॥ अतो योगं विभज्य प्रगृह्यसंज्ञापि विकल्पिता॥ एवमपि ऊँ इति
द्वितीयसूत्रे पदेप्रगृह्यग्रहणाच्छाकल्यग्रहणं चेत्युभयमपि नानुवर्त्तेते॥ तदा उञ्मात्रस्य नित्यमूँ

उ इति २

उपसर्जनानि तिम्परिमाण अस्तु पदसर्जनानामेव प्रसर्जनानामेव ग्रहणं ३५

ति अ२ :। अति व्याप्ति ५

मा का १२२ भावविधानात् प्रगृह्यस्येवाप्रगृह्यस्य [illegible] प्यादेशः स्यात्। तेन प्रगृह्यस्यादेशे कृते स्थानिवद्भावे
न प्रगृह्यत्वात् ऊँ इति रूपं सिद्धं। न चानल्विधाविति प्रतिषेधः उ [illegible] इति समुदायरूपे स्थानिप्रयोगात्। त
था च ह ई ई टीति सूत्रे हर इति समुदायरूपा स्थानिप्रयोगात् ग्रहीदित्यत्र ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति दीर्घस्य स्थानिवद्भा
वमाश्रित्य सिज्यो यः सिध्यतीति स्थानिवत्सूत्रे वक्ष्यते। अप्रगृह्यस्य तु आदेशेऽननुनासिको
प्राप्नोत्यात्। तथा च ह षू रूपद्वितयमध्ये ऊँ इत्येकमेव सिद्धं। न त्वपरं ह्रूपमित्यर्थस्त्रिंश्चा सानुना
सिकवकारयुक्तानिष्टस्यापि प्रसंगात्। अथ प्रगृह्यग्रहणमात्रमनुवर्त्तते न तु प्रगृह्यस्य ओ
नित्यमादेशः स्यात्। तेन ह्वाविति ऊँ इतीति द्वे एव रूपे स्यातां न तु उ इति तृतीयं। अथ शाकल्य ती ४
ग्रहणमात्रमनुवर्त्तते न तु अस्मात्परस्य आदेशाविकल्पनात् ऊँ इति उ इति ति द्वयं प्रगृह्यस्य विति विति
ति द्वयमप्रगृह्यस्येति। संकलनया रूपचतुष्टयं स्यात्। तत्र तृतीयस्य ह्रत्वेपि सानुनासिकवकारयुक्त
मनिष्टमापतति। तस्मात् शाकल्यग्रहणं त्वनुभयमनुवर्त्तत इत्युक्तं॥ इह विभक्तिविपरिणामेन प्र ल्प १२२

ग्र२ ग्रहणं प्रगृह्य १

ल्प

गत्येस्यो इति व्याख्यातं । न्यादेशसामानाधिकरण्येन प्रगृह्यं ऽऽ इत्येतदादेशो भवतीति व्याख्या
नेत्वेन कश्चिद्विशेषः स्यादवधेयं । ननु परिनिष्ठितमेव प्रयोगार्हं परिनिष्ठितत्वं च प्रवृत्तनित्यविधु
द्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं । निहतेति [illegible] तावदव्याप्तिवारणाय प्रवृत्तेति । वैकल्पिके ऽऽगमोद्देश्य
तावच्छेदकाक्रान्ते सिद्धेत्यावदव्याप्तिवारणायोक्तं नित्येति । अत एव पचलदृ इत्यादीनामतो किंकृ
तेति सिद्धान्तः । तथा च ऽऽ इति इत्येतद्रूपं न स्यादेव । अत्र हि शाकल्यमते ऽऽ आदेशेन भाव्यमेव । इतरेषां
तु मते प्रगृह्यत्वमेव नास्तीति चेन्न । एवं च परिशाकल्यग्रहणं पृथक्कृतं स्यात् । न तु विकल्पमात्रतात्प
र्यकं तथा च भाष्यं शाकल्यस्य विभाषा पयास्यादिति । ऽऽ वा शाकल्यस्येतीति वा न त्वार्वकेप्यटः शाकल्य तत्र ४
ग्रहणेनैव फलं वाग्रहणेन प्रतिपादयतीति । स्पष्टं त्वेतदनुसंधानद्वारेण विभाषां संपद्यत इति वा । यद्वा । अस्मि
शाकल्यग्रहणं पद्याकृतं । तथापि निपात एकाजित्यनेनैव सिद्धे उ [illegible] इति तावन्नियमार्थं । तथा च शाक
ल्यभिन्नमते न प्रगृह्यतेति प्रथमसूत्रार्थः । उत्तरसूत्रे चप्रगृह्यस्यो [illegible] इत्येतावतैव शाकल्येन लब्धे पुनः शाक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्पो३ द्वा२

शाकौ १२३ ल्यानुवृत्याऽन्तरेषामपि मते यान्निकः प्रगृह्योऽतीत्यनुमीयते । तेन नउ इति रूपं सिद्धं । अयवाउन्नूरस्त्वेपु
नः शाकल्यानुवृत्तिसामर्थ्याद्व[illegible]षिकारा अपरो न शाकलस्यैव कर्मणेरयत्यां नरं गृह्यते । अस्मिं
श्च पक्षे प्रगृह्योऽयम् इति अनुवादसामर्थ्यादेव प्रगृह्यता लभ्यते । यथा ढकिलोपइत्यनुवादसामर्थ्या
द्धगितिदिकं आदेश आपमनुनासिक इति निर्देशादेवावगंतव्यं । तथा च बहुवचनानि शास्त्र्यां । उकार ३४
श्चेतिकारेणोन प्रगृह्येरकारोः एकोऽह्नाघ्नतः शाकल्येनेतिरक्तसंज्ञो नुनासिक इति च । अत एव परे ननूं स
तिपरकाराः पठंति इत्यनुकारेणोपरेणानुनासिको वैसेष विधिः प्रवर्त्तते ॥ ईकृतोवसमन्नम्नर्थे ॥ शाकल्य
शा४ स्येनाविति निहतं । ईदंतमूदंतं वा रूपं सप्तम्यर्थे वर्त्तमानं प्रगृह्यं स्यात् । अध्यस्यां मामकीतनू । माम
कांतन्वामिति प्रैसेसुपां सुलुगिति लुप्तसप्तमीकावेतौ । मामकी इति तनू इति इति पदकाले कार्य्यासा
हरणो वो ध्येतो मो गोरी अधिश्रित इति संहितायामप्युदाहरणं ॥ ईकृताविति किं प्रियः सुधेयो अग्न
भवाति अग्निशब्दात्परस्याः सत्यप्याऽञ्जआदेशः । पदकारैः प्रगृह्येषु इति शब्दप्रयोगस्यानियमितत्वेनेह शाम १२३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri Funding: MIDF

पिपटकालेइति शब्दप्रयोगप्रसंगइत्ति प्रत्युदाहरणमिदं ।सप्तमीग्रहणं किं। धीती मती सुष्टुती। धीत्याम
त्या सुष्टुत्या इति प्राप्ते तृतीयैकवचनस्य पूर्वसवर्णईकारः। ततोकः सवर्णेदीर्घः इत्येकादेशः। नन्विह सु
पोलुकि ह्रस्वश्रवणापत्तेः अर्थग्रहणं किं। वाप्यामश्वो वाप्यश्वः नद्यामातिर्नद्यातिः संज्ञायामिति
सप्तमीसमासः ननु सप्तम्यर्थोपीहास्त्येव तत्कथमर्थग्रहणेकृतेपीष्टसिद्धिरिति चेत्। इस्यां। जहत्स्वा
र्थवृत्तिरिति पक्षे पदेवर्णावद्वृत्तौ वर्त्तिपदानामानर्थक्यादिदं तोनर्थकं ननु सप्तम्यर्थवृत्तीति स्पष्टमे
वा। अजहत्स्वार्थवृत्तिरिति पक्षेप्युपसर्जनपदं न स्वार्थमात्रे पर्यवस्यति किंतु तत्संसृष्टे प्रधानार्थे
अर्थग्रहणसामर्थ्यात्स्वप्राधान्यार्थः सप्तम्याभिधीयते आधेयासंसृष्टः निष्कृष्टाधिकरणरूपः।
तावन्मात्रस्येहग्रहणमिति वृत्तिश्चाविशिष्टेनभविष्यति पदापवाकृवत्समासेपिलुप्तसप्तमीवत्वे
नअधिकरणमात्रबोधः पश्चाद्वाक्यार्थतयासंसृष्टबोध इति वक्तुं शक्यते। नत्वापि सिद्धांते तावन्स
मर्थः यदविधिरिति परिभाषानुरोधात्समासस्थले एकार्थीभाव एव सामर्थ्यं ननु व्यपेक्षाश्च

मिहा५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा कौ
१२५

का३

तएवउपसर्जनेविशेषणान्वयोनभवति।शब्दैकदेशत्वादिति द्वितीयेवक्ष्यते।मीमांसकादीनामप
िनिषादस्थपतिन्यायेनपूर्वपदार्थसंबंधिनिलक्षणाभ्युपगमायुक्तैवअर्थग्रहणेनवाप्यभ्व
नधातिप्रभृतेर्व्याहृतिः।आनिर्वलांशारिशातिराटिश्चबलाकाविसकंठिकेत्यमरः।आद्यात्र
योपिस्त्रीलिंगोबलाकासाहचर्यादितिकेचित्तच्चस्तत्खाराणांरपत्त्रपहिविशेषवाचकानं पः४
तुबलाकापर्यायाः अतोबलाकासाहचर्यमकिंचित्करम्।स्त्रीत्वंतस्यैवरत्नकोशेस्त्रीलिंगाशे
षकांडेआटिःशरारिर्विरटेतुकैः आतेर पितत्साहचर्यात्।तत्परकरणमसंदेहार्थमितिहृतिः
अत्रवार्त्तिकं।ईदूतौसप्तमीत्येवलुप्तेर्थग्रहणाद्भवेत्।पूर्वस्यचेत्सवर्णोसावाडाम्भावः प्रसज्यते
न२ ।वचनाद्यत्रदीर्घत्वंतत्रापिसरसीयदि।ज्ञापकंस्यात्तदंतत्वेमावापूर्वस्यभूत्।अस्यार्थः।ईदूतो
सप्तमीत्येवाल्लुनार्थाग्रहणेन।अत्रोत्तरमाहानुसरति।संज्ञाविधौप्रत्ययग्रहणेनतदंतविधे
रभावात्सप्तम्याएवसंज्ञास्यात्।लुप्तेपिसुपिप्रकृतिभागस्यसंज्ञासिद्धयेतुकर्त्तव्यमेवअर्थ राम
१२५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग्रहणमित्यर्थः ननु सोमो गौरीत्यादौ विभक्तिर्न लुप्यते किंतु वीतीभतीत्यादाविव पूर्वसवर्णादे
ते अकः सवर्णे इति दीर्घ एकादेशेन तस्यादिवद्भावात्सोमी ग्रहणेन ग्रहणात् ह्रस्वेव समाप्ती स्या
शंकाह। पूर्वस्येति। आजाभाव इति। एकादेशं बाधित्वा परत्वादंगत्वाच्च आगमो स्यानामित्य
र्थः। तस्माल्लुगेवेति। स्थिते अर्थग्रहणं कर्त्तव्यमेवेति भावः। ननु अर्थग्रहणमास्तु वचनसा
मर्थ्याच्च संज्ञाविधावपि तदन्तविधिर्भविष्यतीत्याशंक्याह। वचनादिति। पत्रसीर्घत्वं तत्रैव
वचनात्स्यात्। इति नसुबन्तसरसीशब्दानामिति पथ्यात्। अत्र हि सरःशब्दात्परस्य सप्तम्येकवच
नस्य रूपाद्यपाणीकाराणामुपसंख्यानमिति ईकारादेशे सप्तमी श्रूयते। तथा च सोमो
गौरीत्यादौ नस्यादेवेत्यर्थः। न दृश्यपति। तत्रापीति। तत्रापि सप्तम्या लुगेव न नु ईकारः। पदिस
रसीशब्दो वर्त्तते असंदिग्धे संदिग्धवेवनमेततरा। शाखालिब्बे त्वमायां स्मृतिरिति पथ्यात्। आन्ति हि
सरसीशब्दः इति गौपयो हि महान्ति सरांसि सरस्यः इत्युच्यते इति भगवद्गुरूक्तेः॥ कासारः सरसी

शा कौ
१२५

त्यरत्यमरकोशाच्च। तथा वसरसीः पादिशौ । लितुं मयेत्यादिप्रयोगोपि दृश्यते। एवं वसरसी शा
शोपि लुप्तविभक्तिक एवेति वचनात् इदं त विषिरिति स्थितं। ननु कृतौ त्वाश्च लक्ष सरसी शब्दः सुरः
शब्दोपि सान्तो निर्विगाद एव। तथा च सान्तादेव ईकारादेशो युक्तः। एवं हि सति संज्ञाविधौ
ज्ञापकाश्रयणस्य तद्दतव्यहणस्य पुनराश्रयणं न कर्त्तव्यं भवतीति चेन्न। तथा सति ईकारस्य प्लु
प्लुतेनानुदात्तत्वापत्तेः। शब्दस्य वसधातोरसुन्निवृत्त्यादित्वानित्स्वरेण सरसी इति पदं आद्युदा
त्तं प्रसज्येत। गौरादिषु पिप्पल्यादयश्चेति पाठात् पिप्पल्या घृतः पातिनः सरः शब्दान्तोदात्तो
त मिद्दं मिष्यते। तथैव वेदे पाठात्। एवं तर्हि प्रगृह्यसंज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणं नास्तीति ज्ञा
पनार्थं दमर्थग्रहणमस्तु। एवं वई दूदेद्विवचनं प्रगृह्यमिति सूत्रे ईदूदेदन्तं द्विवचनान्तमिति व्या
[redacted] श्च समर्थितो भवति। तत्र हि कुमार्योरगारं कुमार्यगारं। अ
शाल्कैशुक्लैः समयो शुक्लालांवस्त्रे इत्यत्रातिव्याप्तिरिति दोषः स च प्रत्ययलक्षणाविहाद्देवो ६ राम

१२५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDE

हुतइत्याह। ज्ञापकमिति। णुगल्ये संज्ञाप्रकरणे प्रत्ययलक्षणाभावस्येति शेषः। क्वेदं ज्ञापकम्
य गुत्यते तदाह। तदंतत्वइति। तदंतत्वग्रमेव सद्वयेपीत्यर्थः ननु संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तद
दंतविधेरभावादेव न तदंतपक्षस्तत्र न स्थित इत्यपरितोषादाह। भावेति। वाच्य इत्यादेरमा
भूदित्यर्थः अत्रेदमवधेयम् अविह[illegible]तं त्रिपदीरीति सूत्रादीरित्यनुवर्तमाने पापोः किदे
चवातप्रमीरिति सूत्रात्प्पांशर्त्स्पपंखुत्यादितं· पांत्यनेनेति पपीर्मुक्तिमार्गः पिवति रसानपा
तिवालोकानिति पपीः सूर्यः। गा तं प्रमिमीते संमुखधावनादिति वातप्रमीः निः अंगोमृगा
कृतिर्वातमृगनामापशुविशेषः एभ्यस्त्रिभ्यो पि ईः सवर्णादीर्घो घ पापी पपी वातप्रमा इति रूपं
निर्विवादं। तथा वरहस्थूपमाएास्य ईकारस्य सनपीत्वात त्रा पिसरस्तौत्य संगतं। ईकारस्य श्रूप
मारणस्यासंभवात्सामर्थ्यात्तदंतविधिर्भविष्यतीति तस्यार्थः तस्मादूकारांशे सामर्थ्यात्तदंत यदी२
विधौ लक्ष्ये सोमो गोरी इत्यादावपि भविष्यतीत्याशयः कथ्यः। पपी त्रो सक्त इत्यादौ तु भाष्यमे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

७१

शा.कौ. १२६

वप्रकृतिभावेनानवापंपोगश्चादसःतथाविधानामेवोदाहरणानांदर्शितत्वादितिवाच्यं।मुनित्रयोक्तिं
विनाऽस्मदादिभिर्याछांदसत्वकल्पनेऽतिप्रसंगात्।लोकेप्रगृह्यत्वंनभवतीत्यस्मिन्नर्थेप्रमाणा
नुपलंभाच्चप्रतिषिद्धमनुमतंभवतीतिन्यायेनलोकेपिपयीवातप्रमीइत्येषांप्रगृह्यत्वस्येवम्या
प्याद्य।अतएवहग्दशावतुष्ठितिस्त्वेदस्येचेतिवार्त्तिकमुपादायक्तप्रत्ययःसादेशश्चष्टुंदस्येव
भाष्येसहस्थासइत्युदाहृतत्वादितिकेचिदितिव्याचक्षाणाःहरदत्तादयश्छांदसत्वंवदतांमतेस्वस्मा
परितोषमाविश्चक्रुरितिदिक्।दाधाघ्वदाप्।दारूपाधारूपाश्चधातवोघुसंज्ञाःस्युःदाप्दैपौवर्ज
यित्वा।तत्रदारूपाश्चत्वारः।डुदाञ्प्रणिददाति।दाण्प्रणियच्छति।दोप्रणिद्यति।देङ्प्रणिदयते।
धारूपौद्वौडुधाञ्प्रणिदधाति।धेट्प्रणिधयतिवत्सोमातरं।अदाविति किं।दाप्लवने।दातंबर्हिः
लूनमित्यर्थः।घुत्वाभावाद्दोदद्घोरितिनप्रवर्त्तते।दैप्शोधने।अवदातंमुखं।इहघुत्वाभावादचउप
सर्गात्तइतिन।घुप्रदेशाःनेर्गदनदेत्यादयः।इहदादेङ्धेटामनुकरणानिष्टवस्याप्यतत्प्रकृति

राम १२६

यदनुकरणमित्यापादिते श्चाईर्व [illegible] देवउपदेशोशिष्टानीत्याचक्षिपते । अनेनैमित्तकमात्वं शिष्टानां तु प्रति
षेधइति सिद्धांतात । नचैवं विभक्तेरुत्पत्तिर्न स्यात । अथानुरिति प्रातिपदिकसंज्ञानिषेधादि
ति वाच्यं । अथानुरिति हि पर्युदासोयं न तु प्रसज्यप्रतिषेधः । अस्ति चेहत्वाश्चपमथानुत्वं । पद्धाप
नेदंनेभ्यः इत्यादाविवेहापि कार्यविशेषपुरस्कारेणैव अतिदेशप्रवृत्त्याप्रवृत्तौ भविष्यतः । तेन त्वनु
रणेदारूपाणां हयोश्च धारूपयोरेकशेषं कृत्वा हेहूः कर्त्तव्याः । प्रणिदातेत्यादेकृतात्वानादेर्देः घे
दांतु स्थानिवद्भावात्सिद्धं घुत्वं । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषायाः निरनुबंधकग्रहणे न सानुबंध
कस्येत्यस्याश्चनेह प्रवृत्तिः सर्वेषां स्वरूपेणैवानुकृतत्वात । अत एव दारूपतिधारूपस्यानतिप्रसंग
ः तयोरनुकरणे आत्वासंभवेन इहहइध्विस्यनयोरनुपातत्वात । ननु कृतात्वस्य सूत्रे निर्देशान्न
णाप्रतिप्राणिषपतीत्यादेश्चात्वविरहात्कथं घुत्वमिति चेन । भ्रांतोसि । नहि वयं कृतात्वमनुकु
र्मः । येनोक्तदोषः स्यात । अपितु देदोधेट्ट्योः ङ्नेष्वनुक्रियमाणेषु लक्षणवशान्निष्पन्नमात्वमि

३२

(इहेलतआरम्भेतावत्पर्यंतम्५)

श्रा कौ
१२७

सुकं। न च लक्षणेन रूपान्तरेऽपि अनुकरणं नाही यतो मत्युरसंबुद्धा विप्लवत्रसारिवरूपप्रतीतेः। विप्लपमाद्दे
त्पन्नगोशब्दप्रतीतेश्चदोषः। स्फुते ह्यशब्दानंतरं अनुकरणोऽश्वत्वासंभवात्। वार्त्तिकमते एवं तन्नाडीक्षदीनामा
त्वविधाने नोभाष्यमतेत्वे त्रिमिमितेपरतत्त्वद्विधानात्। तेन दीर्घःस्त्रजाद्यवार्त्तिके नैघुसंज्ञाविरहात प्रनिदातेन्य
त्रनेगदितिनित्यणत्वं न भवति। शिष्टविभाषेति वैकल्पिकोऽत्रस्यादेव। तथाउपादानास्यस्वाः शिलकस्येत्य
त्रस्याघोषस्थैति इत्वं न भवति इति सूत्रकारस्य मतं। नन्वस्मिन्पक्षे दापूर्देषवनुकृतोनवा। आद्ये। अनुकरणस्य
पुदाम्नोभयस्मामर्थ्यात्तयोर्घुसंज्ञाविकल्पः स्यात्। अन्ते अदाविति व्यर्थं स्यात्। अननुकृतत्वे दवदापदैपो
र्घुसंज्ञाप्राप्तिविरहादिति चेतन्न। अस्तु विकल्पस्मिन्नसतिनपोरप्यनुकरणं संभाव्येत। नाहि लक्षणेकवद्गु
णाद्रोरेडादीनां दापूर्दैपोश्चवैलक्षण्यं किंचिदनुभूयते। एवं लाक्षणिकग्रहणेऽव्यवस्थाप्येपातांव्याख्या
नतो विशेषप्रतिपत्तिरितिपरमवशिष्यते। किंतु आगनिकगति [redacted] रेषा। अनभिधानवत्। नवत्वह
लेनसिद्धस्य प्रत्याख्यानं शोभते वार्त्तिककारस्याहूप्रयोगव्यानामेवदाधारूपाणामनुकरणंनैवंप्रणा राम

१६६१ ८म१

१२७

CC-0. In Public Domain. Digitization: eGangotri. Funding: MIDF

घ्यातिप्रणिगादप्राक्तस्मादेशितिनस्यात्। आत्वाभावात्। नघादेरुत्वगोः आदिनाधेटः अत्याधितः प्रणि
दानाप्रणिधानेत्यादावपिनस्यात्। आत्वस्यतत्र लाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रति पदोक्तयोः प्रतिपदोक्त
स्यग्रहणमितिन्यायादितिवाच्यं। वचनवलेनैवतत्समाधानात्।
तथाचकात्यायनवार्त्तिकंघुसंज्ञायांप्रकृतिग्रहणंशिदर्थमिति। भारद्वाजीयाःपठन्ति। शिद्वि
कृतार्थमिति। तथाचदाधाप्रकृतयोघुइतिपठित्वादाप्दैपौ अप्रकृतयस्त्वितिहेदं कृत्वासन्निधानाद्दा
धामेवप्रकृतयः इतिव्याख्येयं। भाष्यकारास्तुवार्त्तिकंप्रत्याचख्युः। तथाहि। नेगदेतिसूत्रेतावद्घुप्रकृ
तिग्रहणंकर्त्तव्यं। प्रणिमयतेप्रणिमयतेत्यत्रापिणत्वंयथास्यात्। तदेवपुरस्तादपकृष्यघुप्रकृतिमाङिति
पठिष्यामः। घुश्चमाश्चेतिद्वन्द्वस्तन्निधानाद्घुरूपोनरूपोः प्रकृतिर्गृह्यते नैवंमीनातिमिनोत्योरपिमा
[illegible] प्रकृतित्वाद्ग्रहणापत्तिः। मोऽङःकारानुबन्धस्यैवतत्रावश्यंपठनीयत्वात्। अत्रयथामामान्नेदेत्यत्रातिप्रसं
गात्। तस्मात्घुप्रकृतिमाङितिपाठेनप्रणिदापतिप्रणिदापतरस्यादेःसिद्धत्वाच्छिदर्थेनाव [illegible] संज्ञायांप्रकृ

वध..

६१

© Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तिग्रहणं न कर्त्तव्यमिति स्थितं। भाष्यकृज्जीयो क्तीत्यविकृतां च कर्त्तव्यमिति पुनर्व्याख्यास्यते। तदपि न। गामादाग्र
हणेष्वविशेषइतिपरिभाषयैवलाक्षणिकस्यापिदारूपस्यघुसंज्ञासिद्धेः। अस्याश्चपरिभाषायांदैपःपित्वलि
गानहि अदाविति सामान्यग्रहणार्थं क्रियते। लाक्षणिकत्वादेवघुसंज्ञायांदैपग्रहणाभावेतु किं नि
षेधे सामान्यग्रहणार्थेन पित्वेन। नैवैवमपि षेटो घुसंज्ञा न स्यादैयेति वाच्यं। दोह्नो ल्युत्वर्षे शानहस्यंथ्
श्रा ५ क्तिपमाशोनदरस्यनेनषेटोपिघुसंज्ञाप्रसंगात्। नचदधातिनिहृत्यर्थं दरस्युक्तमितिवाच्यम्। तत्रदधाते
[redacted] हिरितिस्थादेशविधानादेवदत्वाभावप्रसंगात्। नन्वेवमपिगामादाग्रहणेष्वविशेषइत्यनेनलक्षणप्र
तिपदोक्तपरिभाषायानिरनुबंधकग्रहणेइतिपरिभाषायाश्चयथाबाधस्तथाऽर्थवद्ग्रहणपरिभा
षायाअपिबाधःस्यात्। तथाचप्रणिदारयतिप्रणिधारयतीत्यत्राप्यतिप्रसंगइतिचेन्न। गदादीनांउप
सर्गत्वस्याभिमतत्वात्। तु न रस्यतानेवगदादीन्स्वस्युपसर्गस्यनेरितिव्याख्यानात्। दारयतिधारयत्यवयव
योस्तुदाधारूपयोरनर्थकत्वान्नतंप्रतिउपसर्गत्वंप [redacted] पाद्युक्ताः प्रादयस्तत्प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञाइति

क्रि १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

वस्यमाणत्वात्। नैवं प्रणिदापयतीति प्रणिधापयतीत्यत्रापि णत्वं न स्यादिति वाच्यं तत्र पुगागमात्पूर्वं दा
धा इत्यवस्थायां घुसंज्ञाप्रवृत्तेः पुग्विशिष्टस्यापि घुग्रहणेन ग्रहणात्। अनागमकानां सागमका आ
देशा इति परिभाषया नित्यत्वात्प्रावेन घुसंज्ञासिद्धेः ननु अन्तानर्पमेवैत्वपोरान्तर्पसंप्रयोगो वा न छा स्वर
ग्घरायव इति स्थानेन्तरतमस्त्रस्य भाष्य रीत्यादारपत्यादेरपि दापपत्यादि साम्यमेव निर्घान्तस्या
तोरपरत्वात्पुगागमेन रेफपुकोरविशेषादिति चेत्। सत्यं सिद्धं नु प्रसंगे रपरत्वादित्युरण्रपरः सू
त्रस्थवार्त्तिकरीत्या समाधानं कृतं। उक्तभाष्य रीत्या तु प्रसक्तो दोषः प्रागुक्तसूत्रकारमतमाश्रि
त्य उद्धर्त्तव्यः। नहि दैवदत्तस्य नपो रनुकारतोऽस्त्रालंबत्स्यत इति दिक्॥ इदं लक्षणं चेयम। प्रणिदापयतीत्य
त्राप्युपसर्गयोः प्रकृत्यर्थविशेषणत्वे सत्येव नेर्गद इति नित्यं णत्वं। पर्यविशेषणत्वे तु घुसंज्ञकं प्र
त्यनुपसर्गत्वात् शेषे विभाषेति विकल्प एव न तु नित्यं णत्वमिति॥ स्यादेतत् उपदिदीषते इत्यत्र स
नि मीमेति इस्भावः स्यात्। वार्त्तिककृता घुसंज्ञायां प्रकृतिग्रहणात्। सूत्रकारभाष्यकारयोः कृता सं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा कौ
१२९

दोषः सूत्रकृता सीन्नोऽनुकृतत्वात् भाष्यमते णत्वे प्रकृतिग्रहणेऽपि घुसंज्ञायां न हि रहादिरिति चेत् ।
सत्यम् । वार्त्तिकमतेपि नेयं दोषः प्रकृतिः एतेनानामात्वविधानाद्युपगमात् । न चैवं आदेचत्वनि
वंधनप्रत्ययाद्यसिद्धिः तेनाकारांतलक्षणप्रत्ययविधिरिति वचनेनैव तदा सिद्धेः भाष्ये त्वेतद्वचन
प्रत्याख्यानात् एवं निषेधे स्मार्तं सिद्धांतितत्वमित्यन्यदेतत् । इदं तु बोध्यं । भाष्यवार्त्तिकोभयप
ते उपादानस्य स्थरः शितिकस्येत्यत्र स्थाघ्वोरितीत्वं प्राप्नं तच्च भाष्ये संनिपातपरिभाषया परिहृतं ।
उपदेशस्तदिति स्थितेनैव लिङ्विषये प्रवर्त्तमानमात्वं सिचो कित्वमुपजीवति । यदि तु त्रैघुसंज्ञा स्यात्तर्हि
स्थाघ्वोरिच्चेति सिचः कित्वं स्यात् । अतो ऽस्य कित्वमुपजीव्य प्रवृत्त आकारः कित्वप्रयोजकां घुसंज्ञा
न प्रवर्त्तयत्येवेति वार्त्तिककृतानुदीङः प्रतिषेधः स्था[illegible]रित्वे इति वचनमपेयकृतं उभयमतेपि दीङः स्तृजा ... वर्णि४
दावात्वे कृते प्राप्तिस्तदानेस्याः सेनिर्गहेति णत्वं भवति । अत एव वार्त्तिककृतादीङः प्रतिषेधः स्थेनो वक्तं ।
किंतु स्थाघ्वोरित्वे इति विषयविशेषोऽनिर्दिष्टः । सूत्रमते तु न भाष्यं णात्वेनेति स्पष्टमेव । किंच भाष्यवा

राम
१२९

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri. Funding: MIDF

त्तिकपोर्न केवलं सूत्रकृता सह विरोधः किंतु परस्परेणापि तथाहि भाष्यमते प्राणादीपते प्राणादीन
इत्यादावपि नित्यं णत्वं णत्वविधौ प्रकृतिग्रहणात् वार्त्तिकमते तु वैकल्पिकं। एतेनानामेव प्रकृति
त्वाभ्युपगमेनेदं तस्याप्रकृतित्वात्। अन्यथा उपदिदीषतेरित्यत्र [illegible] उरस्यावापत्तेः। तेदेवं प्राणादा
नेत्यादौ सूत्रकृता सह द्वयोर्विरोधः प्राणा दीपते प्राणादीनित्यादौ भाष्यकृता सह इतरयोर्विरो
धो दुष्परिहर इति अवधेयं तु कृत्वायं पथो नरं मुनीनां प्रामाण्यमिति सिद्धांतास्वाक्याकरीत्या सर्वत्र दीर् ५४
परेण नित्यं णत्वमिति स्थिते सूत्रवार्त्तिकमते पि शेषे विभाषेति व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य भा
ष्याविरोधः संपादनीयः। एकवाक्यतैव सर्वत्रानिर्वाहे सं[illegible]भवे मतभेदकल्पनस्यानाश्रयणी
श्री ३ यत्वादिति। ननु [illegible] हाविति प्रतिषेधे द्राप्लवन इत्यस्यैव ग्रहणं युक्तं न तु देपः पकारे ऊपमाणो अ
त्वापोगादिति चेत् न। अनुबंधा अनेकांता इति पक्षे ऊपमाणस्यापि पकारस्य काकादिवदेन व
यवत्वेन धातोरुक्तं तत्वानपायेप्यात्वप्रवृत्तेः एकांता अनुबंधा इति पक्षेपि भवत्येवात्वं। नानुबंध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतमनेनांतरत्वमिति सिद्धांतात्। अत्र चतुर्दीर्घांमात्रो व्यतिहारे इति कृतात्वस्य मेऽनो निर्देशोऽज्ञा
पकः। न च माङ्प्राने इत्यस्यैवायं निर्देशः व्यतिमिमीत इत्यादौ तस्यापि कदाचिद् व्यतिहारेऽसंभ
वादिति वाच्यं। अपूर्वकालार्थस्यात्वकामन्यपस्य माङ्प्रानं इत्यस्मादसन्निधानात्। अत एव भाष्यका
४भा रोक्तैरेव प्रेगात्वादित्याहुः। एवं च मेङः इत्येव पठनीयं माङो व्यतीहारे इति गुरुकरणानानुबंधकृत
मनेनांतरत्वमिति ज्ञापनार्थमेव। भाष्यकारास्तु नापंठेप। किंतु दिघुदापशोधन इत्येव पठिष्यन्त इ
त्याहुः। न च ह्रस्वे भेदः। दाप्लवनीत्यादे रूभपध्याप्याघु [illegible] दात्तत्वान्ननुनाछौलिके वा न श्लिदाप्मा धादि५
न इत्यत्र ह्रस्वे भेदः। रूपनिधानो राघुदात्तत्वं शापितुवानशौंनोदात्तत्वमिति चेन्ना उभयपथ्याप्यंतौ
दात्तत्वानपायात्। न च रूपन्वास्य स्पमतिशिष्टत्वेन प्रावल्यमिति वाच्यं॥ अन्यत्र विकरणोप्य
इति पर्युदासात्। आत्मनेपदे स्नेस्यात्र भाष्यकैयटबलेन खशीलवानश्यपि अन्तोदात्तता
यानिर्णयात्। स्थानिवत्सूत्रीयः कैयटग्रंथः कखशत्नस्य भाष्यत्वोक्तिर्यां विरोधात्स्यामाद्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ते ४

कः इति वक्ष्यते । ध्यापत्यादपत्कादिवादिष्वेवादंतत्वेन न पठिताः गणकार्यमनित्यमिति ज्ञापयितुं ते
न न विभ्रसेद्विभ्रस्तेपथिकवनिताः प्रत्ययादाभ्व संत्यादित्यादि सिद्धं । यत्तु भाष्ये एकांतत्वपदेऽपि नेदे
षइत्युपक्रम्य प्रकारलोपे कृते भविष्यतीत्याशंक्य भूतपूर्वमनुबंधमाश्रित्याद्युत्याद् नीयमिति सिद्धं
नितं । ते त्यं प्रत्यवतिष्ठते । सत्यप्येजंतत्वे उपदेशे एजंतत्वं कथमिति । अत्रोच्यते दैपः पित्करणसा
मर्थ्यादुपदेशे एजंतत्वाभावेपि आत्वप्र वृत्तिः बलात्तत्क उपदेशग्रहणं भाष्यकारेण मन्यते ।
तथा च तत्रैव स्यात् । उपदेशग्रहणं न करिष्यते यद्युपदेशग्रहणं न क्रियेत चेतास्तो नेत्यत्रापि
प्राप्नोति । अत्र वाच्यावाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । नपरनिमित्तस्यैव आत्वं भवतीति पदद्वयं क्रीङ्जीनां णा
वेच आत्वं शास्ति । नैतदस्ति ज्ञापकं नियमार्थमेतत्स्यात् । क्रीङ्जीनां णावेवेति । पत्तर्हि मीनाति
मिनोतिदीङां ल्यपि चेत्यत्र एज्ग्रहणमनुवर्तयतीति । ननु प्रमिणोति दापयतीत्यत्रापि अत्र दाविति प्र
तिषेधः स्यादिति चेन्न । यथोद्देशपक्षे तं गत्वाद्देव स्थानमेव बुद्धिसंतापानिर्दिष्टत्वात् । कार्यका

ल्पर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लयत्वेनघुसंज्ञापाराणत्वसमानदेशात्पापुकं प्रनिशात्वघुसंज्ञयोरसिद्धत्वेनप्रागेवपुक्ततेनोघु
संज्ञानस्यादितिदोषःप्रसज्येत।अतएवभाष्येद्वेधासमाहितं।दाधाघ्वदापितिवस्यामिप
हा।वांतावेतौधातू।स्कृत्रमपिवांतं।चत्वेनसर्वत्रपकारोनिर्दिष्टः।अतोदापपतीत्यत्रनासे
निषेधः।तस्यापित्वादवांतत्वाश्चेति॥ ॥आद्यंतवदेकस्मिन्॥ असहायेपिआदाविवअं
तेरववकार्याणिस्युः।औपगवः।पयात्तद्यादीनांप्रत्ययाद्युदात्तत्वंप्रवर्त्तते।एवमिहअरुणोपि
त्राभ्यां।यथाहेत्याभ्यामित्यादौसुपिचेतिदीर्घत्वंभवतिएवमिहापि।ईडजनोदिजार्हिः।एवंच
वोपदितिअतंताद्धातोर्विधीयमानोपत्ययोपयावेयंजेपामित्यादौभवतितथेहापिस्या
ल्यएतिंकापिइत्यमित्येवरूपंननुएपमिति।एकस्मिन्निति।सिपासंनपनेभवःसाधासंनप
नः।अत्रहिआकारस्यआदित्वेसतितमेवाश्रित्यसमासंनपनशब्दस्यवहुत्वंस्यात्।तेनअ
अरागाषित्वाहृह्नाश्छरतिछुःप्रसज्येत।ननुहाटूर्यस्यावामादिरितिसूत्रेआरग्रहणस्यापी

स्त्वति३

किमन्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

रमेव व्यावर्त्यंत त्सामर्थ्यादेव समासंप्रन [redacted] शदेवृद्धसंज्ञा न भविष्यतीति चेन्न। परिहि वृद्धसंज्ञा
सूत्रे आदिग्रहणसामर्थ्यादनातिदेशिकस्य मुख्यस्यैवादेर्ग्रहणान्न हि ज्ञानातीति त्स्राग्लस्ली
त्यादिरसहायो विह [redacted] ह्वोन स्यात्। ततन्व्यक्तापा अपंक्तीप्रस्यादिनासिद्धेन। असति हि प्रकृतसूत्र
स्थेकग्रहणे परत्र आदिव्यपदेशो मुख्यो नास्ति असहायमध्ये अंते च सर्वोप्यविशेषादतिदेशस्य
[redacted] विषयः स्यात्। यदि तु अतिदेशसामर्थ्या [redacted] शदेवृद्धत्वं तर्हि विशेषात्समासंनपनेपि स्यात्। वृ
द्धसंज्ञाप्रमादिग्रहणानर्थक्यमेवेति चेत्। हन्तैवं अतिदेशस्यादिग्रहणस्य च सामर्थ्यात्सर्वत्रवि
कल्पापत्तिः इहैकग्रहणे कृते तु अंतमध्यपोर्व्याहत्या वृद्धसंज्ञाप्रमादिग्रहणं सार्थकमिति
दिक्पतु स्यात्कृतोकं अतिदेशसूत्रे एकग्रहणाभावे वृद्धसंज्ञासूत्रस्यमादिग्रहणं अनातिदे
शिकप्रतिपत्त्यर्थं सत् असहायानां लादीनामेव वृद्धसंज्ञां वारयेत्। ननु समासं नपन [redacted] स्यासंन
यनेस्येन रंतार्गतां अतुरोधोपेस्य अनतिदेशकस्यादित्वस्यत [redacted] सत्वादिति। नाविंत्पमः। परास्प

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शकौ
१३२

न्सतिप्रस्मात्पूर्वो नास्ति स आदिरिति सिद्धान्तरीत्या मध्यस्थेव्यादित्वाविरहात्तादृशानेव हि विशेषः अस
हाये सत्यं तद्विशेषणाविरहाद्विशिष्टाभावः मध्यस्थे तु विशेषणाभावाद्विशिष्टाभाव इति वार्त्तिककारास्त
त्रापि वाद्यवर्त्तित्वमात्रमादिशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तमनुत्तरत्वमात्रं वांतशब्दस्य न तु सत्यन्यस्मिन्नित्य
पि विशेषणांगीकारात् तथा च सहायेपि मुख्ययोरेवाद्यंतयोः संभव इति मन्वानः सूत्रमेतन्त्रन्याचष्टे
आह च। अपूर्वानुत्तरलक्षणत्वादाद्यंतयोः सिद्धमेकस्मिन्निति। भाष्यकारस्तु नैतन्मेने। सत्यन्यस्मिन्नि
अक्षे५ ति विशेषणाप्रयुक्तस्य गौरवस्याप्रामाणिकत्वात्। लोके ह्यपर्यादितो वा प्रयुक्ते अवशिष्टमपि किंचिद
स्तीति नियमेन प्रतिपत्ति। पदान्निपतनोपस्थितिश्च शक्तिसाध्या। अनुभवमपदस्यैकदेशमात्रे शक्ति
कल्पने तु श्वशुरादिपदानामपि त्वाद्यवाद्यपर्यात्वमात्रं पितृत्वमात्रं न तु टकपुंस्त्वमात्रं वा शक्यतावच्छेदकं
स्यादिति विशिष्टविषयकशास्त्रमुच्छेदेन सकलशिष्टव्यवहारव्याकोपः स्यादिति॥ नन्वेवमपि व्यपदेशिव
द्भावं कर्त्तव्यमेव। इणाय आरभ्यादेशो भावव्यपदेशत्वप्राप्यमयं एकाच्त्वं चास्मिन्नहित्वं यथा स्यात्। एकाज्झिनवृ राम

१३२

व्रीहिराशिवत्स्वतो नवरणो ह्यप्राप्यादेशापोर्त्तेष्वकृद्वीपरत्वेवक्रत्तेश्राप्यश्राररत्यनपोरेका सपवादेरिव
मुख्यमेवास्तीति वाच्यं द्विर्वचनेचीतिरूपातिदेशेन ह्रस्वश्रनपोर्विद्विरूक्तेः किंच पजेः पंचमलकारे सदेवास्म
न्नादिषितोपजीपानिस्पादेशिब्रकुलंलेटीति सिपः तस्य षत्वव्यपदेशिवद्भावेनैव साध्यं प्रन्यप स्य यः सका
रस्य षत्वमिति सिद्धांतात् तस्माद्व्यपदेशिवदेकस्मिन्निन्येवसूत्रं तां किं प्रकृतसूत्रेण व्यपदेशो नाम
विशिष्टो मुख्यो व्यपदेशो व्यवहार एकाचदन्यादिः सोऽस्यास्तीति व्यपदेशी पच्चिप्रभृतिः तस्मिन्निवासत्य
पिकार्यं स्यादित्यर्थः अत्राह भाष्यकारः अन्वयनाल्लौकिकविज्ञानसिद्धमिति वचनानर्थक्यं लौकिकव्यव ना५
हारेव व्यपदेशिवद्भावसिद्धेः घृतवदिति व्यपदेशिवदिति वो म यमायन सूत्रयितव्यमित्यर्थः अस्ति
हि लोके निरूढोपं व्यवहारः अयमेव मे ज्येष्ठः पुत्रो यमेवम मध्यमोऽयमेवकनिष्ठ इति तथा असूतायामसे
ष्य मा णापां च प्रथमगर्भेण हतेति व्यवहरंति तथा पूर्वमनागत अये श्रनाग्निपितुश्राहाहं मे प्रथम
मागमनामिति ननु सर्व इमे गौणा व्यवहाराः तत्कथं मुख्यो वारितार्थशास्त्रार्थं गौणोऽप्रवर्तेतेति वन्नाहि रूढतया गौ
स्त्रे १

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा कौ
१३२

तरूरा४ ६२

रास्याप्यस्य मुख्यस्य सकत्वात्॥ ह्रापकाद्य पदयं इईटीति। सिचोद्योयंशास्त्रेन ज्ञापयति व्यपदेशिवदेकस्मि
न्निति। न ह्यन्यथा द[illegible]लभ्यते। क्वन्द्रूपत्वेपि वलादित्वविरहात्। तथादीर्घइटः किती स्यादीन्यपि ज्ञापकानि
न हि व्यपदेशिवद्भावं विना इरोऽभ्यासोऽलभ्यत इति। दिकं पर्युक्तं कैयटेन। अर्थवता व्यपदेशिवद्भावात्कृ
तेन इत्यादेरेकारस्यानर्थकत्वेन तत्र इरसंज्ञासिद्धये आदिवद्भावो वचनेनैव साधनीय इति। अत एव
तं ५ केवाम॥ अर्थवता व्यपदेशिवद्भाव इति तावन्नेयं परिभाषा तस्यां विध्यंगत्वात्। व्यपदेशिवद्भावस्तु
सू ४ लौकिकरस्तु क्तं प्रति अंगत्वायोगात्। किन्तु शास्त्रे व्यपदेशिवद्भावप्रयोजनापशब्दार्थसमुदाय
मात्रिन्नपतस्य एकदेशःश्रेइ निन्दुत्वादपि नुमर्थवता ये स्थितेति परं तस्याशयः अत एव षष्ठिनिजोचना
र एकाचइत्येतत्सुत्यादनावसरे भाष्ये कैयटयोरनर्थकेनापि व्यपदेशिवद्भावः स्वीकृतः। लोकरवशा
स्त्रेप्यनर्थकस्य व्यपदेशिवद्भावसंभवात्। तस्मादर्थवतेतिप्रायो वादमात्रं। सूत्रप्रत्याख्यानं तु सम्य राम
ग्वेतिदिक्॥ तरस्तमपो घः एतो [illegible] संज्ञोस्तः कुमारितरा। कुमारितमा। घरूपेतिकृत्वः तद्यास्तरोनद्वीतरर
१३३

घ१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization: eGangotri Funding: MIDF

स्यन्तु न भवति। तमपा साहचर्येण प्रत्ययस्यैव तरपो ग्रहणात्। पद्मानराविति रूपं संज्ञाप्रयुक्तावाश्रि
तो। नस्य परिनिष्ठिते प्रयोगे क्वापि नास्तीति औपदेशिकं गृह्यते। नस्य तरप्प्रत्ययस्यैवास्ति अपि च। प्र
तिपदोक्तत्वमपीह सुलभं। तेनावयवशो व्युत्पादिते नदीतरे नातिप्रसंगः। किं वा। समानाधिकरणे
स्त्रीलिंगे परे इह त्वं विधीयते अन्यथा महिषीवद्रूपं महिषीरूपामित्यत्रापि स्यात्। तसु सुपेति समास :। रूपमाकृतिः
। महिषी वेयमाकृतिरित्यर्थः। समानाधिकरणे स्त्रीत्वेव स्त्रा[illegible]कन्वादातिशायनिकस्य। न तु नदीत ५स्व:
लं ४ रे। अतो नोक्तदोषः। नन्वातिशायनिकप्रकरणे एव नादीघ इति पितो घर इति वा क्रियतां लाघवादि
ति चेन्न प्रकरणोत्कर्षे ह संज्ञाकरणस्यान्योपि तरवस्तीति ज्ञापनार्थत्वात्। स चानिर्दिष्टार्थत्वात्स्वा
र्थे भवति। तेनाल्पात्तरं लोपश्च वलवत्तरं स्यादि सिद्धं। केचित्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रित्य ईयस
नोपि स्वार्थिकतामाहुः। तेन श्रेहोमहीयस्त्वं साहसिकमित्यादि प्रयोगाः समर्थिताः भवंति। वहुग
णवतुडति संख्या। एते संख्यासंज्ञाः स्युः। बहुकृत्वः। संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्। बहुधा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

संख्यायाविधार्थे धा। बहुभिः क्रीतो बहुकः। संख्यायाअतिशदन्तायाः कन्। बहुशः। बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादि
त्यनुवर्त्तमाने। संख्यैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्। गणकृत्वः। गणधा। गणकः। तावत्कृत्वः। तावद्धा। तावत्कः
तावच्छः। यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्। आ सर्वनाम्नः। शेषं प्राग्वत्। कतिकृत्वः। कतिधा। कतिकः। कति
शः। किमः संख्यापरिमाणे डति च। शेषं प्राग्वत्। स्यादेतत्। वैपुल्येपि बहुशब्दो वर्त्तते। बहुर्हिमवानिति।
संघेपि गणशब्दः। भिक्षुकाणां गण इति। समवायस्वरूपो गणः इत्यमरः। तथा च संघे वैपुल्ये वाचिनोरप्यन
योः संख्यासंज्ञा स्यादिति चेन्न। संख्याप्रतीतेऽनयेनर्थावित्तानात्। तस्मात्संख्यावाचिनोरेव बहुगणश २५
योरिह ग्रहणं। न च नियमार्थं। अनिपतन बहुत्ववाचिनां मध्ये अनयोरेव संख्यासंज्ञा न तु भूयादीनामि
ति। तेनाबहुविषययोर्द्वैकयोर्निपतन बहुत्ववाचिनां आदीनां च न व्याहतिः। ननु नियमार्थत्वे सिद्धे स
जातीयापेक्षत्वान्नियमस्य त्वदुक्तव्यवस्था सिध्येत्। नियमार्थत्वमेव तु दुरुपपादं विध्यर्थतायाः स
वोचित्यात्। तथाहि। अस्ति तावत् कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्ययः इति परिभाषा सा च न्या राम

यमूला। संज्ञासूत्रेण संज्ञिविशेषे नियम्यमानो हि संज्ञाशब्दः कथं तदितरं बोधयेत् एवं स्थिते बहुगणयो
रिह ग्रहणाभावे संख्याप्रदेशेषु ग्रहणमेव न स्यात्। अकृत्रिमत्वात्तयोः तस्मात्त्वसंग्रहार्थमेव बहुगणग्रह
णं न तु भूयादिनिवृत्त्यर्थमिति अत आह। संज्ञिविशेषे क्रियमाणाः संज्ञानियमोपदिष्टमात्रान्यायेन हलदापुक्ता
अकृत्रिमस्य व्यावृत्तिः। विशेषपरत्वे तु सजातीयं कृत्रिमान्तरमेव नियमेन व्यावर्त्यते। न त्वकृत्रिमप्याप
दे तु व्यते। उभयगतिरिह शास्त्रे भवतीति। कृत्रिमाकृत्रिमयोरुभयोरपि ग्रहणमित्यर्थः। अस्ति च संख्या
बु५ विशेषे उभयं यथा ग्रणोतिंगं। संख्याया अतिशदन्तायाः कन्निति सूत्रे शदन्तपर्युदासः। न हि कृत्रिमा संख्या
शदन्तास्तीति दिकृतेन पंचधा पंचकृत्वः इत्यादि सिद्धं भवति यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्र
हणं नास्ति तथापि वतुडत्योः केवलयोः संज्ञायां प्रयोजनाभावात्सामर्थ्यात् तदन्तग्रहणं। न ह्यत्र विधौ
प्रा२ हि ब्रूयात् यदि कार्यादित्वधिकृतमपि न च केवलस्य प्रत्ययस्य प्रातिपदिकत्वमस्तीति बोध्यं। एतच्च सूत्रे भाष्ये
प्रत्याख्यानं बहुपूगगणसंघस्य तिथुक्। वतोरिड्वुक् षट्कतिकतिपयचतुरां थुगिति सूत्रैः डटि परे आग

श कौ १३५ माविधीयमानाबहुप्रभृतीनांउडतोर्निर्वाहकंसंख्यासंज्ञापयन्तीतिकिमनेनसूत्रेणाननुबहुपूगगणसंघेत्या
दौविशेषाश्रवणात्संघवैपुल्यवाचिनोरपिबहुगणशब्दयोःसंख्या॥कार्यंस्यादितिचेन्न।अनियतसंख्या
वाचिनोरेवैतयोःसंख्याकार्यंभवतीत्येतावन्मात्रज्ञापनेनचरितार्थत्वेसतिसर्वथासंख्यामप्रति
पादयतोरपिसंख्याकार्यकल्पनस्यगौरवप्रसक्तत्वात्भूयादीनांतुअनियतसंख्यावाचिनांग्रहणं
नभवतिनियतसंख्यावाचिनांपंचादीनामेवलोकेसंख्याशब्देनप्रसिद्धतरत्वात्प्रसिद्धाप्रसिद्धयोःप्र
सिद्धग्रहणस्यन्याय्यत्वात्।नन्वेवमपिबहुगणयो॰रिवपूगसंघादीनामपिधाशसकृत्वसुजादिसंख्या
४ब कार्यप्रसंगः।नबहुगणयोःसामान्यापेक्षंज्ञापकंपूगादीनांतुइष्टविषयकमेवेतिवाच्यंअनुपपत्तेःस
मानत्वेनएकस्यज्ञापकत्वेनद्वैविध्येबीजाभावादितिचेत्।मैवम्।लक्ष्यानुरोधेनक्वचित्सामान्यापेक्षं
क्वचिच्चविशेषापेक्षंज्ञापकमित्यभ्युपगमात्तदनुरोधेनवैरूप्यस्यसोढव्यत्वादितिदिक्॥रमाकुस॥२
मसहमानानेनैवसूत्रेणकृतार्थत्वात्सूत्रमिदंप्रत्याख्यातमितितुपरमार्थः।अत्रवार्त्तिकानि।अध्यर्द्धग्रहणंचसमा राम १३५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri. Funding: MIDF

सकन्विध्यर्थं अर्द्धेनाधिकं अध्यर्द्धं एकदेशवाचको यमर्द्धशब्दः तस्य अधिशब्देन समासे कृते यौगिकार्थ-
प्रतीपत्तेन तु संख्येति वार्त्तिकारंभः अध्यर्द्धेन शूर्पेण क्रीतं अध्यर्द्धशूर्पं दिक्संख्ये इत्यनुवर्त्तमाने त-
द्धितार्थेति समासः ततः शूर्पादञन्यतरस्यामिति [redacted] वा अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् अध्यर्द्धकं संख्याया अ-
तिशदंतायाः कन्निति कन् इह समासविध्यर्थमिति संवंधसामान्ये षष्ठीसमासे विधीयमाने समा- अ३
अ५ सनिमित्ते वा ँन्या स्मिन्कार्ये विधीयमान इत्यर्थः तेन द्विगुनिमित्तो लुगपि लभ्यते तथा चाध्यर्द्धपू-
र्वेति सूत्रे अध्यर्द्धपूर्वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति। तदुक्तं। लुकि चाग्रहणमिति। अर्द्धपूर्वपदश्च पूरण-
प्रत्ययांतः। संख्येत्यनुवर्त्तते। पूरणप्रत्ययांतइत्यस्य पूरणप्रत्ययांतोत्तरपद इत्यर्थः। समासकन्वि-
ध्यर्थमित्येव। अर्द्धं पंचमं येषामिति बहुव्रीहिः अर्द्धपंचमैरर्द्धाधिकैश्चतुर्भिः शूर्पैः क्रीतं अर्द्धपंचम-
शूर्पं। पूर्ववदञ् [redacted] वा लुक्। अर्द्धपंचमेन क्रीतं अर्द्धपंचमकं। अधिकग्रहणं चालुकि समासार्थं उत्तर-
पदस्य च। अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषाष्टिकः अधिकसाप्ततिकः। तद्धितार्थेति समासः। आ-

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्री को
१३६

गवतेषु । अस्तु कीर्त्तिवचनाल्लुक् किं त्वर्थे संख्यासंज्ञानार्थं निर्दिष्टत्वमपि न । तेनाध्यर्द्धपूर्वाद्विगोरिति लुक्
ना । ततः संख्यापाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । नन्वलुकीतिव्यर्थं मा उत्तरपदवृद्ध्यर्थमि
तिवचनादेव [illegible] लुगभावस्यात्तेषु शाकत्वादिति चेतन । अर्हत्यर्थात्परेष्वर्थेषु ये प्रत्ययाः स्तेषां लु
गप्राप्त्या न चैवोत्तरपदवृद्धिः सावकाशत्वात् ॥ ॥ ष्णान्ता षट् ॥ ॥ षान्ता नान्ता च संख्या षट् सं
ता स्यात् । षट् तिष्ठन्ति । षट् पश्य । पंच सप्तेत्यादि । संख्येति किं विप्रुषः । पामानः । ननु शतानि
सहस्राणीत्यत्र नुमि कृते नलोपस्य पूर्वमकृतत्वान्नान्तानां नाम संख्येति षट्संज्ञा स्यादिति चेन्न अस्त्
। नचैवं षष्ठ्यो लुक् स्यादिति वाच्यं । सर्वनामस्थानसंनिपातेन कृतस्य नुमः तद्विघातकत्वात्
नन्वेवमपि अष्टानामिति नुट् सिध्यति । न । यथाहि । अष्टन आ विभक्ताविति स्थिते परत्वान्नित्यत्वा
च्च अष्टन आ विभक्ताविति आत्वे कृते अनान्तत्वात् संज्ञाया अभावात् षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् न प्राप्नो
ति इति चेन्न । पक्षे हि पक्षे आत्वात्प्रागेव षट्संज्ञा । अन्तरंगत्वात् तेन नः कृते प्यात्वे एकदेश

(स्वर्ह्रः५

राम
१३६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

विकृतस्यानन्यतया षट्संज्ञकत्वेन नुटः सिद्धत्वात् । कार्यकालपक्षे तु नार्हेऽक्तदोषस्तदवस्थ एव ।
किं वयं ब्रूमो दृशेप्मलविधित्वादिति दृशो दृलोपः अत एव च बहुभ्रेन्यवः परस्मिन्नित्यस्य फल
मिति कैयटः इतिवेन्ना । अष्टनो दीर्घादिति दीर्घग्रहणान्न कृतात्वस्यापि षट्संज्ञा पूर्वनातरेन तथाहि
नः संख्याया इत्याद्युदात्तत्वं बाधित्वा घृतादिपाठतत्रान्तोदात्तोऽष्टन्शब्दः साधितः । तस्मि ष्टन्
सि अष्टभिः अष्टाभिरिति रूपद्वयं । तत्र आत्वाभावे मध्योदात्तं आत्वपक्षे त्वन्तोदात्तत्वमिति सिद्धे
नः । तत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति सूत्रेणाष्टस्या षड्भिरित्यादिवद्विभक्तेरुदात्तत्वं प्राप्तं त
द्बाधित्वा झल्युपोत्तममिति प्राप्तं । षट्त्रिचतुर्भ्यो या हलादिर्विभक्तिः तदन्ते पदे उपोत्तममु
दात्तं भवतीति हि तस्यार्थः तद्बाधनाय अष्टनो दीर्घादित्यारभ्यते । दीर्घाताद् अष्टनः परा अस
र्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवतीति तस्यार्थः तत्र यद्यात्वपक्षे षट्संज्ञा न स्यात्तर्हि सा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

८२

शाकौ
१६७

वकाशोऽष्टनःस्वरः पक्षे आत्वाभावपक्षे ऽस्तु परोत्तममिति षट्स्वरेणा बाधिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेनेत्यत्र
तात्वस्यापि षट्संज्ञायां सत्यां तु षट्स्वरस्याष्टनस्वरोऽपवादः संपद्यते। न चाष्टनःस्वरः शासि सावकाशः इति
वाच्यं तत्रैकादेश उदात्तेनोदात्त इति सूत्रेणोपगतार्थत्वात्। अष्टन् शब्दो नोदात्त इति समनंतरमेवोक्त
४न त्वात्। तेन दीर्घपक्ष इवेदं भावपक्षेऽपि विभक्तेरुदात्तत्वं स्यादिति तन्नाष्टत्वार्थं क्रियमाणं दीर्घग्रहणं
सार्थकमेव तस्माद्दीर्घग्रहणेनात्वपक्षेऽपि षट्संज्ञा प्राप्यत इति स्थितं॥ ननु एवं दीर्घग्रहणस्य आत्ववि
कल्प [illegible] ज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं। उभयज्ञापकत्वसंभवात्। न ह्येकेनैकमेव ज्ञाप्यत इति नियमः
यावता विनाऽनुपपत्तिस्तावतो ज्ञाप्यत्वात्। तस्मादेकमनेकं वेत्यन्यदेतत्। प्रकृते उभयं विना दीर्घ
ग्रहणं चैव पर्याप्तानुह्यारादितिदिकृपादितुष्माः षकारनकारआकाराः अंते यस्याः सा षट्संज्ञेति प्रकृतसूत्र ५३
एव आकारोऽपि प्रश्लिष्यते तेन दाह्याभ्यामित्यत्र षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विभक्तेरुदात्तत्वं स्यादिति
आद्याभ्यां हरिभ्यामिंद्रपाहीत्यादौ आद्युदात्तमेव तु द्वाभ्यामिति पदं प्रयुज्यते तेन स्यादिह आकारप्रश्लेषो राम
१६७

न वर्णनीयः किंतूक्तप्रकार एवादर्त्तव्य इति स्थितं। तथा सति मे योगविभागं कृत्वा तद्बलेनापि द्वेधा भाष्ये
समाहितं। तथा हि षड्भ्यो लुगित्यत्र षड्भ्य इति विभज्यते। अष्टाभ्य औशिति सूत्रादष्टाभ्य इत्यनुवर्त्तते। षड्
भ्यो यदुक्तं कृताकारादष्टनोपि तस्मादिति सूत्रार्थः। न चैवं जश्शसोर्लुगप्यतिदिश्येतेति वाच्यं औश्
विधिवैयर्थ्यापत्तेः। अथवा अष्टन आ विभक्ताविस्मादनंतरं राय इति योगं विभज्य हलीत्युभयोर्योग
पोश्शेषो व्याख्येयः। तेनाष्टानामित्यत्र नुटः पश्चादेवात्वं ननु प्राक्। न चैवं जश्शसोरात्वं न स्यादिति वाच्यं
। लाघवार्थमष्टभ्य इति निर्द्देष्टव्ये अष्टाभ्य औशिति कृतात्वनिर्द्देशेन जश्शसोर्विषये आत्वानुमानात्
यत्रात्वं तत्रैवौश्त्वं यथा स्यादित्येतदर्थं हि तत्र दीर्घोच्चारणं कृतमिति। स्यादेतत् हलीति यद्युभयोः शेषस्त
र्हि प्रियाष्टन्शब्दे औजसमौट्शसटाङेङसिङसामसु वैकल्पिकत्वेप्यष्टमात्वं न सिध्येत। न च तत्रा
त्वं नेष्यत इति वाच्यं इष्टं प्राचीनपक्षाणामनित्यामिप्रसंगात्। तेषु हि औत्वं प्राप्तन एव विभक्तिमात्रे तद्वि
धानात्। न च षड्भ्यो लुक् षट्चतुर्भ्यश्चेति सूत्राभ्यां विधीयमानो लुग्नुटो बाधको रात्नापां नस्तस्तथाप्यात्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अ१

मपि न स्यादेवेति वाच्यं। वैषम्यात्। लुग्लुटो विधौ हि ष[illegible]रा तिषट्चतुर्भ्य इति च बहुवचननिर्देशात्षडर्थ्य
प्राधान्य एव तौ प्रवर्त्तेते आत्वविधौ तु अष्टन इत्येकवचननिर्देशाद्गौणत्वेपि प्रियाष्टाभ्यामित्यादावात्व
प्रवर्त्तत एव। यदाङ्गाधिकारे तस्य तदुत्तरपदस्य चेति वक्ष्यमाणत्वात्। न च जश्शसोरष्टाभ्य औशिति कृता
त्वनिर्देशेनानुमीयमानमात्वं केवले प्राधान्ये च अष्टौ परमाष्टावित्यत्र यथा भवत्येवं गौणत्वेपि भविष्य
तीति तन्निर्देशेनानुपपत्तेरिति वाच्यं। औश्त्वं हि लुग्लुग्विधौ गौणत्वेन भवति अष्टाभ्य इति बहुवचननि
५६ र्देशात् अन्यथा कृतात्वानुकरणेपि एकवचनेनैव निर्दिशेत् अष्टा औशिति। अष्ट इति वा। स्पष्टं चे
न दिद्दैवसूत्रे भाष्यकैयटयोः। तथा च औश्त्वविधौ कृतात्वनिर्देशबलेनानुमीयमानमात्वमपि प्राधान्य
एव स्यान्न तु गौणतायामिति तद्देशेप्यनुपपत्तिः स्यादिति। तस्माद्धलीत्यनुभयपरिशेषपक्षे न स्यादात्वं प्रिया
ष्टनः। रा.३.३.सि३. सो साम्सु तथैवोक्तं समो दशासि प्रागुक्तेष्वनुपदेष्वभवेदात्वमनीष्टापि। फलमेदेमह
त्येवं कथं यस्त्रविकल्पनं॥ अत्रोच्यते प्रियाष्टनशब्दस्याजादावात्वमनिष्टमेव। हलीत्यनुभयोः शेषस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitized by eGangotri. Funding: MIDF

श्री०

भाष्य एव सिद्धांतितत्वात्। तथा सति श्वौजसोः क्रमेणाप्रिँष्ठानौ प्रियपाष्ठान इत्येव रूपं स्यान्न तु प्रिया
ष्टौ प्रियपाष्टाः इत्यपीत्याशंक्य यथालक्षणमप्रयुक्ते इत्यभिहितत्वात्। अत एव यथालक्षणमप्रयुक्ते इति प्र
तीकमुपादाय न भवत्येवात्रात्वमित्यर्थ इति कैयटो व्याख्यत्। एवं स्थिते प्राचीनाः पष्टाअपरितो
षग्रस्ता एव। अथवं भाषपाणिनाप्रामज्ञादिषु आत्वं न भवतीत्याशयेन वा योत्याः उदाहृतभाष्य
हर५ कैयटप्रामाण्यात्। तस्मात् प्रियाष्टनः सर्वेषु वचनेषु राने शाव्वसाधारणं रूपं हलादौ तु हाहा शाहू सा जं५
धारणमपरं रूपं श्वौ शैतु तेलु प्राप्रियेनाल्लोति प्रामाणिकः पंथाः अत एव सर्वादीनि सर्वनामानीति
सूत्रे हरदत्तेन गौणत्वे चैव न भवतीति स्पष्टं वाभिहितं। अत एवाष्टाभ्य औशिति सूत्रे तदंतग्रहणा
मत्रे ष्यते परमाष्टौ इत्युक्ता प्रियाष्टानः इत्यत्र आत्वस्याभावादौशं न भवतीति काशिकासंगच्छ
ते। अत एव च अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे तदंतविधिश्चात्रेष्यते। प्रिया अष्टौ यस्य प्रियाष्टाः इत्यपि य
था स्यादिति काशिकायां ग्रंथोपि संगच्छते। हलादावात्वस्य निर्बाधत्वात् [illegible] तल्लक्ष अष्टाभ्य औशिति सू

मे४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

८५

शा.कौ
१६९

त्रेऽपि प्रियाष्टान इत्यत्रेति। ग्रंथमुपात्तपयस्यापुनर्गौरात्तायामाल्वंन भवतीति। तथा तद्विधावेव वद्यते इति प्र
तिज्ञापनं अष्टन आ विभक्ताविति सूत्रे एकवचननिर्देशात्स्वरूपस्य ग्रहणं नार्थस्येति तेनोपसर्जनेपि वृत्ति
भवतीति तत्रापि विकल्पितत्वात् प्रियाष्टाः प्रियाष्टानो प्रियाष्टान इत्यपि भवति [redacted] तत्राप्यात्वपक्षे भसंज्ञाविषये अल्लोपमिच्छति प्रिया
ष्टः। यश्वेत्यादि। आत्वाभावपक्षे प्यङ्लोपेष्टन्वं। प्रियाष्ण इति भवतीत्यंतेन ग्रंथेन प्रतिज्ञानार्थविष
ये तं भाष्यकृत्यादि विरुद्धं वक्ष्यमभिहितवानिति तस्यायमाशयः एव प्रष्टव्यः अल्लोपे [redacted] ष्टुत्वमि
त्यपि न दुष्टं किंत्वेवं पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य स्थानिवद्भावेन ष्टुत्वाप्रयोगात्। न च पूर्वत्रासिद्धी
येन स्थानिवदितिनिषेधः तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति सापवादत्वात् न तु रषाभ्यां नो
णः इति [redacted] प्रतियदोक्तं णत्वं तत्र गृह्यते न तु ष्टुत्वविधिरित्यस्य मतेपि विलंबितप्रतीतिकत्वादिति वे राम
त्। अथ हांतस्य मूर्धन्य इति सूत्रे संपूर्णरेखाप्राप्तिमिति सूत्रेनुवर्तनेन तत्र स्थानग्रहणस्य पदांतस्ये १६९

तिनिषेधसूत्रस्य च भाष्ये प्रत्याख्यातत्वात्। यथोक्तं च मुनीनां प्रामाण्यात्। न च मूर्द्धन्यशब्देन
दन्त्यशब्देन वा निर्दिश्यमाने णकारे वैषम्यमस्ति। ऋवर्णकारयोरीत्या कथं चित्संभवन्नपि न्यायोऽत्र भा
ष्यानुरोधात्त्याज्य एव। तथा च शर्पूर्वाः खयः इति सूत्रे खर्पूर्वग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्त्तिके प्रत्या
ख्यातो भगवता नाहि। अभ्यासग्रहणस्य चर्त्वसिद्धमित्येव खर्ग्रहणं न कर्त्तव्यमिति। न
चात्र तु कथं स्ववेन निष्पन्नस्य वकारस्यापि चर्त्वेन सिद्धत्वात्। उच्चिच्छिषतीति रूपं सिद्धमि
ति तदाशयः कैयटेन वर्णितः। न देवं प्रियापूड्भ्यत्येवं रूप[illegible] मुचितं। नवैवं पूर्वस्य इत्यादाव
पि [illegible] नकारस्य प्रयत्ने इति वाच्यं। तत्रा टकुप्वाङ्‍ इति सूत्रेणाणत्वप्रवृत्ते। इति दिक्। ङ्णति वड्त्यंता
संख्या षट्संज्ञा स्यात्। कति संनिकत्यष्टाभिः षट् लाञ्जस्य शसोर्लुक् संख्येति किं। यानेर्इति पतयः
नवास्य संख्यासंज्ञापि स्यादिति वाच्यं वतुस्वाहवयेणात्र नद्धितस्यैव ग्रहणात्। इदं सूत्रं प्रत्या
ख्यातं भाष्ये बहुगणवतु[illegible] संख्या इति संख्येत्यनुवर्त्तते ततः स्मां ता षट्संख्याऽन्तु भय

६२

८५

श कौ १५० मनुवर्त्तते पूर्वसूत्रेप्यन्वर्थसंज्ञाविज्ञानात्संख्याप्रक्रमविषयस्यैव तेर्ग्रहणं नत्वौणादिकस्ये
ति। क्तक्तवतू निष्ठा ११ एतौ निष्ठासंज्ञौ स्तः। कृतः कृतवान्। ननु विहितयोः प्रत्यययोरनेन संज्ञा। सं
ज्ञायां च विधानं। तस्यां विहितयोरिति निष्ठेति। तथा चान्योन्याश्रय इति चेन्न सूत्रशाटकवद्भाविसं न ४
वि ४ ज्ञानात्। तौ भूते काले भवतः। एषो विहितयोर्निष्ठेत्येषा संज्ञा भविष्यतीति। स्यादेतत् अनुबं
धाः कार्यार्थमुपादीयते न तु श्रवणार्थं। तेषां लोपविधानात्। तथा च लुप्तानुबंधस्यापरिनिष्ठि
तस्य यत्र सारूप्यं तत्र का नुबंधकार्यं भवतु कवानेति तु निश्चेतुमशक्यं। न च कौदिवृद्ध्युपलक्ष का ५
णस्यापि व्यावर्त्तकता भविष्यतीति वाच्यं। काकादिनापि हि वेदिकापुंडरीकादिकं किंचिन्म स्थिरं ४
रिवाप्यते। तदुल्लास्य उड्डीनेपि काके व्यवहारो न संकीर्यते। न चेह पारिवेषांतरमुपलभ्यते कूप
त्ययतन्न प्रत्यययोः काकादिकल्पो हि ककारनकारो। तदपगमे संहृत्ते तद्वत्यत्र पारिवेषस्यप राम
रस्यख्यापनस्य दुर्वचत्वादिति अत्राहुः। कालकारकविशेषादयो यथाएवात्र वेदिकापुंडरी १५०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कादिस्थानापन्नाः तद्दर्शनात्स्थान्यनुबंधस्मृतौ सत्यां तत्प्रयुक्तं कार्यं साधु तथाह्लायतेर्नित्था
लूनः शातिरिति केनचित्प्रयुक्ते लदसाज्ञे नकर्मभूतकालवेलातः क्तप्रत्ययो यामिति निर्णीय
ते। लोतमालभेतेति प्रयुक्ते तु मेषवाची लोतशब्दः तत्र प्रत्ययांतः प्रयुक्त इति निर्णीयते। ह्लस ६२
म्भयामा वामिदमिलूपधूर्विभ्यसस्त्रिन्युराणादिसूत्रे तु। लोतः स्यादश्वस्विट्भ्यो इति तु यं च या
रिहृतो स्थितं ततः। तथा ग्रामिततघटं देवदत्तः इति प्रयोगे कर्त्रेकत्वाघवगमाल्लुङ् तस्याय प्रयो
गो न तु निष्ठांतस्येति निर्णीयते स्मादेतत्। श्रृंजि[illegible]सिध्यः क्तः इति क्तप्र[illegible]त्यये श्रक्तं घृतं सितं घृ५
तं क्षुत्यादितं तु त्राणिनिष्ठासंज्ञा स्यात्। तत्र निष्ठाच घ्रजनादिति त्वरः स्यात्। निष्ठांतं घ्रक्षे
धुदा१ संज्ञापमा[illegible]तं स्यात्। तसचेदादिराकारोनेतिस्वार्थः। न चेष्टापत्तिः घृतं सिमिष्टः स्यादसंवतो दात्त
स्येवपद्यमानत्वादिति। अयाऽऽर्हः। अतः कृकमिति सूत्रे कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन तत्
पितो गणादयः कृविभुत्वात्तिकार्य्यं न लभंत इति। अतो नात्र निष्ठासंज्ञेति। पद्मघ्नादीनां चेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

फुर

फिट्सूत्रेणाभिहितं ॥ ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमेपादे पंममाह्निकं ॥ सर्वादीनि
सर्वनामानि एतानि सर्वनामसंज्ञानि स्युः तद्गुणसंविज्ञानोयं बहुव्रीहिः तस्यान्यपदार्थस्य गुणा-
नांवर्जितपदार्थरूपाणांविशेषणानांकार्यान्वयितया संविज्ञानं यत्र स तद्गुणसंविज्ञानः तत्र सर्व आ
दिर्येषां तानीति विग्रहः तच्छब्दप्रयोगेणान्यपदार्थप्राधान्यं लभ्यते। एवं चित्रा गावो यस्य स इत्या
दावपि अन्यथा हि यस्य गावश्चित्रा इति गोशब्दार्थप्राधान्यं स्यात्। न चैवंविधेर्थे बहुव्रीहिरेव
ने। पन्नुपत्तिवाक्योर्विशेष्यैकसंपत्तये चित्राणां गवामयमित्यादिविग्रहवर्णनं मीमांसावार्ति-
केकृतं तत्तु न मुनिवचसामनुकूलं अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति वार्तिककृता वक्ष्यमाण-
त्वात् भाष्यकृता च शेषो बहुव्रीहिरिति सूत्रे त्रिकतः शेषमाश्रित्य सूत्राक्षरैरेवोक्तस्यार्थस्य साधि-
तत्वात्। द्वितीयाश्रितातीतादिभिः तृतीया तत्कृतार्थेनेत्यादिक्रमेण हि षष्ठ्यां त्रिकाणां समास
उक्तः तदपेक्षया शेषः प्रथमारूपा[illegible]कः[illegible]तस्येव बहुव्रीहिसंज्ञेति हि षष्ठे देवेगतस्यादेशाव राम १४१

हि॰

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

त्रिज्ञाराणांगवामित्यस्यापिद्वारापात्तं बहुव्रीहित्वं किंच मत्वर्थे बहुव्रीहिरिति कात्यायनवचनात्कथं त्रिज्ञा
णांगवामित्यत्र तत्सप्तत्तिः । न तु दंडीत्यादावपि दंडोऽस्यास्तीति विग्रहात्प्रयोगमादस्य दंडीत्यायमेव म
त्वर्थ इति चेन्न हि सुतरां मुनिवचनविरोधः तत्र स्यात्स्यादिति सूत्रेण प्रथमांतानां तत्पुरुषाधिकारासंबंधि
निमित्तविधानात्तत्समर्थानां प्रथमाद्वेति सूत्रेण प्रथमनिर्दिष्टस्यैव प्रकृतित्वावधारणाच्च न त्वेतान्य
पि सूत्रवार्तिकभाष्यवचनानि कथंचित्त्रिज्ञानेषामिति चेत्समर्थः पदविधिरित्यादीनि ग्रीहि मिथ्य
नैनैत्यादि तु यदा विधिमित्रे स्वार्थपोज्झितं समर्थं च भाष्यादिसमताद्विपरीतमेव वर्णयन्नू भग
वच्छ्रीनिरंकुशः किं किं न कुर्यात् किंतु व्याकरणाधिकरणोऽसिद्धं इति तं व्याकरणप्रामाण्यं कथं स्वे
या व्याकुलयसीति पर्यवसानुयोगे समाधानं विभावय तस्मात्त्रिज्ञा गावो यस्यां इत्येव विग्रहः सकल सद्
त्रिष्टसंप्रत्ययसिद्धो मुनित्रयवचसामनुकूलश्चेति दिक् ॥ द्विरेत्र स्यादयववयवाविलादुपृतावयवावै
दः समुदायः समासार्थः तस्य च समुदायस्य युग● पदन्यसंप्रयोगाभावात्तदानर्थक्यात्तद्गोष्ठितिन्याये

(अध्ने३)

९८

शाका
१५२

नतद्ववयवेषु प्रवर्त्तमाना सर्वनामसंज्ञाऽविशेषात्सर्वशब्देऽपि प्रवर्त्तत इति युक्तं त[द्गु]णसंविज्ञानबहुव्रीहि
सर्वेषामित्यादिनिर्देशाच्चेह लिंगं ज्ञेहित्यादयः षडिति सूत्रे तु न स्वरान्तयोगं विभज्य पञ्चभिः संज्ञाविधान
सामर्थ्यादेवं इत्यादयः इत्यत[द्गु]णसंविज्ञानो बहुव्रीहिः एतेन कर्णेते भ्वः करावादिन्नुः न तु भयच्चापि श
ग्र४ कलशब्द संख्यार्थ पथ्यान्तन्तु ह एव बहुव्रीहितो रेकशेष इति चतुर्थ्यं वस्ये तेन तं यच्चापि न पुंसकमनपुंसके
नेति वा स्वरभिन्नानां यस्योत्तरः स्वरविधिः स व्यतरति वानन्तु ह एव बहुव्रीहिः महहविवक्षायां बहु
व्रीहेः शेषः तिपरालेन तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरोध सर्वशब्दस्यापि संग्रहे सिद्धे एकशेषाश्रयणा
त्तोरव यदाह तत्वान् महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं सर्वेषां नामानीति। तत्सामर्थ्यात्सर्व
शब्दाभिधानसामर्थ्यविशिष्टानामेव संज्ञित्वमनुमीयते तेन यावन्तो यावभूतानां गणे पाठस्तावदेव कतय
प्रकारान्तरस्तु यांच पाठेप्रमाणाभावादेवं विशेषवस्थितानां संज्ञानामुपसर्जनानां च सर्वादित्वमेव
नास्ति तेषां गणकार्यं संज्ञाप्रयुक्तं कार्यं वेत्तुभयमपि न भवति गणकार्यं यथा। त्वदादीनामः तद्नाम एम १५२

नते१

कश्चित्। अतिक्रान्तमत्यतिनानत्या। अड्डतरादिभ्यः अन्यमतिक्रान्तं अत्यन्यां। अतिकतरं। संज्ञाप्रयु
क्तेप यथा सर्वनाम्नः स्मै अतिसर्वाय। नदेन इपि प्रत्यो क्तं वार्त्तिककृता संज्ञोपसर्जनप्रतिषेधः। या ढान्यपुरा
सः पठितानां संज्ञाकरणमिति तस्मान्त्वसिद्धेन प्रवृत्तिनिमित्तेनैव युक्तस्तत्र प्रत्यनुपसर्जनीभूत
एवेह संज्ञीति स्थितं यत्तु स्वरूपमात्राश्रयं कार्यं। ननु गणपाठसंज्ञा वा आश्रये स्नेनेव यथा युष्मदस्म
दः सोः शह्न्यादितङुपसर्जनत्वेपि भवत्येव। त्वदधेयां नचैवं युष्मद्युपदेशत्वादागपित्वमादिप्रसंगः
लोकप्रसिद्धार्थपरतायामेव तत्प्रवृत्तेः अपि ब्यक्तपदार्था ये इति न्यायात् तदनग्रहणमत्रवोद्धु
व्यहहूवेति तायकारतत्त्वतन्नैव वयस्यातेप्रयातनं सह्वनामाव्ययसंज्ञायामिति वार्त्तिकवचनात्। तेन
परमसर्वतः परमसर्वत्र परमसर्वके इत्यत्र समासान्न सिद्ध्यते। अकच्च सिध्यति न च तत्सिलादि
विधौ प्रातिपदिकादित्यनुवृत्तेः सर्वनाम्नश्च तद्विशेषणेन तदन्तविधिर्भविष्यतीति वाच्यं समास
प्रत्ययविधौ न तदन्तविधिरिति निषेधात् नन्वेवमतिसर्वायेत्यादावतिप्रसंगः उपसर्जनपर्युद

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श.को.
१८३

सस्मोक्तत्वात्। अत एव परमसर्वस्मादस्माद्योमवंत्येव। स्यादेतत् अमसः अतस्मिन्नेषइत्याल
वृपि अत्वसत्वस्मिन्नादीनि नसुं अतिसर्वइत्यवेवउपसर्जनत्वात्। तथाच अव्राख्याणइत्यादेर्थ्रा
ल३ [redacted] णामिन्नइत्यादिक्रमेण पूर्वपदार्थप्राधान्येन विग्रहं कुर्वंति सत्यम्। वैयाकरणमतेन [redacted] त्म
मासमासोत्तरपदार्थप्राधान्यमेवं न सूत्रे भाष्यकारेण तथैव सिद्धांतितत्वात्। तथाहि आरोपि
तत्वेनकार्थः तेषां च मायामनुष्यमायामृगव्याजनिशाकरकपटब्राह्मणादिशब्देष्विव आरोपि
तो मिथ्याभूतो यं ब्राह्मणइत्येवंशाब्दबोधपर्यवसाने ब्राह्मणभिन्न [redacted] त्यादिकमार्थिकार्थविवर ६५
णान्नतु शाब्दोयमर्थः अतएव एतत्तदोरितिसूत्रे नञ्समासे इति सार्थकं अतएवस्यौत्सर्गिकीतत्पु
रुषस्योत्तरपदार्थप्रधानताप्रतिनिर्वहतीतिदिक्। नञ्यदीहनदंतविधिरुत्तरार्हि भाष्यविरोधः।
तत्र हि सत्तोपसर्जनप्रतिषेधरवार्तिकप्रत्याख्यानप्रसङ्गे अपद्वारकं विभक्तिविशेष नापृः
[redacted] णा मात्रिन्नानि प्रसंगत्रुत्तः सर्व [redacted] नामार्थसमवेतसंख्याकारकाद्यभिधायिनोऽरः स्मस्मा १८३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

रित्यादिना। उऊकारीत्यानन्दंत विधौ सति तु श्वाति सर्वार्थेभ्यो दौ समुदायस्य सर्वनामतयाऽर्थद्वारक
विभक्तियोगाश्रयणोपि स्यायादिप्रसंगस्तदवस्थ एव स्यादिति चेन्न सत्यम। अत एव गायरि नोषा
स्याद्धे श्रृणवा महती यं संज्ञा क्रियत इति प्रसांतात्सुपमस्त्विति गृह्यतां न तु यदीयमन्वर्थसंज्ञा नहि
पूर्वपदात्संज्ञायामगः इति णत्वं स्यादिति चेत्सत्यम् अत एव निपातनान्नास्मत्वाभावः। सणत्वं तु सूपम
साध्वेव निपातनेन णत्वस्यानुत्पन्नस्य बाधितत्वात्। अत एव शास्त्रकेत्याद्यसाध्वेव। पृषाचावि
रोधः शास्त्रातिक इति निपातनेन इसुसुक्तान्तादित्यस्य बाधितत्वात्। नन्वेवमपस्य शः क्रियामा
नत्यः इति निपातनेन सन्तनन शब्दो बाध्येतेति चेन्न। न च सातत्यमः इत्यनेन एकदेशानुमतिद्वारा लुपे २५
द्व्यश्पमः कृन्या इति पूर्वाचार्यपठितस्य श्लोकस्यैव ज्ञापनात्। नन्वेवमपि पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मण
कल्पेष्विति पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्नोति सत्यं पृषोदरादि॰ पुरातनशब्दस्य पा
गोवोद्धव्यः। आगमशास्त्रस्यापरिलोपस्य चानित्यतामाचं पुराणेति निर्देशेन ज्ञाप्यते इति नु

६५

शा.कौ ति ३ उ.१२

१५४ तलंतदेवं बाधकान्येव निपातनानीति भाष्यस्थितमेव यद्यप्येवं संज्ञासूत्रं किंतु गणसूत्रमात्रप-
लकम् । यानि सर्वनामानि तान्येव सर्वादीनि न त्वितराणीति व्याख्यानात् । पश्यति गोत्रादी-
नि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति सूत्रे कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति योगं विभज्य गोत्रादीनीत्यनुवर्त्य एतयोरर्थ-
२२४ योर्यानि वर्त्तन्ते तानि गोत्रादीनि इति गणसूत्रपरतया व्याख्यास्यते तेन च न विदिव गोत्रादिन हि
ना पेइते स्वगते: कुत्सनेव सुप्पगोत्रादेरिति सूत्रयोरपि विशिष्टार्थानामेव गोत्रादीनां ग्रहणं तं-
येहावितत्रेकरीत्या त्यद्दादीनामर्थान्तरं गणकार्यसिध्यतु । सर्वनाम्नः स्मैरित्यादिकं तु कृत्स्न
सकलादिशब्देष्वपि व्याप्नोत्यस्मादिति वेन्न । गणपाठसामर्थ्यात् त्यदादिपाठेनानामेव ग्रहणात् । एतावा-
नेव हि भेदो यत्पूर्वोक्तिपक्षे संज्ञाविधेयांगणा सूत्रस्यार्थिकी । अस्मिंस्तु पक्षे गणसूत्रं शाब्दी-
कत्वादिव्यावृत्तिरित्यर्थादिति प्रथमे नक्लिपते पाठः सूत्रः संज्ञाबाधते द्वितीये कथोषा-
णामन्यतमाश्रयणात् । तत्र सहविवक्षां विना पितृवाचनिक एकशेषः स्यात् कृतिपक्षे हि ब्रह्माख्या राम

१५४

३२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तं सरूपसूत्रं इको गुणवृद्धी इत्यादिवत्क्लृप्तप्रक्षिप्य पार्थक्यसंस्मर्हावि वक्तां विनाप्येकशेषं विधत्ते नादि
यं वा विधयत्ताः स्थिताः संज्ञाभूता नाव्याहृतिरक्तगौणमुख्यन्यायेनाविशिष्यन्ते । न चासौ पद्कार्य
श्चैवेति [redacted] वाक्यम् । विशिष्टरूपोपादाने सर्वत्र तत्स्वरूपे तेरित्तु यथा दितमौ स्त्र्वे । वार्तिककारीत्याल्वे कसं
ज्ञाधिकारे स्वर्वनामसंज्ञानंतरमेकस्यानिर्देशिनो संज्ञेति संज्ञासंज्ञपासर्वनामसंज्ञा वाध्यत इ
त्यपि समाधानांतरं बोध्यं । पद्मा एवं पठा वरेति गणसूत्रे संज्ञायां विनियोगाद् मस्यपूर्वोत्तरयोः शे
षो वा स्थोपः उक्ताः सर्वादयः वस्तु मागणाः स्त्वादयश्चा संज्ञापामिनि । तस्मादुपसर्जने व्याहृति रेव
सर्वसंज्ञा अप्रणास्यमुख्यो पूर्वेन-वनुपसर्जनादिति योगं प्रकारांतरेणाख्याख्यायन हृल्लेनैव
न गणकार्यं वारितं भाष्ये । तथ्यथा । अनुपसर्जने तिलु पूर्वषष्ठीकं । अन्ना इति त्रिवक्षेरः अश्व
अन्तरं वनयोः समाहारः अत्रात । अकारान्तौ अ अन्तरस्यादेशो यश्च क्षिपेतेन चानुपसर्जनस्य
यहणामितिपरिभाषार्थः तेनन्पदाघत्तं अकुनरादिभ्य इत्यष्टभाषश्च गौणातानायान भवति श्च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा॰कौ॰
१४५

कारान्परत्वेन विशेषणं किं पंचम्याऽत्र्यतं युष्मानतिक्रान्तेभ्योऽतियुष्मत् एकवचनस्य वा। युष्मा
नतिक्रान्तात् अतियुष्मत्। न घ्यपमकारान्तपरो विधीयत इति तथा चोपसर्जनत्वाद्वृत्तेरप्यम
यासिद्धौ किं महासंज्ञापत्त्वेन अतिसर्वापित्वादिचारणस्य तद्वैक साध्यत्वात्तन्न हीरं अनुपसर्ज
कय४ नादिन्यनेन साधयितुं श[illegible]तेऽएतं परितोषादेव हि भाष्येपसंतत्रापणापितिदिकं एवं चानुप
सर्जनादिति सूत्रं परिभाषितत्वेनाधिनो वयुज्यत इत्यर्थात्प्रत्याख्यातमेव यथ व तीत्यवधेय संस्मादे
तत्। कोऽयं कारैव सिद्धये सूत्रमारंभणीयं तन्न हि कुं यकारीशात्वादेव गुत्पादयितव्यः अयमथा
कुं ये तु कारस्य वृद्धिर्न स्यात्। तथा च विशेषस्याह्वीयत्वपानं नापेच्छम्यां साधनेदेव निर्वहति
। यदि रिक्तुणाग्निति सूत्रे प्रत्ययग्रहणा परिभाषया शिन्यनेनाकांतग्रहणेन च प्रातिप
दिकविशेषणात् दंतां नां तं ग्रहूतिः स्यात्। तत्र समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेध इति ग्रहणवता
प्रातिपदिकेन तदंतविधिर्नेति च प्रतिषेधान्नतु लभ्यम्। अनुपसर्जनादिति उपसर्जननिष

रामः
१४५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७६

षसामर्थ्यात्तु प्रधानेन तदंतविधौ ज्ञापिते कौम्भकारेयः सिध्यतीति स्पष्टमेवं न व कुङ्डहलोग
तिकारके पूर्वस्याथीति परिभाषया कुंभकारशब्दादेव स्त्रीप्रत्ययोस्त्विति वाच्यम्। अग्रि
तिहितद्धितोपिगृह्यते औपगवीति यथा हेहतापरिभाषानुरूपस्यात्र ग्रहणे प्रवर्तते न
नुरूपग्रहणेपि एवमपर्यमेवेदं सूत्रमिति भाष्यकृतैव वक्तुं शक्यापरिष्कृते। तत्कथमिह
कमनुपसर्जनादित्यस्य योगप्रत्याख्यायत इति श्वोख्याने। चतुर्थसूत्रकारापि माय वर्णि
नमात्रं कारिष्यते निष्कर्षे तु क्रियमाणेपि सूत्रेऽयं थ्यमेवायातीत्याशयेनेह भगवतोक्तं प्रत्या
ख्यायत इति। न याहि। कारशब्दात् ङीबुत्पत्तावपि कौम्भकारेयः सिध्यत्येवाड्ङः संप्रसारण
मित्यत्र भाष्यकृता यष्ठिष्वमाणोयावाचनिका स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति परिभाषया
नुपसर्जने स्त्रीप्रत्ययेन दादिनियमनिषेधेन कुंभकारीत्यत्र तद्व्युत्पत्तेः अत एव हि याम
कारीषगंधीपुत्र इत्यत्र ष्यङः न संप्रसारणं यामकारीषगंध्याशब्दस्यापि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा·कौ·
१७६

नि·

भवत्येवा नैवम् कारीषगंध्यापुत्र इत्यादावतिप्रसंगः अनुपसर्जनादित्युक्तत्वेनोपसर्जने
न टादिनियमसत्वात्। नैवमर्धपिप्पलीत्यादौ हल्ङ्याब्भ्य इति लोपो न स्यादिति वाच्यं हल्ङ्या
दिसूत्रे दीर्घग्रहणसामर्थ्यान्नत्रोपसर्जनेपि न टादिनियमो नास्तीति ज्ञापितत्वात्। यु
क्तन त्कनिष्ठौ शांव्यादेः समुदायस्य अश्वावंतत्वेपि अवयवस्य श्वावंततयाननः यरस्य
सोलोयप्राप्ते नैतत्तरज्ञापकम्। अर्धपिपल्यादावप्यवयवस्य ङ्यन्ततयैव निर्वाहः। न च वि
हितविशेषणानावकृष्टया क्वायासेत्यादावव्याप्तेः न च न ङ्यहलन्तत्वेन निर्वाहः कर्ताहर्तेत्यादा नादिहि ५
वलोपापत्तेः पः स इत्यादौ लोपापत्तेश्च पृक्ता। मुनिश्रीति प्रत्ययैः प्रकृतिराक्षिप्यते। हल्ङ्यन्तसूत्रे कैयटग्रंथ
निर्वाहावविवरणो न येव वर्णनात्। एवं च ज्ञापकं सुस्थं। एकदेशस्याप्रकृतित्वात्। अत एव पंचमसमा
सो गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति सूत्रे कैयटेन ज्ञापकत्वस्य एवोक्तः। ननु भयथापिमालादृष्टेत्यादौ समुदा
यादावंतत्वप्रयुक्तः सुस्थानतश्चैकपदैकस्वर्यपोरायत्तिः एकवाक्यतया विधिरिति पक्षेपि यवतिकस्य ताम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

।मित्यादिसिद्धयेएकवचनमुत्सर्गतइत्यस्यावश्यमाश्रयणीयत्वादितिचेन्न।आवग्रहणस्यान्यार्थताया
यथाकथंचित्प्रातिपदिकग्रहणेलिंगविशिष्टग्रहणेनस्त्रीवंतत्वात्सुबुत्पत्तेश्चवक्ष्यमाणत्वात्।इहवस
मुदायस्याप्रातिपदिकत्वात्अर्थवत्समुदायानांसमासग्रहणंनियमार्थमितिहिस्थास्यति।नचैव
द्वा मपिकदाचित्कर्तरीशातएकस्यादेवेतिवाच्यम्।एकाजद्विर्वचनन्यायेनसमुदायादेवोत्पत्तेः।कुंभे
नैकार्थीभूतस्यनिकषस्त्रपत्वेनयोगइतिवक्तुमशक्यत्वात्।किंचस्तनमारभमाणस्याप्येषयोगोनि
ःश्रेयाणावीत्यादाविवकेवलात्कारयाद्युत्पत्तिकस्यादिवृद्धिप्रसंगेनकौंभकारेयेपानिकदोषस्यनतस्
त्तैपितुल्यत्वात्नस्यादेतत्अक्रियमाणेस्मिन्सूत्रेकुंभकारीत्यत्रगौणेवेनस्यात्।कुंभेनैकार्थीभूतस्
तस्यस्त्रीत्वेनायोगात्।उपसर्जनत्वेनयोगोविशिष्टस्यनतद्रांतंतस्यात्समहत्त्वकर्मादितिनिषेधेनह्रस्वप्रम
नस्तद्भवेपितुल्यत्वाभ्युपगतत्वात्।सचयथापूर्वमेवोपसर्जनेनापिभवति।नषट्स्वस्रादिभ्यः।ष्णपंचा
द्यौपदीवनोरे।आतिमीवरीतिनतथादिट्ठादावपिस्यात्।ननतश्चवहुकुरुचरेत्यादावतिप्रसंगः।आ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श. कौ.
१६७

तो निषेधसूत्रं इदं सार्थकम् ननु पूर्वेणोपात्तं नंदं तं च ष्ट्रिपामित्यनेन विशेष्यते टिड्ढाणञित्यादौ तु उ
पात्तं टिदादिकमेवानेन गृह्यते कुरुचरीत्यादौ हि टिदेर स्त्रीत्वान्ङीप् कुंभकारीत्यादावचरांतस्यास्त्रियां ह जेस्स
दंतादपि ङीप्प्रसङ्गे षष्ठी तिर्येच । एतद्विषयविभागस्य दुरूहत्वात्तेषामार्थमेव सूत्रारंभो चितत्वा
दिति नैतत्सवं आरंभेप्यस्मिन् सूत्रे व्याख्यानस्यैव शरणीकरणीयत्वात् । अन्यथा पंचाजीत्यत्र अज्ञाना
मस्त्रीत्वेपि तदंतस्य स्त्रियां हस्यात्तदा पप्रसंगात् अतो विशेषणविशेष्यभावं प्रतिकामचारादजाद्यत २४
ष्टाविसूत्रे टिड्ढाणञित्यादौ चोपात्तं स्त्रीत्वविशेष्यत्वेनैव नोपस्वेत्याहो नृपाजंतदंतं चेति सकलेष्टसिद्धिः सू
त्रवैयर्थ्यमेव स्यादेतत् । तदंतविधिज्ञापनार्थमेवेदं सूत्रमारंभणीयम् अन्यथा महत्पूर्वस्यानेनैव तत्सिद्धि
रिति वाच्यं तस्य ज्ञापकत्वायोगात् । पंचाजीत्यादिसिद्ध्यर्थं अजादिसूत्रैः स्त्रीत्वविशेष्यत्वेनैति ह्व
स्यते । तथा च महाशूद्रीत्यत्र समुदायस्य स्त्रियां हनि[illegible]लेपि अवयवस्यातथात्वेन समापितदंतवि
धौ टाबापन्नमात्मोनेति कथं तदंतविधिज्ञापयित्वा निषेधः पर्यवस्येत् अस्मैवं सतेरेतादिभिः स्त्रीत्वविशे राम
१६७

श्र

ऐ२

षणोपि तत्पुरुषेनाविशेषणात। एवं च स्पष्टमेवन्ताप्रकर्षार्थवसानं न चैवं पंचखट्वीत्यत्रापि प्रसंगः
त्रिरात्रेणेनामूदस्याविशेषणात· स्यादेतत· एकस्मिन्निर्देशो वापि शलमधीत इति कात्यायनो नरीत्यादि
न सार्थकं तथाहि। अप्रधानमुपसर्जनमिति पूर्वाचार्यसूत्रेषु लोके च व्यवहारात। तत आपिशलिना
सं ४ प्रोक्तं [illegible] अन्यथा ततो अन्तरधीत इत्यत्र न स्यात् प्रोक्ताच्छ इति लुक। आपिशलाया छात्री· अत्र प्रो गि ४
क्तार्थस्यागोणप्रधानत्वात नर्दात्तान्न ङीप। अणो अप्रधानमिति विशेषणात्तन्नैव समर्थो आगुम्पक
स्यागोणानुपसर्जनतयानद्राश्रयो ङीप् स्यादेवेति वाच्यं न स्यात् लुप्तत्वात। न च प्रत्ययलक्षणात्शंकनीयम्।
अयेतन्निषेधात्। तदित्वात् नित्यत्र हि अन्तरङ्ग्यनुवर्तते अणा च अकारो विशेष्यते। अणो कारं
ति ननु विपरीतो विशेषणविशेष्यभावः वर्णस्याप्राधान्ये प्रत्ययलक्षणायत्तेः अतलोपि त्यत्रत
णाहरस्मृत। ननु स्त्रियामित्यनेनाणोविशेषणात्वो क्तदोष इति वेन्न काशकृत्स्निना प्रोक्तामीमां
साकाशकृत्स्ना तामधीते काशकृत्स्ना ब्राह्मणी अत्र द्वितीयेणाप्रोक्ताच्छुण इति लुक प्रथमोप्यणा

श्री २

९२

८२ श्री १

श. कौ. १५८ द्विपामेवोत्पन्न इति तदंताद्धाल्लरापावर्त्तमानान्ङीब्प्रसंगात् । तस्मात्प्रधानाद्यथा स्यादप्रधाना
न्माभूदित्येतदर्थं सूत्रमारंभणीयमिति । अत्रोच्यते । अधे आमभिषेणायामराईकारेण । भवित
व्या । पश्येहाध्ये आमप्युत्पन्नः स लुप्त एव यश्च श्रूयते तस्माट्टीकाः उत्पन्नो लुप्तश्चेति पुनर्न भवति
स कृत्स्नप्रत्याल्लक्षणस्य चरितार्थत्वात् । तस्मादनुपसर्जनादित्ययं योगः प्रत्याख्यायत इति भगव
दुक्तिर्निर्बाधैवेति दिक् ॥ सनोदयश्च यंवाश्च शतसर्वविश्वाउमाउमघाउनांउत प्रश्नस्त्रश्यतः ईशल त ५
तत्वानेम । तमोसि मध्वं यथावदाहरणोत्तरायणधयाणिव्यवस्थापामसंतायां । लमस्तानिषनाख्या
यां श्रुतं वहिर्योगो यस व्यानयोत्पदंतद्यद् एतद् इदम् । अत्र स्पष्ट एकोहि । पुष्मनंश्चस्मत । भवतु
किं एति । तत्र सर्वविश्वशब्दौ कृत्स्नपर्यायौ सर्वशब्दस्यत्वांगणि टामपदं ताना भिन्नाघुदात्तत्वे प्राप्ते
अन्तोदात्तत्वं गणे निपात्यते । तेन सर्वेषां विकारः स्पष्टानुदात्ताहे स्म सिद्धः स पुनरुदात्तः किं प्रकृति
कः ह्रस्वौ पतेरुनिज्यापसूत्रे भाष्ये स्थितं प्रयोगे तु सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वेव । उभशब्दो द्विलविशाख्य राम १५८

नवं१ ङ्गाजाराजका२

स्युवाच कः अत एव नित्यं द्विवचनांतः यद्येवं तर्हि किमर्थमसौ सर्वादिषु पठ्यते न ह्यत्र स्मायादयः सं
भवंति। काकचोस्तु नास्ति ह्येष स्वरे वा विशेषः अवग्रहस्तु कयन्तयोः पृथक्कारेण क्रियते निवृत्ते
इदम्‌के रम्या रोन तस्य वा निर्दीततत्वात् तु उभाभ्यां हेतुभ्यामुभयोर्हेत्वोरित्यत्र सर्वनाम्नस्तृतीया चेति या
प्ति कन्स्तृतीयाप्रसिद्धा यं इह याठ इति वाच्यं निमित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति वार्तिकेन
गतार्थत्वात् तान च प्राप्ति कृता सर्वनाम्नस्तृतीया चेति सूत्रे पठितत्वादिदं गर्भितमपि सर्वनामसंज्ञा
ये तमेवेति वाच्यं भाष्ये हेताविति सूत्रेन स्य पठितत्वात् अत एवात्रेन कारणेन वसत्यन्त्र स्यकार्या र
स्मेनु तां हतं हर्‌रन्नेन उभ्यते। उभशब्दस्त्वेव द्विवचनमात्र विषयः द्वित्वे तु द्विवचनलोपयाच्चासौ प्रयुज्यते
उभाभ्यां पक्षाभ्यां विनीतानि ध्याहतीति विग्रहे उभयपदस्य स्यादि प्रयोगदर्शनात् कथं तर्हि उभस्थाने
उभयशब्दसिद्धिरिति चेत् उभाहुतानो नित्यमित्यत्र उभौ द्वि नियोगो विभज्यते। अत्र वृत्तेः संख्या
वाचिन उभशब्दाद्द्वयविन्यर्थे अपवस्यान्तरं उभयो मणिरिति तो नित्यं। उभशब्दाद्वृत्तिविषये नित्यमयवस्या

८४ त्र४ पर्व२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

म२

शा·कौ: १५२ तेऽस्मिन्निर्दिष्टार्थेऽन्त्यस्वार्थेन देत उक्तं वार्त्तिककृता उभयोरन्यत्रेति एवं स्थिते उभयतः उभयत्रेत्यादावित्यवक
प्रत्यये षु भय [redacted] स्वपरः अकच्चितु उभकाविधानादि सिध्यति न चेह अपुभयपदं इति स्यादेवेति नाथं अकज् र्थेम
वौद्गुणा टेन अयचो वाधात् अस्य थापाठवैयर्थ्यापत्तेरिति दिक्। स्वांगशिटामदंतानामित्यावृत्ता
नार्थपाठ इति तु न युक्तं गणपाठे वा नो दात्तस्य निपातनेन लाभात्। अस्य थाउ ये मद्वेनोषयेते। उभाउ न्नेउ
८५ भाष्योदाहस वित्तः स्यादुभयोन्नन्तेऽभयोनं [redacted] मेवैरिष्यते ऽस्याद्युदात्तप्रसंगात्‌ उभयशब्दस्तु अवयववृत्तिर्या
७६ द्वे अवयवनिवर्त्तते उभयो म [illegible] ारिति यथा। श्यामलोहिताभ्यामवयवाभ्यामारब्धस्य पटः तिरो
हितावयवभेदत्वादेकवचनं उभयमेववदन्ति मनीषिण इत्यादौ तु समुदायिद्वयघटितः समुदायो
वः तिरोहितावयवभेदत्वं तु तुल्यमेव परं तु वर्गद्वयात्मकमहासमुदायवृत्तितत्सावर्ण्यभिन्नेन वर्ग
द्वयेन सहाभेदविवक्षया उद्भूतावयवभेदत्वात् द्विवचनं न एव। उभये देवमनुष्याः तस्याभिन्नाराय राम
भिन्नास्ते यववयेचो भयेनृ [illegible] इति यथा पदानुप्रायकरीत्या उभयो मणिरिति ब्रुयाद्घनत्वादिहशामेवम १५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सर्वे ३ ३

ग्राह्यं पंसहवि वस्पतेनतदाएकशेषेणाद्विवचनं प्राप्नोति अनभिधानान्नभवतीति तथा च नद्धितश्चास
र्वविभक्तिरिति सूत्रे कृत्तद्धितानां ग्रहणं वर्णपाठ इति भाष्यमवतारयन् कैयटः आह उभयग्रहणं हि कृन्ना
नुत्पादात् सर्वविभक्तित्वमिति । हदन्त स्तुतस्मिन्नेवं उभयशब्दाद्विवचनमंगीकृतं यातश्च अपनेनुपव
तिकत्वमप्य वतिरूपमित्याह वतिप्रसंगं वारयितुमित्याह इह अयजादेशस्यार्थे निवृत्तावेनतयप्
प्रत्ययान्तन न यमप्रथमचरमेति सूत्रे राजन्ससिविभाषा प्राप्नोति वर्णस्थितविभाषया पूर्वविप्रतिषे
धेन वा नित्यस्समेव जसि सर्वनामतेति के चित्तद्विभक्तिरित्ये स्वसेनान्तरंगत्वान्नित्यसंज्ञत्वाद्वहिरंगा
क ४ वैकल्पिकी वाध्यत इति तु सिद्धान्तः नवेतिविभाषेति सूत्रे भाष्यकारस्तु इह अपचप्रत्ययान्तरमेवन
त्वसौ न यस्मादेशः उभाद् उदात्त इति सूत्रेन यथो न नुवृत्तेः अयवग्वानुवृत्तेः न वैवं उभयीरस्य वाट्
श्चागमितिसूत्रेणात पवेन त्व प्रयुक्तो सौ प्रस्यादितिवाच्यं । तन्त्रमात्र नित्यमात्र शब्दा न्स्यधातिश्च
यच श्च कारेणाप्रत्याहारग्रहणात् । एवं च तयग्रहणमपि प्रमाणो मात्रच द्वयसच् चम्प्रच इ

तत्र न कार्यं प्र द्वाद्वयस ञिति प्रत्याहारः ॥ तथा च द्विमात्र चोरपि ग्रहणं न कर्तव्यमिति महदेव लाघवं । वस्तुतस्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा.कौ. त्तियाद्युमिति भाष्याव्याप्यः तथा चान्तोपि त्याद्यवं । नचैवं कतिस्त्रिय इत्यत्राति प्रसंगः अत इत्यनुवृत्तेः नष
१५० ट्स्वस्रादिभ्य इति निषेधाद्वा । एवं तैलमात्रेणा लावति प्रसंगः समृश स्याप्यस्य प्रस्माहारे अ संनि
विष्टत्वादिति अवकाशिव्वतउभयेत्यर्थं यरो निर्देशः तेन यथा हयेषामपि मेदिनी यत्नामिति माघश
योगः समर्थितो भवतीत्याहात न अथ परतापा वृत्तिकारान्न मियुक्त कृत्वा नानुपलंभात् । महाक
विप्रयोगवलादेवं कल्पन इति चेन्न महाकविभिरेव तद्विपरीतस्य वहुशः प्रयोगात् । तथा च माघ
: गुरुद्वयाय गुरुणां रितिकातिदासोपि अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः इति श्रीहर्षस्य अयमपोदासि
तमेवाजि हृद्या हृद्येपितस्मिन्ननति प्रयोजन इति । न स्याद्वृद्येद्वेध्यं [illegible] गति गच्छतीति हृद्येषः तेषां हृद्ये ५७
षामिति हर्षः क्रियं तत्स्य स्वं वोध्यं ॥ एतत्कृत्स्नलाहुर्वाक्यवर्णनाव्याकरणोद्वयश हस्यापि सर्वना
मता प्युप ● गमात्त्वीन्याय्यं प्रयोग इति । तदाचन्मुनित्रयमतेनैव सर्वेषां साध्वसाधु विभागः अस्मेवे राम
दानीतन शिष्टैर्वेदागतयापारिगृहीतत्वात् । हस्यं तेहि निपतकातत्वाः स्मृतयः पथाकलोपारार्थे १५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

स्मृतिरित्यादौ निरवकाशत्वठन्यतावशातरतितस्त्रेस्सर्वैकवाक्यतया सिद्धान्तितत्वात् । डतरडतमौ प्रत्ययौ
यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्तीति स्थायीह प्रयोजनं न सर्वनामाव्ययसंज्ञायामिति
वाचनिकस्तदन्तविधिः केवलयोः संज्ञाप्रयोजनाभावाद्वा । अभ्यामिन्नः । अन्यतरान्यतमशब्दाव
९४ व्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये निर्धारणे वर्तेते इति पस्पशायां कैयटः । तेनान्यतमशब्दस्य गणे
पाठाभावान्न सर्वनामकार्यम् । नाप्यडतरादिष्वदन्याद्यतगंणकार्यं तथा च प्रयुञ्जते नेतारवस्था
मार्थ्यादिष्वन्यतमं तमइति शाकटायनेस्तु अन्यतरान्यतमौ डतरडतमान्तौ व्युत्पादितवानान्न्म
ते४ ऽप्यन्यतरस्यैव पाठस्यानियमार्थत्वात् । अन्यतमशब्दो अनगणकार्यं सर्वनामकार्यं च नलभ
त इति तत्राख्यातारः । इतरस्त्वन्नीचयोरित्यमरः । त्वत्व इति ह्वावव्यसंतावन्यपर्यायौ तेष्वेकडेस ७३
तः । अपरोऽनुदात्तः । एतेन त्वमन्यो दशायं त्वमुन्नामित्यादिषु दानस्य प्रयोगः । उतत्वः । परपत्रिमाह्रि
नुदात्तस्येति विवेकः । केचित्तु त्वदिति निपातनमेकं पठन्ति । तथा च नयदेवः आयुक्तः त्वदधरमधुर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सा.कौ. मधूनि पिबंति पिबंति । त्वतोऽन्यस्याप्यधरद् इति षष्ठीनन्नुरूपः ननु न बाधरस्त्वद्धरइति । यश्च पति दिशी
१५१ दिशारहस्मिभवं नामि निपूर्वबाक्येन सहानन्वयापत्तेः अनुदात्तश्चाये त्वाव समसिमेत्तनुस्थानी
ति किंसूत्रानंतत्थाध प्रयुज्यते । स्तरी त्वद्वत्ति सूत्रउत्वादितिन दिति सर्व नामसु यठितौ यमस्य
यपौ यइति तत्राव्याख्यायां वेदभाष्यकाराः इहहि मा मुगुक्षरी त्वाऽनुदात्तानुदात्तयोः कारांतयो
नुदात्तस्य तत्कारांतस्य च ग्रामाणामिकलं निर्विवादमेवं गणपाठपरं निर्ग्रतिः तत्राप्यनुदात्तस्या ति५५
कारांतस्य गणपाठेन संशयः उतो त्वस्येन न्वामिन्यादि प्रयोगात् अत एव शिष्ट प्रयोगसंग्रहे कतरस्य ग
णपाठ इति नु संशयः उदाहृतप्रयोगाणां तत्रोदासीन्यात् तस्मात्तांतस्य अकर्जेदिकमुदात्तस्य
वा स्मापादिकं कं फ्रिष्णा व्याख्याय प्रयुज्यते न वेति विभाव्य नत्वनिरोपं वक्तुं शक्नुते । इति दिक्कु । वस्तुतस्तु
स्त्रि श्राद्यस्यतांतच्छेदएव युक्तः अन्यथा ऐकशाद्रव त्वासवेनान्नाएकश्रुत्योभयसंग्रहसं सम
भवात् त्विशब्दमेकमेवापठिष्यादिति तिष्ठोपन्नेव सूत्रि त्वेणपरस्मादयस्तु शेषस्य यातन्स्य युक्तरः ः १५१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

प्रयोगाःनतुत्वशब्दस्यपदकारैःप्रगृह्यत्वप्रयुक्तस्यइतिशब्दस्यप्रयोगादितिस्थितंवेदभाष्येनेम
इत्यर्थे।प्रयोगश्चप्रनेमस्मिन्ददृशेसोमइति।समःसर्वपर्यायःनमंतामन्त्राकेसमोमानोवृकायवृकेस
मस्मै रुषण्योअघायतःसमस्मात्ता उ तोसमस्मिन्‌।तुल्यपर्यायस्यतुसमशब्दस्यनसर्वनामताय
ख्य४ थासंख्यमनुदेशःसमानामितिज्ञापकात्कन्येऽजंतइतिसूत्रेएतेषांसमामूर्णांसोवेतिभाष्यकारप्र
योगाच्चएतेनसमेपञ्जेतानिप्रयोगेव्याख्यातः।सिमःकृत्स्नैकशक्तेवस्यान्मर्यादावचनयोरितिनिघंटुः
ते५ आदृत्रीवासमस्तनुतेसिमस्मेउक्षुक्रमुत्कमजेसिमस्मात्‌।यद्यपीदंत्वलसमासिमेत्यनुद्धानीतिप्रान्तंत
थापेसिमस्याथर्वणोऽजदाजइतिउदाहृताअथर्ववेदप्रविष्टेमन्त्रेकृधेदादिगतेयीतिअभियुक्तैर्व्याख्यातत्वा
दित्यवधेयम।पूर्वपरावरोत्तरापराःपंचदिक्कालयोस्तद्वच्छिन्नेच।पूर्वस्यांदिशिपूर्वस्मिन्कालेपूर्वस्यांवा
प्यां।पूर्वस्मिन्गुणाविर्त्यादिदक्षिणापरशब्दोदिशितदवच्छिन्नेच।अर्थानियमश्चायंव्यवस्थायामितियुक्ते
र्गम्यतेस्वाभिधेयेनापेक्ष्यमाणस्यअवधेर्नियमोहिव्यवस्था।पूर्वादिशाहानामुक्तोयोहिनियमेनक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वेदत्वाविं मयेत्वतेर्थ्यागायायत्वोभावेइतित्तिनिप्राप्ते अन्तर्वनियातनादक्कं व्यवस्थायां किं दृश्चिराणगाय
काः प्रवीणाइत्य[redacted]र्थः अथ रेतां वृलराणउत्तरे प्रभुत्तरे यागात्कः कथं तर्हि तयायरे छायुष्मिवेति का
लिदासः अयरे प्रत्यवतिष्ठत इत्यादिर्च अत्राहुः देश्यवाचितया व्यवस्थाविषयपरे वयरापरशब्दयोरुप
चारश्चेद्वादिनिच प्रयोगः नैवमुपसर्जनतां न हि लाक्षणिकत्वमुपसर्जनत्वं किंतु स्वार्थविशिष्टा
र्थान्तरसंक्रमः स तु न हि इति प्रविष्टस्यापि प्रधाने[redacted]स्य न वालाक्षणिकस्यापि हि जिमप्रविष्टस्या
अत एव तस्माद्वन्हिमानित्यादौ तान लक्षणापक्षेपि सर्वनामकार्यमानघोहंसौ पो सो सोहमित्यत्र भा सो५
गत्यागलक्षणायामपि सर्वनामकार्यप्रवृत्तिरितिभूवादिसूत्रे एतान्ययीत्येतन्निपाघानिवक्ष
निरत्यर्थइतिकेयटग्रंथ अवं[illegible]तस्तु अत्र शत्रुत्वादिप्रकारको वाधोनेश्वादिशेह्यपोपि नलादेरि
वार्थिकः शद्वानुदेशांतरनिष्ठत्वादिप्रकारकएवे तितत्वा असतापां किं उत्तराः कुरवः सुमेरुमवधिम
पेक्ष्य कुरुषून्तरशब्दोवर्तत इत्यस्तीह व्यवस्था प्रसिद्धत्वाद्गुणावधेः प्रयोगः मेघो वर्षतीत्यत्र जलस्य यथा राम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लेव१

एवं दिग्याः स्यत्वीमवद्दित्यारस्मा इत्यादावपि व्यक्तो अवस्थाप्राप्तीति सर्वनामकार्यसंभवो नेव संज्ञात्वा।
न्निषेधः आधुनिकसंकेतो हि संज्ञा न चादिष्टु साल्लीति यच मे ल्लाति प्रकरणे कैयटहरदत्तास्यः अत्र
दिष्टु चिरंतनः कुरुषु तु आधुनिकः संकेत इत्यत्र व्याख्यानत्ववचनमेव प्रमाणं। स्वशाद्दस्य चत्वारो र्थाः आ
त्मात्मीयो ज्ञातिधनेष्विति। स्वो ज्ञातौ। [redacted] वात्मनि स्वत्रि ष्वात्मीये स्वो स्त्रियां धने इत्यमरः। यद्यपि स्वामिन्नै
श्वर्य इति सूत्रे ईश्वरत्ववाच्यपि स्व[redacted] शद्दः स्वीकृतं मत्वर्थीयामिन्निवप्रत्ययमात्रविषयो न तु केवल ५स्तथाप्यसो
:प्रयोगार्हः न च ज्ञातिधनयोर्निषेधादात्मात्मीययोरेव संज्ञा आख्याग्रहणं किं आत्मीयत्वं पुरस्कृ
त्वज्ञातिधनयोरपि प्रवृत्तौ सर्वनामता यथा स्यात्। आत्मात्मीययोरित्येव तु वक्तुमुचितम्। स्वमस्मै द
त्यादौ ज्ञाति विभाषा विधायके तु अष्टाध्यायीसूत्रस्येप्येवं पुंस्त्वमात्मीये इत्येव वक्तुमुचितम्। अन्य
दाविनो नपुंसकत्वाज्ज्ञातिविभाषायामप्रयोगाभावादिति केचित्तन्न। सूत्रमामपश्यो देवात्मन्य नत्र३
पि पुंस्त्वलाभात्। अत एव अमरकोशेपि आत्मनीति पूर्वान्वयि स्वामिति नृज्ञान्वपि। तथा च हेमचन्द्रः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

९८

अ·को·
१५३

द्यौः स्वर्गनभसोः स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने इति मेदिनीकारोऽपि। स्वः स्यात् पुंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मी-
ये स्त्रियां धन इति विश्वः। ...क्तपूर्वपरेत्यादित्रिसूत्र्यामर्थनिर्देशं पाठविशेषणामुनेनेतरेषां पाठादेव
पर्युदासः तथा च विमर्षणात् सीति प्रकरणे पूर्वादीनि नवैत्यपवत्वाद्यवात्कर्त्तव्या त्रिसूत्री तु न पठ-
नीयैवेति निष्कर्षः। अथ गणपाठ एव पूर्वादिनवकपठानन्तरं विभाषाजसीति कर्त्तव्यम् पूर्वा-
दीनि वाच्ये विशिष्टान्यनुवर्त्तनीयानि न च सर्वादीनामप्यनुवृत्तिः। शाकटनेमस्य जसि विभाषारंभात्तथ
ह्यानसृद्भसिङ्गीनां शीस्यात्तस्मिन्नः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा ङसिङ्योः शीन पुंसकाच्चेति सप्तमे न्यासः कारिख
तेऽपरमार्थत्वं सप्तमे यथा न्यासमेवास्तु पूर्वादिभ्यो वैत्येतत्तु जसः शीत्यत्र अनुवर्त्त्य गणभेदेन संप-
स्यते वा छंदसीत्येतदपि पूर्वं इत्यत्र यथा न यावे पवित्रसूत्री अष्टाध्याय्यां व्याख्यातिस्थितम्। अस्वंता
या मिति नु न कार्यं अन्वर्थसंज्ञया अभिव्यक्तपदार्थाये इति न्यायेन वा स्वंताया वृद्धस्त्वान्तं अन्तरशब्द-
कनानार्थः। तथा चामरः। अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्ये

सर्वस्मो४ न३

अपः५

राम
१५३

येंतरात्मनिचेतितानत्रबहिर्योगोपसंव्यानयोरेवार्थयोःसंज्ञा।बहिर्हिरन्यनाह्वितेहेश्मोवाह्यंचेव्यनेतेत्राद्येअं
तरेअंतरावागृहाःनगरबाह्याःश्वंडालादिगृहाइत्यर्थः।द्वितीयेनगरस्यांतरगृहाइत्यर्थः।उपसंव्यानशाटो
पिकारणाव्युत्पत्त्यातेरीयपरः।कर्मव्युत्पत्त्यांतरीयपरः।उभयथापिबहिर्योगेनागतार्थत्वात्।उपसं
व्यानग्रहणंनकर्तव्यमितिभाष्येस्थितम्।किंचित्तुशाटकानामयेशरीरसंयुक्तस्यान्तरीयस्यचतुष्टय
यत्तरीयस्य५ चतुर्थस्यतत्संयुक्तस्यबहिर्योगाभावादुपसंव्यानग्रहणंकर्तव्यम्।शाटकयुगाद्यर्थमितिवदन्तोवा
५५ र्त्तिककारस्याप्ययमेवाशयः।आदिशब्देनद्वयगम्यते।भाष्यमतेतुबहिर्योगग्रहणंस्वर्पते।तेनशी
तोष्मापांकारीत्यादाविवर्गोणग्रहणापूर्वंयरयावाह्यसंबद्धस्यापिभविष्यतीत्याहुः।सत्यापिवी
योगेपुरीविषयतापानसर्वनामताप्रसुरितिवक्तव्यमितिवार्तिकात्तन्निग्रहणस्त्रस्यशेषोननु
सितिविभाषाविधायकस्याननरत्याधिकृत्यजसःशीविधानाद्धावंतान्याप्रसंभावात्।अंतरायांपुरि।
प्राकाराद्वाह्यायांनटंतवीर्तिन्यांवेत्यर्थः।लिंगविशिष्टपरिभाषयापएकादेशस्यपूर्वांतग्रहणेनग्रहणा

स्प२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

९९

सि. कौ.
१५४

ह्राप्रसिर्बोध्या । अन्यपदान्ताएतोऽकच्परामर्शकोऽनत्राघस्थाऽऽदसः एषसमानुरीतिगणाल्लेकारः तत्र तथा सति
स्यास्थदसिद्धकृत्वमितिसूत्रे छंदोग्रहणाद्वेपथ्यायत्तेः यद्देश्यसमर्थकः एतदिदमोग्रन्थ ह्यौ यस्थिते । अद
स्मयगृहिते । एकोऽन्यार्थप्रधानेत्वप्रथमेकेवलेतथा । साधारणेसमानेऽल्पे संख्यायां च प्रयुज्यते हि याद्व
द्विलविशिष्टे अलिंगसंबोधनेकविषययुष्मदर्थः अस्मद्यस्वेनाप्यर्थः सलिंगः संबोधनाविषयो
रीत्व भवत्वर्थः भातेर्डवतुरिति वृत्त्यादिग्रन्थः यद्यप्येतस्मात्यादयो न संभवंति सर्वनाम्नस्तु तौ पाद्वे नित्यमि
त्वेकारणाद्देतस्युस्सर्वासां प्रायदर्शनमित्यनेनैवगतार्थम् । तथापि किमः द्विमयद्यः एवं निपातनष्टकच् कसोन
पा अल्पशेषेष्वनिविरहात् अकच्च भवतं फलंकिंच । भावतापनिःस्वदादित्वेन हस्यत्वान् दुरीचायहत्वादिति फल
भवंतमप्यवतीति भवघ्रङ् विषकुदेवयोश्चेतिवकारेणासर्वनाम्नोनुकर्षणात् स्याद्देशः भवष्ट् भवन्मयः नित्यं
वृद्धशरादिभ्य इति मयट् । एवं निपातनः भवन्मित्रः सर्वनामसंख्यावैरिति प्राकृनिपातः ठकच् सोधावल्कः भ
वदीयः भवतष्टकच् सौ वितृ अहि यात्रेन निषमयेवृद्धादित्यनुवर्तते । आत्वंभवादष्कृ आः सर्वनाम्नः इत्यात्वं

राम
१५४

स्यम् २ ४३

मं२

एकशेषः देवदत्तश्च भवांश्च भवन्तौ त्यदादीनि सर्वैर्नित्यमेकशेषः भवतो भावो भवत्तेत्यत्र सर्वनामसंज्ञया
गुणवचनसंज्ञाबाधनात्ष्यञ् श्चिरहोपि पूर्वम्। अन्यथा हि भावप्रत्ययमिति स्यात् अकच्प्रवकात् सर्वना
म्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः इति पुंवद्भावोपि पूर्वं भवत्याः पुत्रो भवत्पुत्रः किं यावृः शृङ्गं आते पंचेति दिक्। वृत्त
। सर्वादिगणो वृत्तः। समासः स्त्र्यर्थः यादि द्वाभ्यां अवमस्यां पूर्वध्यां मध्यमस्यां परमस्यां पुनस्स्त्यत्र
म५ तु अवमममध्यमपरैर्योगेषु छन्दसि सकलाविधित्यपात्यानागमः नत्वेतदनुरोधेन सर्वादेराकृतिगणत्वमि
तिमन्तव्यं अन्यथा एषु हेस्वपि सर्वनामकार्यमेषां न निपातनम्। प्रेमध्यमाः पितरः विश्वे पदे यामे इत्यादौ त
दभावात्नेषु हानुभ्यो नातिवितरेतरस्मात्। अन्यो न्येषां पुष्करैरामन्त्रितद्र्यादेनुहिः प्रयोगो हि वचनमिति प्रसे
नरंतविविनासिद्धं स्थाने हिर्वचनपक्षेतु स्वाभिवत्वावेने भ्यवधेयं न तु वक्रासारावि वप्रकेलिप्रत्यया बहु स्व३
गसंभोहात्स्थानिवद्भावेनापि यद्बलमात्रं स्यात्। ननु सर्वनामता सुप्विधाविह स्थानिवत् नितद्विरहादिति चे
त्। संनियोगशिष्टेन अन्तरंगमपि हि लंबाधिला समासवत्त्वं पृथक्लासिक्तिसमासा वक्तव्या बसबेसालुकः ग्रथ

पुके१

१००

१ अंतरंगानपि विधीन् बहिरंगो लुग्बाधत इति वक्ष्यमाणत्वात् । ततः प्रत्ययलक्षणेन पदत्वमाश्रित्य विभक्तिलोपप्रवृत्तेः १

यइ न्ये३

शा॰ कौ॰ पंप्रवृत्तेः एतेन तत्त्वतामसमभूतमीत यइत्यादिव्याख्यातं नन्वलून्तकरीत्यादौ तदेतस्मादित्यस्यासिद्धेः अन्योन्ये

१५५ षामिति तु कथं न द्वन्द्वसमासबन्धावोक्तौ तिचेत् । तत्र प्रथमैकवचनांतत्वं पूर्वपदस्य द्वितीयादयस्तु परपद

इति व्युत्पत्तिवलेनैव प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य स्पष्टेः । इतिदिक् । एवमेन राजानपदोपदाभिरिति तु बन्धादन्तरेय प्र

४श्री इति बहुव्रीहिणा समाधेयम् । तत्पर इति ज्ञापकात् सर्वनाम्नः पूर्वनिपातो नित्यः पुत्रादेकास्य राजनपर इति तु प्र

धान्यादिना व्याख्यानादित्यर्थः व्याख्यानेति राज्ञांनाभ्वर्थैकप्रयेलाशाराकस्य सर्वनामता विरहात् समाधे स्प५

यं विभाषादिक्समासे बहुव्रीहौ अत्र सर्वनामसंज्ञा वा स्यात् उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वायै दक्नामान्यंतरालस्य

तिप्रतिपदोक्तो दिक्समासो गृह्यते तेनेह न यापूर्वस्यै वोत्तरायस्य शान्तस्य तस्यै पूर्वोत्तरापार्वे च बहुव्रीहिग्रहे

शांन [illegible] कर्णे वामा लघिराणोत्तरपूर्वाणामिति द्वन्द्वस्य लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव वारणात् । नन्वन्त

रायं हितत । तथा हि पर्कं बहुव्रीहिवत् आबाधं चेति द्विर्भावे एकैकस्मै देहि देहि शां से इत्यादौ ष्यते । नञ्जोत्तरस्य

त्वेशानिषेधो मा भूत् । बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिर्नत्वतिदिष्टो बहुव्रीहिस्तत्रैव यथा स्यादिति । एवं च समासग्रहणा राम

ल दृष्टि २ १५५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नुदस्यापुत्रार्थितोऽस्मात्तेजितरस्त्वस्यमत्याव्योनात्यं न बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ कर्तव्ये सति सर्वनामसंज्ञा न स्या
त। त्वकं पिता यस्य स त्वत्कपितृकः। अहकं पिता यस्य स मत्कपितृकः। द्वकौ पुत्रौ यस्य द्विकपुत्रकः। इह हि समास
प्रवृत्तेः प्रागन्तरङ्गत्वादकच्प्रवर्तेत तस्य च समासेऽपि श्रूयेत। अतिक्रान्तो भवकन्तमतिभवकानितिवत्। नहि
वृत्तेः प्रागप्युपसर्जनत्वात्। ननु यदि प्रागेव प्राप्नुवन्नकच् निवर्त्तितस्तर्हि त्वकं पिता यस्येति कथं विग्रह
ने त्वत्कः पितेत्यादि कप्रत्ययप्रदर्शनौचित्यादिति चेत्। भ्रान्तोऽसि। नहि यस्मिन्प्रक्रियावाक्येऽकच् तत्र सामा
वगोचरे बहुव्रीहिसंज्ञाप्रवृत्ता सर्वनामसंज्ञा च निषिद्धा न त्वमुपयुज्यते। अपरिनिष्ठितत्वात्। किंतु तत्सदृशं ब
हुव्रीहिसंज्ञाशून्यवाक्यान्तरमेव यत्राहके यदः अप्रयोगसमवायिपदान्स्वक्रियावाक्यं तत्रापि निषेधो न तु लौ
किके तस्य एष योगो वप्रयोगान्नादर्थाभावादिति। अत एव दृष्टाः सर्वे येनेत्येव विग्रहो। ननु सर्वादीति। ततः यु
ष्मदस्मादिविग्रहोपपद्येषु गतिः। अलौकिके वाक्ये अश्लोषो न रस्मादेरप्रवृत्तेः। अन्तरङ्गानपि विधीनिति
सिद्धान्तात्। अत एव गोमत्प्रियः स्यादेसोर्लुगेव ननु हत्वद्यादिलोपः तेन तु मदीयादियोन प्रवर्तते न प्राप्नोतु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१०१

शा॰ कौ॰ १५८ लक[illegible]न्तकेऽत्याद्येषुत्वं स्त्रीकृत्यद्वंद्वस्तत्रं प्रत्याख्यातमर्थपरत्वाद् अकचूत्योरोनुकर्नज्योपसंगामुक्तमसं
शायाविति अंगंप्रतीति प्रत्यंगं अनकारान्तेषु त्वकृत्यन्तकोह्यकिपुं इत्यादिषु अकचूविस्वाप्रिपइत्या
दिषु द्वंद्वेषु तु स्त्रीग्रशितामद्दतानामित्यापुद्दन्ते तैविषयविवेकोबोध्यः इत्यर्थः प्रत्योत्तं मुनीनां प्रामाण्या
कोव ४ [illegible]ह्रा णो ज्ञैं अवस्थेन्यवधेयम॥ तत्तीयासमासे अत्र तु सर्वनामतानस्यात् मास पूर्वापलक्षणाप्रवि
दोक्तपरिभाषयापूर्वसदृशेति तत्तीयासमासो गृह्यते न तु कर्तृकरणे कृतेत्यादिरपि तेन लय कारक
नत्वकृत इत्यादौ निषेधो न समासस्यानुवर्तमाने पुनः समासग्रहणं गौणसमासार्थं समासविग्रहार्थम् ॥ तेन
स मासार्थवाक्येपि निषेधः मासेन पूर्वाय अपरैः लौकिकेवाक्ये निषेधो न वक्तव्यो हाविति वदेलौकिके अ नतु ४
कारान्तैर्निषेधस्यैवेष्टत्वापत्तेः द्वंद्वे च इति उभास ज्ञानस्यात् पूर्वापराधराणां समुदायस्याप्ति निषेधोन
त्वनूपवानां तथाहि त्यादीनां तावत्तदेव यजनाप्तिस्यादौ निसर्गे निन्यमित्येकशेषेणबाधितत्वान्नन
नद्वंद्वेकृते एकशेष इति भ्रमितव्यां यदकवत्स्वावयवस्वारसमासान्नप्रसंगेनद्वंद्वायवदलयसमेवक्ष्यापरा राम

३ काकचोरत्रिशेषेणा अनकारान्तानां प्रतिपदोक्तत्तीयासमासविरहेणवालौकिके ३ १५८

६२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ध्यमाराल्लात्। अन्यथा तेर्धमित्यादावपि द्वंद्वे चेति निषेधापत्तेश्चान्तर्दिशि प्रत्ययः प्राचीनास्वदंताः तत्र क
कचोरविशेषः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावस्त्विष्यत एव। दक्षिणोत्तरपूर्वाणामिति। किंच। सर्वना
मसंज्ञानिषेधेनाप्ययं दुर्वारः तत्र हि मात्रग्रहणं क्वचित्सर्वनामत्वेन दृष्टानां संप्रत्यसर्वनामत्वेऽपि
पुंवद्भावार्थं अत एव दक्षिणपूर्वायै इत्यत्र संज्ञाभावेऽपि पुंवद्भावः नन्वेवं यदि संज्ञा वेत्यनिषिद्धा तर्हि
अंगाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनाद्दक्षिणोत्तरपूर्वाणामित्यादौ सुडागमादिप्रसंगः नच
निषेधसामर्थ्या। अन्तरंगस्य त्वादेर्बाहस्य चरितार्थत्वादिति वेन्न। अंगकार्येषु सर्वनाम्नो विहि
तस्या मोऽङ्ङ्सिस्योरित्यादिकमेणाव्याख्यानान्निर्दिष्टविशेषणस्या अयत्तो यमाणां तु दक्षिणो
त्तरपूर्वाणामिति भाष्यप्रयोग एव तस्मात्सम्प्रदायस्यैवायं प्रतिषेधो न त्वत्र यवानामिति स्थितं संज्ञ
त एव सर्वनामसंज्ञायां तदंतविधिसद्भावे द्वंद्वे चेति ज्ञापकमित्युक्तं विभाषा जसि जसि ति कार्यापेक्ष
याधिकरणा सप्तमी जसाधारं परकार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वंद्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् वर्णाश्रमेतरे

प१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्तं३ स्या३ ६९

श०कौ० वर्णाश्रमेतराः शीभावं प्रत्येवं पंचविभाषेति व्याख्यातं तेनाकचन भवति। तस्मिन्कर्त्तव्ये द्वंद्वेति नित्यं निषे
१५७ धात् अत्र त्वकप्रत्यय एव भवति। वर्णाश्रमेतरकाः केन यथावथा नान्तेह शीभावः अकच्छिक्रते तु न
न्यथा यतितं नूहते नेति न्यायेन शीभावः स्यादेवं प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च इति जसः वा
प्रतिसर्वनामसंज्ञा वा स्युः प्रथमे। प्रथमाः इत्यादिशेषं रामवत् नेमे नेमाः शेषं सर्ववत् इहापि प्राप्त
शीभावं प्रत्येव संज्ञाविकल्पः तेन प्रथमकाः इत्यादावकच् न। अत्र यथा प्रथमके इति स्यात् तदुभय
शब्दस्य तु नेयं विभाषा किं तु नित्या संज्ञेति गणव्याख्याने प्रसंगेनोपपादितं स्पष्टं यथावरस्थितो
रा५४ ते। धराणि व्यवस्थायामसंज्ञायां। [redacted] स्वमज्ञातिधनाख्यायां। अन्तरं बहिर्यो
गोपसंव्यानयोः। एषां त्रिसूत्री गणमध्ये पठ्यते सा व्याख्याताना यस्मिन्नेवोपाधौ निमा
संज्ञाश्रमानत्रैकृतमि विभाषण्णविधीयते पूर्वादिभ्यः इत्यादि। स्वाः आत्मीया इत्यर्थः। आत्मान इति
वा। इह त्रिसूत्र्यां यद्विकल्पं तनस्य गणव्याख्या न समानरूपो वा के विभाषाप्रकरणोतीयस्याः इस्यपसं राप १५७

३लो२ पूर्वे.२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ख्यानं द्वितीयस्मै। द्वितीयायेत्यादि एकादेशस्य पूर्वान्तग्रहणेन ग्रहणात् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया वा
द्वितीयस्मै द्वितीयायै इत्याद्यपि सिद्धं एवं च भाष्याद्वितीयान्तीयाभ्यामपि इदं सूत्रं न कर्तव्यं भवति। अ
र्थवत्वात्प्रातिपदिकत्वात्स्वदेस्त्रीपः त्रेसंप्रसारणं चेत्यपप्येव गम्यते। तेनैव हनप्रकारवचने जातीयरित्यु
तीयापञ्चान्यं तास्त्वं धुनि। अतस्तस्माजातीयायमुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्ताभ्यां गहादिभ्यश्चेति छः मुख
तीयायथा द्वितीयायतथा द्वितीयाय भागायेत्यत्रापि न भवति। पूर्वणि प्रागतीयादन्तस्त्यानि कृतेयस्मै
ति चेत्यकारलोपे च सति तीयस्य ताच्छीलिकत्वादिति दिक्। इति सर्वनामसंज्ञाप्रकरणं। स्वरादिनिपा
तमव्ययं। स्वरादयो निपाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः। प्राग्रीश्वरान्निपाता इत्यारभ्य अधिरीश्वरे इत्येतत्प्र
यंतं येवक्ष्यंते ते निपाताः। न चेवं चादिष्वेव स्वरादयोऽपि पठ्यंतां पृथक्सूत्रं च त्यज्यतां। अव्ययप्रदेशे
षु निपातग्रहणेनैव व्यवह्रियतामिति चेन्न। चादीनां हि असत्त्ववाचिनामेव निपातसंज्ञा। यथा लोपं न
यंति प्रमुमत्यामानाइत्यत्र सम्यगर्थे सापशुशद्रूस्मान नु सत्त्ववाचिनां प्यथायस्रूस्तां स्वकेवाप्यव्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नित्यत्वेऽस्वरादीनांनुसत्ववचनात्मथि अत्रव्ययसंज्ञेष्वातेस्वास्तिवाच्यनिस्त्वेऽपश्यतियथाः अव्ययप्र
ग्रीस्वरात्रियाता:स्वरादीनिवात्योसत्वेऽतिकुतोनसूत्रितामितिवेत्रएवंसतिनिपातएकान्ना
दितिप्रगृह्यसंज्ञास्वरादीनामप्येकाचांप्रसज्येत।स्तोहिस्वरादिषुकिमोन।दृष्टिरा।तदावइमेकावौ
तद्दितौकेनप्रभृतपस्कृतनएकाचः।यदितुवादिरेकाजनाप्तितिकियेतनेसावादीनामसत्ववचन
न५ त्वंविशेषणांनलभ्येततेष्वअस्यापत्यंइर्मेदनलस्यसंबोधनंएअवेत्यत्रप्रगृह्यत्वंस्यात्।ताननुवाद
योसत्वेइत्यत्रअसत्वइतिपाठविशेषणंतथाहि।वादयइतियोगोविभ[illegible]तेवादयोनिपातसंज्ञाः ज्य६
स्युःतनअसत्वेइहयात्तेवादयोअसत्वेतेषांततस्ववादीनांसत्ववाचिनांपाठाप्युदासःतेनएवे
त्यात्रेनदोषःएकंवोमेसत्तेनकर्तव्यो।अव्ययानियातःइतिकिंनुमाथीस्वरान्निपाताइति[illegible]अव्य
पानीतिवासूअतांततःस्वरादीनितद्दितश्चासर्वविभक्तिरित्यादिअव्ययीभावश्चेमेतंसूत्र।
तांतनश्चादयोसत्वेइत्याराभ्यावदरिश्वरेविभाषाकृ[illegible]नि।तत्रपास्मिअग्रेश्रोनिपातग्रह राम

श्री श्री २

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उत्पते·१

णांतत्वाद्दिग्रहणमत्क अव्ययप्रदेशो अव्ययग्रहणानि निपातनग्रहणं वेति अव्ययसंज्ञाविहि
अन्वर्थसंज्ञा च बलत्वं च समाणामयोजनं नस्मिश्चेत निपातनसंज्ञाविरहेनुयानि नवा वार्यस्यै
न स्यानिपाता आकृत्तात्तः इति कृत्सूत्रस्य विषयविभागो न स्यात् । अथापि टशिट न वादि
व४ शब्दानामिव निपातनग्रहस्यान्तरगतो व्यवस्थपः न हि अव्ययसंज्ञा प्राप्ते निर्वाहः सुकर ए४
एवेत्यवधेयम् महासंज्ञाकरणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थं न व्येति विविधविकारं न गच्छतीति सत्त्वध
र्मान् लिंगकारकसंख्यादीन्न गच्छतीति यावत् । तेनोपसर्जनप्रतिषेधः सिद्धः अत्युच्चैसौ
अत्युच्चैसः इति । अपि च तन्त्रप्राधान्ये न सत्त्वधर्मयोग्यग्रहणे अव्ययसंज्ञानुत्वादि मृद्वेः श
ब्दः पदार्थेनेतरत्र कर्यं न दर्शनस्याप्रसंगः इति चेन्न । अन्वर्थं क्वचिदेवेतरत्र विधेरपि ज्ञापनात् । अम
र्योपसर्जने प्रसंगाभावेन नत्रिलुम्पयांपालस्यावेषणी पन्ने: नेन परमस्वयंपरापो द्वे रिष्या
दौ त्वदादिप्राधान्ये अव्ययत्वं सिद्धं अव्ययसंज्ञायाम् अन्वर्थत्वं आपदेतामघविधायामनु

न्चौ१ वे१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१०४

ग्रा·कौ·

ॐ स·

१५९ तिरपि दर्शयति। सदृशं त्रिषु लिंगेषु सर्वासु च विभक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययमिति। एतेषु
यन्न व्येति किंतु सदृशमेकप्रकारं तदव्ययमिति योजना। पक्षे यस्मान्न व्येति तस्मादव्ययमिति। त्रि
षु लिंगेषु सदृशं लिंगविशेषसंनिपाते सामर्थ्याभावात्। निपातः विभक्तिषु कारकेषु वचनेषु
च ४ एकत्वादिसंख्यासु अव्ययीभावस्य यद्यपि लिंगकारकसंख्यायोगोस्ति तथापि वचनाद्व्यय
त्वं। अथ स्वरादयः। स्वरिति स्वर्गपरलोकयोः। स्वर्गे च्छायेव या स्वर्जलधेर्जलेषु। परलोके स्वर्यातस्य
ह्यपुत्रस्येति। अंतरिति मध्ये। अंतर्बाष्पश्चिरमनुचरः प्रातरिति प्रत्यूषे प्रातः संध्यामुपासीत। ए
ते त्रयो नोपसर्गा इति काशिकान्तर्विसर्गाः स्वः शब्दस्य स्वरितत्वात्। तेन व्याव फिट्सूत्रं। माद्वस्तो स्वरि
ता विनिप्रयोगश्च अंतरिक्षमध्ये स्वः। पुनः प्रातः शब्दश्चाद्युदात्त इति कश्चित्। तत्र प्रातरित्रि प्रा
तारिंदह वा मदेरन्तासेः। अंतोदात्तस्येव प्रास्त्रिहृतरत्वात्तथ पुनरित्याद्युदात्तः। अप्रथमे विशेषे वा।
अप्रथमे पुनरुक्तं विशेषा किं पुनरर्थे सति पुराणाः सनुनारित्यं तत्र धीने। सनुतश्चौरो गच्छति। ३ राम

१५९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीरिति मह इति नी वैरित्यव्योघ नैरिति क्रिया मां घे अथ गितिसत्यौ वियोग शीघ्र लाघवे ष्वप्यन्यै ऋ
तेइति वर्जने। पृथग्विनेत्येक काले आराद् इति दूर समीपयोः पृथग्विनानि मिन्नैः इतो समुतार प्रश्नतपोन वांतो
लानाइति काशिकाशा नेश्विय यूनो ग्रहिवः अथ गित्यासमपर्ये इत्यत्रतु याने अथ गशाह्यो आ ना अप्रपृ
ज्योनो स सइति अनीते न्हिश्चेवा नागते ह्लिस्वेति दिवसेनवा विनिनिया। सापमिति निशामु खे विरामि घुर
ति वकु काले मनागिती षदर्थे॥ ई षदित्यपि जो षमिति सुख मौनयोः तूष्णीमिति मोने वहिस आवसएनो
वा ग्रे समयोति समीपे मध्येवा ग्रामं सम या निकषेति केविलं ध्यलं कां निकषाह निषा नि। स्वयमित्यात्मने
न्यर्थे स्वयंकृतं। वृथेति व्यर्थेनक्तमिति रात्रौ नव इति निषेधे। हेतं विनिनिमित्रार्थ निषाका श्ये अद्धे पं·इ·ड·४
निस्फुट वधारणायोः तत्वाति शार्येरित्ये केसामी त्यर्थजुगुप्सितयोः एते स्वस प्रश्न तयः साम्यं नाक्षा विश
तिरं नो दाना इति काशिका दिवाथ्वि मं स्त्रावति च थास्तजत्यर्थ्यि मिः नक्रं दद शेक्रह स्वा हि वे पुरत्यादो ना
पुष्टा नाः प्रयुज्यंते वत्वत प्रत्यपातमव्ययसंज्ञं स्यान्त श्रास्ना वर्तते ननु त्यामित्यादि मिर्वि हितो व तिरि

पो३ क्षं२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मर ह्रौ२

ना० को० [redacted]गृह्यते। नतूपसर्गाद्धात्वर्थ इति विहितः सत्वार्थकत्वात्। पुरुहूतो निवर्तोऽपि स्रवणम्। स्रनेति नि
१६० त्यो। स्ननातानाद्ग्रसनातनः। स्ननत्कुमारः निरस्ड्त्यंतौ तिर्यगर्थे आत्तिरोहितः तिरः काण्डं कु
र्यादि। मृतेन तुल्यः स्रणा। तिरस्कृतो तिरति पथ्या स्रनेन्या दर्पस्तितौ नाम्नः फरात्तादि ति काशिका। स्रनात्वं हो
नानव्यश्वसान्तिति रः पुरूचिदश्विनाः दन्यादौ त्वं तो दान्ते प्रयुज्यते। अंतरेणं तो दान्तः प्रध्यो विनार्थे वर्तमानं
यांतराकुमंडलुः त्वामंतरा नामर सा पता स्ति। अंतरेणोति वर्जने। अंतरेण हरिं न सुखम्। ज्योगिति कालभू
स्वे ५ यस्त्वे प्रश्ने शीघ्रार्थे संप्रत्यर्थे चैकमिति वाग्। मूर्धनिं सांसुखे भुवा ग्रिह। कं ज्ञं य मूर्ध्नि केशाः कबाः स्निदा यो
सु४ कं दर्पः वे कं युः शामति श्रु खेश ङ्करः स्महसेन्याकस्मिकाविमर्शयोः। हिवः प्रसूनं सहसापपात। सहसा विद धं ५
धीत न क्रियां विवेकः मित्वानो। अलमिति भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणनिषेधेषु। भूषणे अलंकारः। पर्याप्तो।
अलमस्य धनं। वक्ति न्यर्थः शक्तो अलं मल्लो मल्लाय। वारणार्थः वारणे अलमतिप्रसंगेन। निषेधे
अलमालापितं वक्त्रे वीर्यस्य सारान्ण्णाहरतं। न वक्तव्यामर्थः बषडिति हविर्दाने। विनेति वर्जने। नानेत्यने क राम

फि२ १६०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दर ति१ सृति२ ।वै५

विनार्थयोः नानाविधं देह प्रजां समाज्ञं नानारीं त्रिष्कलालोकयात्रां वस्त्रेति मंगले अन्यादित्यन्यार्थे दे
वदत्त आपातोन्मस्थयज्ञैत्र रति अस्त्रीतिसत्राणां अस्तिपरलोकैमतिरस्यास्तिकः उपांशिवति अप्रका
शो श्राररत्ना हस्यपोः सर्पतिस्त्रांतोम्र माकरोतु भगानं विहापसेति विपद्यें विहापसारम्यमित्तो विधा
तिदोषतिशत्रोंमषाभियो त्येनो वितर्य [redacted] प्रश्नेति वार्थे॥ स्कानोसुकसुनः स्वन्यकार
गण५ संध्यस्यांतः अव्ययीभावस्त्वरदैमूत्रमपंथ्वष्टाध्यायी [redacted] त्रिसूत्रासमानार्थकंपथ्यत्तुउद्धारण्यते। पुरे रू४
ति अविरते विरातीते भविष्यदासत्रे च॥ पुराधीते अविरतमयाठीदित्यर्थः पुरालुङ्चेतिलट् विराती स्थ५
ते पुरापि नवं पुराणां पुरे सर्वं भवतीति वे धसांसमनंतरं भविष्यतीत्यर्थः स्यात प्रबंधे विरातीते निक
टागामिके पुरोन्यमरः मिथोरति रहः सहार्थयोः मंत्रयंते मिथो मिथ इसरस्यापि पूर्ववतं प्रायसट्ति
वाहुल्ये मुहुसरति पुनरर्थे प्रवाहुकमिति समकाले ऊर्ध्वार्थे च केचित्तु प्रवाहिकेति पठंति आर्ण्य [redacted] हल्य
मितिवला को रैशाकटायनस्याहा आयेति प्रनिवंधे हत्यामिति प्रतिषेधविवादयोः इतिं आधीत्याभि

१५६

थ२ घ्य२ ति॰

गा॰को॰ तिपोनः पुंसोसाकं सार्धमित्येनो सहार्थे नमसह इति ननौ हि रूगिति वर्ज्जनेधिगोनिं दामन्त्ले नयोः तृषि
१६१ लादि सङ्गित एधौ पर्यतः शासतसी कृल सुव सुषा आसत्या लो [illegible] यो श्विनि। तसिता दिं त्या देरयमर्थेः
पंचर्म्मिलसि लङ् त्यारम्य राधाब्र इत्येन दंतैः सूत्रे रुक्तोपस्लङ्गितस्ल दंताः स्वयादिष्वगोद्भ्याः नथा [illegible] वद्
त्या यो ष्ठ सप्रति योगे पंचर्म्मिस्ल सिः क्रियाम्या वे तिगरानेकृल्व सुव हि त्रिचनुर्म्य स्सुवृ इणा श्रीसिरित्
६९५ राणा दि सूत्रेण आसिप्रत्ययो [illegible] विहितः अयाइत्सुसाहेणां प्रलम्बे विशृ वेमा शालछं दसिसं य घ्यकु थे५
ग्रा६ तेरि स्त्रिः विभाषा साति: कान्सेद्रे दे येवेएन दंता अपि ध्याद्याः अपरइति अमुछंदसीति विहितः आमइत्
य४ गीकारे आप कुर्म्मः किमेतिरुब्धा दाम् का सूप्रत्यया दामसंत्रे लिटी त्यधीनि केवितां अत्रथो [illegible]
इतिस्वरादिः तङ्गितस्यासर्व विभक्तिः तङ्गितातः या श्ल्ले अव्ययंस्यात। यस्मात्सर्वाभ्यव नत्रपा त्मिकाचि
भक्तिर्नोत्पद्यते किंलेकवचनमेव। ततः तत्रत्तद्धिनइति किं एकः द्वौ। बहवः असर्वविभक्ति। इतिकिं औपग
वः। ननु गोदो वरणा इत्यादावति व्याप्तिः नचलुङोगाप्रत्ययानाद्यो गप्रमाणे चतद्भावे दर्शनं स्यादिति राम
१६१

धे ४

४त्प

पठतः स्वत्रकृतो मतैनैतेन तद्धितान्ता इति बाध्यम् एवमपि प्रस्त्रैव पंचकाः शाकुनपः उभयो मशिणाऽव्यवति
कत्वंपचति रूपमित्यालावति व्यातेर्दुर्वारत्वादिति चेत् । अत्राह वार्त्तिककारः सिद्धं तु पाठात् तं नसिलाद
पः शाकुणप्रपः शासप्रपन्नपः शाकसमासांतेभ्यः प्रांतः कृत्वोर्थः तासिवती नानानाविति । नवदवेप्रतिस्
नाविंक्षिकारे प्रत्नपूर्वे विश्वेमास्यालक्षुंदसीति विधानात्तदंतस्यासंग्रह इति वाच्यम् । प्रकारवचने थालि
तिप्रकारणा एवप्रनादिभ्यई वध्यालक्षुदसि । प्रकारवचने इदमस्त्थमुः इति पठितुं शक्यत्वात् स्वराद
गणे आसथालाविति पाठेन सिद्धत्वाच्च । मांत इति । अ प्रस्ताम ... चेत्पर्यः तासिप्रतिपोगे पंचम्या
स्तासिंते नैकादिकृत सिश्चेति द्वावपि गृह्येते स्यादेतत् । स्वत्रमते कथमुक्तिसंभवः पाकर्पारिताह्नितीपादे
कपोहिवेनैकवचने स्यादीनां स्वादिवाक्येनएकवाक्यतापत्ते । अव्ययेभ्यः स्वादीनां प्राप्तिरेव नास्ति । बता ४
अव्ययादाप्सुपः इति ज्ञापकेन नु सर्वाविभक्तयः प्रत्याने । अव्ययेभ्यः स्वानामपि विभक्तीनां त्रीण्येव
वनानित्यासत्तानामप्येकवचनान्येव अयवाप्रत्ययमापाएवचनत्रयं यद्वाप्रत्ययमापायकवचनमेव

चर सर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ्रमि४ लेएक३

तिपत्तवतुष्टयं पपद्यापिग्रंथे पुलभ्यते। तथापि प्रथमैकवचनमात्रमेवेति वतुर्थपदस्य एव हो दृसमः। तमे
व गृहीत्वा सूत्रस्याप्युक्तिसंभवः स्पष्टः। इतरांतु पदत्रयं अभ्युच्चयपवादमात्रेणोपन्यस्यते न तु ताभ्विक
म्। तथाहि। पदिकमर्णाह्वितीयेव अभिहितप्रथमैवं एकवचनमेवेत्यादिरर्थो नियमः। पदिवाद्वि
पाकर्मण्येवेत्यर्थः हि प्रकृतार्थापेक्षो विनियमः। पदिवा एकवाक्यत्वे सामान्यापेक्षत्वनविभक्तिनियमे
पिवा अव्यपाराप्युपदमिति सामान्यापेक्षतापकाद्विभक्तिसिद्धिस्तदा अविशेषात्समानामपि [illegible] विप
क्तीनां त्रीण्यपि वचनानीति नियमो लभ्यते। यदानुद्दिष्टे द्विवचनमिति सूत्रपित्याएकवचनमित्येव पृथक् न६
न्य४ सूत्रते। तदर्मध्यानुपपत्त्या च कर्मण्येव द्वितीया न करणादौ हि त्ववकृत्वयोरेव द्विवचनवकुश्चवनेन ले
कत्वे इत्यादिक्रमेण सूज्ञातीयापेक्षो नियमः। तेन स्वार्थ्यपेक्ष्यः सकलविभक्तिप्राप्तो एकवचनमियमः त्यनेनानि२
क्रियते येनैकवचनं वान्यद्प्राप्तो निति नैकवचनमेवेति। यदि वा सामान्यपेक्षा नियमा अपणादयपाद
प्राप्तो एकवचनमिति सूत्रे क्रियते स्पष्टप्राप्तप्रातिपदिकार्थनेन एकवाक्यतां न तथा ज्ञावादिभ्यः कर्मादि

त६ कादि१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ष्वेकवचनं सिद्धमेवेति एतत्सूत्रबलादव्ययेभ्य एव भवतीति तत्तु न भवति। एकवचनमित्यस्याग्रामस्याप
णार्थत्वेपि उत्पत्स्यते ण एकत्वाभावात् प्रदेशान्तरेपाठसामर्थ्याच्च स्वातन्त्र्येणापि उत्पत्स्यतेत्र विधायकमि
ति हि त्वे हि वचोमत्पादे निपातकत्वं संगच्छते तेन दाश्च अव्ययेभ्यः सर्वेभ्य एकवचनानीति द्वितीयः पक्षो ल
भ्यते पदानुद्वितीयाकर्मणि ये वैत्यादिं सामान्याधेन्दः प्रत्ययनियमः। अव्ययेभ्यस्तु प्रथमैव प्रथमा प्राति
पदिकार्थ एवेति नियमेन हि कर्माद्याधिक्ये तु एवमानि वार्यन्ते लोके पोऽ इति तु यथा त्यामेव तत्र एक
त्वएवैकवचनं न सर्वैतरेति सनातनीयापेक्षप्रत्ययनियमपक्षः। नदानि सर्वेभ्यो व्ययेभ्यः प्रथमा
या वचनत्रयमपि भवतीति तृतीयः पक्षो लभ्यते। त्रिष्वप्यमीषु पक्षेषु पचतिकल्पं पचतिरूपमित्यादौ
दोषः। तत्र हि प्रथमैकवचनमात्रमिष्यते। उक्तं च सूत्रवेष्वधिकं प्राप्नोति तस्माद्द्वितीयपक्षसरीत्या सकलै
वचनानि प्राप्ये एकवचनमिति एकत्वस्य विवक्षितत्वात् प्रथमातिक्रमे कारणाभावाच्च प्रथमैकवच
नमेव कर्त्तव्यमिति सिद्धान्तः। एवं च सत्यपि सूत्रस्योक्तिसंभवे पचतिरूपमित्यादावतिव्याप्तिमपास्य

१०८

शा.कौ. १६३

दंत४

ागित्वान्नमेवकर्त्तव्यं स्वरान्तं तु नकारस्थमिति स्थितमप्रकृते। अन्तेऽजन्तः कृषो मान्त एजन्तः आतदन्तमव्ययसंज्ञं स्यात्
त्वाडुंकारं भुङ्क्ते वस्त्रेत्वायः तु पर्थे सेऽव्रतिवचेः सेप्रत्यये रूपं न स्त्रेवं कारं पांच कारं हारं पांच कारे त्याप्य न
स्य नप्राप्नोतीत्यत्राह। भावितपालिटः कृत्वेपि मान्तत्वाभावान्न। सत्यमूलवादिस्वामिनिपाठाम्भि
ह्रं। पदेतु तत्र न छिन्न सेवग्रहणान्न हीह कृत्वा तु त्वन्नामपि सम्यक्। आमरन्निलुक्प्रविष्यति। नत्वा
तोरिति नानुवर्त्तते। एवं तरां देशे पिलुणापत्तिः। अपरिसमाप्तार्थतया तरवाप्नुत्यत्तेरेणाभावात्। अपरि
समाप्तार्थत्वं च संख्याकर्त्रादिविशेषकाङ्क्षित्वात्। अत एवानुप्रयोगः प्रार्थ्यते। आमन्तार्थगतप्र
कर्षादिप्रतीतिस्तु नुप्रयोगात् तु त्यतरवादिनाभविष्यति। अत एव सूत्रितं। कृञ्चानुप्रयुज्यत इति। अ
नु[redacted]शब्दो हि व्यवहितस्य विपरीतस्य च प्रयोगं निवर्तयतीति वक्ष्यते। एवं। पूर्वसूत्रे कृञ् निकर्षरीत्या
आमन्तात्सोरेवोत्पत्तेर्हल्ङ्याब्भ्यो लोपो भविष्यति। अस्तु वा कृदन्तपदमव्ययमितिवाक्यार्थः। आमन्ता
प्र[redacted]त्ययलक्षणो न कृदन्तं स्यपनेव यान्तां। नवैवं प्रतामप्रतामः लवमा चक्षाणो लोरित्यस्याव ाम

न्तेन४ स्य १६३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्तिव्याप्तिरिति वाच्यम् त्वरादिषु प्रथमान्तशब्दस्य पाठेन धातोः प्रत्ययलक्षणेन कृदन्तत्वमुपजीव्यव्या
पदेशानां भवतीति ज्ञापितत्वात् न च मो नो धातोरिति नत्वेनैतन्मान्तमिति कथं ज्ञापकत्वेति वाच्यम्
नत्वस्यासिद्धत्वात्तेनैव धातुत्वेन ज्ञानं तस्यार्थान्तरे नित्त्वेरानपतीत्यादिप्रयोगासिद्ध्यर्थं त्वरादि
ष्वस्वीकारेणानित्यसन्नं तत्त्वाप्याग्रातस्येवायं त्वरादिषु पाठ इति वाच्यम् अनभिधानात्तस्याक्विपो
नुत्पत्तेः अत्र ष्वर्तपकत्ववर्णनपरं भाष्यमेव प्रमाणं अत एव पित्वचैर्थक्षान्तावत्रादेर्विसत्वार्थस्य ५५
साम्प्रत्यं विनएव प्रशाम्यन्त्यजन्तस्य तत्र ग्रहणं न तु शांतिमह्वाचकस्येति न प्रथामो प्रशाम इत्युदा
हरणं न विरुध्यते। त्वरत्यादीनां तु सत्वं विनापि पाठसामर्थ्यादेव प्यप्त्वमिति विशेषः अन्तग्र
हणसामर्थ्यान्नित्यप्रयोगे वक्रुद्वीहि। औपदेशिकेन औपदेशिक एव गृह्यते नेह आधर्षो विकीर्षवेकुं
भकारेभ्यः इत्युतस्य अन्तग्रहणं व्यर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया वा तिप्रसंगभंगात् न नु व
र्णग्रहणेष्वपरिभाषा न प्रवर्तते अनयाथा एवोपवापावरस्यासावतिप्रसंगादिति चेन्न एवमपि व

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पा.कौ. १६४

तं २

ह्रिं गपरिभाषया संनिपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति परिभाषया वाद् ष्यसिद्धेः संनिपातः
संज्ञेषस्य त्रिमित्तो यो विधिः स तद्विघातस्य अनिमित्तं संनिपातं यो विहंति स तद्विघातस्तस्येत्यर्थः
एवं च यस्य संनिपातलक्षणास्य ह्रेर्डि-ती निगुणास्य वृक्षवने ह्रस्वो दित्येत्वस्यावाव्यय संज्ञां प्रति निमि
त्तत्वं नेत्यवधेयम्। तया परिभाषायाः प्रयोजनांतराण्यपि संनिदिकृ मात्रे तत्व्याते श्रीपं कुलं तस्मै श्री
पाये त्यत्रातो लोपो न भवति तथा आगवीत। आनावीत। पस्यहतलइति लोपो नंत्त था अतिजरं कु
६५ लं। अतिजरैः। अतिजरैः अतिजरादित्यत्र अम्नैभ्यस्। आतः स्येत्येषकारमुपजीव्य कृते षुसत्सु
जरसादेशो न भवतीत्यादि। अनित्या चेयं परिभाषा कष्टाय क्रमणे न पासे [illegible] रित्यादि ज्ञापकात्। ते को ४
न अग्निमानित्यत्र ह्रस्वनुड्भ्यां मतुबिति संज्ञो दात्तात् ह्रस्वांतात् [illegible] स्य मतुप उदात्तत्वे कृते शेष निघातेन
प्रकृतेरनुदात्तत्वं भवत्येवेति दिक्। गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य। अनेद सूत्रं प्रवर्त्तते उपाटी नाम ब्राह्मणत्वानप राम
बुन्याति यद्वेपि विधिरव्ययीभावस्तत्पादि सूत्रे णाडोडे प्रत्यय [illegible] नाएका व्यय मिति निपमस्प १६४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृतत्वात् क्त्वातोसुन्कसुनः एतदंतमव्ययं स्यात् । कृत्वा पुरा सूर्यस्योदेतोः पुरा वत्सानामपकर्त्तोः भावल
क्षणे स्थेण्कृञ्वदिचरिहुतमिजनिभ्यस्तोसुन् पुराक्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् पुरा जत्रुभ्य आतृदः सृ
पितृदोः कसुन् । अव्ययीभावश्च । अयमप्यव्ययसंज्ञः स्यात् । विषयपरिगणनं कर्त्तव्यं लुङ्मुखस्वरोप
चारयोर्निह्नेतो वेति उपाग्नि प्रत्यग्नि अव्ययादाप्सुपः इति सुपो लुक् । उपाग्निमुखः । प्रत्यग्निमुखः । मुखं स्वां
गमित्युत्तरपदांतोदात्तत्वे प्राप्ते नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्य इति प्रतिषेधात् न यावबहु
व्रीहौ प्रकृत्येति पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भवति । पूर्वपदं च समासस्वरेणांतोदात्तं विसर्गस्थानिकस्य सका
रस्य उपचार इति प्राचां संज्ञा । तस्मिन् कृते यथा उपपयःकारः उपपयःकामः इह अतः कृकमीति प्राप्ते सत्वे
अनव्ययस्येति पर्युदस्यते इह मुखस्वरनिवृत्तिरेव मुख्यं प्रयोजनं लुक्तु नाव्ययीभावादिति विशेषप्रति
षेधात्सिद्धः उपचारनिवृत्तिरपि न प्रयोजनम् । अतः कृ[illegible]पीत्यत्रानुत्तरपदस्थस्येत्यनुवृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् सिद्धेः प
रिगणनं किं उपाग्न्यधीयानं परागवच्छात्रेन षाष्ठमामं ञितस्येवेत्याद्युदात्तं यथा स्यात् । तच्चाव्ययानामन्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्यु३

शा॰कौ॰ षेधउपसंख्यातः उच्चैरधीयानेत्यादौ माभूदिति। तथा उपाग्निकमित्यादौ अव्ययसर्वनाम्नामित्यकच् न। उप
१६५ कुंभंमन्यः खित्यनव्ययस्येत्यनुवर्तमाने अरुर्द्विषदिति मुम् प्रतिषेधो न। उपकुंभीभूतः अस्य च्वाविति त्वस्य
ओपसंख्यानिकः प्रतिषेधो न भवति वक्तव्यः। इदं सूत्रं न कर्त्तव्यं कउपचारनिवृत्तेश्चाव्ययोपपदे
रुक्तत्वात्। मुखस्वरनिवृत्तिः परमप्रशिष्यते। तत्र केचिदाहुः मुखस्वरो न भवत्येव। पद्येनाव्ययपाठेनं स्वा त्य३
मनैवायं स्वपाठानाम् यथा पदव्ययीभावाश्चेति भाष्यस्वरसादिति। अन्ये तु अनव्ययमव्ययं भवतीत्यर्थसंज्ञा
विज्ञानादेव मुखस्वरनिवृत्तिर्भविष्यतीति। स्यादेतत् स्वरादिष्वेवासिद्धत्वात् ह्रिनस्येत्यादिवत्तुः स[illegible]री त्य५
मर्थानवाहिन मित्यादिस्त्विह न एवं स्यादयं न स्यादिना यथाख्यातं तेन आर्षिंश्चोरादिकं वज्रेपित्वात् तद्धि
न श्वासर्वविभक्तिरित्यस्यार्थः संगृह्यते। कृन्मकारसंध्यक्षरान्तस्य नेन कृन्मेजन्त इत्यस्यार्थः संगृह्यते क्त्वा
३ तो सुन् कसुनोऽव्ययीभावश्चेति सूत्रद्वयं न तु स्वरूपेणोपपन्नतरमिति। अत्राहुः पुनर्वचनमाननित्यत्वापनार्थं प
तेन प्राग्युक्तं तु कृन्मुखस्वरोपचारादिति परिगणनं लभ्यते न लोके तत्राव्ययप्रतिषेधेनो सुन् कसुन्नोरप्रति राम १६५

छ्य४ त्य२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDE

षेधइति वक्ष्यमाणां वलम्बत इति वक्तव्यम् आकवतुः स्त्रीत्र्यर्थापीभावश्चेति तु गर्णोपि मास्तज्जकारीत्याज
वर्थसंज्ञयैव सिद्धेः नोसुनुंसकस्य नो प्रतिषेध इत्येव लाघवात्वापि तितु पुक्तः पंथाः। शि सर्वनामस्थानं।।
शि इत्येतत् सर्वनामस्थानसंज्ञं स्यात् वारीणि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति दीर्घः पदितु ग्रदेशो स्वेवशो
वे स्यात्पुंवचोनं तर्हि सुटि न स्यात्। अयाभ्यां सुटि सुचोनं तर्हि नपुंसकसुटोपि ग्रहणं स्यात् तथा ग्रहणानुप श४
सर्थं स्यात् तं स्यात् संज्ञा नाव रणोपोमहासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधात्। सुडनपुंसकस्य। सुटिति प्रत्या
हारः। नपुंसकभिन्नस्य स्वादिपंचवचनानि सुट्संज्ञानि स्युः राजा राजानौ राजानः इत्यादि प्राग्वद्दीर्घः। अ
नपुंसकस्येति किं सामनी विमानानि इत्यादौ दीर्घो न भवति। अनपुंसकस्येति पर्युदासः।
तेनास्य सूत्रस्य स्त्रीपुंसयोरेव प्रवृत्तिरिति नपुंसके न विधिर्नापि प्रतिषेधः। तेन वनानि सन्तीत्यत्र पूर्व
सूत्रेण प्राप्ता सा संज्ञा भवत्येव प्रसज्य प्रतिषेधे तु सापि निषिध्येत यद्यपि नं तरस्यापि विधि वा प्रतिषेधो वे
ति समासाभावात् शक्यते तथापि असमर्थसमासो वा कल्पेऽस्त्वेति गौरवं स्यादेवं पर्युदासे स्त्रीपुंसयोः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिवत्कृतश्चेन्न नपुंसकस्येति सूत्रयतः प्रसज्यप्रतिषेध एव संमतः गौरवं च प्रामाणिकं एतेन हि केचि
न्न समासा असामर्थ्येपि साधव इति ज्ञाप्यते । तेनाश्राद्धभोजी ब्राह्मण इत्यादि सिद्धं भवतीति । न
वेति विभाषा इति शास्त्रं कार्यकालपक्षे नो भयत्र संबध्यते स च पदार्थविपर्यासकृत् तेन अर्थ एवेह सं
ज्ञी संज्ञा च निषेधविकल्पयोर्विकल्पः संज्ञा स्यात् । न च तयोरपदार्थत्वान्न तत्र प्रसंगः एतत्सूत्रा
भ सामर्थ्यादेव विधिवाक्येषु विकल्पवाचिपदस्य लाक्षणिकत्वादुभयत्र विभाषार्थेत्थं सूत्रं प्राप्त
११५ विभाषाप्राप्तविभाषयोर्नास्त्युपयोगः तथा हि विभाषोपपदेन प्रतीयमाने इति प्राप्तविभा
षा । तत्र स्वरितञितः इत्यादिना नित्यमात्मनेपदे प्राप्ते विभाषा स्वकृत्यापस्तेन निवृत्तिमात्रं क्रियते
प[?]क्षे भवतीत्यनुवादः । तथा विभाषोर्णोरित्यत्र परत्वात्सार्वधातुकमपिदिति ङित्वात्प्रा
प्तगुणाभावात् तत्र गुणविधेः इत्यादावभावांशस्यास्थिरत्वात् प्रापणांश एव तत्र विभाषाश्रेति तु भयत्र वि
भाषायां तु पदेविधिप्रवृत्त्येन यदि प्रसञ्जितत्वाद्धि प्रसक्तेव विकल्पः स्यात् किं त्वनुपजातत्वान्नित्यमेव स्यात्

लोहितसमासविभाषा २ सि १

राम
१६५८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

अथ प्रतिषेधमुखेन प्रवृत्तिस्तर्हि किन्त्वेव विकल्पः स्यान्न तु पितृस्तु नवपि तत्र विधिमुखेन किन्तु नि
षेधमुखेनैव तु भवत्यपि प्रवृत्तिरस्त्विति वाच्यमवेद्रूपेलक्षणाबाधामेदापत्तेः संज्ञाकरणं तु सति क्र
तक्रमानुरोधेन नेति निषेधः प्रथमं किन्तु प्रवर्तते ततः किंदकि हरूपे सर्वस्मिन्निटि एकरूपं प्रापि
ते सति पक्षे भवतीत्येकरूपेणाविधिमुखेनैव विकल्पः प्रवर्तते। आकृतौ पदार्थे समुदाये सकृल्लक्ष
तिप णं प्रवर्तत इति दर्शने इदं सूत्रमारभ्यते। यदा तु प्रतिलक्ष्यं विभागश्चेति व्यक्तिः क्रियते तदा क्वचिद्विधिमुखे घ५
३५ न क्वचिच्च निषेधमुखेन प्रवृत्तेः संभवान्नेदं सूत्रमारंभणीयमिति यावद्वार्तिकमस्याशिष्यो वा विदि
त्वादिति च लक्षलक्ष आकृतिपक्षेपि प्रदेशेषु वनवाश्वेति निपातिते इदं सूत्रं प्रत्याख्यातुं शक्यम्। पुक्तं वे
तत। अन्यथा न्यायर्थमण्णाद्वासज्ञावि भाषोरेषिरित्यत्र प्रवर्तेत। प्रतिषेधाश्च बलीयांसो भवंतीति
पौरुषीत्यत्रापि सार्वधातुकमपिदित्यस्य निषेधलतोविकल्पश्च स्यात्। नन्वारंभसामर्थ्यात्सूत्रेन वे
त्यर्थं इ निपातनस्यार्थो निषेधएव संज्ञी किं नस्यादिति चेन्न तथा सति नवकृत्वी हाविल्पनेनैव सिद्धे वि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा·कौ· १६२

व्यार्त

भाषादिक्समास इत्यस्यवैयर्थ्यापत्तेः इतीति किं घुसंज्ञावत्संज्ञारूपमिति वचनात्कृत्स्नस्य संज्ञायामप्रवृ
त्तयाहि सति विभाषाश्वेरित्यस्यानवकाशत्वापत्तेरादेशादित्यर्थः इति शब्देन तु सन्यर्थः संज्ञीति लभ्यते न त्वा
हि लोके वाक्यार्थप्रधानः शब्दः गौरित्ययमाहेत्यादौ तु शब्दस्वरूपपरः संपद्यते व्याकरणे तु स्वंरूपमिति प
रिभाषणात्स्वरूपपरत्वमौत्सर्गिकं इति शब्दसमभिव्याहारे त्वर्थपरतेति विशेषः अर्थस्यैव संज्ञात्व
मपि न तु विभाषाशब्दस्येत्युक्तं तेनेह कोरन्तरस्याभिन्यादावपि वैरूप्योत्पत्तेरितिबोध्यः एतन्मूलकत्वेन
त्रिविधा अपि विभाषाः प्राप्तेऽप्राप्ते उभयत्र विकल्पिताः तत्राप्राप्तविभाषा यथा ग्रोपध्याः अविभाषेति प
ठितं अथवा इति अप्राप्तविभाषेयमिति सत्यं किन्तु त्रिसंशयाद् इत्युपक्रम्य प्राप्ते अप्राप्ते उभयत्र वेत्येवं
पकोटित्रयप्रकारकसंशयविषयीभूतानामेव बुद्धौ व्याप्यमानत्वाद्त्रापि कोटित्रयस्योक्तिसंभवोऽवका
शः सर्वत्र च तथाहि द्विसेत्यत्र इत्यत्र ग्रोपधे इति नित्यं लत्वं विभाषया लुक्न च प्राप्तिरेव नास्ति
लतिगिरतीत्यादौ तु विभाषाग्रोपधेत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति न लुकः प्राप्तविभाषापक्षः अथो राम १६२

नऽत्र विविभाषेत्यत्र पक्षेत्यनुवर्त्यं पक्ष्निमित्तस्य रेफस्य अचि अनंतरत्वाल्लत्वमिति व्याख्यानादस्येवो
क्तिसंभव इति तन्नानित्ते गिरः पश्च इत्यत्र इति स्थिते हि ग्रो यङीति प्राप्नोतीन चास्यामवस्थायां विभाषा
याः प्राप्तिः अच्परत्वाभावात् अयङ्क्रपाः विभाषारंभसामर्थ्यात् यङ्लुकः पूर्वं ग्रो यङीति न भव
तीति एवमप्युभयत्र विभाषात्वं दुर्लभमेव निगारयति निगलति इत्यादौ विभाषापात्पारितार्थत्वेऽप
लुकः प्रागेव ग्रो यङीत्यस्य प्रवृत्तेरुभयोरसमानकालत्वात् न च लत्वस्यासिद्धत्वात् ततः प्रागेव लु
गिति वाच्यं अन्तरंगत्वयङपेक्षलत्वे नान्तरंगलत्वं प्रति बहिरंगता अन्यपापेक्षत्वेन बहिरंगस्य लुकोऽसि ८५
द्धत्वात् पूर्वाभावेन पूर्वत्रासिद्धमित्यस्य अप्रवृत्तेरिति। अत्रोच्यते प्राप्तविभाषात्वेनावश्यमनंतर
रीत्यैवोक्तिसंभवः उभयत्रविभाषात्वे त्विदं अन्तरंगानपीति न्यायेन लत्वात्पूर्वं लुक् न च लुङ्कि मित्त
प्रजेव दुर्लभः तस्यार्थापेक्षत्वेन बहिरंगत्वासिद्धत्वात्। तथाच्यावाचः पूर्वमेव लत्वं स्यादिति वाच्यं कृमि
नुगवधिग्रहणेन बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्। धर्मिग्राहकप्रमाणेन लुकस्तदुप

(कर्त्तृत्वार) ६२ (धर्मिणी परिभाषा) लं२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पडू.२

प्रा. कौ. १६८

जीव्यानां सप्तानामादीनामपि यावत्यासिद्धेश्च ॰ ननु स्फूर्तौ चित्तन्निमित्ते लुकित्वमसतिनिवृत्तो गिण्ड्व्यवहृतिनिष्ठि
ते ग्रोपज्ञीति न प्राप्नोतिँ परत्वाभावात् प्रत्ययलक्षणं तानुनलुमतेति निषिद्धत्वाद्धि त्र्यंगस्येत्यनेनां गा
धिकारेन निर्दिश्यतरतिवस्यातें नचस्थानिवद्भावः लुकालुप्तं नस्थानिवदिति निषेधात् अन्येत्वादे स्फू३
शत्वान्वंतयाचकप्रमुभपत्रविभाषेनिषेध्ये नधातुलोपसूत्रप्रत्याख्यानपरेष्टयागद्योपास्त्रपले
नस्थानिवद्भावसंभवात् नचपूर्वत्रासिद्धे नस्थानिवदिति निषेधः तस्य दोषसंयोगादिलोपलत्व
णत्वेष्वेति स्मपवादत्वात् यद्यपि अविविभाषेत्यस्य पूर्वत्रासिद्धमिति ग्रोपज्ञीति प्रत्यासिद्धत्वा[illegible]ति
प्रतिषेधासंभवः तेन अस्तमामपि विपज्ञीत्यस्याभिनिवृत्तानुभपत्रविभाषात्वं न संभवतीति यापि अनुमेय पा ८
दिवतत्वापवादार्थमनुनेत्येववक्तव्ये न पुनरन्मुक्तपोगविभागार्थितयानयोगेयोगोसिद्धः किंतु प्र
करणोप्रकरणापिनितिवा असिद्धत्वं न भविष्यतीत्याशयेन उभयत्रविभाषात्वे उक्तिसंभवो बोध्यः राम
सिद्धान्तेनु विभाषापा असिद्धत्वादेव निसंतत्वं समुदायलोपयाहिनां तुमते अन्यपेक्ष्या अंतरं १६८

प३

Nepal Sanskrit University, Valmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

गत्वान्नितंवंलल्यमिति व्यवस्थितविभाषेति वा समर्थयितव्यं ॥ इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमस्या
ध्यायस्य प्रथमे पादे षष्ठमाह्निकं ॥ इग्यणः संप्रसारणं ॥ यणः स्थाने इग्भवतीत्येवंरूपो वाक्यार्थः यणः
स्थानिक इक् कृत्स्न ... पो वर्णश्चैतदुभयमपि ... संप्रसारणसंज्ञं स्यात् तत्र ... संप्रसारणमित्या
दिषु विधिप्रदेशेषु वाक्यार्थस्य ग्रहणं संप्रसारणाच्चेत्यनुवादप्रदेशेषु वर्णस्येति विवेकः पूर्व
सूत्रादिति शब्देनुवर्त्तते वाक्यार्थस्य संज्ञित्वं लभ्यते तेन व्यत्यये न प ... देनुवाक्यमेव संज्ञिनैवं न
चैव विधेयं स्यादिति वाच्यं वाहऊठ् संप्रसारणमिति सामानाधिकरण्यबलेन तद्रूपस्यापि तदर्थ
स्यैव विधेयत्वनिर्णयात् तन्नैवमपि ष्यङः संप्रसारणमित्यादौ दोषतादवस्थ्यं सामान्यापेक्षत्वात् प
काशस्य पराणतैर्नुतन्यापि वाक्यान्तरगर्थपोस्यतरस्य संज्ञित्वमस्तु वर्णस्यानुकथमिति चेत्तं त्राहुस्ते
केशेष्वणामन्यतमाश्रयणे नार्थरूपाभ्युपगमादिन्यवेहि श्रव्यविधिषेणानुवादसमर्पकविभक्त्या
सूत्रे निर्देश एव विशिष्टं स्यात् विभक्तिविशेषनिर्देशकृतापकत्वमपसंज्ञात्वस्योति उभयोः संज्ञेति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रा.को
१६९

षष्ठीतत्पुरुषः। भट्टोजिस्त्वाहुः संप्रसारणसंज्ञायां लिंगाभ्यां वर्णवाक्ययोः प्रविभागस्त्वाख्यत्रैवैक
स्मिन्नेव ज्ञापितेन याहिर्वचनेवीतितं ज्ञोपायादिलक्षणाः एकशेषेणानिर्देशो भाष्य एव स्पष्टमर्थित इ
ति। तेनैव ग्रहणं तत्र मध्यतंत्रं वेत्यिनतपेदेन व्यवस्थावोद्धव्या। अर्थभेदाच्छब्दभेद इत्याशयः प्रश्नः शब्देकोदि
७४ तीयः। आद्ये विवरणकथनिमात्रं द्वितीयपक्षे आचार्यैरेवेत्याद्विवोधं एवं वर्तते लमेक [illegible] पिणामधेयेतुस्यो रू४
पकारानः उपकारान्वयात्वं तु भवेदावृत्तिलक्षणामितिपीमांसकमर्यादानुरोधो वैयाकरणैर्नकर्त्त
व्यः। तस्यैवमाष्यादिसकलवैयाकरणग्रंथविरुद्धत्वात् मूलयुक्तिरूपत्वनपाकुरूपपादत्वाच्चेति दिक्। प
क्षान्तरमार्यैस्तु एवं संती अनुवादेतु न निर्देशो वर्णो लक्ष्ये संप्रसारणसंज्ञातं संप्रसारणमिति। अथवा
वर्णएव संज्ञी विधिप्रदेशेषु तु स्वरूपात् कवचाद्विनी संज्ञा श्रवणीयेति संक्षिप्यते। पदाभाष्येस्थिताः स्यादेतत्
अट्ठहितरामित्यत्र लकारस्य अणस्थाने उत्तमपुरुषे कृते नामिट्तस्य च संप्रसारणसंज्ञायां सत्यां [illegible] लट्ठ इति दी
र्घः स्यात् तं तरपं प्रति [illegible] लट्ठः तस्यागत्वादिति। अत्राहुः संख्यातानुदेशाद्यकारस्यानिकस्ये वेकारस्य संज्ञानतु रान
१६९

व२ ह२

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

चा३

एकारस्थानिकस्येति । अथैवं संबन्धे षष्ठी वाक्यार्थः संज्ञीति चेदेतस्यादेशरूपाणि गृह्येत संसर्गरूपतापत्तौ य
थासंख्यपरिभाषोपस्थितौ यणः स्थाने इक् स्यात् यथासंख्यमित्यन्वितो वाक्यार्थः सोपि संप्रसारणसंज्ञः
स्यादिति महावाक्यार्थः ने[illegible]गांतरवाक्यार्थं गृहीत्वा याति वाति द्रातीत्यादावापत्तिप्रसंगः तस्यासंबंधप संप्रा३
चपत्वकस्मात् अन्यथाप्यङः संप्रसारणमित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः । अतो नोक्तदोषः अङ्गृहीत्वादेशत्वेनला ज्ञा४
भावाद्युभयसंज्ञात्वप्रयोजकोपस्थितत्वाद्यथासंख्यप्रवृत्त्या एव वर्णाः संज्ञीति अतो अकुहितए
मित्यत्र नातिप्रसंगः । इदं च कर्मकर्त्तरि रूपमिति हृदयं ॥ उपलक्षणं चैतत्केवलकर्तर्यपि संभवा वं५
त्ववर्णा एव संज्ञीति चेदेतनु यथासंख्यं दुर्लभं अनुवादे परिभाषाणामनुपस्थानस्योपपादितत्वात् ।
नैवं स्थानेयोगेप्यप्रसिद्धमनेनुलभ्येतेति वाच्यं । षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्रानुवर्त्य एतत्सूत्रस्य व्याख्येपत्ला
मा तेऽकं हि इको गुणवृद्धी इति सूत्रे सिद्धं तु षष्ठ्यधिकारेऽवनादिसिद्धेरेहे वचनासिंहावलोकनन्यायेन स्था
नग्रहणमपकर्षात्प्लुतयथासंख्यानुवृत्तिसुलभमिति तु क्रमकपतर्हि अ हितएामित्यत्र नातिप्रसंग इति चे

६१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यांकौ

१०

द्व१ र्थका१

तत्तं त्राघृतमाघ्राश्रवणेन संप्रसारणस्येत्यत्रत विति ग्रहणात पद्वाक्कौ सेपरेयणाः स्या
त्तेसंप्रसारणमित्यनुवर्ततीतिवाक्यार्थोऽनुवादेनैवनास्तितत्रचपरिभाषोपस्थितौसत्यांपथा
संख्यमहृतेएवहंतौसमूहसंप्रसारणस्येत्यादेशप्रतिषुतेअथवास्थानकृमेणसंबंधोलो
किकन्यायसिद्धत्वादनुवादेपिमुलभःपथासंख्यसूत्रंपरंनप्रवर्ततीतिकिंकृ·यामित्युह तुश्पित्र
त्यदतिदीर्घेनिस्विउदितितपाकरणात्। अतएवबृहल्लोकेऽस्यत्रसंप्रसारस्येतिदीर्घेननेवभाव्य ररा ५.
मानोपुकारादेशःसवर्णान्गृह्णातीत्यर्थेज्ञापकतेयाकथमस्योपन्यासइतिचेन्नतस्यवाक्यार्थःसं
तीतिपक्षेरणोक्तत्वात्संप्रसारणस्येत्यत्रतपरावितग्रहणांप्येतनरेतुअतउदितिज्ञापकंवोद्धव्यं ४=ऋ
नचैवंअस्तुवोस्तुउत्स्यादोऽःसंप्रसारणसंज्ञायांसंप्रसारणाच्चेतिपूर्वरूपंस्यादितिवाच्यं
संप्रसारणपूर्वत्वेसमानाङ्गग्रहणस्यवार्त्तिककृताकृतत्वात्तन्मतेत्वप्रत्याख्यानपक्षेतुवाराणीसंज्ञावसी
पदेन्तुवद्ध्विष्यतिवाक्यार्थःसंज्ञीत्यादिपक्षान्तरेतुपूर्वरूपप्राप्तिरेवनास्तिहूतोजीनदत्याद्येतुह राम

म१

Nepal Sanskrit University, Balmiki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

भ्वा१

लृदिति सूत्रारंभसामर्थ्यात्संप्रसारणनिर्वृत्तस्यादेशोपि दीर्घप्रवृत्तिः । उगो संज्ञापक्षेपि स्त्रलि
धौ२ स्थानिवत्त्वाभावं संभवेन हलदिति सूत्रारंभसामर्थ्यात्संप्रसारणस्यादेशे कार्यप्रवृत्तेर्वोध्य
त्वादिति दिक् । आद्यंतौ टकितौ टित्किंतौ यस्योक्तौ तस्य क्रमादाद्यंतावयवौ स्तः । भविता याप
पतिं पुरस्तादपवादा इति न्यायेन स्थानेयोगत्वस्यापवादः । प्रत्ययः परश्चेत्यनेन न तु परत्वाद्बा
ध्यते तेन चरेष्टः । गापोष्टक् व्रीहिशाल्योर्ढक् इत्यादेः पर एव भवति परोपि परभाषाप्रकरणे न स्या
दुच्यते आद्यंतौ भावपि भाष्ये तु संज्ञापक्षोपि स्थानिनः तथा हि टकितावितिकर्मधारयः इत्संज्ञकौ
घं४ टकारककारौ आद्यंतयोः सप्तम्याः नयावदावितिबहुव्रीहिः टः आदिर्यस्येति विग्रहः न याच्स्था
नेंतरतमपरिभाषया तत्र स्थानेन यादेशोस्मिन्नष्टैवं यापत्तौ तेन्यपाते योप्यादेशः पुंकर्पस्य य३
ति व्याख्यानात् नैवं आद्यंतौ टकावित्येवास्त्विति वाच्यं आलजाल्योर्ठस्य कइत्यादावपि टकोर्या
गाद्यंतसंज्ञाप्रसंगात् इत्संज्ञकत्वेन तु देशविशेषो लक्ष्यते तेन इत्संज्ञकस्यादेशस्तत्रावस्थितो ट

ल१ घं२ अंतो३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कौसंज्ञे नव आटचष्ठकारदकारादेशस्य कर्कस्यतथैति नोक्तदोषः नवास्मिन्पक्षेतुङ्‌लङ्‌ल्‌ङ्‌ इत्यादिना
भूङ्‌त्वस्य अ भूङ्‌त्वादेशः स्यात्सचोदात्तइत्यतोदात्तःप्रसज्येत नैव दोषः अः ङ्‌ उदात्त अपस्येति।
ञिपस्वकुक्षौ ह्याश्रयणात्तविशेषणत्वस्याश्रुतान्त्यस्योञःपरानिपातितेनोदात्ताकारादिरादेश इ
ति सिद्धान्तेवैव मप्याङ्‌जादीनामित्यत्र दोषतादवस्थ्यं अनुदात्ते नोदात्तनशाद्वैनघहत्ररूपमा
णस्य वकुक्षौ स्व संभवाद्विनिगमं आङ्‌जादीनामित्येतत्सूत्रस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वात्तत्वस्य
तिहि अजादीनामटसिद्धमित्यादिभाष्यवोत्थानमरःसंनिविष्टानामग्रवाँग्धैत्योपोत्वत्तस्मात्पौ म६
मित्यात्स्वच पूर्वातःस्थानेयोगस्यपरश्चेतिपरत्वस्यचापवादःस्वनानिपशांसिरूपाद्विनपुपू
र्वयोगवद्यपमपिपुरस्ताद्यवादन्यायेन स्थानेयोगमात्रस्यापवादोस्तु न तु प्रत्ययःपरश्चेत्यस्या
पीतिचेन्न बाध्यसामान्यचिन्तामाश्रित्यस्वविषये प्राप्त सर्वबाधनादितीहाप्युपगमात्। अन्यथा
अमोमित्यकारांश्च पूर्वस्यात्‌·नव ग्रहणार्थ एव अमोमपकार इति भाष्यम् असा हदस्ति इति देशातः

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

अथ यदि तिङात्मनि प्राप्ते लोकव्यवनं निर्द्धारये षष्ठीनव अन्यादित्यनेन सामानाधिकरण्ये स्व इति पंचा
म्यर्थे लिति वाच्यं शोभुवादीनामित्यासे अन्यस्याद्वो भवेनेतत्या भागापा अञ्ज इतो अन्योन्यक
भाषाप्रसंगानन्तन्तथा चतन्त्र मित्कारणेषपर्यापतेः पूर्वसूत्रे आद्येनाविति समासनिर्देशोपी ह अन्तप्र
हणमात्रमनुवर्त्तते एकदेशस्य एव स्वारितत्वप्रतिज्ञानात्तेन मित्स्ववर्त्ततिः परितु अभक्तः स्यात्त सनात
६६ पिञ्जनामित्यादेशे स्कुं हासवहुत्वाम् प्रतिशोलोपे कृते नलोपो न स्यात् प्रातिपदिकान्तत्वाभावात्तेन था
वर्ष्ठलिह इत्यत्र वहो धोलिह इति घत्वाभावात् अहिंषदं ञतस्येति मुमिमो ढत्वाद इत्यनुस्वारो न स्यात् अपर ३५
नत्वात्तत्वे दितु आदि ग्रहणमनुवर्त्त्य परादिं ङ्क्षेपेन तत्सावारितात्वादेशे द्र्ह तिगुणः स्यान्तवहौलिह
इत्यनुस्वारो न स्यात् अति शापितः सत्वापेषानानि अति सर्वानि त्रासराकुलानि इत्यत्र सत्वप्ररसंयु
क्ताविति तिल्वप्रयुक्ताद्धिः प्राप्नोति साहिंगोरालोपोषाते अस्पर्द्ध घनङः वत्तत्यत्वे हस्वेपनविभाति
सत्रे च भाष्ये केपदयोः स्फुटं न स्यान्पूर्वान्तपक्ष एव स्थितः अत्र वार्त्तिकं । अन्यात्यपूर्वमसेत्रुषंग सपोग

११७

शाकौ
१९२

त्वा३ ड़्१

दिलोपार्थं मग्नः मग्नवान्। ओदितश्चेति निष्ठानत्वं तस्यासिद्धत्वात्कुत्वं मस्जिनशोर्झलीति नुम् स च परं
त्वात् स्वरः परः स्यात्तत्र अनिदितामित्यनुषङ्गलोपो न स्यात् तन्न यथा ॥ मूतस्य नकारस्यानुषङ्ग इति प्राचां मे
न्ना' अयस्कोपरिति सलोपे कृते नकारउपधाल्लुप्यतामिति चेन्न। नलोपं प्रति स्कोरिति लोपस्यासिद्ध
त्वात् तर्हि बहूनां समुदायेषु समुदाये प्रवृत्तसंयोगसंज्ञेति परे सलोपस्याभावे श्रुतस्था चोमस्जेः कथं स्या मङ्गा४
द्यपि यथेनं बोध्यं। भञ्जिर्पर्याय ओव्रश्च स्यात् तूर्वामिदित्यनुवर्तते भग्नः भग्नने अस्मादीरिनादिके
उप अस्विकृते नुमागमः भग्ना मध्ये शब्दार्थे बुरादिकः अस्मादच इरित्यौणादिकप्रत्ययः ईमाग
तू८ मः निपातनात्सिद्धं भग्नाशब्दो बुगुल्मादिषु पठ्यते मरीचिशब्दो वाद्व्यादिषु उणादिषु भुकरिता
थामीचितिरिति ईचिप्रत्यये कृत्वा मरीचिशब्दो व्युत्पादितः तदुपायान्तरं बोध्यं पवर्गादुत्तरश्चो आदि
रपमाने घुहत्ले घु मध्येपि वर्गे वस्यात् हे शरूमति कान्तं कुलमतिहिंस्रवरगुः श्चतितोऽयं अति त्रपह
तव्रक्ष्यतदं ओडुः स्त्रै एवोक्तं॥ षष्ठीस्थाने योगा अनेकसंबन्धपरतया संभाव्यमाना षष्ठीस्थान राम

हं४

१९२

१६२

प्रयुक्तसंबंधपरेति बोध्यं अलेर्मः अलेः समीपे ऽंतरे चेति संशये तत्स्थाने उच्चारणीयस्यार्थः
स्थाने प्रसंगः भोगोस्थाने शरैः प्रत्तारितव्य [illegible] मितिवत् तथा च रगुच्चारणप्रसक्तेप रगुच्चारणी
यस्त्वाद्यर्थिपर्यवसाने सामीप्यादर्थसंबंधा अर्थाद्याहृताः योगः संबंधः स च अनेकविधो ऽस्ति स्यादि
ति योगा अर्थे अपि स्वाभित्वानुमलं षष्ठीसंबंधमूमिर्अन्यथा विशेषणावैयर्थ्यापत्तेः तेनानेक
संबंधपरत्वपासंभाव्यमाने तर्थो लभ्यते अयोगेतिवार्द्धेरः अनिश्चितयोगविशेषस्यार्थः
योगस्य योगेति वा किं तु उपधायाभोहः शास इदङ्हलोरित्यादो गोहः शास इत्य उमाभूतस
तिहति त्रापि स्थाने योगलेगो हः शासोः स्थाने धातुमात्र स्यो पध्याया अदुदितो स्यातामिति
दिक्रूपद्य स्थाने योगो यस्मा इति बहुव्रीहिः अत एव निपातनात्स [illegible] स्या अनुबंधपदार्थः स्थाने — म३
तत्राहेतो स्वानयोः उ ह्वयोगोहः शास इत्यादावतिप्रसंगः परिभाषां सामानियमे निपतंत प्रक्रृत्ते
पुतेर्वतन आकांक्षा हस्वकत्वात्संबंधस्ये ह चोपधाशब्द [illegible] सन्निधानेनावयवषष्ठीत्वेनिती

नयोगोऽस्यास्तीति विग्रहः। दिपा२

क२३

तेष्वाकांक्षाविरहे सति लोकेपि हि पंथानं पृच्छंतं प्रति अमुष्मिन्नवकाशे दक्षिणो गृहीतव्यः अमुष्मि
न्नुत्तरः तस्मात्तु परस्मिन् सति यत्र मार्गद्वैधात्संशयस्तत्रैव तदुपतिष्ठते न त्वसंदिग्धे इति पृच्छत्येपी
ति दिक् । भाष्यकारास्त्वाहुः । अस्त्येव हि तस्मिन्नेव अनेकसंबंधप्रसंगेपि लक्ष्यानुरोधादंतरंगत्वात्स्था
निवदादेश इति तत्र कार्यस्थाने योगेनैव व्यवस्थापनात् तस्मान्नायमेतस्य सूत्रस्यार्थः । किंतु ष
ष्ठ्यंतमुच्चार्यमाणमेव स्थानेन युज्यते न तु प्रतीयमानमिति सूत्रार्थः तेन लक्ष्यते निर्दिश्यमानस्या
देशा भवंतीति तेन पादः पदस्यापवर्गः । पाठ्शूर्हतपदेंगमेतद्वपवस्य पाच्छूस्य सर्वस्य पदस्ये
शा इति अलोन्त्यस्यादेः परस्येति योगेतु आरंभविशेषस्य बाधको अनेकाल्शित्सर्वस्येत्यनेन स्हे
विरोधाद्स्य समुच्चयेन प्रवृत्तिः । तेनैवं स्थिते तत्राद्यायाः प्रयत्नेन प्रायुक्तोपि सूत्रार्थः सुवचः । फलं तु साम४
स्फुटप्रतिपत्तिरिति दिक् । स्थानेंतरतमः । प्राप्यमाणानां मध्ये सदृशतम आदेशः स्यात्स्थाने सदृशपंचव
तुर्धा स्थानतोर्थतो गुणतः प्रमाणतश्चेति स्थानतो यथा सुधुपास्यः मध्वरिः धात्रंशः लाकृतिः । प

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यथासंख्यमसूत्रेणैवेहानथ्याप्तिर्ह्निरित्युक्तं भाष्यादौ नैतदमुख्यप्रमात्रं अर्ध तः मात्माविवज्ञायांयथा
संख्यालाभात् रको हि षढ षोडः पणाश्च समतेति वैषम्यात् । अयकेण वाप्रगणादशाश्च प्रयमथवतु णी
वतु णीमुपस्थितेरल्पवसाम्यमिति वेनहि सुत्दुया समारतिदीर्घ समकं ष्य प[illegible] दमाः इकारेणाग्रहणा णा३
त्ति तवेतो हितनीयेन अकारेण चतुर्थेन लकारेण परस्य ग्रहणमस्याकृतो रेफसवर्णः भाव्ये शेव
लकारग्रहणः पवेव सानुनासिकानिरनुनासिकोन व्यवतिष्ठेणताभितिदिकदेशाः श्री शरत्या
घपीहोदाहरणां अथ नो यथावा तत्प्रयुवतिः वतः ऋश भाष्यहृतं [illegible] सेत्य पतये परत स्य लुकस्त्रियामिति डा५
लुकशार्ङ्गरवादित्वान्ङीन् वृतः । नासौ प्रवतिश्चोतिविग्रहे पोटा युवती त्यादिना समासः पुंवल्क मधार
येत्यतिदिशयमानः पुंशब्दो वर्तते ऽपत्यवाचि वर्तते प्रातिपदिकस्य तदपत्यवाचित्वं शब्दो भवति गुणतो व
यापाकर्णगाः चजोः कुघिण्यतोरिति चकारस्यावणाद्यसाघोषस्य ताह्य शाएव ककारः जकारस्य
तुघोषस्याल्पप्राणस्य नादवतः स्थाने नाह्मगेव गकारः । प्रमाणतो यथा अमुं अमू अमून् अद सोम

नौ३ चौ३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

११९

शा.कौ.

२७४

रित्यनेन ह्रस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घ इकारः । इह स्थाने इत्यनुवर्त्तमाने पुनः स्थानग्रहणादन्योपि वा
क्यार्थः संमतः ताल्वादि ॰ पे स्थानेयोन्तरतमः तत्र प्रयुक्तान्तर्यवानिति यावत्सप्राप्यमाणानां मध्ये स्था
ष्टितिन तद्रूपं चानेकविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीय इति तेन चेतास्तोतेत्यादेशमाणा
न आन्तर्ये वानपि अकारेण भवति वाक्यभेदे च तमपग्रहणमेव लिंगं एकस्मिन्नेव वाक्यार्थे संम
ग्य५ ते हि स्थानेन तर इत्येव ब्रूयात् सिद्धान्ते तु वाक्यै रिति त्यादौ सोष्मणः सोष्माण इति द्वितीयाः प्रसक्ताः न
स्वतो नादवंत इति तृतीयाः प्रसक्ताः तमपग्रहणात् चतुर्था भवन्ति ते हि सोष्माणो नादवन्तश्च उष्माणु
ष्मत्वे वर्णधर्मः तत्सहिताः सोष्माणस्तेन यावद्वहुत्वानि प्राप्ति शारव्यं वैगवैगं चिप्रथमावर्गो वोपुरुषोमो
सोष्माणावनुनासिकोन्त्य इति शिक्षा । उष्माणः सस्थानेन द्वितीया हकारेण चतुर्था इति शिक्षा सा ह
श्वासा नादानुप्रदानौ तुष्मशहृस्वधर्मिक्वनः । शषसहा उष्माण इति प्रथमवाक्यार्थः । सस्थानेनेति इक्ष्ये मू राम
तत्वस्य रोत्जीयाहूशषसाः क्रमेण त्वस्य कण्ठ्यानां द्वितीयानां सस्थानाः यथा हादयः उष्माणस्तेषेव २७४

सहयोगेवा ।१

र्वाद्रणोपीत्यर्थः पकारस्यानुपधाविसर्गस्थानुष्मानाक्षिप्तत्यापितस्य विधिशेषे वोष्मत्वं गो धंह्र
कारेणावनुर्त्याऽतिपश्चाद्ह्कारेणुष्मा एवं तेपीत्यर्थः। नृवेव मिह्नमह्यत्यासे अंतर्याह्यर्धमात्र
स्यपणः स्थानेर्धमात्रेरकस्यान्तः दध्यत्र मधुपास्य ह्रस्वादेतुमात्रिकद्विमात्रिकप्लोः कोलस्था।
विध एव न्तात्स्यादिति वेन्नः अर्द्धमात्रस्यैको मात्रिकद्विमात्रिकव्यंजनस्य चलोकेवरयोः प्राप्त
इत्वात्तयोस्तस एव भविष्यति। इह ध्यो अंतरतमे इति सप्तम्यन्तपाठोप्युपन्यास्यः दूषितः। तथा हि। अंतरतम
उरणपर इति संहितपाताव लम्वत्रकूटपात्रीत्यणइकारादौ व्याख्यातारः। तत्र सप्तम्यन्तमपिशाकं श्रेतुषष्ठीति
वानुवर्तते अंतरतमे स्थानिनि षष्ठी उपसंहर्तव्येति सूत्रार्थः। एवं चाऽकः सवर्णे दीर्घ इत्यत्र विधेयस्य दीर्घस्यांतर
तमे स्थानिनि अक इति षष्ठ्या उपसंहारात्सिद्धमिष्टं तथा वान्तो यि प्रत्यये इत्यत्र एच इत्यनुवृत्ताया षष्ठ्या वान्तादे
शस्यांतरतमप्योरेचो तोरूपसंहारात्सिद्धं अन्यथा एज्मात्रस्य वान्तादेशः प्राप्नोतीति। अत्रेदं दूषणं इकोयणचीत्यत्रा
[illegible]रस्य तु चोपसंहृत्यातनेतालविना नापकोलाधकस्य स्याद्वावेव स्यात् च नास्तोताचापकल्लावकरस्यादेतु

ह्रं१ २
१ ह्रस्वानामेव स्थाने नतु दीर्घाणां। अर्द्धमात्रिकस्य द्विमात्रिकः संध्यक्षर इति तत्रैवेक इति ष २
१ ष्या उपसंहारात्। तथा इको गुणवृद्धी अचो ञ्णिति वृध्योर्गुणवृद्ध्योरंतरतमे षष्ठेव २
ते२

१२

शा.कौ

७५ नस्यादिति दिकृते रेवं समसप्यंत पदस्य हुस्वात्मथमांत पदस्य एव युक्त इति स्थितं स्यादेतत् एवं सति एकमात्रस्य वां
तादेशः स्यादिति चेन्न। अत्राहुः। पूर्वसूत्रे तावद्यथासंख्यं प्रवृत्तं अंतरतमपरिभाषया वा। अर्थाधिकारश्चेह हाश्री
पतेणादेशो वांतादेशः पूर्वदृष्टः आकारस्थानिको व ओकारस्थानिकश्च आव तादृशोपि प्रत्यये भवतीति सू पि२
त्रार्थः। पद्मा। वांतरेति नकेरिष्यते। नचैवं चेपनेयमित्याशवति प्रसंगः। स्यादृष्टप्यावितियोगं विभज्य कंठतालव
व्यस्यैवेष्टवति च्छ्वोरेवेति नियमपरतया व्याख्यानात् च्छ्वोः शूठ्कार्य एवेति द्वितीयसूत्रार्थः तेनाहो घेर्थ
ई६ तपोरपि नेति बोध्यं नन्वेवमपि ध्यो रगादिगणपाठे तेनन्तापोह्नोह्नश्चेति सूत्रे णानरशाइस्य नारीति रूपं न
सिध्येत् तथाह्नि नरशाइस्य श्रीनसंनिपातेन विधीयमाना वृद्धिः लोन्त्यस्य स्यं त्यस्य स्यात् तथा च पस्येति वेनिलो
पेन तस्मान्निहतो वृद्धिवचनं व्यर्थं स्यात् तेन नरशाह्यार्थं नि इति वा अपे यं वंहि समीनिनुवृद्धिश्चेत्येवं रूपात्। न च नरशा
हे पिपरत्वाद्यस्येति लोपे कृते वृद्धिर्भवतीनानर्थिकेति वा अयं प्रत्ययसंनिपातशिष्टत्वेन यद्वृद्धेरंतरंगत्वात् ननु
क्वचन सामर्थ्याद्धिआ लोपो बाध्यतां अह्नोस्विदंतरंगपरिभाषां वाधित्वा परत्वाद्यस्येति [redacted]ति लोपे कृते वृद्धिर्भ
व [redacted]तुइति संज्ञापेपरिभाषा वाध एव न्याय्यः। तदुक्तं अंगगुणादि विशेषेच तादृश्या राम

७५

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

रिति किंच बाहुलं छित्यत्वज्ञापितत्वेन अनुमेयाणाः परिभाषाणां विषये नोपपत्तौ मानाभावात् लुतं स्येति लोपस्य बाधोनुमि
तः तथा च लोपे कृते ह्रस्वे दीर्घे इति सिद्धं नारीति रूपमिति चेन्न। सत्यं सिद्धं किंतु समस्यं न ह्रस्वपरस्य एवं तत्र द्विप्रकृतितो
नेरतमनिर्वृत्तिरिति दृष्टान्तरतमे स्थानिनि षष्ठ्या उपसंहारात् ङकारस्य ह्रस्व ईत्वं भवति प्रथमे तस्य ह्रस्वपरत्वे तु आदेशतो
अ४ नरतमनिर्वृत्तिरिति लोप्यस्येति वचनाद् इकः स्यात्। तस्य प्रसिद्धान्ते नारीति रूपं नरशब्दस्य ङः साक्षादिति पूर्व ४८
पक्षः अथवाहुः नृ नरशब्दपाठस्य समस्या व्याख्यानमेव भाष्यकृतोऽभिप्रेतं समस्यन्तपक्षे निराकरणाभाष्यकारेण तथै
वानुमानात् नैवं नरशब्दाज्ज्ञातिलक्षणो ङीष् भवति नरीति रूपं स्यादिति वाच्यं दृष्टापत्तेः तथा च प्रयुज्यते।
किं नरीणां नरीणामिति। नृशब्दो नरशब्दस्य निपातपुंल्लिंगत्वमेवास्तु तथा च क्वापि प्रसंगः। उक्तप्रयोगस्तु
योगलक्षणो ङीषि भविष्यति यथा न्यासे पितस्य दुर्वारत्वात् अथवा गानृनरयोरित्यत्रात इति वर्तते अज्ञा
धतष्टाविति सूत्रात् तत्रानुवृत्तिः सामर्थ्यात् षष्ठ्या विपरिणातं नरशब्देन सह येषां विकरणेन संबध्यते
न तु नृशब्देन असंभवात् तस्मात्सिद्धं नारीति। अनेन च वक्ष्यमाणव्याख्याप्रत्यत्तां नाम नरशब्दः। नृनरयोरिति पठतः
सूत्रकृतो मते तु कथमुक्तिसंभवः। न च नरीत्येवेष्टमिति वाच्यं वृद्धिविधायकसूत्रमध्ये नरशब्दपाठस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१२१

शाका वैफल्यापत्तेः। अत इत्यनुवृत्त्या समर्थनमपि क्लिष्टं एकदेशानुवृत्तिर्विपरिणामाद्याश्रयणात्। किं चान्तर
१७६ योरिति गणपाठे पठितेन त्वष्टाध्याय्यां गणे। अत इति न प्रकृतं तथा च शार्ङ्गरवाद्यञो ङीनित्यादिशेषेण नगणसू
६४ त्रमपि हृदयमागमयतन्त्र। अत इत्यस्याव्ययोवाच्यः स च ब्राह्मणतर इति स्वरूपमेव तस्मादिह्नेसमाधेयं ने
रइतिगतं तु शाकटायनानुकरणं तस्य अः नः तु अन्तरस्य चेति द्वे वा इत्येपाठश्चक्रीनयशास्त्राने नतरत लिङ्
मइत्यत्र तं चैराट्यैधास्त्वेदः सूत्रकृतं संमतः। भाष्यरीत्या लौकिकन्यायाश्रयेणं सूत्रप्रत्याख्यानपदे
पिहिप्रकृतिनन्त्रदेशानअस्मत्तु मप्यायापं नरतमनिर्वृत्तिरसौ वसूत्रकृता वाचनिकी सा भाष्यकृतस्क
न्यायसिद्धेत्यन्यदेतत्तत्र यावदन्तोपि न्नूरयोरित्यादिसर्वसूत्रस्थमेव अतएवचतुर्थस्थानितो नरतम
८४ निर्वृत्तिमाश्रित्यनारीतिरूपं साधयन्नहरत्तोपि न विरुध्यते इकोयणचीत्यादावपि प्रसङ्गं पारमवशिष्य
तेसवेल्वादिप्रब्धादीनां ह्रस्वः इत्यादिन्न पकेन वाचनिकान्याय संस्कानपाश्रयेणैतो नतरतमनि
र्वृत्तेरनित्यतामाश्रित्य परिहर्त्तव्य इति दिक् सूत्रप्रत्याख्यानप्रकारस्तूच्यते समभाषामास्तानामित्युक्ते
हिपण्डिताः पण्डितैः सह समासते शूराः शूरैः कवयः कविभिर्नेतुसंकरैर्णा किं बहुनागवां सङ्घं प्रति गावो राम

१७६

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वति अस्थ्नोऽस्थ्नामित्यादिष्वस्थ्यादिरपि दृश्यते तस्मादत्र समवाक्यार्थस्य लोकतः सुबलाभात्तदर्थं सूत्र
मारंभ इत्यपि एवं स्थानेन तत्र आंतर्यं बलीय इत्यपि लोकत एव सिद्धं तथा हि भूपः सहस्वरितपोरस्य योगं वा वा समता
नीपांतरसंबलने सत्यपि कृशत्वपांडुत्वादिगुणसदृशान पिहित्वा स्थान समाप्तरस्कारे गोचपरस्थायगये तात्व
रूपतेते देवं लोकतः सिद्धं किं वचनेनेति उरण्परः ॥ अवर्णस्य स्थाने योगस प्रसंगावस्थापामेव रप्रत्या
हारपरः स्यात् अकारेणासावर्णा त्रिंशत उपस्थाने सति स्थानेन रतमपरिभाषणा रक्षति मतः स्थाने
रपरो लकारे लपर इति विवेकव्यं ॥ कस्मात् इत्वर्कारः अलवर्ण्यश्रीनीयोगात् इति ग्रंथतूपयास रयेभ्रमा
पादकः अप्रसंगत अंशावृतः सामस्ये नाभिमता निर्वाहात्तेन हि सूत्रेणाविद्यमस्ति अर्थतस्तु न तत्रासामं
अथात्र नपथासंख्यमभिमतमृत हि किं वृत्तिमध्ये दृष्टोरवदिशिष्यो इत्येवेन आव आव लोऽसं
लोः स्थानमिति विग्रहे उ अउलवन्मलोरिति विग्रहे वा दृह संस्कृते भस्थातस हि विरूपाणामपि सं
मानार्थानामित्येकशेषेणावाध्यतेऽविग्रुण दृष्टस्य विग्रगबीपरीत्या पापमिव सा लविर्वाहार्थलक्ष धु२
णामाश्रित्यलक्षितलक्षणापाश्रकार्यपर्यवसानमिति कथं विनिर्वाहः लृतहृस्थ अग्रहात्तुमिता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रा.को

७०१

मा.अं.३

स्येपरइतिदिक्। अत्रापदान्तत्वं तुषष्ठ्यं संमाध्रतैर्तेउंस्थानिरपरोणास्यैदिनिरपरत्वविशिष्टोणाविधीयतइतिप्रथ
मः पक्षः। उः स्थाने अणिमनेर्णाश्च प्रसंगे अणोचेतिनियमं सूचरपरइतिगाकाभेदेनारपरत्वंविधीयतइ
ति द्वितीयः पक्षः। उः स्थानेयोणाइत्यनूद्यतस्यरपरत्वंविधीयतइति तृतीयः। प्रसंगावस्थायामेवरप
रत्वंविधीयतइति चतुर्थः। तत्वाद्येपक्षेनामायेन्द्रसानादिषुविधीयमानोणातेषांबाधकः स्यात्तैरनवका
हि५ शस्याविषयस्यालाभात् एवंतदावचनव्यक्तिः षष्ठीनिर्दिष्टमात्रस्यभवन्नादेशोनंतरतमः स्यात् अवर्णस्य त५
त्वणारपरइतिनतत्रोदात्तानुदात्तस्वरितानुनासिकेषु दोषः। तथाहि। कृतिरित्यत्रच्छिन्नस्यादिर्नित्या
मितिआद्य मकारं बाधित्वा णारपरः स्यात्। तथाप्रकृतंप्रहृतमित्यत्रगतिरनंतरइति पूर्वपदप्रकृ
तिस्वरे कृते शेषनिघातेउदात्तादनुदात्तस्येति स्वरितेनबाधेनतथा पाहितइत्यत्रनइपइतिज्ञापका ऋ:४
न्पूर्वसवर्णदीर्घसंभवेपि अनुनासिकं बाधित्वाणारपरः स्यात्। किंचकर्त्ताकारकइत्यत्रगुणवृद्धीबाधि
त्वाणाप्रवर्तन अकारएवेतिनियमकाभावानक्वचिदकारउकारश्चस्यात् अपिचषष्ठीप्रतिपदो
[redacted]कारइत्वोत्वादयः ऋतइद्धातोरुदोष्ठ्यपूर्वस्येतितेषुरपरत्वंनस्यात्। द्विती

राम

७०१

पमा२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पेतु गुणाद्यश्रोर्न दोषः अग्रहणात्तोः प्रसक्तपोरणो वेति नियमेन कर्त्ता कए कद्दन्यादि सिद्धेः ननु ह्रस्वे स्थानि
नि सर्वा वृद्धिरनंतरतमा मातारकद्दन्यादौ दीर्घस्तु सर्वापि प्रमाणानांतरतमेति अविशेषाद्धेतु भयत्रापि समक
लवृद्धिप्रसंगो नियम्यो स्तु गुणस्तु कर्त्तेत्यादौ मात्रिक एव प्राप्तः तारितेत्यादौ द्विमात्र स्यात्तु द्विमात्र एवं व प्राप्त
ःत याचाराणनुणो प्रसंगाभावेन नियमाप्रवृत्तौ दीर्घ स्यात्· वस्मान्न ह्रस्वेषु तत्र कारो भवन्नपि रपर नेस्यात्· रो४
स्ते पो हि प्रथम वा नाणो वेति नियम्यतेन स्येव द्वितीयेन रपरत्वं विधीयतेन तथा च गुणो दोषोस्त्येवेति चेत्तन्न· चजोः २५
घि५ कु घिण्यतोरित्यहो सावकाशायाः स्थाने नंतरतमपरिभाषायाप्रवृत्ति विधौ वारितार्थयाप्युरणपरत्वेन
यामुणप्रसंगे परत्वेन बाध्यत्वात् तस्माद्द्वितीयपक्षे गुणाद्यो न कश्चिद्दोष इति स्थितं अनुनासिकेषु दोष
स्त्वस्या देवं तथा प्रतिपदो [illegible] द्विलादि ष्वपितनीये [illegible] नूदात्तादिषु न दोषः ननु द्विविधिभिरंतरतमपरिभा
षा संस्कृते [illegible] विराशिवविधानान्तं किरतीत्यादावपि न दोषः गुणाद्यो स्तु दोष एव ततथा हि श्रांतपं
तो मात्रिकस्य मात्रिके गुणोरपरत्वे च कर्त्तेत्यादि पद्यपि सिध्यति तथापि तारितेत्यादौ वद्र्देः वस्मात्

ई२ के३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा कौ

१८

तथा अविशेषात्तद्धितप्रत्ययेपि प्रवृत्ते आकारस्यायात्वादूपरत्वे कृते कारकस्तारक इत्यादिपद्यापि सिद्धानि तथा
पिकापकस्तावकः इत्याद्यनिष्टमपि आपद्यते तत्पूर्वसूत्रे भाष्यकारैरिमं पक्षमाश्रित्य समाहितं अनन्तरो
मेवैतद्दोषं तत्परिमितिपदत्रैव वार्त्तिककारैरुक्तं स्वप्रयोगो वा नद्योश्च दर्शयदिति तदुभयमपि यास्मि
कं वोध्यं तथा हि परा अत्वजात्यवच्छिन्नस्य कोन्तरतम इति परीक्षते अत्वजात्यवच्छिन्नश्चाकस्येति तस्य
अनुरूपप्रतिसंबंधि राहित्येनैव धर्मे रोत पोरान्तर्यं न हि आंतर्यं च तुदेति मुनित्रयोक्तिरस्तिप्रत्यु
त सोष्मणः सोष्माण इति भाष्याद्धोस्य । आनियमश्च वल्प्यते एवं नष्ट [illegible] दर्शय रपस्यापोपिजा
त्यवच्छेदेन परीक्षा णामेव व्यक्तिपुरस्कारे रापरीक्षणानूक्तेरीत्या दृष्टोपपद्दुः तथा चात्र सूत्रे वार्त्ति
कं पठः स्थाने रोमस्य पर इति चेद्व्रगा हत्वोरवर्णप्रति पत्तिरिति किं चास्मिन्पक्षे कृकेरेफपरत्वे कृवा लृ
कारपरत्वमिति श्व वस्यापि दुर्णपपादा स्यात् त्वतन्त्रः कर्त्तेति निर्देशाच्च विनिमयो ग्रोपस्त्रिविधिभाषे
त्यारभास्वनविकल्प इति समर्थनेपि प्रतिपत्तिगौरवं स्यादेवं रेफस्य पूर्वान्तत्वात्साधपि नु आयेनोट

४५

राम

१८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कितावितिसूत्रात्समासैकदेशभूतमंतग्रहणमनुवर्त्ततस्यापरस्त्वन्यपदार्थविशेषणीभूतेनरो
गान्वयश्चगम्यइतिमहानक्लेशःचतुर्थपक्षेतुनेतदुपपद्यतइतिवक्ष्यामः।नस्मात्रिशोधत्वाद्वचतुर्थप
वाश्रितंस्त्वेतस्यमुपपाद्नीयः। स्थानेशब्दस्यप्रसिहानुवर्त्ततेनेत्रेकमुःस्थानेयोगेत्यनुवादेपिस्था
नसंबंधत्वाभावप्रहितीयतुप्रसंगावस्थायामेवरयरोभवतीतिकालविधानार्थंस्थाने[illegible]तरतम
सूत्रेस्थानशब्दस्यतान्वादित्यत्वेपिशक्याधिकारोपपत्तिःहप्रसंगपरत्वेयोग्यंचगुणवृद्ध्यो
:प्राप्त्यवस्थायामेवान्तरपराःसंपन्नाइतिप्रमाणान्तोन्तरतमपावेइ.चोवाधित्वास्थानेतोन्तरतमो
गोवभूवतीतिनकश्चिद्दोषः।एवमुदात्तादिविधिष्वपिश्रंतरतमत्वारकारोनतुअरइगुरुस
त्वबधेपनेवेवंकर्तृत्वादाव.नेकाल्त्वात्सर्वादेशप्रसंगः।श्रोगुपूर्वणासिद्धत्वात्तथाहिंजेस्था
निलमुपजीव्यप्रवृत्तेरपरत्वंसर्वादेशतानापादयतिउपजीव्यविरोधात्तस्मादेवंपवसूत्रेणाप्ति
कंसर्वादेशप्रसंगस्त्वनेकाल्त्वात्नवानेकाल्त्वस्यतदपेक्षत्वाद्वर्णादेशस्याविधानइति।

ए३

तं२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शाकौ. २०५ १७५ २३ वा४

अराग्रहणांकिंरीङ्रिङ्रीनांयथासंख्यंमाभूत्मात्रीयतिक्रियतेतथाछकिलोपोपिपरः स्यात्एवंचसूत्रवैयर्थ्यापत्तौसा
मर्थ्यादलोन्त्यविधिंबाधित्वासर्वादेशः स्यात्।तथाहिनाकोतासविस्यत्रआन्तरोपिपरत्वेसंयोगांतलोपेवकृतेतस्या
सिद्धत्वान्नलोपोनस्यादितिदिक्।आयणोरीङादिसंज्ञासंपरःकुतोनेतिचेन्नअनादेशत्वात्आदेशत्वेहिसमुदा
येविश्रांतेनवेवंकृस्मार्द्धिरित्यादौपरत्वेनस्यात्पूर्वपरसमुदायस्यस्थानित्वादितिभावः।पूर्वपरयोरितिद्विवचन
निर्देशेनसहितयोरेवस्थानित्वावगमात्अतएवद्वयोःस्थानिनोर्भिन्नादिषुनत्ववहावादेशोमाभूतामिति
तत्रएकग्रहणंकृतंतस्मादेकारस्यापि[redacted]स्थानित्वमस्त्येवतेनऽकंयोह्युभयोःस्थानेभवतिलभतेसावन्यत
२४ रतोव्यपदेशमितितस्मादेकदेशोपिपरत्वंभवतीतिस्थितंस्यादेनतदुक्तरीत्याक्रान्तउदित्युकारादेशस्यापिप
परत्वंस्यात्तेनतथाचविभक्तिसकारस्यरुत्वेकृतेपूर्वस्योरीतिलोपे[illegible]लोपइतिदीर्घसामान्यतःषिरौरितिप्राप्ते
तिइतिवेन्नैवंरुत्वस्यासिद्धत्वेनरात्सस्येतिसकारलोपेरेफस्यविसर्गेतान्नुपसिद्धेःनत्वेवमातुःकार्यमित्यत्रष
त्वंस्यात्रदुपसवावप्रत्ययस्येतिसत्वात्नवापप्रत्ययविसर्जनीयरावेतिवाच्यंअकारस्यप्रत्ययावयवत्वेप्य राम १७५

६१ ६३

४ तेषिमूलयस्यानिकलाभावात् षत्वं स्यादेवेति वाच्यं। अथ तूपस्येत्यनुवादे परिभाषानुपस्थाने नस्थाने योग ४
सद्गुलेभत्वात्। अवयवावयविभावस्य षष्ठ्यर्थत्वस्य संभवात्॥ ४

[redacted] अप्रत्ययपतपा तदादेशास्यमुत्तरामतथालातदितिचेतउच्यते अत उदित्येकादे
शस्य परादिग्रहणेन ग्रहणादीत्तितावत्सांतस्याप्रत्ययसंज्ञा सकारेलुप्तेतु अवशिष्टस्येव प्रत्ययसंज्ञा एकदेशवि
कृतस्योपसंख्यानात् स्यानिवदादेशइत्यत्रादेशग्रहणाद्वा अतएव वयंक्षेयकारेलुप्ते अकारस्य प्रत्ययसंज्ञेत्यु
क्तं तथा चाप्रत्ययस्येति षत्वनिषेधः सिद्धः नैवं प्रत्ययावयवस्यानिकौ [redacted] नत्वप्रत्ययस्येति पर्युदा
सः तथा च षत्वंतिन्वेनैकादेशग्रहणात् षत्वं स्यादेव किंच प्रसज्यप्रतिषेधपक्षेपि सभवति सामानाधिकरण्ये
पधिकरणस्यान्याय्यत्वात्। अप्रत्ययो यो विसर्गस्तस्य षत्वं स्यादितिवाक्यार्थः तथा च अग्निं करोतीत्यादौ षष्ठ्या
निवृत्त्या वेन विसर्गस्याप्रत्ययत्वान्मातुः स्वत्वं मातुः कार्यमित्यादौ नु स्यादेवेति चेन्न इहेदंतत्वं कस्कादिषु भ्रातुष्पु
त्रशब्दस्य पाठो ज्ञापकः एकादेशशास्त्रनिमित्तानां षत्वं नस्यादिति पक्षः प्रसज्यप्रतिषेधे व्यधिकरणत्वे
पावेतज्ज्ञापकं तेन भाष्येनुपपन्ने त्वप्रत्ययोयस्स्येति पक्षे पटक्तं व्याख्यानेतु लेक्षते अवशिष्टः सकार एव प्र
त्ययसंज्ञकः स च लुप्त इति तदुभयं चिंत्यं इह सिद्धं तु प्रसंगे रपत्वादिति पक्षे ष्यारादिरूपेणाविभानाद्भ्रमः

त ८२ यय

१२५

शाकौ
१९०
१९०

ल्यास्थितो केवलाश्रितत्वापि संप्रयोगो वेति पूर्वसूत्रोक्तरीत्या तज्जोपपत्त्यामाश्रित्य भाष्योपदत्त्रपंचितं तेन त्र
अभक्तत्वपक्षे पराश्रितत्वपक्षे च व्रं दृत्याद्यौ उदात्तेर पालेच कृते हलादिशेषे ाणोरे फोनानिवर्तेत अभ्यासावयव
स्यानादेई लएवतेन निवर्त्तनात्तस्मादन्तग्रहणमनुवर्त्य पूर्वोत्तपदस्य एव स्थापितइतिसंक्षेपः। अलोन्त्यस्य
स्थानषष्ठीनिर्दिष्टस्यपदस्योच्यतेतेनतदन्त्यस्यालः स्थाने बोध्यं त्यदादीनामः सः स्थानषष्ठीति किं। आर्द्धधा
८५ तुकस्येट् नत्वंत्र मकारात्पूर्वमाभूत्। इहच षष्ठीस्थानेयोगेतिसूत्रस्थानुवृत्तेर्लभ्यते अलइति किं पदस्येत्य
८५ भिक्रत्वा विधीयमानवसुसंस्त्विन्दिष्टत्वपरमानद्भुम्या मित्याद्यावत्यस्य पदस्य माभूत् एतेनालइत्युत्तमा
श्रित्यालात्मकादेशा अन्त्यस्य स्युरितिव्याचक्षाणाः परास्ताः। अन्त्यस्य पदस्यापि प्रसंगात्। किं चैवं लाघ
घवार्थमलं त्यस्येत्येवसूत्रयेत् अपिच अन्त्यमनस्य सुस्थे नोरहोरजसां लोपः पादशतस्य संख्यादेरित्ये
पो ठकिलोप स्य सर्वादेशस्यात् तेन न स्याद्विरल्लीकरोतीत्यादि न सिध्येत्तस्मात् अलइति जसंतमितिपक्षे अ राम
नेकाल्शित्सर्वस्येति सूत्रे अनेकाल्ग्रहणं न कर्तव्यमिति लाघवोपपत्त्यानंतदापना षष्ठीपसेपाद्ये १९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

त्यत्रङिःदेवानेकालंत्यस्यस्यान्नतु आङिः [redacted] दपीति नियमाश्रयणेनानेका
लग्रहणप्रत्याख्यानसंभवात् यत्नं न त्वपक्षद्वयेपि अनेकालग्रहणं कर्त्तव्यमेव अन्यथा अतो भिस
ऐस्त्यादिषु पंचमीनिर्देशेष्वनेकाल्त्वादेशः परस्यादेः स्यान्न त्वनेकालग्रहणात्सर्वादेशः अ
त एव तस्मादित्युत्तरस्यादेरिति नास्मिन् सूत्रे तथा हि अलोंत्यस्येत्यस्याप्यपवादो आदेः परस्य अनेकाल
शित्सर्वस्येति तत्र प्रथमस्यावकाशः ईदासः वहोर्लोपः इति आसीनः भूम्नां इतीपस्यावकाशः । अ
त्ते भि रित्यादि अतो भिस ऐस्त्यादौ परत्वात्सर्वादेशो लोप् इदं रामैरित्यादिने वादेः परस्य त्वत्रालङिति न सूत्रं तस्य
नुवर्त्तरामैरित्यादिसाधनीयमिति वाच्यं तथासति भूपानः भ्रमेत्या घासिद्धापत्तेः तदेवं कार्पस्यां त्वेस्य नु
त्या ३ संहारो ष्यातः ङिच्चेत्यादिग्रिमसंदर्भानुगुणत्वात्पद्य षष्ठ्या एवाप्यनुसंहारः पाणिस्थानेयोगाः षष्ठीसांत्व
स्यालोपो ध्येति · अत्र पक्षे ङिच्चेत्यस्यापमर्थः पञ्चङिद्यादेशो विधीयते तत्र पाष्ठीसांत्यस्या इति एवम् ले २
पिङिचेङि इनेकालप्यन्त्यस्य स्यानदेश्यात् दृष्टं अनन्यार्थङित्वे धनज्ञादिषु चरितार्थमिदं नानङिपरेणाने

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१२६ (दक्ष विषये)

२ व्यक्तिपक्षे तत्तल्लक्ष्यलोपपल्लवे चरितार्थङित्वविषये प्रतिबंधलक्ष लोपपल्लवेन तत्रानेकाल्त्वेन द्वायेन
ङिच्चेति सावकाशं तान्तद्विषये सफलङित्वं तद्विषय ङिच्चेति वाक्योपल्लवस्य विप्रतिबंध इति भावः। २

नं२

गाकौ

१५८ कालशित्सर्वस्येत्यनेन बाध्यते ननु उत्सर्गापवादयोरयुक्तो विप्रतिषेध इति चेत्सत्यं सर्वादेशोपि तानङ्गुणवृ
द्धिप्रतिषेधरूपप्रयोजनं संभाव्यते नान्तरेण च किंचिद्धिलं वितप्रवृत्तिकोपमपवादोप्यस्मिन्विषये उत्सर्गेण स
मकक्षतामापन्न इति युक्तो विप्रतिषेधः। एषा एरुः रित्यस्यानंतरं तिष्ठेत्स्यात् इतिवक्ष्यो ङित्कारणं गुणवृद्धिप्र
तिषेधार्थमेवेति विप्रतिषेधोपपत्तिः। अल्लवा विनापि विप्रतिषेधं सर्वादेशः। प्रदर्शितस्य गुणवृद्धि
प्रतिषेधार्थत्वस्य सर्वादेशतामन्तरेणानुपपत्तेः। आदेः परस्य॥ परस्य यद्विधीयते तदादेरलो बोध्यं ईदा
सः अत्र तस्मादित्युत्तरस्येत्युपतिष्ठते तेनादेरीकारः आसीनः अनेकाल्शित्सर्वस्य॥ अनेकालादेश
ः शिच्च सर्वस्य स्यात् अस्तेर्भूः भविता इदम इश् इतः ङिच्चेति नियमात्सिद्धेनेकाल्ग्रहणमपवादविप्रतिषे
धार्थमित्युक्तं पञ्चवृत्तिकारैर्जश् शसोः शिरिति विधानं उदाहरणं तत्तं तस्थितं सर्वादेशतां विनानुपपत्तिः शित्वं से
वालाभात् सर्वादेशतापाश्च आनुपूर्व्यादनेकालेनैव णालजादेशादिश्चिवसिद्धत्वात् तथाहि णलङ्
शिमभूतपोपदासर्वादेशात्स्तस्याप्रत्ययसंज्ञातः प्रत्ययादित्वप्रयुक्तादस्संज्ञा ततो लोपः ततएकालत्वे राम ०६०

ने१

रा२ शा४ त्वे२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

सत्यपि न सर्वादेशत्वक्षतिः उपजीव्यविरोधापत्तेः। अत एव हि कर्त्तेत्यादौ न सर्वादेशतेत्युक्तं शाकारे
णानुबंधेन इश्शप्रभृतीनामनेकाल्त्वादेवाल्शित्ग्रहणं नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमिति ज्ञापना
र्थं तेन दिव उत् अर्वणस्त्रसावनञ इत्यादेर्न सर्वादेशतेति बोध्यं ननु कथं ज्ञापकता घ्वसोरेद्धावभ्यासलो
पश्चेत्येतेन स्थानेऽन्त्यप्राप्तावल्ग्रहणस्य चरितार्थत्वात् न च हि लोपशब्द इति श्लिष्टत्वे संज्ञापाद्वकृतं शि
त्वं तत्रानुपयुक्तं सत्संज्ञाविनिफलत्वमुट्टिवंखवदिति सिद्धांत इति चेत् सत्यं अनेकान्ता अनुबंधा
इति पक्षे नानुबंधकृतमनेकाल्त्वमित्यस्य प्रयोजनाभावात्तदभिप्रायको लोपशब्द इति ध्येय इति
सिद्धांतः। एकान्ता अनुबंधा इति पक्षे तु उक्तरीत्या ज्ञापकता अपूरणमावश्यकं सोऽरित्यत्र तु लो
प इत्येव स्थेः लोपो रीति प्रकृते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः वार्त्तिकमते तु नानर्थके
लोऽन्त्यविधिरित्येव सिद्धेनर्थक अन्तभ्यासविकारेति पर्युदासस्याप्रविषयः [redacted] लोपस्य वि
कारत्वाभावात् तद्रूपांतरापत्तिर्हि विकारः। यथा मृजामिनत्र अत्तिपपत्योश्चेत्यादि। अत एव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पस्पशायां लोपो विकारात् पृथगुपात्तः लोपागमवर्णविकारज्ञो हि वेदं परिपालयिष्यतीति उक्तं चा
एषो ऽनादेशी नीति सूत्रे कृपरे न ह्ये वापरो वर्णविकारं नाशाद्वितिव्यक्तं सूपरे शाबस्या पामे यांत इत्यं
तथेत्थं ते ता अत एवो ऽत्रासिनोनुबंधाः समर्पमाणाः संत एव कार्यं निर्वाहयंतीति सिद्धांतः। इत्संज्ञो
रसूत्रे एव कैयटे स्फुटेत याचाटिव श्रोत स्त्रावर्णास्तु इत्यादेरेकालत्वादेकांतपक्षेपि न सर्वादेश
ता प्रसज्येते एवं च नानुबंधकृतमनेकालत्वमिति ज्ञापनं व्यर्थं शिष्टग्रहणं च सुतरां इदम इश् इदं कि
मोरीशकी इति स्वीयशास्तु शकारोच्चारणसामर्थ्यात् सर्वादेशता पाः प्राक् लोपः पत्नुक्तेन प्रिसर्वादे
शे प्रयोजनाभावाच्छकारस्येत्संज्ञा न स्यादिति हरदत्तेनोक्तं तत्र लोपस्यैव प्रयोजनत्वात् तेनैव मुख्या
रणार्थे पर्यसर्वादेशत्वसंपादनेन कृतार्थत्वादिति दिक्। तस्मादिह सूत्रभाष्यकृतोरपि प्रापाक्षि
प्तः। इह नानेकाल्शिदिति पठित्वा अंत्यसादेशनिवानुवर्त्य अनुसंहारद्वयनिषेधसर्वस्येति शाकू
मकर्तुं इति श्रीशब्दकौस्तुभे प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे सप्तममाह्निकं स्थानिवदादेशोनल्विधौ। आद्य रा॥ १९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

धू२

शांस्थानिवत्कार्यं लभते प्रवर्त्तयतित्वं तत्तीयांताद्ध इति नास्थानि नातुल्यं वर्त्तत इति वाक्यार्थ इत्याभात
पद्रूपवैकल्पादुपदेशाप्रवृत्तौ सत्यामतिदेशो मग्यते तद्रूपं स्यात्तत्वो साधारणं न भवेत् आव
श्विषीष्टः। अत्र वृहते विधीयमानमात्मनेपदमतिदेशाद्धरपि भवति आङोयमहन इत्यत्राहिन्त्रल्
नाशीयतेत मापेत्सादौ स्तुपिवेति दीर्घकर्त्तव्ये पद्युपिपआरावित्मला श्रीपतेत थापि नत्रेत ह्रि
रहप्रयुक्तास्तुपिवेत्यस्याप्रवृत्तिः। पादेशस्य पक्षा रित्वान्तमु ■ वैकल्पानुत्रपदेशस्याप्रवृत्तिः सुसं
वेहपद्यपि ह्रस्वात्मिन्नतिवर्त्तते तथापि नत्र ह्लोऽसाधारणं। भ्यामादौ समुदायेपविश्रान्तेः इद
चक्रापर्यकालप्रत्याश्रपेणोऽर्थो देशपक्षेनुसु पसंतापाऽपि शाह्नीपत्वात्से वातिदिश्यते। त
तत्त्वपदेशेनैव दीर्घ इतिन किंचित्कार्यं एतेन अहरितः अहरितमित्यादौ इडागमोपि व्याख्यातः त
त्वापिसार्वधातुकसंज्ञातिदेशासंभवादिक अत्र यथालंगमज्ञाद्धितावपसुतिउ परादेशं प्रयोज अः ३१२
नमिति ह्यतिकृतः उदाहरणादिके यन्न तु परिगणनमिति श्वमितव्युत्सिजिनादीनाम संग्रहापत्तेः॥

ध्लप

दितिर प्लो:१ पृ२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

टीका
९३

क्रमेणोदाहरणानि अन्ते र्न्ङः अश्रार्द्धधातुके विवक्षिते अनतएवांगात्पृथग्धातूपादाने धातुत्वाद्ध्रुतुमन्त
पाः मव्यं केन काम्पां कैः अगत्वादिनादेशादीर्घस्य भावाः कृतः प्रकृत्यं कृतत्वाद्बलस्यापित्ति कीतितुकौ। ती२
अघतनेतत्छितत्वात्तदंतत्वप्रयुक्तामा [redacted] तिपदिकसंज्ञाकदम्बः स्थानिवद्भावेनाप्यपत्वाद्यंय
एवंपरप्रकृतित्वादिन्याकृतःतस्विन्संस्थानेनंतरतमपरिभाषयागतार्थत्वात् अधीधइतिनूदाहरणं अ
हमिकाद्वृत्वस्यस्थाने द्विर्वचनरूपत्वात्सभाग्येनैकिंतुतत्रा पिफलं तुर्वंत स्मादधीधः कामइ
त्युद्धः हापयनृतः कृकमीतिप्रासस्य सत्वस्याप्यपत्वात्यपुदासः पतुपतो प्रकृत्ये त्याप्यपादेशोदा
हरणं नत्विन्संकामात्रस्यानत्यपत्वात् ततदंतविधेः सर्वेकवाक्यनपासिद्धांतित्वात् नेवजहत्स्वा
र्थापांपृतौ कश्चानर्थक्यान्तवेसर्वपदादेशादस्याभिप्रायेणोदमितिवाच्यं हृस्वस्यापितिकृतीति त४
नुगभावापत्तेरितिदिक्सुपरामापतिङ् अपवृत्तांतिङनत्वात्परत्वेवः नःपरत्वादुत्वादनेवं वमधे
धइन्यस्यापिपरादेशत्वादेवगतार्थेनेतिवे त्समंगोवत्नीवर्दन्यायेनाप्पप्रहणादिनिरक्रहका रामः
९३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

न्या१

भ्यासिद्धे आदेशः कार्यं लभते केनकैरित्यादौ परस्य प्रसज्जेत्यतीति विवेकः। ननु वल्कसांम
क्ते स्थान्यादेशत्वेनावतापि असंयोगाद्यादिः इत्यासविवत्यार्थ्यं लाभात् तत्पराङ्कुः पाद्यपाश
वृः अपुरुष मानो विनापि वर्तितव्यत्वं गमयतीति नन्न स्थानी आदेशं प्रतिपद्यते इत्येवार्थं किन्न
स्यायित वायंतत्तदादेशविधायकैरेवगतार्थत्वात् तेन वादेशं स्थानिरूपमापद्यते एवं नहूपप्रामा
घे५ ण्यंश्च विकल्पेइति वाच्यं वालिशीत्यारंभात्तं नव्यवस्थि [redacted] आदेशः स्थानीति वचन हूपप्रामाण्य ङ:स्था.सू ५
सर्वत्र विकल्पापत्तौ लिंवेतिनिपमार्थंतत्स्यादिति वाच्यं एवमपि भोविभालुङ्लङो इत्यादयप्रामाव
भाष्यासु वाग्रहणावैफल्यापत्तेः आस्तिभ स्यारूपद्वं सिद्धवत्त्वे भू इत्यस्यैव प्रर्यायत्ते श्वा।। आनहुः वृक्
रणाभावे स्थानी आदेशस्य संज्ञास्यान्न प्राप्नोत्यस्मिन्नादेसंज्ञा स्त्रालोपवार अंतेतन श्च आङो य म
हेनर इत्यान्मनेपदं वधेरेव स्यान्न तु हेतेः नच स्वं रूपमिहं तेरपि ग्रहणं। अशादे संज्ञेतिनिवेधात् तनव
स्थानिनः संज्ञात्वे सिद्धं धर्मिणापि स्यादित्यापवाधः। अनेकाल् शित्सर्वस्य शाहस्य शास्त्रव छेदे न संज्ञिनिव

तिर

य४

(१सिद्धं धर्मिणाम न्घतोधर्मो विधीयते।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नियोगइतिपरे। संज्ञापायएवोद्देश्यकोटिनिवेशात्। नैवंवमाङ्गेवधिप्रसङ्गस्त्येवङ्क्र्यादितिवाच्यंवध
हिंसायामितिभ्वादिकस्यापिग्रहणापत्तेः नैवंवमाङ्गेवधप्रसङ्गइतिपक्षेतात्रादस्यापिवदित
त्वाच्चनभ्वादिकेतिप्रसङ्गइतिवाच्यंसकलहन्त्यादेशसंग्रहार्थमाङ्गेपमुहनन्त्येववाच्यत्वात्तनथा
वा वविहृवदाज्ञ ग्रेरत्यत्राप्याल्मनेपदस्तिकृतथाहिहन्तेर्लिटिलसामान्यापसत्वादन्तरंगत्वान्निवा
दिषुकृतेषुपरत्वान्नित्यत्वाभ्यांघोषात्कृन्तरीति वाधित्वात्लिटिक्षात्ताेरितिद्विः प्रयोगेभ्यासस्यचुत्वेभ्या
सान्तरस्यघत्वेएकदेशविकारासंभवेनस मुसाप्रस्यसमुदायादेशत्वात्सारेप्राप्तंततोवधिनास
हन्तुल्ययोगक्षेमत्वेनेतिदिक्।। अल्लवाख्यातिनआदेशःसंज्ञातथापनिष्ठ नुत्समेव। तथाहि। अत्र
स्यातिवक्तीत्यत्ररव्यातिपदेनवस्निङ्.वग्लसेत। कृत्रिमत्वात। तथावसमचस्निङ्त्यत्रअङ्.स्यात्।। अत्रव्या
तेनवननुनस्मात। नैवंवचस्निङ्.इत्येवकृपातअत्रानुबंधनिर्देशोनापिपिपा ज्वरत्वरासंभवादितिवाच्यंतमपि
गाऽङ्कुटादिसूत्रेगाङ्गरङ्गाङ्गोग्रहणापत्तेःरा३.त्ववचनस्यामध्याऽप्रगतिःस्यात्तर्गमेरिट्पररूपस्यैवदैविमस

ङ्.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri Funding: MIDF

चेत्तु इत्यादिकामेव ग्रहणं स्यात् । तस्मात् कृत्स्नमेव वत्कारणं न्वेवं वत्कारणमावाधी । न त्वाद्यवानुरोधात्सं
ज्ञाप्रकरणात् स्वरूपेव स्यादिति वद्वेप्रकरणाक्षिप्तनामिति वत्तेने पाठस्तीति आदेशग्रहणं विना वा आपत्तिर्वा
हे वहु गौरवापत्तेः सिद्धान्ते तु आदेशग्रहणमतिरिच्यमानं आनुमानिकसंग्रहार्थं भवतीति न हलोऽनए
करेणाविहितस्योपसंख्यानमिति वार्त्तिकं प्रमाणाख्यानस्यैव अपि च कामममतिदिश्यतां वैति वत्समासमापि
वत्करणापन्नमिति दिक् ॥ स्यादेतत् पदसंज्ञाप्रकरणे वत्करणं विना अतिदेशलाभस्ताहि कितङिदम्मा
दीकारान्तानां त्रिवेत उ यतो । किं दितिन संज्ञानत्वासेऽपि तितापकात नहि स्तकः कित्वसंज्ञाप्रासाप्यनिषिध्ये
तेन नु मृड मृदेति शासासानिषिध्यताठवनद्रूपसार्थकारणविकल्पो ■ लुङित्येव न्नमृडमृडेत्यत्रैव वत्ग्रह
णास्यसम्भवात् किं चैवं निष्ठाशी ■ स्तादित्यर्थं स्यात् । नहि शीङादिभ्यो निष्ठाणाः केन विद्वसंज्ञाप्रासा एवं
ङिदित्यणितिदेशः कित्स्या हृचर्यात् किं च ङिदित्यस्य संज्ञात्वे ग्रहिज्यादिसूत्रे ङित्येव ग्रहणं स्यात् । कृत्रिमत्वा
त् । न यावचनत्वशङ्केति सूत्रे व्यर्थं स्यात् । गावश्यपदस्य संप्रसारणप्राप्तेः किं च ङ्किति इत्येतन्न ज्ञास्याग्रहणं स्या

डि.३

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तः संज्ञास्वरूपानुच्चारणात्। तथा च गाङ्कुटादीत्यत्र कुटादिग्रहणं व्यर्थं स्यात्। बहुगणेत्यत्र संख्ये
त्यतिदेशः। अन्यथा टिघुभादिवदेकाक्षरा एव संज्ञाः कर्त्तव्यतापत्तेः किं कि नो लिङ्गेत्यादि तु न सं
ज्ञाप्रकरणं तेन लिङ्गादित्यतिदेशो निर्बाध एवेति दिक्॥ अथादेशग्रहणं किमर्थं। स्थानिवदित्येतावतैव
संबंधिधर्मा हि स्यात्तेष्वामात्। पपापित्वमदधीत इत्युक्ते पुत्र इति गम्यत इति चेत्। सत्यं द्विविध आदेशः।
अस्तेर्भूरित्यादिः प्रत्यक्षः तेस्कारित्यादिस्त्वानुमानिकः। अत्र हि इकारेणेकारान्तः स्यान्वनुमीयते। उका
रेणावोकारान्त आदेशः तथा चेतस्क[illegible]रिति फलि[illegible]तोऽर्थः। तत्रासत्यादेशग्रहणे प्रत्यक्षस्यैव ग्रहणं
स्यात्तेनानुमानिकस्य। आदेशग्रहणसामर्थ्यात्तद्रूपपरिग्रहः। तेन पचतु इत्यादेस्तिङः तलान्तदसंज्ञा
सिध्यति ननु एरुरित्यादिप्वाश्रुतमस्तु। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्पदत्वं भविष्यतीति चेन्न। अ
थैवं त्वेवस्याप्यादेशभावविश्रान्तेर्वक्ष्यत्वात्तस्येव प्रसंगात्। तथाहि षष्ठी स्थानेयोगेत्यत्र स्थाने
व प्रसंगः स चार्थवतः अर्थप्रत्यायनार्थं शब्दप्रयोगात्प्रत्यायकेः स्तिंजातावसंभवीदान तथापि स

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तिसंभवेऽर्थग्रयुक्त एवप्रसंगो ग्राह्य इति आदेशाग्रहणे नैव लाभ्यते। ...श्च॥ सर्वे सर्वपदादेशा
दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यत इति। पदमिह अर्थवत्। पद्यते
नेनेति व्युत्पत्तेः। एष्वपि सर्वविकारेषु तत्र नित्यत्वानुपपत्तिस्तथापीह विकार एव नास्तीति ना
स्य पूर्वान्त याववार्तिकं। कार्यापवृपरिणामाद्दैति। कार्यमिह ज्ञानं पोप्पतावलात्तत्तथाचज्ञान
निष्ठउस्मादविनाशादिकं विषयेऽआरोप्यते इति भावः। नन्वेवं बुद्धिविपरिणाममात्रस्य सर्वस्मा स्था ५
द्वाभावे अपवादे प्युत्सर्गकृतं स्यात्। तथाहि। कम्रस्य पातादेवित्र्वाणानत्वमप्राप्तौसीदस्या
त्॥ अस्याह वार्तिककारः। सिद्धं तु षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थानेविवक्षितत्वात् इति। षष्ठ्याः स्थानेयोगे त्वनु
क्तेरिति भावः। अपवादः षष्ठीनिर्दिष्टस्य स्थाने विधीयते नाभिनं पूर्वेत्यादेस्तु षष्ठ्याः स्थाने
प्रथमाबोधादिविश्रवणाद्वलोत्पादिनिनुपादानरोणमस्यपादिषणाणाबोध्यानिविश्रवः शाखा
तेमत्यपोनभवति अनभिधानादिति भावः। तथा च विदूरा[illegible] इति सत्रैभाष्ये बालवायोविदूरे

श्री १

३

ह्रौ २ (यथा काशीवासिनो जितवरीति व्यवहरंति)

शा.कौ विप्रकृत्यंतरमेव गानं वैन त्वेति वे रूपाज्जि त्वरीवदुपाचरेदिति। अस्मिंश्च पक्षे षष्ठी निर्दिष्टस्य
१८६ देशाविधीयंतर इति ह्यहि सूत्रस्य पाक्षिक प्रयोगकृतमेव साधुप्रत्तुस्या नपर्यायविधानसमर्थस्येवादे
शत्वमित्यवपातं ता केवटेन म व्याख्यातं तत्र तत्पक्षांतरावभिप्रायेण समवधेयं। अथ
वास्य न ह्यशिक्षकरणं तापकंश्च पवाई उत्सर्गकृतं नेत्विन्नवपिल्लविहमर्थनादिति वाच्यं। इयपनो १६ अ-अपाठांतरं
नित्वादेव नास्तिद्वैः नित्वं ग्राफदा त्पर्यो [redacted]
नयाने कानु विशेषः। दिवादेतद्भायात। क्षितेश्चानुत्वरे [illegible]
क्षिते वं स्मानेगाहि तु वन्नेनः इत्यस्तोति चेन्न। गाशाह स्याविक स्यार्थत्वात्। नव पूर्वादित्वेनासिद्ध
त्वेहिप व्यर्थ्यावात्ताइस्य हस्त्वः स्यस्तनोरित्याघतगणकार्ये [illegible] उपसीरार्थ्य तनन्वेवंततो वाहसे
मानासारामथासान्यवितनेतिमाद्द्रिप्रयोगानुववत्तिरतिवेन्नात त्रवागाहस्येवार्थनपाकामप राम
६ इयपनः पित्वेतु पितादेवानु दातत्वेल सार्वधातुकानुदात्तत्वे च धातुस्वरेणो वासिद्धो किं तेन ६ १८६

म४ ।९५ प्रा२

मानेवं तत्पर्यायः न तु तस्यापि किं तु कृत्स्नार्थमागतो पर्यायता । अस्मिन्केपटः नास्त्री त्वादिविशेषापेक्षा नाशित्स्व
नोति त्वं प्रकृते ग्रह त्र [redacted] नार्थं स्यात् । न ह्यत्र लसार्वधातुकत्वाभावादनुदात्तेत्स्वं चिन स्यं ता
दात्त्वमेव प्राप्तं स्यात्तत्राभिप्रायमेव नित्यं किं न स्यादिति न स्यात्स्वपः न त्वेतत्कृत्तः । अन्यत्र विकर
णो भाव इति पर्युदासात्स्थानत्वान्नस्वाः स्यद्गु ।लैयात् । न च नित्यसामर्थ्यात्तद्बाधः लसार्वधातुके चारेणार्थत्वा
त् । न च स्थानिवद्भावादेशे नापि वैनगतार्थतोऽस्य चेत्र हे हि निवेना निर्देशः पर्युदासपरोऽस्मिन्नरास्मिन्नव
श्यवाधेः । निर्देशवाधस्यैव स्थाप्यत्वात्तदन्यविधीनां बाधं तेनोक्तत्वाणिनि त्यापाद्यपत्नके स्थितानशं
नस्याफलत्वाभिप्रायमिदं परत्वात्केवलग्रहणयाद्यापविकरणो भाव इति पर्युदासे लपत्वविका
णाः ल्यरभावाद्विषयः हेतुविकरणानामेव स्याद्धातुः कोपः सामान्यतदन्तसामान्यादिति सुप्तत्वादि
त्स्वं केन दैवेनिर्दिष्टं पुनस्तत्र्यौ शोषस्यो नरवेशास्त्रे स्त्री नच भाष्ये गतिरहूबेत्यये स्यं [redacted]

६३

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श·कौ·
१८७

[redacted] किंच। अतो नुपसर्गे किरतिकापवादस्य गापो
ष्टगिति टकः किंकरत्वं स्यात् पकेनापवादे उत्सर्गकृतं भवतीति अनह्लिध्यावितिकिं। तेन तत्स्मा
ल्लस्य तस्मिंश्च विधौ मा भूत्। तेन च अतो विधौ पथो व्यूढो रस्केन। अत्र च सोपदादाविति विसर्जनी
यस्य स्थाने विहितस्य सकारस्य स्थानिवत्त्वाद्विसर्जनीयस्यादूरूपदेश्यादेश्यवापदान्तत्वप्रा

पम:
१८७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५२

अपवाश्यपन्भ्राभ्नुरितिशित्करणं हापकमपवादेउत्सर्गकृतं नस्यादिति॰ स्यादेतत्॰ पित्व[redacted]
[redacted] निवृत्त्यर्थं शित्वमस्तु। नैश्यनो नित्वादेव पित्वनिवृत्तिसिद्धिः। नित्वं[redacted] द्याद्युदात्तार्थम्।
यदि च स्यान्निवज्ञावापित्वं स्यात्तदा विकरणस्यापि पित्वादनुदात्तत्वेलसार्वधातुकस्यता
स्यनुदात्ते[redacted]दितिसूत्रेणानुदात्तत्वे परिशेषाद्धातुस्वरेणैवाद्य[redacted] घुदात्तत्वं स्यात्॰ नहि दिवा
दिघनेकाचोधातवःसंति यतोधातुस्वरेणांतोदात्तत्वप्राप्तौसत्यामाद्युदात्तार्थं नित्वं स्यात्॰
ना६ वाद्यनुवर्त्तनइति शिद्धस्तु श्यनो विकल्पार्थः। ननु धात्वंतःपातीभ्वादिपाठमात्रानुशासनल
भ्यते। धृञ्चःस्यसनोरित्याद्यंतर्गणकार्यार्थतयापिपाठोपपत्तेः। ततोवाद्यत्स्यमानासार
मं[redacted] वालानिरेक्षतेतिभाद्दिश्रयोगेनुवाशावइत्यर्थः। कामयमानोवेत्यर्थः।
वस्तुतस्तु फलनार्थमागतेतिभावइतिवाच्यं। ताच्छील्यादौ विषये चानाशिप्रकृतेराद्यु
दात्तार्थतया नित्वस्यचरितार्थत्वात्॰ तत्रहिलसार्वधातुकत्वाभावादनुदात्ताप्राप्त्या
चितइत्यंतोदात्तत्वमेवप्राप्तं। नचैवं श्यनोनित्वेसत्यपि चित्स्वरप्रसंगः। नित्स्वरस्य सति

दुरितंपत्रं

शाब्द॰ शिष्टत्वात्। अन्यत्राविकरणेभ्य इति पर्युदासस्य तु नायं विषयः। सोवर्णः सप्तम्यस्तदंतसप्तम
१९६ इति विकरणांतस्य ह्ययं स्वरो न तु विकरणस्य। नन्वेवं घुसंज्ञासूत्रशेषे दाबेदावायं न देवस्त्री
तिभाष्यविरोधः। दायमान इतिहि शाप्यंतोदात्तं स्याच्छ्य नित्याद्युदात्तमिति फलवैषम्य
णदियादिपाठस्यापि तु मशक्यत्वात् इति चेन्न। अनभिधानादिह चानशोयनेत्ति तदा
शयात्। यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्ये नाद्युदात्तस्येवेष्टत्वाद्वा· ततो वाद्य समानासति
भदिप्रयोगाद्वा शब्दो धात्वंतमर्थतइति मते तु नित्वस्याद्युदात्तविधायकतया चरि
तार्थत्वं स्पष्टमेव। युक्तं चेदं। विकरणप्रयुक्तस्व स्मात्रे पर्युदासस्यात्ममाने खश्रूचीति श्रीरामः।
स्तत्रैस्य भाष्ये स्थितत्वात्खशं तस्येव चानशं तस्याप्यंतोदात्ततायाः दुर्वारतयाऽत्रस्य १९६
कैयटस्याप्युच्चयमात्रत्वात्· तस्मात्पित्वनिवृत्त्या चरितार्थत्वमिति एवं पक्षोद
ढ एवेति। अत्राहुः कैयटः। लक्ष्यानुरोधेन सामान्यापेक्षं ज्ञापकमाश्रीयते न तु नियमार्थतेति।।
= ॥ ।।एतदुत्तरं किंच· आतो न्विति।। ।।श्री।।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MoE

गुरु

सं॥ अलः परस्य विधीयमानोपि योः पंयासः अत्र हल्ङ्यादिलोपो न भवति। अलो विधीयपथ्यादित्युक्ताकु
कामः। लोपो व्योर्वलीति लोपो न भवति उत्वविधानं अत्र हविर्मलवुरत्यादोचारिता ध्यो। अलिविधौ
पथ्यायतेः न्कः रुः करः एरत्र संप्रसारणास्यास्यानिवत्वान्कोपेहे [redacted] त्यादाविवहारावेतुत्वं नय
वति। सरः छात्य नएन ततोः सुलोपो न भवति अनलइत्यक्तोपि संबंधसामान्ये षष्ठ्या प्रागुक्त
नेकविप्रत्यर्थसंग्रहो यद्यपि स्पभवति तथापि विधिशब्दोपादाने अप्राधान्येनाप्यलश्च। अपरो
निषधार्यते न प्रप्रथे त्यादि सिद्धं अत्राहिवलादेरिति अप्राधान्येनालाश्रितः न तु प्राधान्येन। स्या
देनत। स्यान्यनुबंधकार्यापोषपवितःहि निषिध्येरन्। न तथाच मरीबस्य त्रस्यानिवस्ताद्वेनकिलैन
लभ्येतेति चेन्न अनेकान्ता अनुबंधा इति पक्षे अनुबंधानां स्यान्महत्त्वाभावात्। एकान्तपक्षेप्यं
रंगेणालोपेन आदेशसंबंधात्प्रागेवानुबंधानामपहारात्। नत्वपीतिलिंगाच्च। येतु सर्वापिद्व
तिज्ञापकमुच्यते तित्याहुः कं अपिद्वचनसामर्थ्यात्स्यान्नैतरनमपरिभाषया प्राप्ते। अनुदात्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

५

ला. कौ.
९८

स्थेन भवतीत्यस्यापि तुल्यत्वात् । यद्यपि सामान्यातिदेशो विशेषातिदेशश्चेति सिद्धान्तः । यथापि स्थान
सामान्य[illegible]धर्मेत्तदाक्रान्तव्यापकसामान्यधर्मेण विधाकोटावपूरणे सति अनुपस्थि
तस्य विशेषस्य ग्रहणे प्रमाणाभावात् । अत एव ज्ञापकलाघवदस्य स्येऽत्रिपधेवल्लितव्यमित्स्फो
माठरादिविशेषकार्यं नातिदिश्यते अत एव चाशासायां भूतवच्चेत्यत्र भूतसामान्ये विहितया
लुङः निष्ठकोरेवातिदेशो न तु भूतविशेषविहितयोर्लङ्लिटोरपीति सिद्धान्तः । तथापीहस्
थेन स्यपीति लिङ्गाद्विशेषोऽप्यतिदिश्यते । किन्तु वस्त्वोरिह जिम्पीत्वे निषेधे इहिनत्यपीत्याद
ने कि केवल्याविशेषधर्मः सेट्केतदधावर्त्तितेन प्रदीव्येत्यादिसिद्धान्तस्माच्च ल्यपीत्ये
वस्त्वं विशेषातिदेशोऽनुबन्धकोपातिदेशो वेत्युभयत्रापि ज्ञापकमिति स्थितं पञ्चमौ ४ ।
। अनल्विधाविति निषेधो विशेषातिदेशज्ञापक इति न क्षितं ॥ ग्रहोरस्केनकरश्चकस्मा राम
दोविसर्गत्वस्य परालत्वस्य व्यापको भूतपोरङ्हत्वको निषेधेन चरितार्थत्वात्तत्परापेक्षे ९८

ता२ त्वे२ सर्वे२

यो कृत्वप्रत्ययत्वाद्यतिदेशमप्युपेत्य करुणइत्यादौ ह्रस्वत्वादिविशिष्टातिदेशो न प्राप्नोतीति मिश्रै
रुक्तं। तन्न विसर्गत्वपत्वयोरुद्देश्यतावच्छेदकयोर्विशेषधर्मो हि तिविपश्चित एव विदांकुर्वन्तु॥ यद्यपि तत्स्था
नापन्नैस्तद्धर्मवत्त्वं प्रतनुते इति न्यायसिद्धं। अत एव व्रीहिस्थानापन्नेषु नीवारेषु वचनं विनैव व्रीहिधर्मा
श्चैवघातादयः क्रियन्ते। तथापि तेषां महूनापूर्वसाधनत्वप्रयुक्तत्वात्प्रोक्षणीयारादावनुष्ठानं।
आङो यमहन इति हनेरात्मनेपदं तु नहि साधर्म्याभिधानप्रयुक्तं येन वधो भवेत् किं तु स्वरूपमिति
वचनात्स्वरूपविशेषप्रयुक्तं। अत एवानुत्तोशीत्यासे न भवति। तस्मात्कृत्प्रत्ययातिदेशारंभः। अस्मा
ताषं४ देवत॥ ॥ मा भूदित्येव न गतं। तावकानुभविष्यति। तथा हि युष्मदस्मदोरनादेश इति सूत्रे अनादे
शग्रहणं ज्ञापयति आदेशः स्थानिवत्स्यादिति। अदो जग्धिर्ल्यप्ति कितीति सूत्रे कितीत्येव सिद्धे ल्यब्ग्र
हणं अनल्विधाविती ममशं ज्ञापयति। अप्राधान्येनाप्यल्लाश्रयत्वेन निषेधः संशये। तथापि किंसू
त्रेरोतित्युच्यते। उत्तरार्थं नाव स्थानिवदादेश इति कर्तव्यमेव। न सैव योगविभागमात्रेणोपपन्नेऽक्ष

६

शा.कौ.

१८९

त्पां अर्थापत्तिवचनं न कर्त्तव्यं एवं स्थितेनल्विधावित्ययमप्यंशः स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं क्रियते उत्तरसूत्रे
द्वितीयविधिग्रहणस्यानुवृत्त्यर्थं चेत् तत्प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यते। एतदेव च कृत्स्नकल्पमभिसंधायोक्तं भग
वता आरभ्यमाणेऽप्यस्मिन् सूत्रे इति॥ स्यादेतत्। अस्तु स्वार्थभेदः तथापि कार्यातिदेश एवायमिति
कुतः। प्रकारान्तराणामपि संभवान्। तथा हि। अतिदेशः षोढा निमित्तव्यपदेशतादात्म्यशास्त्रकार्याति -५र्थस्
छु५ देशभेदात्। तत्र निमित्तमशक्यमतिदेष्टुं। शास्त्रप्रवर्तने हि ब्राह्मणस्यायं भोजनादौ निमित्तभूतं
स्त५ ब्राह्मणत्वं वचनशतेनापि क्षत्रियेऽतिदेष्टुं शक्यते। एवं सन्त्वत्रापि प्रकृतिगतं पित्त्वादि न समत्वं व५
तेतिदिश्यते किन्तु प्रकृतिगतमेवानेन स्ताव्यवधाने तस्यापि आत्मनेपदं प्रवर्तयतीत्येतावन्मात्रमति व४
[redacted] दिश्यते। एतावतैव च निमित्तातिदेशोऽयमिति व्यवहारः। न चायं कार्यातिदेश एवास्तामिति
वाच्यं विक्रंसते प्रविक्रंसते इत्यादिष्वप्रसंगात्। निमित्तातिदेशपक्षे तु अनुपसर्गः प्रपूर्वश्च क्रमो वे
हसनाव्यवहितो ह्यात्मनेपदप्रवर्तिनेवानितिस्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इति निषमादिह न भवति राम

स्या२

१८९

देशातिर

निमित्तं हि तत्र फलोपहितमेव गृह्यते। न तु स्वरूपयोग्यमात्रमिति वक्ष्यामः॥ सिद्धं त्वात्मनेपदेन स
मानपदस्थस्येट्प्रतिषेधादिति वार्त्तिकरीत्या तु इहापि कार्यातिदेशात् सुवचान्याप्यचेति तत्रैव व
क्ष्यते। व्यपदेशस्त्वाद्यन्तवदेकस्मिन्निति एकस्मिन्नपि आदिरंत इति च व्यपदेशोतिदिष्टे तत्तत्स
त्रैरेव कार्यं क्रियते इति भावः। नन्वेवमपि आद्यन्तवद्व्यपदेशो निमित्तं पूर्ववत्स्थान इति एतच्च निर्मूलमि
ति तस्मिन्नेव सूत्रे हरदत्तः। तस्यायं भावः कार्यातिदेश एव तत्र युक्तः। सर्वातिदेशानां कार्यार्थं तथा
कार्यस्यैव प्राधान्यात्। अतएव कार्यातिदेशाभ्युपगमे प्रबाधकाभावात् तत्रैव प्रकारान्तरानुसरणं
न चारुं तव स्त्रचैतद्दत्ता। प्रत्युत व्यपदेशातिदेशपक्ष एव बाधकं तथाहि कुरुते कुर्वे इत्यादौ वंत्यव्य
पदेशादिव्यपदेशाश्चास्तु तथापि अंत्योजादिर्यस्य तस्येवं रूपस्य बहुव्रीहेर्यस्याभावात् हि संज्ञाया
अभावे टेरत्वं न स्यात्। कुर्वाते इत्यादौ हि टिस्पदेरत्वादेः स्यकार्यस्यातिदेशेतु न कश्चिद्दोष इति॥
तास्तात्पातिदेशस्तु भिन्नयोरभेदातिदेशः सुबामंत्रितेपरांगवत्स्वरे इति प्रत्यानेन प्रत्याहारो डाद्यर्तम

रा·कौ
१९०
नभोजनमित्यादौऽत्रामंत्रितस्य चेति आष्टमिकसूत्रेणापदात्परस्यामंत्रितस्य क्रियमाणो निघातो
दिवो दुहितारिति समुदाये प्रवर्तते शास्त्रातिदेशस्तु कर्मवत्कर्मणेत्यत्र पाक्षिको वसतेः कार्या
तिदेशो गेतो गादित्यादि। रूपातिदेशस्तु द्विर्वचनेऽचीत्यत्र क्रोष्टुरित्यादि। तदिह कार्यातिदेश
एवेत्यत्र किं विनिगमकमिति चेत्। उच्यते। कार्यस्य प्राधान्यात् तदतिदेश एव वाच्यः। अतिदेशांतरे बा
धकसत्त्वाच्च तथा हि। निमित्तव्यपदेशातिदेशो नावस्याद्धिको विस्फक्ते·शार्ङ्गिति देशोऽप्येवं तादा
त्म्यातिदेशस्तु द्वयोः सहाविवक्षितयोः स्यात्। सुबामंत्रितयोरिव। इह तु स्थान्यादेशो नापदेत
इति तदसंभवः रूपातिदेशे एवापामिति स्थितं॥ ॥एतन्न्यासकारेणोक्तं। व्यपदेशातिदेशः संज्ञा
पदेपदवसन्नः। स च वत्करणसामर्थ्यादेव न भविष्यतीति। तद्वै द्वयं कृत्यं। अस्तीह संज्ञापदाद्देव
ष्यं। तथा हि। आगोपमहत्तुनस्त्वादेवधेरेवग्रहणास्यान्न गृहंतेः तथा केनकस्मादित्यादौ अंगकार्य
पीति रीतिमसुशरतिसंज्ञापदे दोषहृद्य। न चेदं व्यपदेशातिदेशोऽस्ति स्वरूपमिति व्यवनाह्नि हंतेर्हेतिरेवसं राम १९०
× तु आदेशविधानं व्यर्थं स्यात्। वचनद्वयमामाश्चा द्विकल्पः। विभाषालुङ्लृङोरिति विकल्पार्थं भाग्। तस्मात्कार्यातिदेश

ज्ञान्तव्यपदेशस्यैव भावव्यतिरेके शेषात्सुमाभ्यामात्मनेपदं लभ्यते न तु हंतेरेव । एवं स्थानिनिष्ठानां
धात्वंगादिव्यपदेशानां आदेशेऽतिदेशाद्धात्वंगादिकार्याणामपि सुलभत्वेन तस्मात्स्याधान्या
त्कार्यातिदेशोपमित्येवं तत्त्वं ॥ ॥ अत्र वार्त्तिकाराः । तस्य दोषः संयोगपक्षमध्यतपादेशाद्भयप्रति
वेधः । ग्राग्रहणोर्दीर्घः आदिभुवोरीट्प्रतिषेधश्च इत्यादिपेतुः । तत्र उभयथाऽदेशे यथा नातिप्रसंगस्तथा
ख ५ सर्वादिगणे व्याख्यावसरे उभयपदादिति ग्राग्रहणोपि ज्ञेयः । आ आप इति दीर्घप्रश्लेषादतिखट्व
न अतिखट्वः इत्यादौ नातिप्रसंगः । नैवं बभूतिसंज्ञापदस्य चरितार्थता एव स्यात् उपसर्जनेन स्त्रीप्रत्य
येतदादिनियमसत्वात् । नैवं प्रश्लेषवर्णानेवेषुन्यं अतिखट्वः इत्यादौ अंगाधिकारविरहेणा
वयवादावन्तात्स्यारत्वमाश्रित्य हलङ्यादिलोपापत्तेः । नहि तत्र विहितविशेषणमत्र परं पुंस्कं ।
पः । स्यात्यादावतिव्याप्तेर्पासेत्यादावव्याप्तेश्चेत्युक्तं ॥ अत एव सूत्रकारोपि तत्र दीर्घग्रहणं कृतवा
न दीर्घप्रश्लेषस्तु तत्र तत्र व्याख्यानादपेर्पितस्य न्यादेत्तत्र पुंस्कं चेतनं । वार्त्तिकमते अतिखट्वायेत्या

७१

८

२ अस्तु वा आकारान्तरमपि प्रश्लिष्यत तस्याम ध्यान्मेध्ये ... ह्रस्वतामापन्नस्य परिहार इत्यादि कर
२ न प्राप्नुवन्न ई एन भवति· आहस्य इति ज्ञापकात्तेन हि हलादौ परे थत्वं विधीयते। न च कृते पि इष्टि...

शा·कौ
९९१

दीर्घग्रहणाधिकारबलेन कथंचिन्निर्वाहेपि तरसेन सेष्टते इत्यादावतिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् सुतामि
च्छन्सुतीरित्यादौ सुलोपापन्नेश्चेति दिक्।।"।। आदृहि भुवो रिति वार्त्तिकं तु इत्थं प्रत्याख्याकाराः प्रत्याच
ख्युः आर्द्धधातुके आहः स्थानिवद्भावेन गत्वाभावात् हलादित्वाभावात् थकारो न स्यादिति वाच्यं। एवं हि सति आ
थमेव विदध्यात् लाघवात् तिवादीनां पंचानामपि हलादित्वपाणलादीनामपि एवं णलादि
त्वात् तस्मादाहस्थ इति ज्ञापकादाहेरादेशो स्थानिवद्भावो नेति स्थितं।। ।। अस्ते र्भूरि
ति विहितस्य भुवोपि स्थानिवत्त्वनिषेधो न वक्तव्यः।। अस्तिसिचो पृक्त इति हि सकारकनिर्देशे
न सकारान्तादेवास्तेः यस्य ईडिहितधानादिति।। स्यादेतत्। अस्सस इति सकारद्वयनिर्देशो धातुत्वा
भावान्न शितिवेवानुपपन्नः। पदमध्यप्रविष्टेन सकारेणास्तिसिचो विशेषणासंभवेसिजाश्रपसमृ
टप्रसंगश्च।। नचास्तेः सान्तत्वेनाविशेषणासामर्थ्यात्सिच्प्रयुक्तोपीणानेति वाच्यं। तथापि स्त्वेनेत्रस्य
भवतेरपिप्रसंगस्य दुर्वारत्वात्। तथा चार्थभेदाभावेपि स्त्वेनेत्रास्तेरत्यां भस्मात्मभमी ... भदि

ति १

राम
९९०

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तंर बा१

य

त्तिरूपद्वयापत्तिः प्रत्युक्त एतदेवोपन्यासपूर्वकमाशंक्यापरिहरति सर्वोत्पादकत्वाद्व्वविषये नाप्यर्हित
त्वात्स्वपूर्वनिपाते कर्त्तव्ये ल्लिसिच् इति वचनाच्चादिनाविधमानस्सिच् इत्यप्यर्थो लभ्यते। अत एव
क्लृप्तप्रयोगोपि सार्थकः। अन्यथा ह्लिसिज्जस्य प्रामित्येव प्रपातनं चैवमसत्तावस्यात्तो वेत्ति प्रसं
गः। विकरणाव्यवधानेन तास्यांपरस्य एतस्यार्धधातुकस्यासंभवादिति॥ ॥तत्सिद्धत्व॥ ॥एवम
पि हलपूर्वस्यापासमाधानेन द्विसकारको निर्देश इति भाष्यस्यानिर्वाहात्। एतेन सिच्च प्रसचाक्ष अ५
वसस्समाहारद्वन्द्वे लुप्तपञ्चमीकं पदं। अपस्यपादित्वेन मत्वा नकुलवत्तस्तेत्रासिव तस्सिवस
विति कर्मधारयः। तेन लुप्तास्ति चास्मभावेनापहृतादस्ति ऽपरस्येनेति कल्पनापि प्रत्युक्ता उक्तरी
त्यारूपसिद्धावपि भाष्यानिर्वाहात् तस्मादिह भगवतोपि पाणिनेरमेव पक्षव्यमिति॥ ॥अत्रो
च्यते॥ ॥अस्तिसिचोपृक्त इति सूत्रेस्तानादेस्तेन तु कृतत्वभावात्तेः सोनास्तिवः अपमानादितिप
वतः। न यावत्सिचः रत्यस्यानन्तरं सकारः प्रश्लिष्यते न तु श्निपः प्राक्पिनेमावयवोक्तस्त्रिप्रत्ययपानुपप

स२ ल७

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्री॰कौ
१९८

न्तिरूपो द्वेषः स्यात्। अत एव रात्सिचो लुक् इति हि सकारको निर्देशस्तदुक्तं भाष्ये अन्यथा ह्यस्तीति
निर्देशस्तस्यैव श्रूयते। नन्वेवं अस्तिसिचोऽपृक्ते इति संहिताकरणे निर्देशे तु तौ तिप्चेत्। इत्यर्थः॥ संयोगां
तस्य लोप इति द्वितीयः सकारो लुप्यते॥ ननु लुप्तविभक्तिकं पदमिति पदत्वेन तत्संयोगान्तेन स्या
त् संयोगान्तेऽन्त्यरन्तस्य विधीयमानो लोपः कथमिह स्यादिति चेत्। संयोगान्तस्य पदान्तस्य
लोपः स्यादिति व्याख्यानात्॥ संयोगे इति हि लुप्तषष्ठीकं पृथक्पदं॥ संयोगस्य पदस्येत्युभयं
तस्य विशेषणं। एष एव सूत्रकृतोऽप्याशयः वदि हि वक्ष्यौ हि रपदं गन्यपसार्थ इति इतिका
रकृतव्याख्यानं सम्मतं स्यात्तर्हि अन्तग्रहणं न कुर्यात्। संयोगेन पदविशेषणादेव तदन्तता भाता।
अपि च॥ सरूपसूत्रे एव कृतसर्वे भ्यो विभक्तावेकशेषः इति पदसेहेसासम इति प्रतमेने त्यायोश्च
संयोगान्तलोपात्सिद्धमिति भाष्यग्रन्थः प्रकृतव्याख्यानएवानुकूलः॥ ननु तत्रैकैपरीवस्यानिवनन राम
: संयोगान्तस्य लोपात् हलङ्याभ्यो दीर्घादिति तन्मुक्तस्वरसविस्तुं॥ अत्र व्याख्यानं तत्ऋपक्रमा १९८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

ऽपरितोषग्रस्तं च। अत एव हल्ङ्यापसूत्रेऽन्योन्याश्रयोद्धारार्थं अंत्यलकारस्येत्संज्ञापारणात्वो लित्स्वरा
र्थं क्रियमाणं ज्ञापकमिति प्रक्रमभ्यनुलकारः अवणार्थ एवेत्याशंक्य अपृक्तं हल्लिति हल्ग्र
हणात्ताल्ब्याहृत्तपेक्रियमाणं णालोपृक्तं नां ज्ञापयतीति वक्ष्यतितस्य हल्ग्रयमाशयः। मैत्रेत्यादौ ग
देशो हल्ग्रहणस्य व्यावर्त्यो न संभवति सुतिसीति प्र त्वपेः प्रकृते राजे येणा हल्ङ्यापः प्रकृते
परेषां स्वादीनां लोपः। न च डादेशप्रतिता सत्ता प्रकृतिरिति एवं वेहापि हल्संयुक्तस्य प्रकृतित्वाभावा
त्के य हल्ङ्यादि लोपः॥ अलिसिवौ एकः इति हि सकारककनिर्देशा इति प्रकृते ग्रंथोपि उक्तव्याख्या
नामनुरूप एव। नन्वस्तु ऋकारीयात् संयोगांत लोपः तथापि तस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वं दुर्लभमिति चेन्न।
संयोगांत लोपो रोरुत्वे इति वार्तिकेनासि(द्धत्व)निषेधात् हरिवो मेदिनं त्वेत्यादि वत् रसिवो एकः इति
प्रकृत निर्देश एव च वार्तिकोक्तार्थं ज्ञापको बोध्यः॥ अथवा अलुक्ल इति कारो रुत एव संयोगांत स्य
लोप इति सूत्रस्यार्थः अंतग्रहणं तु प्रत्येकं संयोगसंज्ञेति पक्षे संयोगावंतो यस्येति द्वित्वावगतये ऽ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१०

शा.कौ.
१९३

त्वस्यथश्वेष २

त्त्वं संयोगसंज्ञासूत्रे भाष्यकैयटयोस्तथैवाभिधानात्। प्रकृते तु माभूत्संयोगान्तलोपः किंतु द्वयोः स
कारयोः रुत्वे कृते अतो रोरित्यनेनैक एवोकारो भविष्यति विधेयविशेषणस्यैकत्वं वाढं भक्तितत्वा
तेरोरिति जातिपरनिर्देशेन अतः परत्वस्य पूर्वत्वस्य च संभवात्। जातिपरत्वे प्रकृतनिर्देश एव प्र
माणमस्तु। न च परत्वाद्धित्वेति प्रथमं सौ वरो रुः स्यादिति वाच्यं रुत्वस्यासिद्धतया हशपरा
त्वाभावात्तेन वाश्रयात्सिद्धत्वमिति वाच्यं स्थानं शेनतयात्वेपि निमित्तीभूतहशोऽतदसंभ
वात्तस्मादेवं वाद्विसकारकनिर्देशं वदतो भाष्यकारस्याशयः ननु संयोगान्तलोपइति अ
तएवानुदविदेतिसूत्रे शुषः करत्यादिवहुयोगविच्छिन्नस्य नकारस्य कथमनुवृत्तिरित्याशंक्य
अन्यतरस्यान्यास्येति संहितापाठेन नकारान्तरप्रश्लेषः कृतो भाष्ये हलोऽपमायमिति लो
पइति हितस्याशयः पूर्वोक्तरीत्या तु संयोगान्तलोपेनैव सिद्धौ संहितापाठपर्यन्तं नोपन्यस्येत् राम
संहितापाठमपि विहाय हलो यमामिति लोपस्य बहिरंगत्वत्रिपादीस्थत्वाभ्यामसिद्धत्वात्संयोगान्त १९३

लोपेनैव भाव्यं संयोगांतलोपे प्राप्तः प्रतिषेधः न वा झलो लोपात् बहिरंगलक्षणत्वादिति वार्त्तिकोक्त
पक्षत्रयेप्ययमस्वरमयोः तस्य दुर्वारत्वात् न तस्मात् स्मृ दाये प्रत्येकं वा संयोगसंज्ञेति पक्षद्वयानुरोधे
नः इह समाधानद्वयं व्यवस्थितमिति भाष्यार्थः एवं क्रियात्यासिद्ध इति समाहारमात्रस्यतद्र
पाश्व इति छेदः इति पक्षे तु अस्तिग्रहणामतापत्वोनपरत्वयापीदं भाष्यं योजयितुं शक्यमिति दिक्॥
॥ एतेन संयोगान्तस्य लोप इति सूत्रे अन्तग्रहणं शक्यमकर्तुमिति पदमंजरीग्रन्थोक्तौ पक्षद्वयेपि प्रयो
जनस्योक्तत्वात् विद्यमानं यत्सिचस्य इति पक्षे वा योज्यावस्तु सिचः परत्वादीट्प्राप्ते अस्तिसिचोपृक्ते इ
प्रतिषेध इति वार्त्तिकवत्त्वान्निषेध इति केचित्तदुक्तं तस्य दोषः स्तुपकमातस्यानिवृत्त्या व प्रतिषेधपरे
उक्तवार्त्तिके नास्तेः परत्वमुप[illegible]जीव्य प्रवृत्तस्य दोनिहतावपरिसंख्यायुक्तस्यानिवार्यत्वात् अस्याद्गादि
त्यादावुक्तदोषतादवस्थ्यात् तस्मात् स्मृतिशास्त्रानुगुक्तं शेषं व्याख्यातमः पंथाः शरणमित्यलं बहुना वध्यादेशो ह्यत्र
त्व प्रतिषेधः इह विशिष्टति वार्त्तिकान्तरं अस्यार्थः इह ते सर्वे लिङ्‌क्ते वक्ष्यन्ते राय त्रवधकगात्रविवक्ष

तन्त्र-४

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गाजिरघर्थमिति वार्त्तिकेन संज्ञाछन्दसोर्वधादेश्यः सच हलन्तं तदिति मत्वा हृद्विरायाद्यन्ते हन्तस्तो विस्म
लोरिति नकारस्य तपोः कर्त्तव्ययोः स्थानिवद्भावः प्राप्तिनिषेधः तथा आर्धधातुके इत्यादौ स्थानि
वद्भावेनागतप्राप्तकावरतोऽनिषेधः प्राप्तः तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये स्थानिवद्भावेनागतानेनित्त्वं वा
ते देतदिड्विधिश्चान्यनेनायातुक्तं एतदपि भाष्ये प्रत्याख्यातं तथाहि वधादेशस्तावदन्तः। अस्य
या अवधीदित्यत्रातो हलादेरिति हलि मसंगात एतन्नत्वं उन्नरस्त्रे भाष्ये एवमपछेवधकरवीति तु
नापरावुल किन्तु हनो वधस्त्रे स्तोणादिकसूत्रे राकुम्भस्तयः तथा चेह ग्रहन्नत्वपोः प्रसंग एव ना
प्र ४ स्ति आर्धधातुके इत्यादौ च निषेधोपि न भवति वध्यादेशो आकृदन्तनिपातनसामर्थ्यात्। नचै
वं सति शिक्षेनतेन पदावधिषीष्ट इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेनाध्ये ते निवार्य्यं आर्धधातुकोपनामादेशा
नां मत्सविलासामान्ये रा प्रत्ययप्रत्ययलक्षणस्यैव सति शिष्टत्वाद्दीर्घ स्यादेतत नत्र ड्विधिश्चेत्यंशो ह्र्वप
तो एव धिशाघ्वलः। तथाहि। उपदेशोनुदात्तादितिनाधिष्यतेन्यवधिलया स्थानिसद्भावेनापि नत्वोल्लिखेव राम ४
९९४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri. Funding: MIDF

त्वेऽस्त्वविधौ स्थानिवद्भावविरहात्· सत्यं नेह स्थानिवद्भावं ब्रूमः किं तु हल्स्तुपदेश एव वृद्धेत्पद्देशाः॥ कत्रुपदे
शाद्व कर्त्ता कर्त्तुमित्यादौ करित्यादीनां स्थानिवद्भावस्त्व आगसंतार्थमग्पत इत्युक्तमेवं न त्वेव मपिपरिहा
रं यथोऽसंगतएवं पूर्वत्रा गेव प्रत्ययोत्पत्तेर्वैयाद्वाप्युपगमस्ताईद्वधमात्रावात्सीपुरितिरि त्वग्रवावृत्तिप्रतिषे
षेनेति स्पाशिवसूत्रोपं वार्त्तिकं विरुध्यते अन्तरंगवाहिरंगयो [redacted] र्विप्रतिषेधापोगाते तथा च कम
ाशीपुरितिवक्षिशीषेतेकमेव रूपं स्यात् इष्यते तु द्वानिषीष्टेति हि तेोपमाप। अन्नोच्यते वार्त्तिकमते आ
र्धधातुकस्येत्यस्य विषयसप्तमीत्वेपि लिङि लुङि इत्यादीनां परसप्तमीत्वाभ्युपगमेन विप्रतिषेधः संभवत्ये
व· अतएवेह आद्युदात्तनिपातनासंभवात् द्विषिश्चास्तुपसंख्यातं भाष्यकारास्तु अयमाशयः आर्द्ध
धातुकइति वह्लिङिरित्यादिरपि विषयसप्तम्येव। तथा चाद्युदात्तनिपातनेनैवोपपत्तेर्द्विषिश्चेतिनक
र्त्तव्यमेव· घानिषीष्टेतिकृत्यासिध्येदितिपरमवशिष्यते· न चेष्टमुत्तरं· प्रतिपदविधेर्वलोपस्याशिरावद्भा
व इति एतत्स्पाशिवसूत्रे केपटे न स्पष्टमुक्तं· तस्माद्वार्त्तिकमते विप्रतिषेधाच्छिराबद्भावः। भाष्यमते तु प्रति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१२

श.कौ. १९५

पदोक्तत्वादिति विवेकः। एतेन एकाच उपदेश इति सूत्रे प्यार्धधातुकोपास्तामान्येन भवंतीत्यादिप्रयोगग्रंथा
व्याख्याताः। यत्तु तत्र केचित् पठेनोक्तविप्रतिषेधे उपपत्तिश्चिंत्येति तत्तु प्रागुक्तोपपत्तिरेव स्म[illegible]र्त्तव्येत्येवं परं॥ स्था
देतत्‌· अनल्विधित्वमिह किं विवक्षितं· अनवकाशत्वं वा साक्षादुपादानमात्रं वा नाद्यः स्यसिवृत्त्ये हन्
ग्रहणस्य प्रघानिष्यत इत्यादौ लब्धावकाशत्वात्‌· न च तस्य सीयुट्ग्रहणस्य तु कारिषीष्टेत्यादौ कृतार्थत्वा
त्तं न च अजंतादीनां चतुर्णां स्यादिचतुष्कसंबंधे अस्वरितत्वाच्च यथासंख्याभावे हंतेः सीयुटीति घोः शास्त्र
स्यानर्थक्यमेव· अंतरंगत्वाद्वधभावे कृते तस्य स्थानिवत्त्वेन हंतिग्रहणेन ग्रहणात्‌ सीयुटि चिण्वदिट्
कृते राप ह्नोपाविपाड़िति पूर्वविप्रतिषेधेनाह्नोपे सति वधिषीष्टेत्येवरूपं स्यादिति वाच्यं· अंतरंगेणावधिना
पहारे न्याय्ये सति असंभवादेव हंतेः सीयुटा [illegible] संबंधायोगात्‌· संभवे व्यभिचारे च स्याद्विशेषणमर्थ
वृद्धिनिमित्तात्‌· अत एव भस्त्रादिसूत्रे आतः [illegible] न इत्येतत्त्वशब्दस्यैव विशेषणं न तु भस्त्रादीनामिति वक्ष
ते न याचितं क्रीडजीविकयोरिति सूत्रे क्रीडायां तृचः संभवादकेनैव तदन्वयः इति वक्ष्यते नान्त्यः। वधादेशोपिह राम १९५

स्या २

शिद्

नोवधलिङीतिसाक्षादुपादानस्याविशिष्टत्वात्· अन्तरंगत्वस्याभावाद्धेतिचेत्· अत्रोच्यते· विरावद्धेतिच
कारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वेन व्याख्यानाद्धेनेरपि परस्मैपदेष्विरावक्तो विधीयतेतस्य चानर्थक
त्वमेव प्रतिपदविधित्वं। अनुक्तसमुच्चयार्थत्वं चास्य भाष्यकारादावस्मिन्। एवं भगवान्कृतत्वात्क्त
६४ तैर्थ्यमिति· अन्तरंगबहिरंगभावमात्रपरत्वं व्याख्यानपरेहेकृते पीटिगलोपः सिध्यतिसूत्रारंभेपरं
रट्चासिद्धत्वेन मे लुप्यते रोरिति वक्ष्यमाणत्वं वोध्यं पक्षे लिङीति सामान्यं आर्धधातुके सीयुटी
ति विशेषः हेतोरिति ह्युभयत्राविशिष्टं तथा चापवादत्वमेव चिरावदिदं रिति नास्त्यसंभवः येन हेतोः
सीयुटा नाविषयाततेन्यायात्वेकैकपदोक्तं प्रतिपदविधित्वमपि समानमेव· पुंकं चैनतत्परिहासंभवस्ताहेच
नाप्यसंभवि नोविभानापोगेन प्रागुक्तपक्षस्य [illegible] चेलत्वात् अथ वा वस्माराणि क्षपर्शीत्या अन्त
रंगं च लीपरत्वस्यासिद्धं बहिरंगमित्यनेनप्रत्याख्यानात्तस्य चक्तानि नुग्रहताताना नित्यत्वाद्भ्रसा
नुरोधेनेह त्यागाद्युक्तोविप्रतिषेधः। अथ वा लिङीति परस्मैपदे वा सक्तपरत्वात् चिरावादिइं आद्यु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दात्तनिपातनं तु मा भूदित्येवं वषिषी इत्यत्र इण्निषेधापत्तिः कीर्तेत्यादाविवेति गम्यं वर्धो हि द्वाप्यु
पदेशो हं न्कपदेशो वध्युपदेशश्चेत्येकाच इति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टं तथा च वध्युपदेशो नेकाच्त्वादि
णिनषेधो न भविष्यति एकेति विशेषणसामर्थ्याद्धि अनेकाच्कोपदेशो व्यावर्त्यते नन्वच इत्युक्ते
ऽजन्तस्यैव स्यात्तमेवं पञ्चादीनामनुदात्तत्वस्यैवेपत्त्यापत्तेः अत एकत्वाविवक्षणा अच इत्यस्य
एकोयोच्तदन्त इत्यर्थे लब्धे एकग्रहणसामर्थ्याद् उक्तार्थलाभः। न च यत्रैकाज्ग्रहणमिति परिभा
षाप्रवृत्तये एकग्रहणमिति पुंसां वा विशेषमनादेत्य एकाच इत्यर्थमेवास्त्वित्यपरिभाषाप्रवृत्तेः
पि४ स्वप्रवृत्त्यात्तं नचैवमिहैवं शेषणसामर्थ्यमोघ्नि पाशये त्यादि परिभाषाज्ञापकत्वं न स्यादिति वाच्यं।
शीङः सा वंधानुकेगुणाः शीङो युस्वी त्यादिसानुबंधनिर्देशानामेव न ज्ञापकत्वसंभवात्तं नत्वेवं
सर्वथा पवर्वैः परस्येऽजन्तस्यैवेति स्थितं अत एवानिट्कारिकासु व्याघ्रभूतिना अदंतपर्युदासः कृ
तः अदंतमूदंतं मतां वृङ्वृञ्वर्जं कृसा विन्यादि। पतुकोमुद्धां भावकर्मणे कारस्तुन्यादनावसरे घानिषा

ऽऽमधसेर ना॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

१६

छेत्सुदाहृत्यपद्मेवधादेशादित्युक्तं नतूक्तरीत्या भाष्यमते वार्त्तिकमते वा उभयथापि निर्बाधमेवं ए
वं स्थिते पद्मेवधादेशादिति प्रतीकमुपादाय परं तु सिद्धान्तविरुद्धं भाष्यादौ वधादेशानभ्युपगमादि
ति वदन् प्रसादकारः प्रत्युत त्वस्यैव कलंकमाविष्करोति तेपदापि तेन त्वकीयप्रथमबीजं मूलं तु वार्त्ति
६४ कमुदाहृतं निरालां देशाप्रतिषेधश्चोक्तेनेत ह्यिङः आतस्य निषेधपरं किंतु स्यादिष्वपि स्थित एव दि
त्पत्ति देशो न प्राप्तस्मात्त एव चांगाधिकारादसं गस्येवाति देशो न तु हनोत्याङ्देशानो· अनांग
त्वादिति अंगाधिकारबलेनैव मा ष्ठतद्वार्त्तिकं प्रत्याख्यातं पद्मपि न सिद्धान्तग्रंथेष्ठ विवादस्मे
वंतथापुंष सेवांधलग्नसेति न्यायेन प्रसादग्रंथं दूषयता भाष्योपरितेन दर्थमस्माभिः स्फु
टीकृतं प्रकृतमनुसरामः आकारान्तानुकुष्ठुकप्रतिषेधः लोडादेशो शोशाभावसंभव भिन्नविहिते लो
येत्व प्रतिषेधः त्रपादेशो संज्ञ प्रतिषेधः आम्रियोर्वस्तव वैस्वादेशो एतान्यपि पंच वार्त्तिकानि
प्रत्याख्यातानि । तथाहि । विलापयति भापयति इत्यत्र नुक्पुकौ न भविष्यतः । लीङ् भीङ् इति ईको

९६

कुकल्मोर

शाकौ०८ रप्रश्लेषात्। हस्वप्रश्ले वा द्वा। तथा शिष्टात। हतात्। भिंतात्। कुरुतात्। स्तादित्यत्रपरत्वात्तातङि कृते
१९७ शाहो। हं तेजेः। हेधिः। उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात्। घसोरेद्धावभ्यासलोपश्चेत्येते विधयो यद्यपि
प्राप्नुवंति। तातङः स्थानिवद्भावेन ङित्वग्रहणेन ग्रहणात्तथापि सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्बाधितं
तद्बाधितमेवेति न्यायान्न भवंति। एवं पुष्णीतादित्यत्र हलः श्नः शानजिति न भवति। उभयोर्नित्य
योः परत्वात्तातङ् प्रवृत्तः। तथा तिस्रणामित्यत्र परत्वान्नित्यभावेन बाधितस्यैवासु यद्दिति त्र
यादेशो पि बाधित एव। एवं चतस्र स्तिष्ठतीत्यत्र परेण च तसृभावेन चतुरनडुहोरित्याम् वा
ध्यते। तथा अशासंत्वा विदुषीत्यस्मिन्नहन्नित्यत्र विदेः शतुर्वसुरिति वस्वादेशस्य शतृग्रहणेन ग्र
हणाच्छतुरनुमो नद्यजादी इति सूत्रेणांतोदात्तश्चत्वं तात्परत्वमुजीघ्राणं नधातुलक्षणत्वं। यस्यैवं वि
दुषो ग्निहोत्रं जुहुतीत्यत्र विदुषः स्त्यत्र षष्ठ्या उदात्तत्वं च न भवति। अनुम इति निषेधात्। तथा हि। अ
विद्यमानो नुम् यस्येति बहुव्रीहिः। उमिति च सनाप्यसंसुकारप्रभृति आनुमो मकारस्त्यागाद्यः
। तनादिकृञ्भ्य उः इत्युकारात्प्रभृति वा। तत्र च वसुः संप्रसारणं चांतर्भूतं। नन्वेवं द्वितीयपक्षे
लुनताभ्यां इच्छारंव प्रथमाजान तीगादिसात्तावपि निषेधापत्तिः। तनादिकृञ्भ्य उः सुपः क्रमेण प्र
त्ययस्यापि तत्रांतर्भावादिति चेन्न। शतरि परे श्नाप्रत्ययापि शतुरनुमः लाजपायात्। नुमा

अद शाम: १९७

गम ग्रहणपक्षोपि हि शत्रुरेव नस्याद्धित्वं विशेषणं नतु शानं तस्या । मुं च ताम्ं च ते इत्यादावपि निषे
धापत्तेः । इदं तु वार्त्तिकं सिद्धान्तेपि स्थितं । गोः पूर्वणित्वात्वस्वरेषु प्रतिषेध इति । चित्रग्व
य मित्यत्र हि सर्वत्र विभाषा गोरिति पूर्वरूपं प्राप्तं । नान्तःपादमिति पाठस्य इको गुणवृद्धी इति
सूत्रे पाष्ठभाष्ये च स्थितत्वेन तद्रीत्या सर्वत्रेति सूत्रस्यापि पूर्वरूपविधायकत्वोचित्यात् । के
कारेणप्रय यष्टस्थाक्षाकेन सूत्रे ह्रस्वश्चेत्तिवैकल्पेऽस्यनुकृष्यते इति भाष्यदर्शनात् । प्रकृत्यान्तःपाद
मिति पाठमनुसृत्य वार्त्तिकस्थं पूर्वपदं तत्प्राप्तिपूर्वक प्रकृतिभावोपलक्षणमिति
सूचितवान् । न च सर्वत्र विभाषेत्यत्र एङः इत्यनुवर्त्त्याल्विधित्वान्निषेधः स्यादेव चः । हि
चित्रगो अग्रमित्यत्रैव मप्यतिप्रसंगात् । न ह्यत्र स्थानलाश्रयणं स्वत एव एङः तत्त्वा
त् । चित्रगुरित्यत्र गोतो णिदिति णित्वं प्राप्तं । चित्रगुं चित्रग्ग् इत्यत्र तु आगोतो म्श
सोरिति प्राप्तवार्त्तिकरीत्या आत्वं प्राप्तं । अत्र णित्वात्वग्रहणं प्राक्यमकर्त्तुम्ना । ओत इति मा८
३ सामर्थ्या तपरकरणादेव णित्वाप्रवृत्तेः । औतोमिति पाठस्येवस्यापयिष्यमाणत्वाच्च । अपि च
नवमित्यादावतिप्रसंगस्य शासा साहचर्येणापि वारणसंभवात् । स्त्रैव कुर्यमा
नित्यत्र ह्रस्वत्तुत्वं मतुविधुरानेन तायाने गोष्वन्निति निषेधः प्राप्तः । तस्मात् गोः पूर्वस्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 श्रुवाधकु१

श०कौ० रयोरिति पठनीयमिति स्थितं। एवं च न गोश्वन्निति सूत्रे हलो यत्वपूर्ते वकुं गुभ्यामित्यादावंतो
११८ दात्ताद्गुत्तरपदस्यान्तरस्यामिति प्राप्तः प्रतिषिध्यत इति। तच्चिन्त्यं। भाष्यवार्तिकविरुद्धत्वा
त्॥ ॥अचः परस्मिन्पूर्वविधौ॥ परनिमित्तोऽजादेशः [redacted]स्थानिवत्स्यात्. स्थानिभूतादचः
यो४ पूर्वत्वेन दृष्टस्य तस्माद्धानिमित्ते भूताद्विधौ कर्तव्ये। बभ्रव्या। इह उरदित्यत्व स्य स्थानिवद्भावे
न तु संप्रसारणाद्भूति निषेधाद्रस्य न संप्रसारणं। न च पूर्वस्य येन गतार्थता। अल्विधित्वात्
न च परनिमित्तत्वमसिद्धमिति वाच्यं। अंगाक्षिप्तप्रत्ययनिमित्तकत्वात्। न प्रागभ्यासविकारेभ्यो
गाधिकारइति वाच्यं। आसन्नमाध्यायसमाप्तेरिति पक्षस्य सिद्धांतयितुमशक्यत्वात्। पूर्वस्मा च६
द्विधौ यथा। तन्वंति। तन्वते। इह यत्लादेशस्य स्थानिवद्भावान्नेट्। तत्र हि तनइत्यंगं निमित्तं
तच्चोकारात्पूर्वमिति। अच इति किं। विश्नः प्रश्नः। छूत्वा। स्यूत्वा। अभिगत्य। तथा हि। विश्नः
प्रश्न इत्यत्र छकारस्य [redacted]शकारः परनिमित्तकः। तस्य स्थानिवद्भावाच्छे चेति तुक् प्रा
प्तः। अच इति वचनान्न भवति। स्यादेतत्। इहांतरंगत्वात्पूर्वमेव तुकाभाव्यं। न च वार्णादां
गं बलीय इति शकारः स्यादिति वाच्यं। यत्रैकमेव निमित्तं केवलं युगपत्संगतवा वर्णयोः प्राप्ति शमः
स्तत्रैव वार्णादांगं बलीयः। यथा करोते र्लिटि णलि चक्र इति स्थिते गौरित्यत्र सावकाशाम्रचो ११८
ञ्णितीति वृद्धिं बाधित्वांतरंगत्वाद्यापणा वृद्धिरेव बाधते। प्रश्न इत्यत्र तु प्रस्य नङ्निमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तंतु कस्कषः भिन्नकालीनानयोः प्राप्तिः । ननु यत्रैकस्मिन्विषये युगपद्द्वयोः प्राप्तिस्तत्रैवेयं परिभा
षेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत् । धर्मिग्राहकमानमेवेति गृहाण । तथाहि । अभ्यासस्यासवर्णे इ
सइ तिसूत्रेऽसवर्णग्रहणमस्याः परिभाषाया ज्ञापकं । एतच्च षष्ठेप्रथमाह्निके ते भाष्ये स्थितं । नह्यि इ
यतुरियुरित्यादिवारणाय नोपयुज्यते । अंतरंगेण सवर्णदीर्घेण तत्रेयङुवङोर्बाधात् । तौ हि
अंगसंज्ञामभ्याससंज्ञां चापेक्ष्यमाणौ बहिरंगौ । नचैवमप्यपवादत्वात्तावेव स्यातामिति वाच्यं
येन नाप्राप्तिन्यायेन तयोर्यणं प्रत्येवापवादत्वात् । नन्वियेषेत्यादौ प्रवृत्तस्यापि गुणस्य
इयायेत्यत्र प्रवृत्ताया वृद्धेश्च द्विर्वचनेचीति रूपातिदेशेनापहारे द्वित्वे च कृते सवर्णदीर्घ
स्यापि प्राप्त्या सोपि येन नाप्राप्तिन्यायेनेयङुवङ्भ्यां बाध्येतेति चेत् । न हि कृतेप्यसवर्णग्रह तेह
णे निर्विषयतापत्तिः । ननु असवर्णग्रहणसामर्थ्यात्तु न गुणवृद्धी सवर्णदीर्घबाधिते स्यातां
चेन्न४ मिति । इयन्तीत्यादौ चरितार्थत्वात् । नन्वेवं सति असवर्णग्रहणं विनापि येन नाप्तिन्या प्रा
येन इयन्तीभि येलोपाबाधने सिद्धे तत्कुर्यादिति चेन्न हि सामर्थ्यादियेषेत्यादौ गुणादिप्रवृत्ति
रिति फलितोर्थः । तथा च पुनरप्यसवर्णग्रहणं व्यर्थमेव । अत्रेच्छेति सूत्रयित्वा खोरिति चानु
वर्त्य अत्रेरिकारस्य लोपः वादि यङि विधेये अभ्यासस्य त्वक्तिसामर्थ्येनापि इयेषेत्यादेः सु

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख

श॰कौ॰ साधत्वात्। नन्वर्त्तेरिति श्तिपा निर्देशोऽरियर्त्तीति यङ्लुकौ यङ्नस्यादिति चेत्तर्हि उरित्येवोच्य
१९८ तां। इग्लोपयतीति साहचर्याच्च धातुग्रहणं भविष्यति। अंगेन उर्विशेषणा[illegible]। तेनात्तारमति
क्तं तेरित्यत्र मिरित्यादौ नातिप्रसंगः। नन्वेवमपीयेषेत्यत्रेवई वनुरित्यत्रापि इङ्यङ्स्यादि
सि५ ति चेन्न। अंतरंगत्वाद्दीर्घेण बाध इत्युक्तत्वात्। न चैवमियेषेत्यत्रापि तुल्यमिति वाच्यं। तत्रयु
ल संभावनायां विनाशोन्मुखेन निमित्तेन दीर्घाप्रव[illegible]र्त्तनात्। वक्ष्यते हि समर्थानां प्रथमा
दिति सूत्रे [illegible] समर्थग्रहणमकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयतीति। अत एव सोऽस्येति वैक्ष्यमाति
रित्यत्र भाविन्या आदिवृद्ध्या अंतरंगस्यापि सवर्णदीर्घस्य निमित्तविघातादप्रवृत्तिर्माभूदि
रि८ ति। सखुस्यिति वीथीमालिंत्यनिष्टरूपं वारयितुं समर्थग्रहणं। परिनिष्ठितत्वं च तन्न
समर्थशब्दस्यार्थः। कृतमपीति वा ज्ञाप्यतां। फलं तु तुल्यमेव। गौरवं परमधिकमिति दि
क्। ततश्श्रेयेषेत्यादौ गुणे कृते सवर्णदीर्घप्राप्तौ यदि णप्राप्ते तस्यैवेयङपवादः। ईवतु
रित्यादावंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेण बाध्यते इति असवर्णग्रहणमनर्थकं सज्ञापकमेवो
कपरिभाषायाः। ननु गुणेन कथं निमित्तविघातः। अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्वेन सव रामः
र्णदीर्घप्राप्तेः स्तदवस्थत्वादिति चेन्न। दीर्घस्य पूर्वपरविधित्वेन तस्मिन्कर्त्तव्ये स्थानि १९८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

लो३ स्य२

वत्वाभावात्। पूर्वस्यैव विधोस्सः। ननु पूर्वपरयोरिति विधिग्रहणव्यावर्त्यनिरूपणावसरे [redacted]
[redacted] उपपादयिष्यमाणत्वात्। सवर्णे योविधिः सोपिसवर्णविधिरिति तत्र कर्त्तव्ये न
पदांते तिनिषेधाच्च। एतेनैसवर्णग्रहे कृते स्थानिवद्भावेनेयेषेत्यत्रे यङ् न स्यात्। न चासवर्ण
ग्रहणसामर्थ्याच्छ्रोतासवर्णमाश्रित्येयङ् प्रवर्त्तताम्। घ्नंतीति घत्ववदिति वाच्यं। तथासति
परिभाषाज्ञापनासंभवात्। इयर्तीत्येकप्रयोजनाय हि उभ्येतिवक्तव्येऽभ्यासस्येति वचनसाम
र्थ्यान्नृवंतावियङुवङोणलीव अतुसि दीर्घमपि अविशेषाद्बाधेयातामिति नन्वाद्येवासवर्ण ३नी
ग्रहणस्य [redacted] चरितार्थत्वादिति प्रत्युक्तम्। सवर्णे परे न भवतीति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणात्। तत्र
चोक्तरीत्या स्थानिवद्भावेप्राप्तिर्षिद्धे ङ्येषेत्यादौ यण् एव प्राप्यात् दपवादत्वेन निर्णीतयोरि
यङुवङोरंतरंगेनैदीर्घेणाईयतुरित्यादौ बाधसंभवात्। सा च ज्ञाप्यमानसमानाश्रये युगपत् ना
प्राप्तौ चेत्येवंरूपविशेषे विषयैव लक्ष्यानुरोधेनेति प्राचां भावः। अत एव स्त्री न इति सिवेरो
णादिके न गत्यपेवलोपापवादेऊठि च कृते सिउन इति स्थितेऽंतरंगत्वाद्गुणे न त्वां गोप्युप

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धागुणः। आश्रयत्वात्। न च वृद्धिं बाधित्वा परत्वाद्गुणः शंक्यः। लघुभृतामिग्लक्षणामुपधामंगं चा
पेक्षमाणस्य गुणस्य वृध्यपेक्षत्वेन बहिरंगत्वात्। एतच्च येन विधिरिति सूत्रे कैयटे स्पष्टम्। इति का
रोप्येवं। प्रकृतमनुसरामः। उक्तरीत्या तु किङ्कृते शादेशः। तथा च विश्नप्रश्नयोस्तकृपूयते वेति
तन्निवृत्तौ यत्नांतरमास्थेयं। अचं इत्यस्य अमुदाहरणांतरं चेतिचेत्सत्यम्। अस्त्येव यत्नान्तरम्।
छ्वोः शूडितिसतुक्क[illegible] निर्देशस्य षाष्ठभाष्ये स्थितत्वात्। स्यादेतत्। अकृतव्यूहाः पाणिनीयाः कृ
तं वा निवर्त्यंत इति परिभाषाभ्यां विश्नप्रश्नयोः सिद्धौ किं सतुक्कनिर्देशेन। न चोक्तपरिभाष
योरनित्यत्वज्ञापनं तत्फलं तेन चाखायिते इति सिद्धम्। अन्यथा यस्य हल इति भाविनं लोपमालो
च्याऽऽगेवात्वं न क्रियेत कृतं वा निवर्त्येत। त्वकत्पितृकोऽतिभवकानित्यादौ चाकचून भ्रूये ते
त्रिवाच्यं। अदो जग्धिर्ल्यप्तीति सूत्रे ल्यब्ग्रहणस्य प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रे उत्तरपदग्रहणस्य
च क्रमेण ल्यबलुकोरंतरंगबाधकताज्ञापनार्थतया सिद्धांतग्रन्थेषु प्रसिद्धस्येवोक्तपरिभाषा रामः
द्वयानित्यत्वज्ञापकत्वसंभवात्। अथ निर्युक्तिकः सिद्धांतप्रवादो न श्रद्धेयः। ल्यबुत्तरपदग्रह २००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

णयोरप्राप्तविधेयार्थत्वात्। अकृतव्यूहपरिभाषावशाद्प्राप्तेः स्पष्टत्वादिति चेन्न। ईमा भूतांल्
वुत्तरपदग्रहणेऽपि अकृतव्यूहपरिभाषायाँ नित्यत्वे यच्छन्ति प्रत्यापत्तिवचस एव ज्ञापकत्वसंभ
वात्। मास्तु वा तदपि के णः सोर्विलोप इत्यादिनिर्देशानामेव ज्ञापकत्वात्। तथाहि। कइसउइ.
ति इदुतोः परान्तरप्रयुक्ते यणादेशे कृते आकुलस्य निमित्तविघातात् कृतव्यूहानीति न्यायेन गु
णो न स्यात्। न चासिद्धं बहिरंगमंतरंगे अंतरंगं बलीय इति परिभाषाभ्यां निस्तारः। वृक्ष इदमित्या
दौ कृतेऽपि दीर्घे निमित्तविघाते न तत्र पचावेदमित्यादौ च सावकाशयोर्द्वयोरपि परिभाषयोर्ये
नानाप्राप्तिन्यायेनाकृतव्यूहपरिभाषाबाध्यत्वात्। अन्यथा पेचुषो जग्मुष इत्याद्यपि न सिध्येत्। एवं
विभ्नः इत्यत्र गुणं निषेद्धुं क्रियमाणं नञो ङित्वमेवाकृतव्यूहपरिभाषां ज्ञापयतु समर्था
नामिति च भाष्ये। अत एव समर्थः पदविधिरिति सूत्रेऽकर्तव्यं च क्रियते समर्थानां प्रथमाद्विति
भाष्यं संगच्छते। तस्मात्। प्रत्यापत्तिसमर्थत्वस्य तूत्तरपदग्रहणः। स तु छत्वं च पंचापि न कार्याणी
त्यवस्थितं। अत्रोच्यते। ग्रामणींगमिति परिभाषाया अनित्यत्वं ज्ञापयितुं सन्तुक्ग्रहः। तथाहि।
समानाश्रये इति प्राचां ग्रंथानुरुत्य प्रागुक्तं न तु क्षोदक्षमं। व्याश्रयेष्वपि च कुधात स्वीकारात्।

३ प्रत्यापत्तिः समर्थानामिति च भाष्ये। अत एव ३

घ

कारेकार

श० कौ० तथा च कैयटेन असिद्धवत्सूत्रे भुन इत्यत्र वार्णादांगस्य बलीयस्त्वात्पूर्वं कादेशं बाधित्वा ऽल्लोप उक्तः
:। न च तत्रोभयोरकारांशे समानाश्रयत्वमस्त्येवेति वाच्यं। विश्नः स्यो न इत्यत्रापि द्धकारांशस्य सा
२०१ म्येन व्याश्रयत्वोपन्यासविरोधात्। किंच। अंगस्य आ ऋ अ न घोः शी ओ रुट् अचः परस्मिन् ये न वि
धिः उपेयिवाननाश्वान् आ ङ जादीनां अजादेर्द्वितीयस्य अदसो सुलोपश्च सार्वधातुकमपि
त् उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः स्नुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते इत्यादिसूत्रेषु हरदत्तकैयटादिसकलग्रं
थाः समानाश्रयतां क्वचिदादत्सकृद्विदनादत्य प्रवृत्ता इति स्पष्टमेव सिद्धांतपरिशीलनशालिनां।
ते वाष्ठभाष्ये प्रथमाह्निके वार्णादांगमिति परिभाषायाः प्रयोजनान्यपि व्याश्रयसाधारणान्ये
वेति तस्माद्बहिरंगपरिभाषा ऽकृतपरिभाषयोरिव वार्णादांगमित्यस्या अपि अनित्यत्वमेव श
अचः ४ रणं तत्र च सत्तुक्ग्रहणेन ज्ञाप्यते न चैव परस्मि [redacted] न्पूर्वविधाविति स्यानिवद्भावेन तु कं गा
रयितुं सः अन्यार्थतया ऽवश्यकर्त्तव्येनाचङ्ग्रहणेन गतार्थत्वात्। एवं चान्यार्थं क्रियमाणं सत्तु
क्ग्रहणं अकृतव्यूहास्त्रस्याप्यनित्यतां कामं ज्ञापयतु प्रकृतसूत्रे विश्न इति प्रत्युदाहरणं तु य रामः
थाश्रुतरीत्या एवं स्थिते न ङो ङित्वस्य गुणनिषेधे चरितार्थत्वाद कृतव्यूहपरिभाषया ज्ञाप २०१

५ न माङ्योग इति सूत्रस्य कैयटग्रंथोप्येवमेव आतोनुपसर्गे क इति सूत्रे भाष्यप्येवम् ५

क्रांतरमोस्थेयम्। तत्त्वप्रत्यापत्तिवचनं उत्तरपदग्रहणं समर्थग्रहणं वा तेभ्यो लघुत्वा अणुग्रहणमे
वेति तु निष्कर्षः। आचारक्विबंतार्थप्रत्ययग्रहणं न च ममादिवाधनार्थमप्राप्तविभाषार्थं वोत्तरपद
ग्रहणमिति हिस्व्याख्याते। मपर्यंतानुवृत्तिरेव त्वाधिके ति हरदत्तोत्प्रेक्षा तु अंतरंगस्यापवादत्वाध्यला
द्युक्ते ति सप्तमे वक्ष्यते। एवं चघामाघंतर्गणसूत्रे विध्व गित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसंधेरित्यत्राकृत
संधिग्रहणमप्यनावश्यकं। वीक्षमाणादिभ्यः कृतसंधिभ्य एव तद्धिता इति स्पष्टीकरणार्थं वा स्त्रः ए
वं स्त्रियोः पुंवदिति सूत्रे न ह्येषा परिभाषा सर्वत्राश्रीयते इति कैयटः समीचीन एव। आभात्सूत्रस्थ
कैयटस्तु निमित्तापाय परिभाषा भाष्यासंमतेत्येवं रूपआपाततः। ह्रोः श्लु सूत्रे न हीदं वचनं ना
प्रिमायदृत्तेवं रूपो हरदत्तग्रंथो व्यापातेएवं समर्थानामिति सूत्रे परिभाषा परिष्कारस्य स्वयमेवकृ
तत्वात्। अथवा उक्तपरिभाषयोर्मध्ये कृतव्यूहपरिभाषैव लाघवादाद्रर्त्तव्या न तु कृतमपीति गौर
वादित्येवं परतया कथंचिद्व्याख्येयः। फलं तु निर्विवादं ज्ञापकांतराणामपि सुलभत्वात्। तथा। चा
विति सूत्रे दीर्घं विदधदिहज्ञापकं अंतरंगानस्यि णिकृतेअनती चइत्यादौ कथं दीर्घस्य विषयलाभः। लो
किकन्यायो पीह सुवचः। लोके हि निमित्तमुभयविधमपि दृष्टं। कार्यस्य स्थितौ नियामकं तदनियाम
कं च। आद्यं यथा न्यायनयेऽपेक्षाबुद्धिः तन्नाशे न द्वित्वनाशाभ्युपगमात्। तथा वेदांतनये प्रारब्धस्य वि

१कैयटादिभिः॥ वालिसुग्रीवयोर्युध्यमानयोर्भगवता वालिनि हतेपि न सुग्रीवस्य वालिनः ४

श०रत्न० लोपस्थितिनियामकत्वं तु पाघेः स्फटिकलोहित्यादिस्थितिनियामकत्वं च असिद्धमेव। द्वितीयं तु दं
डादिनाशेपि घटनाशादर्शनात्। एवं स्थिते लक्ष्यानुरोधेन हापि द्वैविध्यं कथं न भवेत्। तथा च य
२०२ स्य लक्षणांतरेण निमित्तं विहन्यते नासावनिमित्तस्य कचिदाश्रयणं किंचान्येष्वेवं द्वये सिद्धांते
लौकिकद्विविधव्यवहारउपष्टंभकत्वेनोदाहृतः प्रावल्यं व्यवहरंति। भगवत्सहायैः पांडवैर्जये ल
ब्धेपि पांडवानां प्रावल्यं व्यवहरन्ति चेतीतिदिक्। स्यादेतत्। यदि छो रिति सतुक्कनिर्देशस्तर्हि रा
ल्लोपे तस्यैवानुवृत्तिः स्यात्। तथा च कूः कुरौ कुरः इत्य[redacted]त्र लोपो न स्यात्। वितुक्कत्वात्। न चानु
वृत्तिसामर्थ्यात्तुकं विनैव तत्र ग्रहणं तो राधो हिंसायामित्यत्रात इत्यनुवृत्तेपि असवर्णे इवितवाच्यं।
वकारमात्रान्वयस्यापि सुवचत्वात्। यत्तु सतुक्कवितुक्कौ द्वाविह निर्दिश्येते इति। तन्न। समाहारद्वंद्वे
एकवचनापत्तेः। इतरेतरयोगे बहुवचनापत्तेः। छकारयोः समाहारे समासं कृत्वा वकारेणेतरेत
रयोगद्वंद्वं करिष्याम इति चेन्न। समाहारे टचू प्रसंगात् यथासंख्यासंभवापत्तेश्च। अत्रोच्यते।
छकारवकारयोः समाहारद्वंद्वे कृते छकारांतरस्य द्वंद्वांतरमस्तु आदेशेपि शद्वयप्रश्लेषः। तथा राम०
चांतरतम्या यथासंख्यन्यायाच्चेष्टसिद्धं। अस्तु वा सतुक्कस्यैव निर्देशः।[redacted]राल्लोपे तु सामर्थ्यात् २०२
केवलस्यान्वयः। न ध्यारव्येति न त्वनिषेधाल्लिंगाच्च। मूर्त इत्यत्र छलोपं विना न त्वप्राप्तिरेव न संभ

वति। एवं मरुतौ घनः इव मरुन्निस्पर्शयोः श्यप्ट्त्वादिनिर्देशा अपि संगच्छंत इति दिक्। अस्मिन्प
क्षेऽचड्व्यस्य प्रत्युदाहरणं नुघूत्वा स्तृत्वेति। अत्र हि ऋुः स्थानिवत्वाद्घणं न स्यात्। ननु स्वाश्र
यमचूत्वं भविष्यति अतिदेशानां स्वाश्रयकार्यानिवर्त्तकत्वादिति चेन्न। विधिग्रहणप्रयोज
नकथनावसरे इह सूत्रे स्वाश्रयनिवृत्तेः सिद्धांतित यिष्यमाणत्वात्। नन्वेवमपि योत्रयट्
एिवधावाश्रीयतेऽचूनासावादेशः। यथ्वादेशः ऊडिति समुदायो नासो यएिवधौ निमित्तमि
ति चेन्न। अनुबंधानामनेकांततया एकांतत्वे पुनरितप्रध्वंसितयाऊकारस्यैवादेशत्वात्।
वतिनिर्देशाद्भावोप्यतिदिश्यत इति वक्ष्यमाणत्वाच्च। एवमभिगत्येत्यपि प्रत्युदाहरणं।
अत्र हि अनुनासिकलोपः परनिमित्तकः तस्य स्थानिवद्भावाद्ध्रस्वस्य पिति कृति तुक् प्राप्नो
ति। अथ परस्मिन्निति किमर्थं। युवजानिः अत्र जायाया निङः स्थानिवद्भावाद्यलोपो न प्रा
प्नोति स्वाश्रयनिवृत्तिरभावातिदेशश्च वक्ष्यत इति युक्तमेव। किंच आघ्रस्य वपादावस्या
घ्रपात्। पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्य इत्य परनिमित्तको लोपः। ततो गर्गादित्वाद्यञ्। वैयाघ्र
पद्यः। लोपस्य स्थानिवद्भावात्पादः पत् इति पद्भावो न स्यात्। वचनसामर्थ्याद्भविष्यतीति

श.कौ. चेत्यादेनेत्यादावतिप्रसंगः। किंच। पादस्पतस्येति लोपवचनसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावाप्रवृत्तौ
२०३ सत्यां द्विपदिकेत्यादौ पद्भाववचनं चरितार्थमिति क्व तस्य सामर्थ्यं। परस्मिन्निति कृते तु येया
घ्रुपघ इत्यादौ पद्भावस्य चरितार्थतया पादेनेत्यादावेकादेशस्य स्थानिवद्भावात्। पद्भावो
नेति स्थितम्। नन्वेकादेशो नाचः किं त्वचोः तत्कथं स्थानिवत्त्वमिति चेन्न। वर्णनिर्देशे जा
तिग्रहणात्। अत एव श्रायसो गोमन्तो चातुरो आनडुहो इत्यादि सिध्यति। श्रेयसोऽपत्यं
इत्यपत्ये इदविकाशिंशपादित्वादृद्धौ सत्र श्रेयसा मांस्याकारादेशः। ततश्च नुम्योऽप्य
णं तेभ्य ओप्रत्यये एकादेशस्यादिवत्त्वात्प्राप्तौ नुमामौ न भवतः। तथा उदवाह उदकं वह ६
तीति कर्मण्यण्। संज्ञायामुदभावः। ततोऽसि एकादेशस्यादिवत्त्वादुत्वे सति प्राप्तो वाह ऊठ्
न भवति। पूर्वविधाविति किं। नेयेयः। नि पूर्वाद्धाञ उपसर्गे घोः किः। धः किः इतश्चानिञ इ
ति ढक्। आकारलोपस्य स्थानिवत्त्वे सति [illegible]कत्वव्यपदेशेन ध्यकत्वं विरुद्धत्वाद्बाधोऽत
। न हि त्रिपुत्रो द्विपुत्रव्यपदेशं लभते। नन्वेवमपि विधिग्रहणं मास्तु। पूर्वस्येति षष्ठ्या राम:१
कार्यं कर्तव्ये इत्यर्थस्याक्षेप्तुं शक्यत्वादिति चेन्न। पूर्वस्य विधिः पूर्वस्माद्विधिरिति समा २०३

सद्वचनाभावार्थं विधिग्रहणात्। पंचमीसमासे उदाहरणं तु तन्वंतीत्युक्तमेव। स्यादेतत्। पं
चमीसमासे पीष्टत्वं हि विगलय्येत्यादि न सिध्यति। ल्यपि लघुपूर्वादित्ययादेशे कृते ये
अल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्। न चारंभसामर्थ्यं। अनुगमय्येत्यादौ मित्त्वचरितार्थत्वात्। अ
भ्यते। एवं स्थाद्विधौ स्थानिवत्त्वमनित्यं। निष्ठायां सेटीति ज्ञापकात्। तथा हि। तत्र सेटी
तिपदं न तावदनिड्व्यावृत्त्यर्थम्। णिजंतात्तदसंभवात्। ननु संज्ञपितः पशुरित्यत्र यस्य वि
भाषेतीण्निषेधः संभवत्येव। स नीवंतेति विकल्पितेट्कत्वादिति चेन्न। यस्य विभाषेत्यत्र एका
च इत्यनुवृत्तेः। अन्यथा दरिद्रितइतीण्न स्यात्। तस्मात्कालावधारणार्थं सेड्ग्रहणम्। इटि
कृते णिलोपो न तु ततः प्रागिति। अन्यथा कारितमित्यादौ णिलोपे कृते एकाच उपदेशा इ
तीण्निषेधः स्यादिति सेटीति वदतो भावः। पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवत्त्वे तु न प्राप्नोत्येव निषेधः
णिचा व्यवधानात्। तस्मात्सेड्ग्रहणमनित्यतां ज्ञापयतीति स्थितम्। तथा चाष्टमेऽतद्धिति
सूत्रे हरदत्तः। अनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणात्। एवं स्था
निवद्भावप्रकरणे व्याख्यातमिति। यद्यपीह प्रकरणे स्वयं न व्याख्यातं तथापि न्यासका

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छ

तं ६२

रा॰ स्त्र॰ रादिभिर्व्याख्यातमिति तत्तूपार्थः। लेखकप्रमादाद्ग्रन्थभ्रंशो वा कल्प्यः। एतेन ओः पुयण्जी
२०८ तिसूत्रे यदत्र वक्तव्यं द्विर्वचनेचीत्यत्रैवोक्तमिति हरदत्तग्रन्थोपि व्याख्यातः। तथा च स्वैका
क्षरत्रे कैयटः पूर्वस्मादपि विधावित्येतदनित्यमिति। माधवाचार्यास्तु। परिग्रहव्याग
तद्ध्यत्रासिद्धतामुद्भाव्य व्याश्रयत्वात्तां परिहृत्य पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवत्त्वमाशं
क्य प्रवेभिदय्य प्रस्तनथ्येत्यादिभाष्योदाहरणबलेन समादधुः। यद्वा॰ त्यपि लघु
पूर्वादिसनेन सामर्थ्यादन्यपदार्थस्य वर्णस्यापेक्षायां वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्वा
मी५ वधानेपि न दोषस्तत्। केचित्तु पंचमसमास इहमास्तु॰ प्रयोजनाभावात्। तथा हि।
१ वेभिदिता॰ मार्तिथिकः॰ अपीपवन्निति प्रयोजनं त्वयं भाष्ये उक्तं। तत्र वेभिदितेति ता
वदन्यथासिद्धं॰ एकाच उपदेशे इत्यत्र विहितविशेषणाश्रयणात्। मार्तिथिके
पि मथितं पण्यमस्येति विग्रहे तदस्य पण्यमिति ठकि तस्य कादेशस्यापीति चे राम:
त्यल्लोपे कृते इसुसुक्तान्तादिति कादेशो न भविष्यति। अनल्विधाविति निषे २०८

निं२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्भावा
धेन स्थानिव संभवात्। इस्येक इत्यत्र स्थान्यादेशयोरकारस्योच्चारणार्थतया वर्णमा
त्रस्य स्थानित्वात्। अस्तु वा स्थान्यादेशयोरकारस्य विवक्षा। न चैवमनल्विधित्वात्कादेश
प्रसंगः संनिपातपरिभाषया समाधानात्। न चापि पचन्नित्युदाहरणं। इरुहि अंते रकारस्य
ङकारस्य चाप्तौ गुणो इति पररूपत्वे तस्य परं अत्यादिवद्भावात् हि ग्रहणेन ग्रहणो स तिसि
जभ्यस्तेति जुस प्राप्तः। णिलोपस्यैकादेशस्य वा स्थानिवद्भावान्न भवतीति वाच्यं। वेत्तेर्लिल
ध्येवानंतरोक्तिः संभवतीति तत्साहचर्यात् दभ्यस्तात् पिलङ एव दे जुसविधानात्। न च सिचा
साहचर्यात् लुङोपि ग्रहणमस्त्विति वाच्यं। विप्रतिषेधे परमिति परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वा
दिति। अत एव भवतेर्यङ्लुगंतात् लुङि अबोभूवन्निति माधवः। पंचमीसमासप्रयोज
नं तु यातोऽपीपचन्नित्युदाहरतो भगवतस्तु नेह साहचर्यं नियामकतया संमतं। कृत्वोर्थ
ग्रहणाद्धि साहचर्येण न सर्वत्राश्रीयते इत्युक्तं दीधीवेवीटामिति सूत्रे। तस्माद्यङ्लुकि भुवो
लुङि जुसेवोचितः। आत इति नियमस्य सिचः परत्वमाश्रित्य यो जुस प्राप्तस्तन्मात्रपरता
या माधवेनेवोक्तत्वात् दभ्यस्तात् झस्य जुसो दुर्वारत्वात्। पदितुल्लारादौ इति नियमः सा
तर

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जे

शा.द. मात्रापेक्षत्वांदाजुसमावेऽदभ्यस्तादित्यत्। तथा चायो भवुरवो भवदिति पक्षभेदेन रूपं लभ्यते।
२०५ नित्यत्वेन वुको गुणबाधकत्वात्। माधवोदाहृतमवो भवन्निति तु चिंत्यमेव। अं[illegible]देशस्य दुर्ल
भत्वात्। अधीपचन्निस्येतास्मिन् सूत्रे च पंचमीसमास आश्रयणीयः। विगणय्येवाप्यादायति प्रसंग
स्य तु पूर्वोक्ता एवोद्धाराः स्मर्तव्या इति युक्तः पंथाः। ननु पंचमीसमासो मास्त्विति वदतो मतेन
न्वंतीत्यत्रेट् स्यादिति कुतो नोद्भावितमिति चेन्न। बहिरंगस्य यणोऽसिद्धत्वात्। न च नाजानंत
र्ये इति निषेधः। अनंतरे कार्यविधौ यत्राच आनंतर्यमिति कैयटेनाभ्युपगमात्। कथं तर्हि
तन्वंतीति पंचमीसमासोदाहरणं प्राग्दत्तमिति चेत्। हरदत्तमतेनेत्यवेहि। स हि यत्रांतरंगे
बहिरंगे वा अचोरानंतर्यमिति व्याख्यत्। नन्वेवं नपदांतसूत्रे दध्यत्रेति वृत्तिमुपादाय स्या
द्विवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्याद् बहिरंगपरिभाषा न प्रवर्त्तत इति मिश्रोक्तिर्विरुध्यते। बहि
रंगे यणि अचोरानंतर्ये न नाजानंतर्य इति निषेधादेव परिभाषाया अप्रवृत्तेः। किं चासं रामः १
योगांतस्य लोप इति सूत्रेऽसिद्धं बहिरंगमिति परिभाषामाश्रित्य क्रियमाणो यणः प्रतिषे २०५
ध इति वार्त्तिकस्य प्रत्याख्यानमिति विरुध्येत। अपि च। लतीति सूत्रे उरण्पर इति परे लचे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

णर् णर्

कर्त्र्यर्पमित्यत्र रेफद्वयं श्रूयेते तत्सुक्तं तदपि विरुध्येत। रोरीति लोपसंभवात्। असिद्धपरिभाषा
याश्चोक्तरीत्या निषेधात्। किंच न धातुलोप इति सूत्रे प्रेद्धमित्यत्र भाष्योक्तसंयोगान्तस्येत्यत्र य
३ स णाद्युक्त प्रत्याख्यानभाष्येणापि विरोधः। किंच। एत ऐदित्यत्र पचावेदमित्यादावतिप्रसं
गः। आश्रं क्वचबहिरंगतया स्वरूतं तत्समाधानमपि भज्येतेति दिक्। तस्माद्धरदत्तकृता व्याख्या पूर्वापर
ग्रन्थेन भाष्येण च विरुद्धेति चेत्। सत्यं। अत एवेमां व्याख्यां न धातुलोप सूत्र एवानुपादेयाम
वोचाम। केचित्तु इत्यादिज्ञापकान्नाजानंतर्य इत्यस्यानित्यता माश्रित्य वा कथंचित्समर्थनीयं।
स्यादेतत्। केयपठ मतेपि अचो रिति द्वित्वं विवक्षितं न वा। आद्ये मूलभूततज्ज्ञापकविरोधः। नहि
केसिचत्कोस्त्यादावनंतरेषत्वविधावचोराश्रयणं। द्वितीये तु मूलभूतं ज्ञापकं संभवेत्। य
दीत्यस्य हलं पूर्वेणास्यात्। त तु परत्वेवेति स्थितम्। अथ परेणाग्रहणेहलोपि केचिदंतर्भावं
तु नाम। अजानंतर्यं तु न गतमित्याशयः। तर्हि स्तके यचि ज्ञापक निर्वाहः। अयमत्र इदंच
इन्द्रमित्यादेः परत्वात्सवर्णदीर्घे कृते दुर्वार एव। न ह्यत्रासिद्धं बहिरंगमिति प्राप्नोति।
नाजानंतर्य इति निषेधात्। नन्वंतरंगं वलवदिति परिभाषांतरेणोद्द सिद्ध्यति। तथा च विप्रतिषे

रु

मा.द. धस्सूत्रेऽन्तरंगं चेत्तु पञ्चम्येतोऽशीनामाकुलः सवर्णदीर्घो दिति प्रयोजनं पठितमिति चेत्।
२०५ सत्यं पठितं किंतु बहुतमप्रयोजनानि पठित्वाऽसिद्धपरिभाषयैव गतार्थत्वान्नेयं कर्त्तव्येति
उपसंहृतं। एतेन यत्कृतसूत्रे प॰ म्यां मृद्धे सुदाहरणं त्यणप्रस्तावेऽसिद्धपरिभाषाभाष्यभा
ष्यकारैरुदाहृता मंतरंगबलीयस्त्वे तदुपलक्षणतया व्याचक्षाणो पि केयटः प्रत्युक्तः।
विप्रतिषेधसूत्रस्य भाष्यविरोधात्। तस्मादिह सिद्धांततत्वं मन्यदेव वक्तव्यमिति। उच्यते। अं
तरंगपरिभाषाया निरपवादत्वादसिद्धपरिभाषायास्तु नाजानंतर्य इति सापवादत्वादु
भयोरावश्यकता। विप्रतिषेधसूत्रस्थं भाष्यं तु अभ्युच्चयपरमेवेति भागवृत्तिकाराः। कै
यटलघुविवरणकारादयोप्येवं। वृद्धिविवरणकारास्तु। नाजानंतर्य इति परिभाषा मास्तु
तत्सं४ तज्ज्ञापकतया [illegible] मतं तेनासिद्धपरिभाषाया अनित्यत्वमेव ज्ञाप्यत इत्याहुः। अस्मिंश्च
पक्षे विप्रतिषेधसूत्रस्थं नाजानंतर्य इति भाष्यमपि अनित्यत्वपरतया भंक्त्वा नेयं। अ
न्यथा हि तत्रैवांतरंगं बलीयस्त्वस्य प्रत्याख्यानं विरुध्येत। अत एव वृत्रहन्नो न लोपः सुपूर्व रामः १
रेत्यत्र वृत्रहणामित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् स्वेति तु ङेः स्तुपकम्पसंनिपात वाहिरंगप २०५

रिभाषाभ्यां गतार्थता माशंक्य परिभाषाद्वयस्यानित्यतां ज्ञापयितुं तु ग्रहणमित्युक्तं। अत
एव तत्र मिश्रैरप्युक्तं· बहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वात् यासेत्यत्र बहिरंगमप्यसिद्धावत्वम
तरंगे दापि नासिद्धमिति तत्त्वात् प्रतिदीव्ना इत्यादिसिद्धये प्यसिद्धपरिभाषाऽनित्यत्वं स्वी
कृतं। अत एव चाक्षद्यूरित्यत्र यलोपे कार्ये ऊठ् नासिद्ध इति दिक्। एतदपवादश्चाकृत
व्यूह इत्यादिः। उत्सर्गापवादयोर्द्वयोरप्यनित्यत्वे स्थिते लक्ष्यानुरोध एव व्यवस्था हे
तुरिति सर्वं सुस्थं। स्यादेतत्। एवं स्येति संबंधसामान्ये षष्ठी· संबंधश्च द्विविधः। का
नि५ र्यत्वेन निमित्तत्वेन वा। एवं च विधिग्रहणं विनैव समासे फलं लभ्यं। विधिग्रहणे सत्यपि हि पू
र्वस्मान्निमित्तत्वेनाश्रितादिति व्याख्येयमेव। अन्यथा हे गोरित्यत्र गकारात्परस्य विधौ वृ
६२ द्धेः स्थानिवद्भावादेङ्ह्रस्वादिति संबुद्धिलोपः स्यात्। सत्यं। विधिग्रहणं योगविभागार्थ
म्। तेन पूर्वस्य विधौ स्थानिवदेवेति नियमात् त्वाश्रयं व्यावर्त्यते। यद्वा मास्तु योगविभाग
ः। विधिग्रहणसामर्थ्याद्विधिमात्रे स्थानिवद्भावो भविष्यति। शास्त्रीयेऽशास्त्रीये च। तेन प

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्र

शा.द. टयति स्यादेतद्ग्रभावोऽशास्त्रीयोपि सिध्यति। नन्वेवमपि पूर्वसूत्रादेवाविधिग्रहणमनुवर्त्त
२०१ यिष्यते। सत्यं। पुनर्विधिग्रहणाद्द्वितीयो नियमः क्रियते· पूर्वस्यैव विधौ स्थानिवन्नतु पूर्व
परयोर्विधावितिः तेन ईयतुरिति। अन्यथा हि इणोऽनुसिद्धिर्यंच नेचीति यणादेशस्य स्था
निरूपातिदेशाद्द्वित्वे कृते द्वित्वकाले यणोपहारात्पुनः प्रवृत्तिवेलायां व्याश्रयत्वेन वार्णा
दांगं बलीय इत्यस्मिन्नप्रवृत्ते वर्णमात्राश्रयत्वेनांतरंगत्वात्सवर्णदीर्घः स्यात्। न चाकृ
तेव्यूहा इति यणिति वाच्यं। निमित्तविघाताभावात्। कृतेपि यणि स्थानिवत्वेन सवर्णदीर्घ
प्राप्तेः। ततश्च सवर्णदीर्घे कृते तादवस्थ्येत्यनेनाभ्यासग्रहणेन हे ग्रेणाद्भ्यासह्रस्वे दीर्घ
इणः किती ति दीर्घत्वे कृते दीर्घविधानसामर्थ्यादिणो यणभावे ईअतुरिति स्यात्। सिद्धांते
तु पूर्वपरयोर्विधौ स्थानिवत्वाभावान्निमित्तविघातेनाकृतव्यूहपरिभाषया यणि सि
द्धं रूपम्। यद्वा। स्थानिवदिति वतिवलेनाभावोप्यतिदिश्यते। उत्तरसूत्रे द्विर्वचनादि ग्रह राम:
णाल्लिंगात्। विधिग्रहणं तु पूर्वस्यैव न तु पूर्वपरयोरित्येतदर्थमिति दिक्। इह स्थान्यादेश २०१
निमित्तानां त्रयाणां संनिधाना विशेषेपि स्थान्यपेक्षमेव पूर्वत्वं गृह्यते न त्वादेशापेक्षं निमि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

न्तापेक्षं वा। वैयाकरणो[illegible]त्यत्रायादेशापत्तेः। तदुक्तं। अचः पूर्वत्वविज्ञानादेचोः सिद्धमिति।
नन्वेवं ससाघेत्यत्र जग्ध्यादेशप्रसंगः। यण्लोपावियति पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपे कृते ततः प्र
त्ययलक्षणेन वृद्धौ सत्यामेकदेशविकृतस्यानन्यतयादिग्रहणेन ग्रहणात्। एवं घात्वादिस
न्धादेशप्रसंगश्चेति चेन्न। आदिघात्वोरपि स्थानिद्वाराऽनादिष्टादचः पूर्वत्वात्। ननु स्थानि
नः पूर्वत्वेप्यादेशस्य किमायातं। नह्यनादिष्टाचः पूर्वत्वं नाम शास्त्रीयं कार्यं यत्स्थानिवदाद ५५
शादिति पूर्वसूत्रेणातिदिश्यतेति चेन्न। अनादिष्टादचः पूर्वत्वमुपजीव्याचः परस्मिन्निति शा
स्त्रप्रवर्त्तयितव्ये स्थानिवदादेश इत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात्। तथा चाचः परस्मिन्नित्यतिदेश
र्व शास्त्रीयं कार्यं तच्च पूर्वसूत्रेणातिदिश्यत इति फलितोर्थः। अत एव न पदान्तसूत्रे सव
र्णग्रहणं कृतं। अन्यथा भ्वसोरल्लोपे कृते पश्चाद्भुवन्ननुस्वारो नादिष्टादचः पूर्व इति तस्य
विधौ स्थानिवद्भावविरहात्सवर्णग्रहणमर्थमेव स्यात्। नन्वेवं स्त्रियकंडूरिति न सि
ध्यति। तथाहि कंडूयतेः क्विपि अल्लोपयलोपयोः कृतयोरल्लोपस्य स्थानिवत्त्वेनोवङि कृते
उकारस्यानादिष्टादचः पूर्वस्य स्थाने जातस्योवङः स्थानिवदादेश इति स्थानिवद्भावेनाना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

कौ·भ· दिष्टादचः पूर्वत्वात् अचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वे नाकारेण व्यवायात् ऽभावेन स्थानिव
२०८ त्त्वादेव लोपो व्योर्वलीति वलोपाभावे न हलि चेति दीर्घे कृते कंडूवूतिरिति प्राप्नोति। यत्तु यः
स्थानि द्वारा पूर्व उवङ्नतस्याठूकस्य न हि कौ रस्य यस्य च ऊठूर्वकारस्य न स स्थानिद्वारा
पूर्व इति। तन्न। तुस्करितिवत् कंडूइत्यस्य कंडूवू इत्यादेष्यात्। तस्य च कंडूऊ इत्यादेशे कर्तव्ये
स्थानिवद्भावस्य भावात्। उक्तं हि। सर्वे पदादेशा इति। अन्यथा निराघघात्यादित्या...ा
नेद् दोषपि स्थानिवद्भावानापत्त्या हलशेषयित्यापत्तेरिति। अत्रोच्यते। अनादिष्टादचः पूर्वतायाः
स्थानिद्वारकत्वमनित्यं· न पदांतसूत्रे कंडूतिरिति भाष्योदाहरणाज्ज्ञापकात्। आतोनु
पसर्गे क इति सू...त्रे कविधौ सर्वत्र संप्रसारणिभ्यो ...ऽ इति वार्त्तिकस्य तत्प्रघट्टकभाष्यस्य
पर्यालोचनया प्येवमेव लभ्यते। तथा च तत्र भाष्यं। यो नादिष्टादचः पूर्वस्तत्कार्ये स्था
निवत्त्वं हीति। स्थानिद्वारके तु पूर्वत्वे गृह्यमाणे सं पूर्वाः प्रघट्टक एवासंगतः स्यादिति त राम:
त्रैव स्फुटीकरिष्यते· तत्र केयटस्त्वापाततः। एतेन तितउमाचष्टे ता...पयतीति हरदत्त ग्रंथो २०८
पि समर्थितः। तत्र हि टौ टिलोपे कृते तस्य स्थानिवत्त्वादचो ऽस्मितीति वृद्ध्यभावे पि अतउप

ति

धायाइति वृद्धावाकारे कृते तस्य स्थानिद्वारा उकारात्पूर्वत्वेन पुग्विधावुकारलोपस्य स्थानिवत्त्वात्तस्य
ह्रु प्राप्नोति। न च यस्य पुक् आकारान्तस्य नासौ पूर्वः यश्च पूर्व आकारो न तस्य पुगिति वाच्यं। एकदेशविकृ
तस्यानन्यतया सर्वे सर्वपदादेशा इत्युक्तरीत्या चाकारान्तस्यापि पूर्वत्वानपायात्। तस्मात्स्थानिद्वारकं पू
र्वत्वमनिमित्तमेव हरदत्तस्य शरणं। अत्र केचित्। तितापयतीत्यसाध्वेव। तथाहि। तितउणि चुङ्इति स्थि
ते टिलोपश्च प्राप्नोति अत उपधाया इति वृद्धिश्च। उभयोर्नित्ययोः परत्वाद्वृद्धिः। ततष्टिलोपे [redacted] कृते स्थन
एवानादिष्टादचः पूर्वमादतं न तु स्थानिद्वारेति पुङ् ति। तस्मात् णिपि णिचो गुणे कृते एचि वृद्धावाया
देशे तितायतीति भवति। न च तितापि चुङ्इति स्थिते तरंगत्वो कुणो शाप्ययादेशो ति तयतीति स्यादिति
वाच्यं। सपिहि गुणस्य ति वृद्धिरेचीति वाधेनाकुणस्य निमित्तविघातस्यात् परस्यमानत याऽकृत व्यूहपरि ५८
कुणद् भाष्यया पूर्वमन्तरंगस्याप्या [redacted] स्याप्रवृत्तेः। अकृतव्यूहपरिभाषा हि तरंगपरिभाषाया अपवादः
त्युक्तं। न च यथापि गुणस्याचः परस्मिन्निति स्थानिवत्त्वाद्गुणस्य न निमित्तविघात इति वाच्यं। पूर्वस्यैव
विधौ स्थानिवद्भावो न तु पूर्वपरयोर्विधेयत्वात्। तस्मात्तितापयतीत्येव साधु। न तु तितयतीति तितापय
यतीति वा। चङि तु तितापि च चङ् इति पूर्वमिति स्थिते तनोतेर्डः सन्वच्चेति प्रत्युत्पत्तिपक्षे ऽनभ्यासस्येति
द्वित्वनिषेधे टिलोपस्य चङ्परनिह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधे धातुस्वाभावे णिलोपे तस्य स्थानिवत्त्वादसि
द्वत्वाद्धातोर्लोपाभावे दीर्घविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधात्सवर्णदीर्घे ऽतिता दिति भवति न त्व

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तितापदिति।अत्रेदंवक्तव्यं।परत्वाद्वृद्धिरित्यसंगतं।नित्यत्वेनाट्लोपात्।नचवृद्धिर्नित्या।अचःपरस्मि
न्निति कार्यातिदेशोनवृद्धिआभावपिलक्षणांतरेणप्राप्नुवन्निनित्यइतिन्यायेनानित्यत्वात्।एवंच
हरदत्तोक्तिःसु[redacted]ष्ठेव·किंतुअनित्यमपि[redacted]स्थानिद्वारकंपूर्वत्वमिहनेष्यतइत्यस्मिन्नर्थेप्रमाणं।नन्वे
।तदेवंस्थानिद्वारकं[redacted]स्वतोवास्तु।उभयथाप्यचःपूर्वत्वमिहगृह्यतेइतिस्थितेविधीयतेइतिविधि
रितिकर्मणिक्तिप्रत्ययःपूर्वस्येतिशेषेषष्ठी।अनुवादेपरिभाषानुपस्थानात्पुगागमेविधेः
केस्थानिवद्भावः।अचइत्यत्रतुआदेशाइतिसमभिव्याहाराद्योग्यतावलात्स्थानसंबंधलाभः।षष्ठीस्था
नेयोगेत्यतःपूर्वस्मात्रेनुवर्तितस्यस्थानेग्रहणस्येहाप्यनुवृत्तेर्वेतिप्रसिद्धःपंथाः।न्यासकारस्तुनिमि
त्तापेक्षमादेशापेक्षंवापूर्वत्वमित्यपिपक्षौभाष्येउपन्यस्तत्वात्स्वीचकार·वैयाकरणादेतुवहि
रंगयोरेचोरसिद्धत्वान्नदोषइत्याह।इदंचनाजानंतर्यइतिपरिभाषायाबहिरंगपरिभाषायाएव
वानित्यत्वेतिज्ञापकमुपष्टम्भसमर्थनीयं।अस्मिन्पक्षेविधिरितिभावेक्तिः।षष्ठीतुअनभिहितत्वात्के
मण्यपिसुस्थमेव।किंतुनिमित्तापेक्षतयापूर्वत्वेत्यदाघत्वस्यस्थानिवत्ताद्वाभ्यामित्यादौदीर्घोन
स्यात्।ईघतीतीत्वस्यस्थानिवत्वादिगंतलक्षणोगुणोनस्यात् देयमिति·तथागुणवृद्ध्योःस्थानि
वत्वाद्भवनंलावकइत्यत्रावादेशौनस्यातां।द्वयोरेकस्य·देयमणि·किरतौलवनेइत्यादिनिर्देशोपष्टंभेना
नित्यताश्रयणंतुक्लिष्टमितिदिक्।पूर्वत्वंचोभयथापिनगृह्यम्·किंतुव्यवहितसाधारणं।तस्मिन्नि

ना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

ग्रस्तु

तिनिर्दिष्टइतिसूत्रेनिर्दिष्टग्रहणाल्लिङ्गात्। चङ्परनिर्ह्रासेनिषेधारंभाच्च। तेनपटयतिअवधी
दित्यादौस्थानिवद्भावःसिध्यति। वध्यादेशोप्यदंतः। स्यादेतत्। पटयतीत्यत्रांतर्वर्त्तिनींविभक्तिमाश्रि
त्यपदत्वाज्जश्त्वंप्राप्नोति। नचस्थानिवद्भावः। जश्त्वविधौनत्प्रतिषेधात्। सत्यं। कर्मसमर्पकात्प्रा
तिपदिकादेवणिजुत्पत्तिर्नतुसुबंतादितिवक्ष्यमाणत्वात्। सुबंतात्किजितिपक्षेपिइष्टवदित्यति
दिष्टयाभसंज्ञयापदसंज्ञायाबाधात्। पटुमित्यस्येवहिभसंज्ञाप्रवृत्तेतिकथंतर्हिपदसंज्ञाप्रवर्त्तेत। ञ५
तत्रचाप्रवृत्ताकथंतरामेकदेशविकृतेनन्यवत्। स्रग्विणमाचष्टेस्रजयतीत्यादौहिप्रातिपदिकाणि ज६
२१८ जुत्पत्तिरितिपक्षेप्येषैवगतिरितिवक्ष्यामः। अवधीत्तुदात्तलृणांतुभाष्यमते। अर्द्धधातुकीयाःसामा
न्येनभवंतीतिपूर्वसूत्रएवोपपादितत्वेनार्द्धधातुकोपदेशोयदकारांतंतस्यलोपइतिलोपसंभ
वात्। वार्त्तिकमतेतुलिङीतिपरसप्तमीयुक्तं। तयाचअत्रपदिसादावियअतोलोपोनप्राप्नो
ति। अतएवहलंतएवायमादेशइतिनन्मतं। वृद्धिस्तुनभवति। वध्यादेशेवृद्धितत्वप्रतिषेध
इतिपूर्वसूत्रस्थवार्त्तिकात्। एवंअखट्वकोवकुखट्वकइत्यादौकेणःआपोन्यतरस्यामितिहृस्व
स्यस्थानिवद्भावाद्ध्रस्वांतत्वात्पूर्वमितित्वकारकारस्योदात्तत्वोनभवति। किन्तुकपिपूर्वमि
त्युत्तरपदांतोदात्तत्वमेवभवति। अचिर्त्तिकः चकुचि तीकःइत्यादौतुचितःकपीतिदीर्घस्यस्था

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

8

श-कौ. निवद्भावाच्चिशब्देकारस्योदात्ततामवति। नचोभयत्रापि स्वरविधौ नस्यान्निषेधदिति निषेधःशंक्यः।
२९० लोपाजादेशमात्रविषयः स इति वक्ष्यमाणत्वात्। एवं पद्म्याम ध्येति वकुभिर्वृत्तिकारैरुदाहृतत्वान्मू
र्धाभिषिक्तमिति भाष्ये बहुतमप्युदाहरणं साध्येव। अकृतव्यूहन्यायेन प्रथमं पूर्वयणादेशा
योगात्। न चेयं कर्त्रीह अर्थे याष्टावुदात्तयणिति विभक्तेरुदात्तत्वं नस्यादिति वाच्यं। स्वरविधौ
२३५. व्यंजनस्याविद्यमानवद्भावेनैव यणमेवाश्रित्य तत्समाधानात्। न च पूर्वस्मादपि विधौ स्थानि
वद्भावाद्व्यंजनमेव नेति वाच्यं। रेफस्यादिष्टादचः पूर्वत्वात्। स्थानिद्वारकस्य पूर्वत्वस्यानित्यत्वा
त्। निष्ठायां सेटीति सेड्ग्रहणेन पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावस्यानित्यत्वाच्च। तस्मान्मूर्धाभिषि
क्तमुदाहरणमिति पक्षो नातीव दुष्यति। अत एव हि आश्रीयमाणायामेव प्रकृतौ स्थानिवत्व
मिति पक्षे अकुर्वीशामलुन्याशां सत्यजग्ध्याशां राघ्याशामित्यत्र क्रमेण ये चेत्तु लोप ई हल्यघोरि
तीत्वये विभाषा राघोर् हलीत्यात्वं च प्राप्नोतीति भाष्य वार्त्तिकयोरुक्तं। यत्तु अंतरंगं वत्तवदिति वाऽ राम:१
सिद्धपरिभाषां वाश्रित्य पद्म्याम ध्येत्युदाहरणनिराकरणपरं भाष्यं। तत्तु अकृतव्यूहवच २९०
सोऽनित्यताभिप्रायेण कथं चिन्नेयमिति दिक्॥ ॥न पदांत द्विर्वचन वरे यलोप स्वर सवर्णा
नुस्वार दीर्घ जश्च र्विधिषु॥ ॥पदांतादि [redacted] पूर्वसूत्रेणाप्राप्तः स्थानिवद्भावो

पुधिधीयमानेषु१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नस्यात्।पदांतेकानिसंति·कौस्तः।इह यणावादेशयोः कर्त्तव्ययोः श्नसोरल्लोपो नस्थानिवत्।नचाना
दिष्टादचः पूर्वत्वविरहादेव नस्थानिवदितिवाच्यं।वाक्यादपोद्धृत्यपादानिसंस्क्रियंतेइतिपक्षेऽनादि
८२ ष्टा[illegible]चः पूर्वत्वस्यसत्वात्।नहिपदांतरनिरपेक्षमेव पदमिहशास्त्रेसंस्कार्यमितिनियमः।पुष्मपु
पपदे[illegible]संगतिप्रसंगात्।एतच्चागमसंज्ञासूत्रेकैयटेनध्वनितं।केवलपदसंस्कारपक्षेतुअदद्वी
चइत्यादौअचइत्यल्लोपोनस्थानिवदित्युदाहार्यं।विधिशब्दश्चेह नकर्मसाधनः।तथात्वेहिकर्मधा
रयोवास्याच्छेषषष्ठ्यंतेनसहतत्पुरुषोवा।नाद्यः।विधिशब्दस्यक्रियाशब्दपरतयापूर्वनिपातप्र
संगात्।नांत्यः।परांतस्यकस्मिंश्चित्कर्त्तव्येनस्थानिवदितिपर्यवसानेनवृक्षवृश्चइत्यत्रवलोपापत्तेः।द्वं
द्वनिर्दिष्टेषु द्विर्वचनादिष्वनन्वयापत्तेश्च।तस्माद्भावसाधनएव।अंतरंगत्वाच्च।अतएवकर्मषष्ठ्यंतेन
समासः।कुकीतटीत्यादौपदसंज्ञायांकर्त्तव्यायांयस्येतिलोपःस्थानिवदेव।नहिस्वादिष्वितिसूत्रेणपद
स्यांतोविधीतयेननिषेधः स्यात्।किंतुसंज्ञामात्रं।तत्रापियथोद्देशपक्षः।जश्त्वादिकार्यकालत्वपूर्वत्र
सिद्धेचेतिनिषेधा[illegible]पत्तेः।एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्धतस्यानित्यत्वंरूःप्राप्तः।वहिरंगस्यासिद्धत्वान्ने
तिवक्ष्यते।भाष्येतुपदसंज्ञायाःपदांतत्वांस्वीकृत्यपदेअंतइतिभसंज्ञापिपदकार्यमितिचद्वधास
माहितं।तत्रांशेषाडिकेवचनसामर्थ्यादितिबोध्यं।वाचिकषडिकोनुपंचमेवक्ष्यते।द्विर्वचने।सुध्यु
पास्यः।स्थानिवद्भावनिषेधसामर्थ्यादेववहिरंगपरिभाषापीहनप्रवर्त्तते॥नाजानंतर्यइतिनि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श.कौ. षेधात्। वरे इति निपातनाद्वलुकं दृष्टम्। वरे योऽजादेशः स न स्थानिवत्। यायावरः। यातेर्नित्यं कौटि-
२११ ल्ये इति यङ्। यश्च यङः इति वरच्। तन्निमित्तकोऽतो लोपः स च आतो लोप इटि चेत्याल्लोपे कर्तव्ये न स्था-
निवत्। नन्विह परनिमित्तकत्वमेव नास्ति। आर्द्धधातुक इति विषयसप्तम्यभ्युपगमात्। अत एव हि अ-
चो यदिति अजग्रहणं कृतं। अन्यथा हलन्तात्ण्यतो विशेषविहितत्वात् परिशेषादच एव यद्भविष्यती-
ति किं तेन। विषयसप्तम्यां तु सत्यां दित्स्यं धित्स्यमित्यादावजन्तमेतत्परत्वादापयत् सिद्धये ऽजग्रहणमि-
ति यतो नाव इत्याद्युदात्तः सिध्यति। सत्यं। वरे ग्रहणेन परस्य समीपस्थोऽपि लक्ष्यते। तथा चानुदात्तेत-
श्च हलादेरिति सूत्रे आदिग्रहणं कृतं। हलन्तादित्येव तु पि इति। अस्ति च हलन्तादिति विशेषणस्य व्या-
वर्त्यम्। जुगुप्सनो मीमांसन इति। विषयसप्तमी लेत्विहापि अतो लोपे हलन्तत्वाद्घुञामाप्तमेवेति
हलेत विशेषणावैयर्थ्यात् सामर्थ्यादेवादिपरिग्रहसिद्धौ हलादि इत्येव ब्रूयात्। एवं च यातेर्यङन्तात्क्वि-
चि अतो लोपे यलोपविधिं प्रति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्यलोपे च यायातीति स्थिते यङकारलोप-
स्य स्थानिवत्त्वादातो लोप इटि चेत्याकारलोपे पुनर्यलोपे यातिरिति भवति। न च पुनराकारय-
कारयोर्लोपे सति क्विब्लुप्तयमात्रं श्रूयेतेति वाच्यं। आल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात्। चिलोलुङ्मा- राम:१
येनासिद्धत्वाच्च। यलोपे उदाहरणान्तरमपि। तद्यथा। कंड्यतेः क्विप् कंडूतिः। क्विन्निति तु काशि- २११
कायाः प्रमादः। अप्रत्ययादित्यनेन बाधात्। न च स्त्रियां क्तिन्नित्याद्यविवेक आबादित्वकल्पनं बहुलग्रहणं वा

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७ शोतन्नकरलो·यङ·न्ताक्किचिअल्लोपयलोपाल्लोपेषुपूर्वत्रासिद्धेचेतिस्थानिवत्त्वनिषेधात्शांषइतिषत्वेकृतेशाष्टिइतिसम्पद्यते ७॥

शरणीकरणार्हं। भाष्यकारेणैवकंडूयेत्येवंभवितव्यमितिवदताएतस्यापशब्दतोक्तेः। तस्माद्यंक्ति
जेव। ततोल्लोपयलोपौ। अल्लोपस्यस्थानिवत्वादुवङ्। ततभ्रूःऽरुद्रिस्रूः। नचकुष्यपिस्थानिवत्त्वं। आ
दिष्टादचःपूर्वत्वात्। अतएवकण्डूःपुनरुवङ्नभवति। सर्वेसर्वपदादेशादाक्षीपुत्रस्येत्याश्रित्यस्था
निद्धारकंपूर्वत्वं यद्यपीहवक्तुंशक्यते·भाष्यमतेलोलुवःपोपुवःइत्यादौयथा। तथापिस्थानि
द्धारकंपूर्वत्वंकाचित्कमेवेतिपूर्वसूत्रएवोक्तं। तथातिष्ठतेर्यङ·न्ताक्किबु। अल्लोपयलोपयोःस्तेष्ठीति
इतिस्थितेऽल्लोपस्यस्थानिवत्वादियङ्। यलोपः। तेष्ठितिः। तथापेपीयतेःक्किचिअल्लोपयलोपयोरे
५० रनेकाचइतियणिलोपेकृतेपेप्तिरितिभवति। एवंचेचीयतेश्चेक्किरितिदिक्। तदेवंवरेयलोपेऽपितन्ने
कंनिमित्तंकिंतुहद्इतिस्थितं। केचित्तुवरेईइतिईकारंप्रश्लिष्यईकारेपरतोविधौनस्थानिवदितिव्या
चख्युः। तेनामलक्याःफलंआमलकम्। नित्यंवृद्धशरादिभ्यइतिमयट्। फलेलुक्। ततोलुक्तद्धितलु
कीतिङीषोलुक्। सचयस्येतिलोपेनस्थानिवत्। पूर्वोक्तव्याख्यानेतुलुकालुप्तंनस्थानिवदितिवचनेनै
ष्यते। तत्रचलुप्तमितिनपुंसकेभावेक्तः। लुङ्नस्थानिवदितितुफलितोऽर्थः। ।स्वरे। चिकीर्षकःस
नोऽतोलोपोलितीतिककारेकारस्योदात्तत्वेकर्त्तव्येनस्थानिवत्। नचालितीत्यस्यारंभसामर्थ्यम्। कारक
इत्यादौसावकाशत्वात्। भाष्येतुआकर्षिकइत्युदाहृतंतदपानतः। छलोलित्वसामर्थ्यात्स्थानिवद्भावकृ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पि२

श०कौ० तव्यवधानेसत्यपिलित्स्वरस्यसुवचत्वात्।घ्नंतीत्यादोकुत्ववत्।सवर्णानुस्वारयोः।शि।णिढ।पि।णिढ।अ॰
२१२ सोरल्लोपोत्रनस्यानिवत्।अनुस्वारस्यानादिष्टात्वचःपूर्वत्वंतुस्थानिद्वारेत्युक्तं।यद्येसवर्णात्रहणमात्रे
णानुस्वारोप्याक्षेप्तुंशक्यतेतथापिविशेषापेक्षं ज्ञापकमित्यपिसंभाव्येत।तथाचयत्रनपरसवर्ण
प्रसंगः शिंषतिइत्यादौतत्रस्थानिवद्भावंनिषेद्धुमनुस्वारग्रहणं।अचःपरस्मिन्निति सूत्रेउक्तरीत्या
अभ्यासस्यासवर्णइत्यादिषुसवर्ण[illegible]तिनिषेधस्यलब्धावकाशतयाशिणिढइत्यादेरप्यसिद्धापत्ते
श्चेतिदिक्।।दीर्घेप्रतिषेधः।इहहलिचेतिदीर्घेऽल्लोपोनस्थानिवत्।यत्तुकाशिकायामुक्तंउपधायां
कर्तरि६ चेतिदीर्घइति।तन्नामादिकं।तथाचउपधायांचेत्यत्रोक्तं।प्रतिदीव्ने त्यत्रहलिचेतिदीर्घइति।यद्वा।
आचारक्विवंतात्क्विप्येतिक्विपिसमाधेयं।नन्वेवमनुनासिकस्यक्विरल्लोरितिदीर्घःस्यात्.सत्यं।अकृ
तव्यूहपरिभाषयाभाविनमल्लोपमालोच्यांतरंगोपिदीर्घोनक्रियते।जग्मुषइत्यत्रेडागमनका
रादेशविवेतिवोध्यं।ननुस्थानिव त्वाभावेप्यसिद्धंवहिरंगमंतरंगइत्यल्लोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घोनस्या
दितिचेन्न।कृतितुग्विधिग्रहणेनवहिरंगपरिभाषाया अनित्यत्वस्यज्ञापितत्वात्।पयोदेशपक्षेवा रामः
स्त्रीपरिभाषाप्रतिदीर्घस्यासिद्धतयांऽतरंगाभावेनपरिभाषायावाअप्रवृत्तेश्च।।जशिासज्विश्वमे। २१२
वध्वांतेहरी।तथाहि-अदनंग्धिःअदेःक्तिनिवकुलंक्षंद्सीतिघस्लादेशः।घसिभसोर्हलिचेत्युपधालोपः।

ध्यां१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

झलो झलीति सकारलोपः। घसिसकारे सिचो लोप इत्यस्य भाष्यकृतां नाश्रयणात्। वार्त्तिकमते तु छां
दसो वर्णलोपः। झषस्तथोर्धोऽध इति धत्वं। न चात्र स्मिन्कर्तव्ये पूर्वस्मादपीति स्थानिवद्भावः। पंचमी समासस्या
नित्यतायाः पूर्वसूत्र एवोपपादितत्वात्। घस्य झलां जशीति तल्लेकर्तव्ये उपधालोपो न स्थानिवत्। स
माना ग्धिः सग्धिः। सहस्य सः संज्ञायामिति सूत्रात्सह इत्यनुवर्तमाने समानस्य छंदस्यमूर्ध्वप्रभृत्युदर्केष्वि
ति सूत्रेण समानस्य सभावः। बब्धामिति भसेर्लोट्। तस्ताम्। शपः श्लुः। अंतरंगत्वाद्द्वित्वं। अभ्यासकार्यं। त
तो घसिभसोरित्युपधालोपादि प्राग्वत्। चरि। जक्षतुः। जक्षुः। घसेर्लिट्। अतुसुस्। च। गमहनेत्युपधा॰
लोपः। खरि चेति चर्त्वं। शित न स्थानिवत्। अत्र वार्त्तिकं। स्वरदीर्घयलोपाजादेशो न स्थानिवदिति। ते ७लोपेषु
नान्यः स्थानिवदेव। पंचभिः रलिभिः क्रीताः पंचारलयः। वेदे लुपं चारत्नयः। जसादिषु छंदसि वावचनं
प्राङ्णौ चङ्युपधाया इति गुणाभावे यणः। तस्य स्थानिवद्भावादिगंतकाले त्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्व
रः इत्याहुः। यद्यपि असिद्धं बहिरंगमित्यनेनापीदं सिध्यति तथापि अकृतव्यूहपरिभाषायामाश्रिस्तयोज्यं।
अचितीकोऽखट्वक इत्यत्र ह्रस्वांतेंत्यात्पूर्वमित्यस्य क्रमेण प्रवृत्त्यप्रवृत्ती फलमिति तु पूर्वसूत्र एवोक्तं। न
च तत्र बहिरंगपरिभाषायाः प्रसंगोऽस्ति। कि योः गिर्योः। कुत्पन्निपक्षे हलि चेति दीर्घः प्राप्तः। यणः स्थानि
वद्भावान्न भवति। अचश्चूरित्यधिकारे भुजेः किंच। कृग्रहद्रुहकुटिभिदिच्छिदिभ्यश्चेति डुः स च कित्। यत्तु
हरदत्तेनन्यासकृता च कृञ्योरिष्वेत्युपन्यस्तं। तत्केचिद्गुणादिहेतुषु अन्वेषणीयं। वाय्वोः इह यलोपो न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४। लवमाचक्षाणो लौः अन्त। णिचि यष्टि लोपो यश्च क्नोणि लोपस्तदुपं क्लोः यङिति यकारस्य किनिमित्ते कुठि कर्तव्ये न स्थानिवत् ४

शा·कौ० ।अस्मिंश्च वार्त्तिके स्वरग्रहणमात्रमावश्यकम्। कियोर्गियोरि [redacted] तितु उपधायां चेति सूत्रे वृत्तिका

२९३ रोक्तरीत्या उणादीनामव्युत्पत्तिपक्षावलंबनेनापि सिद्धं। वाय्वोरितितु वहिरंगस्यासिद्धतया सिद्धं। किं

तु गुपधालचङ्परनिर्ह्रासकुत्वेषूपसंख्यानं। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवदिति स्वरदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु।

अस्यार्थः। क्वौ विधिं प्रति न स्थानिवत्। एत्येधत्यूठ्स्विति वृद्धिः। तथापि पिपठिषि ग्रहणाकुलानीति दीर्घो

वेवीटामिति सूत्रे यदुदाहृतं तदपि क्वौ विधिं प्रतीति व्याख्याने एव संगच्छते। क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति व्याख्या

ने तु लोः पिपठिषी त्युभयमपि न सिध्येत्। णिचि टिलोपस्य स्थानिवद्भावेन ऊठोऽसंभवात्। पिपठिषतेरप्र

त्यये अतो लोपे नपुंसकबहुवचने शौ रलक्षणे नुमि कर्तव्ये ऽतो लोपस्य स्थानिवत्त्वनिषेधेन नुम्प्रसंगा

च्च। एतच्च दीधीवेवीटामिति सूत्रे कैयटादि सूत्रे च मिथ्याग्रन्थे स्फुटं। कैयटोपि दीधीवेवीटामित्यत्र क्वौ विधिं प्र

तीत्यर्थो व्यवस्थितो न तु क्वौ लुप्तं न स्थानिवदितीत्याह। अत्रेयं व्यवस्थितइति वदता क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति

पक्षोपि कैश्चिदाश्रीयते एव नियमः परं नास्तीति सूचितं। लुप्तमिति नपुंसके भावे क्तः। एवं च सरवुर्गोमान्प

दः त्वमहमिति सिद्धम्। तथाहि। ख्यत्यात्परस्येति सूत्रे भाष्यम्। सखीयतेः सखुः लूनीयतेर्लूनयुरिति। तत्र स

खीयतेः क्विपि अल्लोपे यलोपे ऽल्लोपस्य स्थानिवद्भावात्परत्वात्किलोपं वाधित्वाद् कोयणचीति यण्स्यात्। ततो रामः१

यलोपे सखोल्तनइति स्यात्। अतएव तत्र क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति यणां परिजहार कैयटः। तथा उगिदचामि २९३

ति सूत्रे अधातु भूतपूर्वस्यापि नुमर्थमधातुग्रहणमिस्युक्त्वा गोमत्यतेरप्रत्यये गोमानित्युदाहृतं भाष्ये। त

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

त्राप्यलोपस्य स्थानिवत्त्वात्सर्वनामस्थानपरत्वं नास्तीति नुम्न स्यात्। न चाधातुग्रहणसामर्थ्यात्स्थानिव
द्भावकृतव्यवाये सत्यपि नुम् स्यादिति वाच्यं। आचारक्विबन्तात्क्विबेति क्विपि चरितार्थत्वात्। तस्मात्क्वौ लुप्तं
नेत्येव शरणम्। ननु गामत्यते गौर्मतते वीउभयथापि गोमानिति न सिद्ध्यति। अत्र संतस्येति दीर्घविधा
व[redacted] धातोरिति विशेषणात्। सत्यं। तत्र धातुग्रहणमसंतस्यैव विशेषणं न तु अत्वंतस्यापीति वक्ष्यमाणत्वा
धि५ न्न दोषः। तथा येन विंस्तदंतस्येति सूत्रे केवलोपि पाच्छ्द्रोस्ति पादयतेः पात् पद इति भाष्यं। अत्रापि
स्थानिवद्भावाद्व्यवधानेन पद्भावो न स्यात्। क्वौ लुप्तं नेति सिध्यति। अत एव पादस्य पादहस्त्यादिभ्य इति न
सूत्रितं। प्रतिपदोक्तस्यास्यैव पदादेशो मा भूत्। किं तु क्विवंतस्यापि यथा स्यात् इति। एवं च पादस्य लोप
इति गुरुनिर्देशं कुर्वता सूत्रकृता एव क्वौ लुप्तं न स्थानिवदिति ज्ञापितं। तच्चाकाचित्कमिति तु प्रकृतसूत्र
स्यस्यानेवं विज्ञायते क्वौ लुप्तं नेति भाष्यस्यार्थः। विशब्दमाख्यात्स्यत्यात्सूत्रादि भाष्याच्चेति व्यवस्थि
तश्च वर्णमयुं जानेन कैयटेन ध्वनितं। तथा युष्मानाचष्टे युष्मयति। ततः क्विपि णिलोपे सोत्वाहो सावि
ति कर्त्तव्ये णिलोपो न स्थानिवत्। तदुक्तम्। स्थानिवत्त्वे च लोरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते इति। स्थानिव
त्वमिति। लोपस्येति शेषः। णेः क्वौ लुप्तत्वादित्यन्वयः। अस्तु तर्हि क्वौ लुप्तमित्यमेव। तावतापि लवमाचेस्ता सपानि२
णलोरित्यस्यासिद्धेरिति [redacted] चेन्न। पिपठिषीत्यस्यासिद्धिप्रसंगात्। देवयतेर्द्यूरित्यत्र तु इह कैयटेन यदुदाह
तं क्वौ लुप्तं नेति सिध्यतीति। तस्यायमाशयः। यद्यपीह क्वौ विधिं प्रति इत्यसिद्धस्तथापि तस्य स्थानिक्षाराश

(अन्यथा नैश्यपते इत्येव वदेदिति भावः)

थ

नादिष्टादचः पूर्वत्वेन णिलोपस्य स्थानिवद्भावादचो ञ्णितीति वृद्धिप्रसंगः। तस्मात्कौलु संने त्येव शरणमि
शा·त्त्वो· ति। यत्तु लोपो व्योरिति सूत्रे कंडूयतेः क्यजंताद्प्रत्यये कंडूः कंडुवाविति व्युत्पादयन्कैय[illegible]टआह· स्थानिव
२९४ द्भावाघण। तस्य कुरुटू· न चकुडिकर्तव्ये स्थानिवत्वेन प्रतिबंधः स्यादिति वाच्यं। वकारस्य आदिष्टादचः पूर्व
त्वादिति। तत्तु स्थानिद्वारकं पूर्वत्वमनित्यमित्याश्रित्य। तदीत्या तु दधूरिति सुसाधमेव। ननूभयथापि
दधूरित्यत्र प्रत्ययलक्षणेन वृद्धिः स्यादेवेति चेन्न। वहिरंगस्य कुतो वृद्धिं प्रत्यसिद्धत्वात्। एवं च स्थानिवद्भावे
सत्यपि न काचित्क्षतिः। वहिरंगत्वेनैव सर्वसमाधानात्। तस्माद्दधूरिति पक्षद्वयेपि सिध्यतीत्येव तत्वं। नन्वे
कदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्दिव औत्स्यादिति चेन्न। निरनुबंधकपरिभाषयाऽधातुग्रहणानुवृत्तेर्वा अक्षधू
रित्यत्र न औदिति दिव औत्सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात्। यद्यपि ङ्गिदचामिति सूत्रेऽधातुभूतपूर्वोदिस्पर्धस्तथा र्थस्य
पीह शब्दाधिकार इति भावः। एतेन हलि चेति दीर्घः· दीव्यतीति नामधातुप्रकरणे कौमुदीग्रन्थो प्रत्युक्तो
। दिवेर्डिविरिति न्यासो हितसूत्रेण डिविरिति वदन्मधवोपि दिव्यतीति ह्रस्वमेवोपजगाम। प्रकृतमनुस
रामः। द्विर्वचनादौ तु ओः सुपीति यण्। दध्वौ· दध्वः। इत्यादि खलपूवत्। कंडूः कंडुवौ कंडुव इति तु उवङेव
। संयोगपूर्वकत्वात् यणोऽप्राप्तेरिति दिक्। अत्रायं संग्रहः। सख्युणी मान्यदत्वं च कौ लुप्तस्थानिदर्शनं। अ रामः
नित्यत्वेपि पाठविधौ विधौ लौ द्वयो दधूः। । लुक् न स्थानिवत्। आमलक्या फलमामलकं· फले लुकः प्र
२९४ त्याख्यानपक्षे तु पंचभिः पट्टीभिः क्रीतः पंचपटुरित्युदाहार्यम्। तथा पंचेंद्राण्यो देवता अ

फाल्गुनं २

सर३

सपंचेंद्रःपंचाग्निः॰ङीषासंनियुक्त आनुक्‌ऐकारश्चश्रूयेत। न च संनियोगशिष्टन्यायेन निवृत्तिः परत
च्छितत्वं तु ङि॰मिनायां ङीषूनिवृत्तेः पूर्वयोरानुगैकारयोर्निवृत्तौ क [redacted] र्तव्यायामचः परस्मिन्निति स्थानिव
त्वात्। येन तु पूर्वोक्तरीत्या वरईइतीकारप्रश्लेषं कुर्वंति तेषामिह लुग्ग्रहणं न कार्यं। उपधात्वे कर्त्तव्ये न स्था
निवत्। तेन परिखाशब्दाच्चातुरर्थिकेऽणि कृते वृद्धादके कांतखोपधादिति परिखशब्दात्वोपधलक्षणेछ
प्रत्यये पारिखीयः सिध्यति। अन्यथा उपधासंज्ञायाः पूर्वविधित्वेन तत्र कर्तव्यायामाल्लोपः स्थानिवत्स्यात्
नन्वेवं पटयतीत्यादौ वृद्धिः स्यादिति चेन्न। यत्रोपधासंज्ञामुपजीव्य प्रत्ययो विधित्सितस्तत्रैवायं निषेध इति
भाष्ये स्थितत्वात्। अत्र च चङ्परनिर्ह्रासग्रहणमेव ज्ञापकं। कथं तर्हि भाष्ये यलोपे सौरीवलाकेत्युदाहरणं द
त्ताउपधाविधौ नेत्येव सिद्धमित्युक्तमिति चेत्॰ अनास्थावादमात्रं तदित्यवेहि। तत्रा हि ते नेकदिग्गिसलतान्ङी
प्यल्लोपद्वयस्यापि यलोपे कर्तव्ये स्थानिवद्भावे निषिद्धे समानाश्रयस्याल्लोपस्याभीयत्वेनासिद्धतायां
नी॰१० यलोपः सिध्यतीति यलोपे न स्थानिवदिति अस्यैव सौरीत्युदाहरणं॰ उपधात्वं हि तत्र लोपे उपयोगि न तु
प्रत्ययविधाविति स्थितं। चङ्परे णौ यो ह्रस्वः स चङ्परनिर्ह्रासः तत्र न स्थानिवत्। वादितवंतं प्रयो
जितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन। अपपमल्लिचौ लोपस्य स्थानिवत्त्वादनुपधा आकार इति णौ च
ङीत्युपधाह्रस्वो न प्राप्नोति। णि स्मान्नास्य ग्रहणं द्व्येतत्सिद्धं। इदं तूदाहरणं॰ वादि स्मिन्नारम्भात्॰ अ
वीवदत्। नवनाग्लोपीति निषेधः सेव्यः। परत्वाद्वृद्धौ सत्यां टिलोपइत्यभ्युपगमे नाग्लोपित्वाभावात्।

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रिचू: २

अत एव हल्लकलेन्तदं तनिपातनं सार्थकं। कुत्वेन स्थानिवत्। अर्चयते रेलादिकः कप्रत्ययः। अर्कः।
पाचयतेः पाक्तिः। चो: कुरिति कुत्वे णिलोपो न स्थानिवत्। इहसूत्रे तु श्चर्षुइत्येव सिद्धे विधिग्र
हणं द्वाश्रयेण विधानंतरोपसंग्रहार्थम्। तद्युतादनार्थं [illegible] च किंतु गित्वादि वार्त्तिकमितिति
क्वर्थः। तत्रापि क्कि चङ्परनिर्ह्रासोपधानां ग्रहणमावश्यकं। नु कई कार प्रश्लेषेण
गतार्थत्वात् कुत्वस्य पूर्वत्रासिद्धीयत्वाच्चेत्यवधेयं। चजोरिति कुत्वे वा उदाहरणमन्वेष
णीयं। पूर्वत्रासिद्धे च न स्थानिवत्. पा. प. अते: क्रिचू. पापक्तिः। यायज्यतेर्याय ष्टिः पा
चयतेः पाक्तिः। याजयतेर्याष्टिः। इहालोपणिलोपौ कुत्वषत्वयोर्न स्थानिवत्। एवं लेह
यतेर्लेढिः वेषयतेर्वेष्टिः दाशयतेर्दाष्टिरित्यादयुह्यम्। न्यायसिद्धं चेदं. अचः परस्मि
न्नित्यतिदेशं प्रति त्रिपादीस्थस्यासिद्धत्वात् तस्मिन् कर्त्तव्येऽतिदेशाप्राप्तेः। न चैवं स्थानि
वत्सूत्रेस्याप्रवृत्तौ रामइति विसर्गो न स्यात् तद्धनिवार्यं। प्रत्ययः परश्चेत्यादिनिर्देशोऽभौभ
गोइति सूत्रेऽश्य्युग्रहणेन च न तत्प्रवृत्तेर्ज्ञापितत्वादित्यवधेयं। एवं स्थिते दिर्घ चसवर्णानुस्वा
रदीर्घजश्वरः सूत्रे न पाद्याः। किंतु नपदांतवरेयलोपस्वरेष्विवत्येव पाद्यमिति भाष्यवा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

र्त्तिकयोः स्थितं। स्यादेतत्। यदि दीर्घग्रहणं न क्रियते तर्हि वाक्ये दीर्घविधौ स्थानिवद्भावः प्रसज्येत. तथा च चिक्ल
मुलोरिति सूत्रे यङन्तात् स्विजंताद्वा णिचि ततश्चि णिश्चंश्यामि अथ्यामीति यदुदाहृत्य तेतन्न सिद्ध्येत्। न च दी
र्घग्रहणसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावबाधः। कमेर्णिङ् सूत्रे हरदत्ता चुकरीत्या चिसमुलोर्दीर्घ इत्यत्र कैयटेनोक्त
रीत्या चाहीडीत्येतत्सिद्ध्या हेडीत्यस्य निरस्तातस्य चरितार्थत्वात्। उच्यते। लित्वजात्येकं ग्रहीतावतामीति सिद्धं।
५१ं अध्यामीति तु यङ्लुगंतात् णिचि भविष्यति। न हि यङ्लुकोः स्वरेऽपि वाक्यश्चिद्दिरोर्यतिर्येनयन्नेव सावधियितुं लि
ख्यत। एवं च श्राहितमित्याद्यपि सिद्धं। पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावेन णिचामय्यवधाने सति ग्रहो लिटीति दीर्घ
७६ स्याप्रवृत्तेः। सूत्रमते तु विहितविशेषणाश्रयणाद्ग्राहितमित्यादौ न दीर्घः। अत एव यङन्तान्त्र चिजरीगृहीते त्यत्र न
दीर्घः। स्थानिवद्भावात्सूत्रमते विहितविशेषणाश्रयणाच्चेति स्थितं। यङ्लुगंतात्तु जरीगृहीते दीर्घो भवत्येवेति मा
धवः। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षाष्ठमिति सिद्धान्तात् ग्रहेर्विहितत्वात्। तथापात्। यङ्लुको ऽनैमित्तिकतया ऽकृत्लादेशतया गुरु
च लुका लुप्तत्वाच्च स्थानिवद्भावोपि नास्तीति माधवस्याशयः। वस्तुतस्तु यङ्लुक्यपि इड्यो दीर्घोऽनिष्ट एव। एका
चो द्वे प्रथमस्येति सूत्रे भाष्यकैयटादिपर्यालोचनया तथैव निर्णयात्। तथा च तत्र ग्रहेरङ्गादिति भाष्यमुपादाय
कैयट आह. न चौहि जरीगृहीतं गंतुः ग्रहेः विशेषणसामर्थ्याद्विप्रयोगाश्रयणमिति। यद्यपि तत्र यङन्त
प्रक्रमेदमुक्तं तथापि युक्तिसाम्याद्यङ्लुगन्तेऽपि न दीर्घ इति लक्ष्यते। अत एवैकाचो द्वे इति सूत्रे हरदत्तोऽपि दीर्घमाशं
क्याह। एकाच उपदेशाद्ग्रहणतो दीर्घविधावेकाच्ग्रहणमनुवर्त्तत इति. न ह्यत्र पक्षे यङ्लुकि दीर्घस्योक्तिसंभवो
प्यस्ति। नन्वेवं ग्रहो लिटीति सूत्रे यङ्लोपे यो के मितिवार्त्तिकव्याख्यावसरे स्थानिवद्भावाद्विहितविशेषणाश्रय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धा. रू. णाद्दीर्घपरिहारन्कैयटो विरुध्यते। यङ्लुगर्थमप्याश्रुतरूपाश्रयणस्य एकाज्ग्रहणानुवर्त्तनस्य वावश्यकतयातेनैव
२१६ गतार्थत्वादितिचेन्न। यहे लिटीत्यत्र लकैयट ग्रंथस्यौपायां तर[illegible]हूषकत्वादिति न्यायेन यङ् भेउपायोंतराभिधानपरत्वा
त्। अतएव तत्र कैयट आ ग्अन्यत्रास्य दोषस्य सम्यगुद्धतत्वादिति। एवं हि वदंस्तत्र त्यपरिहारस्याव्यापकतामेकाच्सू
त्रोक्तस्यैवावश्यादर्त्तव्यतां चाभिप्रैति। न च यथाश्रुतरूपपक्षे गृहीतमित्याघसिद्धिः। अंगसंज्ञाप्रवृत्तिवेलायां यथाश्रु
तस्यैव तत्र सत्वात्। ग्राहितादोलुनेव। एकाच इति समाधानं तुणिज्भिन्नविषयकमेव। तस्मात् यङ्लुगंतात्सिजंताच्च
यङंताच्च यहेरिट्ः। द्विधात्रिधा चतुर्धा च दीर्घो नेति व्यवस्थितं। । माधवग्रंथस्तु विहितविशेषण पक्षस्य मुख्यतां पक्षां
तरेणाभ्युच्चयतां च परिकल्प्य कथंचिन्नेय इति प्रतिभातीतिदिक्। तस्य दोषइत्यादेरयमर्थः। तस्य पूर्वत्रासिद्धे चेत्यस्य
स्थलत्रये दोषः। अतिप्र[illegible]सक्तिः तस्मात्तत्र स्थानिवद्भावस्य प्रतिप्रसवः कर्त्तव्य इत्यर्थः। ते[illegible]नकाक्यर्थवाक्यर्थे इत्यत्र
[illegible] स्कोरिति लोपोन। निगार्यते निगाल्यते ऽचि विभाषेति लत्वंसिध्यति तथा माषव
पनीत्यत्र णत्वं न भवति। अल्लोपस्य स्थानिवत्वेन नकारस्य समासांतत्वाभावात्। न चासत्यपि स्थानिवद्भावे ङीवेव समा
सांतो नतु न कार इति वाच्यं। ङीवुत्पत्तेः प्रागेव समास इति द्वितीये वक्ष्यमाणत्वात्। एवं स्थिते तक्षयतेः क्विपि तकरक्ष
यतेस्तकरगित्यादि बोध्यं। अत्राहि संयोगादिलोपे कर्त्तव्ये णिलोपस्य स्थानिवद्भावान्न तत्प्रवृत्तिः संयोगांतलोपे तु स्था
गो निवद्भाव निषेधाद्भवत्येवासो। रङितितुमुद्वात्किपि बोध्यं। यत्तु अचः परस्मिन्निति सूत्रे एअत्रेति भाष्यमुपादाय कैय रामः १
टेनोक्तं। पूर्वत्रासिद्धे चेत्येतदत्र नास्ति तस्य दोषइत्यत्र संयोगादिलोपस्य संयोगोपलक्षितलोपोपलक्षणत्वादिति।
तन्न वास्तवं किंतु तत्र स्य पूर्वपक्षिणोभिप्रायवर्णनमात्रं। अतएव न पदांतेति सूत्रशेषे तेनैवोक्तं। स्कंदयतेः स्कन्‌ २१६
तक्षयतेस्तगिति। यत्तु सिद्धकांडे भ्रुत्वं धुत्वे इति वार्त्तिकव्याख्याव[illegible]सरे कैयटेनोक्तं मधुगितीष्यते मधुङिति प्राप्नोति।

(मधुभ्रुच्छब्दस्य त्यर्थ १

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तत्तुसकारोपदेशसामर्थ्यादिति वोध्यं। स नु श्चोततीत्यत्र शितुगित्यस्याप्रवृत्त्यासकारश्चरितार्थ इति चेत्तर्हि श्चोनु त्तमि
तिसमाधेयं। कुस्मनाम्नो वेत्यत्र रूपिति माधवोदाहृतं सम्यगेव। तत्र सामर्थ्यविरहेण संयोगादिलोपाप्रवृत्तेरिति दिक्। स्या
देतत्। इह संयोगादिग्रहणं मास्तु न चैवं काक्यर्थमित्यादौ स्कोरिति लोपापत्तिः। स्कोः संयोगे त्यत्र हलो हलि इत्यतो हल इ
त्यनुवर्त्तते तच्चोपसर्जनस्यापि विशेषणं तत्तु प्र धा नयोरपि स्कोः अयमिति चायात्। ततश्च हलंतो यः संयोगस्तदाद्यो
:स्कोर्लोपः स्यादिति सूत्रार्थात्। वहिरंगतया यणो सिद्धत्वाच्च। अत एव वक्ष्यत्रे त्यादौ संयोगान्तलोपो नैवर्त्तते तथा चाष्ट
मेवार्त्तिकं नयाहलो लोपाद्बहिरंगलक्षणत्वादिति। न चैवमपि काष्ठतक्षाष्ठरगित्यादि न सिध्येदेवेति वाच्यं। अनभिधा ग ५
नान्तत्र क्विप एव दुर्लभत्वात्। अनभिधानं च काष्ठशगेव नास्तीत्याष्टकभाष्यवलेन न्यायसाम्याल्लिर्णीयत इति।
अत्रोच्यते। कुस्मयतेः कूरित्यादिसिद्धये संयोगादीति वाच्यमेव। किंच तक्षरगित्याद्यर्थमपि वक्तव्यं। न चानभिधानं।
प्रमाणाभावात्। केयटादिभिरुदाहृतत्वाच्च। न च काष्ठशगेव नास्तीति भाष्यं तत्र प्रमाणं। न्यायवैषम्यात्। तथाहि।
काष्ठशक् स्यादित्यत्र हल्परो यः संयोगस्तदादेः ककारस्य लोपमाशंक्य तदुक्तं तेन यत्र कलोपप्रसक्तिस्तदभिप्राय
कमनभिधानं। अत एव वकांतेभ्यः क्विम्नेत्येवंपरतया तद्व्याख्यातं। न च णिजंतेभ्यः क्विपि कलोपप्रसक्तिरस्तीति स्थानि
वद्भावात्। न च पूर्वत्रासिद्धे चेति निषेधः संयोगादिलोपे प्रत्यसवस्य जागरूकत्वात्तस्मात्संयोगादिलोपग्रह
णं कर्त्तव्यमेवेति स्थितम्। इदं त्ववधेयं। संयोगान्तस्य लोप इत्यत्र न याहलो लोपाद्बहिरंगलक्षणत्वाद्वेति द्विधा
सिद्धान्तव्यवस्थापनात् रूपिति संयोगान्तलोपोपि दुर्लभः। तेन कुस्म इत्येव भवति प्रथमपक्षे। द्वितीयपक्षाभिप्राय
णतु साधवः। नन्वेवमपि जत्वग्रहणं व्यर्थं। निगाल्यते इत्यत्र सत्यपि णिलोपे प्रत्ययलक्षणेन लत्वसिद्धेः। न च वर्णाश्र
यत्वम्। धातोः स्वरूपेन प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। इदं च दाडिमाय नादिसूत्रे ध्वोणहस्येत्यत निपातनेन ज्ञापयिष्यते। कि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा.द. चांतरंगत्वादपि लत्वं सुवचमिति। अत्रोच्यते। तणह इमित्यत्राचिनेत्यनुवर्त्तते हलीति निवृत्तं। तथा चात्रणोः डित्ला
दिसिद्धये प्रत्ययलक्षणं नारंभणीयं किंतु नियमार्थं तदीरं भइति भाष्ये स्थितं। एवं च इतरव्यावृत्तिमात्रफल
२१७ कं प्रत्ययलक्षणसूत्रं तत्तत्कार्याणि तु स्थानिवत्सूत्रेणैव निर्वाह्याणि। तत्र च प्रदीव्यतीणिवृत्तये ऽज्ञाधात्रे
नाप्यलोन्त्यपणेनिषेधः स्थितस्तथा चाचिप्रत्ययेविधीयमानं लत्वं स्थानिवद्भावं विना दुर्लभं। यदप्यंतरंग
त्वाल्लत्वमित्युक्तं। तदपि न। अकृतव्यूहपरिभाषया लत्वाप्राप्तेः। किंचोपसर्गस्यायतावितिसूत्रेपक्षद्वयंव
क्ष्यते। अयति परत्वमुपसर्गस्य विशेषणं रेफस्य वेति। तत्राद्यपक्षे पल्ययते इति सिध्यति। प्लायत इ
ति तु न सिध्येत्। एकादेशे कृते ऽपवर्गाभावात्। उभयत आश्रयणे नादिवद्भावायोगाच्च। तस्मात्तत्रस्था
निवद्भावेनैवमपवर्गो वक्तव्यः सच एवं त्रासिद्धे चेति निषिद्धः इति लत्वे प्रतिप्रसवः सार्थक एव। द्वितीय
पक्षे तु पल्ययत इति तस्मात्। यकारेणव्यवधानात्। प्लायत इत्यत्रैव परं लत्वं स्यात्। पूर्वत्रासिद्धे चेति स्था
निवत्त्वनिषेधेन तत्र रेफस्याय ति परत्वाविघातात्। कृतेपि हलत्वग्रहणे येन नाव्यवधानं तस्मा येन पल्यय
त इत्यत्रापि लत्वं सिध्यति। स्फुटं चेदमस्मिन्भाष्य एव। तस्मादिहलत्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति स्थितं। लत्वग्रह
णं तु व्यर्थं। तथा हि। माषवपनीति ताव द्बहिरंगपरिभाषया पि सिद्धं। न च प्रहिणोतिप्रमीणीतइत्या
दिसिद्धये तदिति वाच्यं। अचः परस्मिन्निति सूत्रस्य प्रवृत्तिं विना प्येकदेशविकृतस्यानन्यतया हिनुमी राम:
नेत्यस्य प्रवृत्तिसंभवात्। न च धातोरादिति सूत्रे वर्णितरीत्या प्रियापूर्व इत्यादिसिद्धये णत्वग्रहणमिति २१७
वाच्यं। कार्यकालपक्षे बहिरंगपरिभाषयैव तस्यापि सिद्धेः। यथोद्देशपक्षस्तु न गृह्यते भत्वात्स्वे येन

णत्वे सह फलसाम्यार्थं । एतेन प्रियाष्ट इति णत्वाभ्युपगमपरः पदमञ्जरीग्रंथोप्युक्तः । बहिरंगपरिभाषाया अभि
त्यत्वेपीह तदप्रवृत्तौ प्रमाणाभावात् स्मादिह णत्वग्रहणं व्यर्थेति स्थितं । प्रत्युत णत्वे स्थानिवत्वाभ्युपगमे बाधकम
प्यस्ति । तथाहि । अनितेरंत इति सूत्रेन्त इति योगं विभज्य हे प्राणिति रूपसिद्धये पदांतस्येति प्रतिषेधं बाधयितुं अंत
इति सूत्रेण पदांतस्यानितेर्णत्वं विधीयत इत्येका व्याख्या । अंतशब्दः समीपपर्यायमाश्रित्य निमित्तसमीपस्थायो
नितेर्नकारस्तस्य णत्वं निमित्तसमीपस्थस्यानितेर्यो नकारस्तस्य णत्वमिति च योगविभागं विनापि व्याख्यानद्व
यं भाष्ये स्थितं । तत्र प्रथमे पक्षे प्राणिनिद्[redacted]त्यादावेके नाकारेण व्यवधानेपि प्रवर्तमानसामर्थ्याण्णत्वं प्रवर्त्तते । द्वि
तीयपक्षे त्वेकादेशस्यादिवद्भावात् इकारादप्यवहितत्स्यानितेस्तद्भवात्स्य[redacted]वर्त्तते । प्राण्यंनिंसत्रतुवर्णद्वयेनैकेन वा तीा
व्यवा[redacted]यात्पक्षद्वये पि णत्वं न प्रवर्त्तत इति स्थितमप्रमे । यदि चेह णत्वग्रहणं क्रियेत तर्हि पर्यणिती[redacted]तिव
त्प्राणितीत्यत्रापि द्वये नैकेन वा वर्णेन यथासंभवं व्यवधानात् णत्वं न स्यात् । नचवचनसामर्थ्यात् स्यानिवद्भाव
कृतं व्यवधानमाश्रयिष्यते वृत्रघ्न इति कृत्वइवेति वाच्यं । निरणिति दुरणिति ीत्यत्रैचरितार्थत्वात् । नचैवं निर्दुरोरनि
तेरित्येव ब्रूयात् तन्नत्व नितेरंत इति सामान्यसूत्रं प्रणायेत इति वाच्यं । आवृत्तिमाश्रित्य हे प्राणिति णत्वस्य प्रतिप्रसवा
र्थं निर्दुरोरित्यपेक्षणात् इत्युक्तावक्षर[redacted]लाघवानुरोधाच्च सामान्यलक्षणप्रणयनसंभवात् । तस्मादाङ्नि
पं५ कभाष्यपर्यालो[redacted]चनेनेह णत्वग्रहणं न कर्तव्यमिति तिनिर्णीते । अत एव व्यूढोरस्केनेत्यत्र णत्वं न । अन्यथा विसर्गस्था र्प५
ट्त्वेन तदादेशस्य सस्य स्थानिवद्भावासत्वं स्यात् । इह णत्वग्रहणस्य प्रयोजनाभावस्तु कृत एव । ततश्च तस्य दोषः सं
योगादिलोपलत्वणत्वेष्वेव वाच्यं । वस्तुतस्तु तदपि न वाच्यं । पूर्वत्रासिद्धे चेति हि असिद्धत्वादेव न्यायसिद्धमित्युक्तं ।
तें२ तच्चासिद्धमनित्यं । अभुनोतिवदमुनेति वाच्ये नमुनद्दत्युक्ते नेति योग[redacted]विभागात् । नुटीति वाच्ये नामीति लिं
गाच्च । अनश्च इत्यादेरंगस्येत्यनेन व्यावृत्तौ सिद्धायामपि अक्षं एवं तद् इत्वादो नामीति दीर्घवा[redacted]रयितुं हि नामीत्युक्तं ।

(अक्षिशब्दान्मतुपि तस्मिंश्छांदसत्वाद नङ् नलोपे नो नुडिति नुट् ।)

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रा.म. २१८ रुधादिभ्यःश्नम्‌श्ना न लोप इति सूत्रद्वये भाष्यकैयटाद्यालोचनेनारंभसामर्थ्यात्संनिपातपरिभाषाया इवासिद्धता
याश्चाप्यविशेषबाधे प्राप्ते नामीत्युक्तिरिति चेन्न. कृति तुग्ग्रहणादिना संनिपातपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनात्.
सामर्थ्याद्बाध इति पक्षे व्यक्त एवं तत्स्यादादावुभयबाधे गौरवाच्च. तस्मादनित्यताज्ञापनार्थमेवैतत्. तेन सिद्धकांड
मपि संगृहीतं भवति. एतेन रामः रामेभ्य इत्यादौ रुत्वस्यासिद्धत्वाद्रोरुकारस्य संज्ञालोपौ कथं स्यातामिति एतद
पि समाहितं । अत्रयः परश्चेत्संधिनिर्देशाच्च. यत्वनुनासिकनिर्देशसामर्थ्यादित्संज्ञालोपौ अप्रत्ययसिद्धत्वं नेति चे
न्न । तरुमूलमित्यादौ हशि चेत्यस्य व्यावृत्तये ऽतो रोरित्यत्र सानुनासिकस्यैव निर्देशाभ्युपगमेन चारितार्थ्यात् । रा
म इत्यादावपि सानुनासिकश्रवणापत्त्या बाधमानतया चारितार्थ्यस्य स्पष्टत्वाच्चेतिदिक् ॥ तेन संयोगादिलोपल
त्व योरसिद्धताविरहात्स्थानिवत्त्वं भाविष्यतीति सकलेष्टसिद्धिः । ।द्विर्वचनेऽचि। ।रूपातिदेशोयं । द्वि
त्वनिमित्ते अचि यो ऽजादेशः स स्थानिवद्रूपं लभते द्वित्वे कर्तव्ये । चक्रतुः. चक्रुः. द्वित्वनिमित्तत्वेनाज्विशेषणा
दिह न । दुद्यूषति. सुस्यूषति । न ह्यूट् द्वित्वनिमित्तं । नन्वेवं चक्रतुरित्यत्रापि स्थानिवद्भावो न स्यात्. अतुसादि
त्वनिमित्तत्वेप्यकारस्य तथात्वात्. सूत्रं तु चक्रे इत्यादौ सावकाशमिति. सत्यं । इह निमित्तशब्देन साक्षाद्वा समु
दायघटकतया वा द्वित्वप्रयोजकत्वमाश्रीयते. न तु साक्षादेवेत्याग्रहः । लक्ष्यानुरोधात्. किंच. सूत्रे निमित्तशब्दो
नास्त्येव किंतु लक्षणया वा द्विरुच्यते तस्मिन्निति द्विर्वचनमिति व्युत्पत्त्या वा द्विर्वचनमस्यास्मिन्नित्यर्शआद्य
चा वा द्विर्वचननिमित्तं ज ध्यं तत्र प्रकारत्रयं साक्षात्परंपरासाधारणप्रयोजकेपितुवचम्. एतच्च ठस्येक इति राम: २१८
सूत्रे कैयटे स्पष्टं । अत एव ऊर्णोतेः सनि सनीवंतेतीट्पक्षे विभाषोर्णोरिति ङित्वविरहे गुणेन ऊर्णुनविषतीति सिद्धं. सन्नं
तस्य द्वित्वविधानेपि सनो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन् गुणादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद्भावात्. तदुक्तं. तद्भावभा
वितामात्रेऽपि निमित्तत्वमिति । यस्मात्तस्माद्द्विर्वचनाक्षिप्तः प्रत्ययो ऽचीत्यनेन विशेष्यते. परस्मिन्नित्यनुवर्तते. अमी

ह२

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यामच्छेदेवृद्गात्परमान येत्युक्ते यथा सजातीयेन मनुष्याणाव्यवहितः पर आनीयते तथेहापि प्रत्ययांतरेणाव्यवहितः प
रो गृह्यते। तेन द्वित्वनिमित्तेऽजादौ प्रत्यये प्रत्ययांतरेणाव्यवहिते परे सति यो जादेशः सः स्थानिवत्स्यादिति सूत्रार्थः। एवं
च चक्रतुरित्यादौ न काप्यनुपपत्तिः। वक्ष्यमाणज्ञापकबलेन लिंचाव्यवहिते प्रवृत्तावपि दिदवनीयिषतीत्यादावनेक
प्रत्ययव्यवधानादप्रवृत्तिः। अपि च यदि सत्र वर्णव्यवधानेपि प्रत्ययांतराभावात्प्रवृत्तिः। अनुवादे परिभाषानुपस्था
नेपि निर्दिष्टपरिभाषाकर्तव्यस्थानिवदिहध्वेति बोध्यं। अतएवेह परस्मिन्नित्यनुवर्त्तत इति न्यासकारः। तथा द्विर्वचनेने
ऽप्रत्ययाक्षेपं वदनूर्णिजि लेनाव्यवहिते ज्ञापकस्याप्रवृत्तिं [redacted] ध्रुवन्नके यदप्येतदभिप्रेति। ऊर्णुनविषतीति सिध्ये
तुतज्ञावभावितामात्रेणोह [redacted] निमित्तत्वेति स्त्री क्रियते एवेत्यवधेयं। नन्वेवमपि रिरिषतीति न सिध्येत्। अधातोः सनि
क्षिपूङ्रंज्यशांसनीति इटि कृते इसुशब्दनिमित्तकस्य गुणस्य स्थानिवद्भावेनाजादेर्द्वितीयस्येति सो द्वित्वप्रसंगादिष्यते
तुरिस्त्रशब्दस्य द्वित्वं। अत्रोच्यते। नहि काधीनिमित्तत्वं याश्रीयत इति दीधीवेवीटामिति सूत्रोपपादितत्वाल्लेटि सूशब्दो निमित्तं
अतो न स्थानिवद्भावः। न चैवं सन्नन्तस्य कार्यित्वात् हल्लुनविषतीत्यत्रापि न स्यादिति वाच्यं। मत्वर्थीयेन निमित्तकार्यम
नुभवत एव कार्यित्वलाभात्। तत्र [redacted] तु द्वितीय एकाचो द्वित्वरूपं कार्यमनुभवति न तु सन्। अरिरिषतीत्यत्र तु रिस्शब्द
य स्यैव कार्यभाक्त्वमिति वैषम्यात्। नन्वेवं मचीत्यस्य जेघ्रीयते देध्मीयते इति घ्राव सैन संगच्छते। घ्रीपृ ध्मीपृ इति द्विती
याजवधिकस्यैकाचः कार्यित्वया यङोपि द्वित्वनिमित्तत्वाभावादिति चेत्सत्यं। अघिजं गे इत्येवा जय्य इत्यादावसंमकु
नत्र हिगाङ्लिटीति द्विलकारकनिर्देशमाश्रित्य लावस्थायामेव गाङादेश इति भाष्ये [redacted] एवमस्तु। इदं च वार्त्तिक
मतमनुसृत्योक्तं। तत्र लिटि लिङी त्यादीनां परसप्तमी [redacted] त्वाभ्युपगमात्। भाष्यमते तु लिङ्धातुकीयाः सामान्येन भवं
तिद्वत्स्वभ्युपगमाल्लिटीत्यादयो विषयसप्तम्य एवेत्युक्तं स्थानिवत्सूत्रे। तत्र मतेन चीत्यस्य जग्ले इत्यादि व्यावर्त्यं बोध्यं। तथा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हि॰ आदेच इति सूत्रे अशितीति परसप्तमी। तिपक्षे शितिकर्मधारयाश्रयणात् घस्मिन्निमित्तभूतादार्धग्रहणं तु लस्य स्य
ष्टत्वाऽऽदिशितो यस्मिन्परे विधीयमानमात्वं नावस्थापयांक्रियते॰ अतो नस्थानिवत्॰ नचात रंगत्वाभावादिष्व
रशिचकृते आत्वे स्यात्तथा च स्थानिवत्वं दुर्वारमिति वाच्यं। न संप्रसारणे संप्रसारणं लिटि वयो यइति च्छिन्नकार
कनिर्देशमाश्रित्य तत्र च तत्रानुपयुक्तत्वादित्यनुवर्त्य लिटि तु लावस्थायामेवेत्यात्वविधेर्व्याख्यानात्॰ कथं त
र्हि जेघ्रीयते देध्मीयते इति भाष्यकृता दिधुप्रत्युदाहृतमिति चेत्॰ प्रातिशाख्यरीत्येयसवेहि। तथाहि। अनुस्वारे व्यं
जने वा क्षरांगमिति सूत्रात् स्वरांतरे व्यंजनान्युत्तरस्येति तत्र सूत्रितं। एवं च नेनिजतिप्रने निजुरित्यादा वेकाच्क
स्य धातोः सप्रणीस्य द्विर्वचनादभ्यस्तांश्रयमङ्गं वजुसादिमिछ्रलुघ्य धेतुमध्यवर्तिना हलां णत्वात् स
धर्माजं तमेव द्विरुच्यतायथा दरिद्रातो दद्रुतिजागतेर्जागृतेः॰ न चैतावतांक्कचिद्रूपेः निष्टमापद्यते येनप्रातिशा
ख्यपरिभाषामुपेक्ष्य नटभार्यावद्यंजनानीति चाश्रित्य दद्रुजागित्यादि द्विरुच्यते॰ अत एव च नुरभ्युयताद्यक्षरलो
प्रश्चेति संगच्छते इति दिक्। यदा तु भाष्यभाष्यवार्त्तिकरीत्या द्वितीयाजवधिक एकाजवृह्यते गाङ्कुलिटीति च विषयसप्त
म्याश्रीयते अनेमित्तिकमात्वं शितितु प्रति [illegible] षेधइति वाऽशितीतिविषयसप्तमी वाश्रीयते तदा जेघ्रीयते॰
अग्ले धिजगे इति त्रिविधस्यापि व्यावर्त्यस्यासंभवाद्वचो सस्य फलं किमिति विभावनीयं सूरिभिः। स्यादेतत्॰ भसेः क्सोध
सिभसोर्हलीति उपधालोपे कृते द्वित्वमाभ्यादिति रनदर्थीम जुग्रहणं भविष्यतीति चेत्। सत्यसति वा द्वित्वे कानितिश्रु
तो विशेषाभावात्॰ ननु दुर्लक्ष्योपि विशेषः सूक्ष्मदर्शप्रतिदुर्वार इति चेन्न। दाति प्रियापि वीरवद्भानुइत्यादाविव रामः
द्वित्वाभावसंभवात्॰ वक्ष्यति हि यष्टेलिटि धातोरिति सूत्रे। अनभ्यासग्रहणानर्थक्यं च छंदसि वावचनादिति॰ नचैवम् २१९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

पिपाक्षिकं द्वित्वं स्यादेवेति वाच्यं। दृष्टानुविधानस्यैव छंदसि कर्त्तव्यत्वात्। अत एव हिक्रन्दित्वे वसिष्ठे निसंछं
दसीति सूत्रे निरुक्तमित्यभि[redacted]युक्ताः। लोके तु भाष्यमते धेसुर्दुर्लभः। उपधालोपश्च छांदस एव। तदेवं
जेघ्रीयते अधिजगे जग्ले इत्येतत्सिद्धये क्रियमाणमजग्रहणमेव रूपातिदेशत्वे प्रमाणं। कार्यातिदेशपक्षेऽपि
घ्रीणाग्लाइत्येषामेव भाव्यं द्वित्वे नेति किं नेनेति। तथा च वार्त्तिकम्। अजग्रहणं तु ज्ञापकं रूपस्थानिवद्भाव
स्येति। देध्मीयते शाशय्यते इत्यपि जेघ्रीयत इत्यनेन समानयोगक्षेममुदाहर[redacted]णं ईघ्राध्मोरितीकारः अयङ्
नी॰६ यि क्ङितीत्ययङादेशः। अचीत्यस्य प्रत्याख्यानपक्षे तु लक्ष्यानुरोधादेव षाधिकारमाश्रित्येहरूपातिदेशो व्या
ख्येयः। पूर्वसूत्रादचि[redacted]इति षष्ठ्यंतस्यानु[redacted]वृत्तिरिह किमर्थमिति चेत्। शुशुवतुरित्यादिसिद्धये इति गृहा
ण। तथा हि। विभाषाश्वेरिति सूत्रं यद्यपि शुशावेत्यादौ शिश्वियतुश्चरितार्थं तथापि शुशुवुरित्यादौ चरितार्थस्य वचिस्व
पीत्यस्य बाधकमेव परत्वात्। लिड्यभ्यासस्योभयेषामित्यस्य तु न बाधकः। श्वयत्यभ्यासविषयकस्य विधेर्निरवका
शत्वात्। अत एव विभाषाश्वेरिति सूत्रे श्वेर्लिड्यभ्यासलक्षणप्रतिषेध इति वार्त्तिकमारब्धम्। लिड्यभ्यासस्येति
सूत्रे अभ्ययतीनामिति पूरणीयमिति तस्याशयः। अन्यथा हि विहितप्रतिषिद्धत्वाद्वैकल्पिकत्वाच्छुश्वायशुश्वि
यतुरित्यनिष्टमपि पक्षे प्रसज्येत। एवं स्थिते द्विर्वचनेऽचीत्यत्राच इत्यस्यानुवृत्तौ शुशुवतुरित्यत्र उवङादेशा
योरिव संप्रसारणस्यापि स्थानिवद्भावः स्यात्। तथा च शिश्वायतुः शुशुवतुरित्यनिष्टमापद्येत। न च संप्रसा
रणं न ह्याश्रयं च बलवदिति तद्बाधकस्यायामेव संप्रसारणप्रवृत्तेरचीति नास्तीति वाच्यं। एवमपि व्यतिशुशुवाते इ

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व

गो२

कौ.भ. त्वादेशे दोषश्चेत्स्यात्. न च विभाषाश्वेरिति [illegible] लावस्थायामेव संप्रसारणं प्रवर्त्तेतेति वाच्यं। एवमपी जाते ईजाथे इत्या
२२० देशे दोषतादवस्थ्यात्। लावस्थायां कित्वाभावेन तत्र संप्रसारणाप्रवृत्तेः। न च कित्वमपि प्रवर्त्ततामिति वाच्यं। अंतरंगैस्ति
बादिभिर्बाधितत्वात्। किंच। स्वापेश्चङीति संप्रसारणे असत्युपादीध्यते स्थानिवद्भावे तु सति न संप्रसारणेइति निषेधाद
भ्यासे उवर्णो न श्रूयेतेति दिक्। तेनाहस्पेत्यादेषा णामन्यतमाभ्यपलादिहकालावधारणमपिक्षिप्यते।। तथा च यौते स्वा ४
र्द्वित्वे कर्त्तव्य इति। तेन च ऊर्णुनुविषादावुत्तरदले पुनर्यथाप्राप्तंपणादयो भवन्त्येव। अन्यथा प्रकृतिभाव एव स्यात्. निमि
त्तुरित्यत्रानुप्रथमप्रवृत्तस्यापीयङो द्वित्वकालेऽपहारात्पुनःप्राप्तोयं एरनेकाच इति यणा बाध्यते। यद्वा·पूर्वमपीयङ्
प्रवर्त्ततेप्रकल्प्य वा पयादिविषयं तत्तु उत्सर्गोऽभिनिविशतइति स्यापयात्· यद्वा·आभीयत्वेनेयङो सिद्धत्वाच एरभाविष्य
ति·स्यादेतत्· स्थानिवद्ग्रहणं नियमार्थं नत्वं चानुवर्त्य द्वित्वनिमित्तेऽचि अच आदेशो न स्यात्· द्वित्वे कार्य इत्येव व्याख्यातां· यट
एवं हि सति स्थानिवदिति शब्दाधिकारच्छेदोपि न भवतीति·सत्यं। अस्मिन्नपि पक्षे ननः स्वरितत्वं प्रतिज्ञातव्यं·
स्थानिव[illegible]द्गस्य तुच्छत्तमेयतादिलाघवं। अस्तु वा व्याख्याद्वयमपि·फले विशेषाभावादितिदिक्·न स्येवमपि णौ स्थानि
वद्वचनं कर्त्तव्यं नुनावयिषति·नुक्षावयिषति नुक्षावयिषतीत्यापर्थं·अत्राहुः। ओःपुयण्ज्यपरे इत्युवर्णवचनं ज्ञापकं णौ
स्थानिवद्भावस्येति·अस्यार्थः। यौतेः पुङश्च सनीयंतेति क्मिप ङुरंज्यथामिमिति सूत्राभ्यां इटि कृते यियविषति
पिपविषते इत्यत्र द्विर्वचने चीति स्थानिवद्भावाद्यकारपकारयोरवर्णपरयोः परतो यद्यप्यभ्यासे उकारो लभ्य
ते तस्य चेकारादेशविधाने नोःपुयण्ज्यपरे पकारयकारग्रहणं चरितार्थं तथापि धगीग्रहणं प्रत्याहारग्रहणे जग्रह राम:९
णं च ज्ञापकं द्वित्वनिमित्तस्याचो णिचा व्यवधानेपि स्थानिवद्भावः प्रवर्त्ततइति· तं विना ऽवर्णपरे ष्वपुयण्जिषु परेषु २२०
उवर्णांतस्याभ्यासस्य दुर्लभत्वात्· येन नाव्यवधानमायायश्चलिचे वैके नद्वित्वनिमित्तस्याचो व्यवधानमाश्रीयते तेनानि

ति१

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नवनीयिषतिदिद्यनीयिषतीत्यादौ नस्यानिवृत्तः।स्तुदूक्य अभावे धानात्.एवंणिजंताष्टुट् क्यसन्स्वापिनस्यानिवृत्.नि
नावनीयिषतीत्यादि.नहिणोकृतंस्यानिवृत्तिवचनमस्ति किंतु गाध्यमानस्यानिवृत्ता योलाघवादेकेनैव अवधानेइत्यु
क्तं.इत्त्वनेकेन अवधानस्पष्टमेव.यथाष्टन्यूथमानादेश्याभिषेचणत्वान्निर्दिष्टपरिभाषानोपतिष्ठते तथाष्टचीसोपाध्ये
विकस्तमीवलादेयतदर्थः पर्यवस्यति.ईषद्विप्रकृष्टसामेचनात्यंतविप्रकृष्टस्यग्रहणमितिबोध्यं।यस्तुतस्तु परस्मिन्नि
त्यनुवर्त्ततेइतिसूत्रोपक्रमएवोक्तं।एवंचामीमयत्.अरीरवत्.अलीलवत्इत्यादिषु पिभावयिषतीत्यादिषु चोःकुयणित्ती
..सवर्त्तते ज्ञापनफलंतुयत्रोःपुयणित्यस्याप्राप्तिस्तत्रबोध्यं.तद्यथा.जुहावयिषतिउडुवि वा चरतिउडवतिउडवतेलो
सन.नुडुजावयिषति.चडि.औडूवत्.तुतावयिषति.अतत्वत्.सोत्रोयंतुरूस्करामीसत्र निर्दिष्टः।उ.लुनावयिषति.ओ
ए.नवत्.चिस्फुरोर्णौविसात्स्पस्यानिवृत्तावातुस्फारयिषति.अपुस्फरदित्यादिबोध्यं.तुल्यजातीयापेक्षं चेत्यापकं
नेनावर्णपरेहल्येयस्यानिवृत्त्वं.तेनाचिकीर्त्तदित्यादौनातिप्रसंगइति भाष्येस्थितं।यत्तुकाशिकायांपूर्वत्रासिद्धमिति
सूत्रेवहेर्निष्ठतालिचिचडि.औजढदित्युदाहृत्योक्तं तस्यवौजिढदित्युक्तं।तत्रेयन्यासेपिलोकृतस्यटिलोपस्य
स्यानिवृत्तावइतिप्रख्यातंतदुभयंभाष्यविरुद्धत्वादुपेक्ष्यं।अचिकीर्त्तदित्यादिसिद्धयेह्यवर्णपरत्वात्वक्षरविषयक
मेवज्ञापकमितिस्पष्टंभाष्ये।प्रकृतसूत्रेअसत्यास्थानपरेथार्तिकेऽप्राप्तिरूपदोषोऽनुवेनपरेलोदोदादेशस्यचुट
त्वशरादेरितिभाष्येणप्रथमपर्यो लभ्यतइत्यनुपदमेवस्फुटीकरिष्यते.अतएवयष्टुष्किकाष्टुकजंघाचक्षाभिमा
नौजढत्यथेतिवैयाघ्रपद्यवार्त्तिकेजिशब्दःपठ्यतेजघ्रान्दस्तद्गमनादिकएवेतिबोध्यदयोदुगसिंहादिसंमतिप्रदर्श
नपूर्वकंकामधेनोस्यापितत्वात्.वैयाघ्रपद्यवार्त्तिकंतुपूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रस्यप्रयोजनसंग्रहपरं.तच्चतस्मि
न्नेवसूत्रेव्याख्यास्यामः।एवंचांकपदेलक्षणेचेत्यस्यचाडिस्त्यादिभिन्नवैनांचिकदित्येस्वरूपनतांचादृष्टं।नचैवम
दंतयाठवेयर्थ्यस्यादितिवाच्यं।तस्मामर्थ्यादल्लोपस्यापवृत्तौसंग्लोरढिपुकोऽभसतोरकाप्यपतीतिरूपासुपगमात्.

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भ

४१ हलो नपक्षेऽल्लोपस्याभ्युपगमात्. स्तूचिस्त्र्यादयोऽप्युदंताः अतएवानेकाल्त्वेनयोपदेशत्वाभावाल्लघलं. योपदेशलक्षणे ४५
हेकाल्त्वं विवक्षितमिति माधवीये स्पष्टं. एतच्च सेगादिपर्युदासात्सकक्षिदादिसाहचर्यात्सोसूत्र्यतेइति भाष्यो दा १४

प्रा.स्क. नचैवं सत्यं कयतीति रूपं नस्यादेवेतिवाच्यं। स्तूचिसत्र्यादिवार्त्तिके सोसूत्र्यते सोसूत्र्यतेइत्यादिभाष्योदाहरणाचनिर्णीय
२२१ तेइति वक्ष्यते. एवं वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे. आर्धनाध्यवसायेः संप्रश्नप्रार्थने पुलिङ्. इत्यादि प्रयोगाश्वेहमानेन त
देतत्सकलमभिसंधायादंततत्साधकायवाल्लोपइत्याहुः। उक्तं च [illegible] कामधेनौ। अग्लोपित्वस्यानिवर्त्तनाददंतत्वप्र
योजनं। यत्र त्वेते न विद्येते तत्राल्लोपविकल्पनमिति। ।कथयत्वभिप्रायेणाह अदर्दंशं कथयत्याद्यभिप्राये तु नत्वादिमिति
विवेकः। नन्वां चिकदित्यत्र दीर्घो लघोरिति दीर्घप्राप्तेऽनग्लोपइति निषेधेनाकारश्रवरितार्थ इति चेन्न। चङ्परेणोपदंगत
स्ययोभ्यासइतिसूत्रार्थ व्यवस्थापनात्. इहत्वंगाच यत्रस्याभ्यासो नत्वंगस्य। एतच्चोर्णुधातो माधवग्रंथे स्पष्टं. अतएवापि
टदित्यादौ नदीर्घः। यत्तु दीर्घविधौ हलादेरिति विशेषणं कौमुद्यां दत्तं तन्निर्मूलं। ओर्णुनवदित्यादेः सिद्धावपि सन्वल्लघुनी
त्यत्र चङ्परइत्संगस्य विशेषणं लघोर्नेतिमतभेदे नष्यमाणेऽचिचकासदचचकासदिति रूपद्वये प्राप्ति प्रसक्तेश्च। दीर्घ
विधौ चङ्परइत्यस्य लघुविशेषणतामाश्रित्यार्थसिद्धकथनं तदिति वास माधवे। सिद्धांते तु माधवोक्तरीत्या कुर्णय
तेरिवचकासयतेरपि दीर्घाभावस्पष्टएवेति दिक्। एतच्च सूत्रं वार्त्तिककारः प्रत्याचख्यौ. तथाहि। षष्ठे द्वित्वप्रकरणं तेपूर्व
विप्रतिषेधः पठ्यते. द्विर्वचनं यणयवायावादेशात्लोपोपधालोपलिलोपकिकिनोरुत्वेभ्यइति। तथा चदध्यत्रेत्यादौ
यणकाशोयणः चयनं चायकोलवनं लावकइत्यात्वयायवावः जोदः कंबलदुल्सा दावाल्लोपः श्रेष्ठ घ्नइत्यादावुपधा
लोपः कारणहारणेत्यादौ णिलोपः निपृत्तंइत्यादावुत्वं चेत्येतानिनव. विधिदनुरित्यादोसावकाशेनाद्वित्वेन पूर्वविप्रति
षेधेन बाध्यंते। तेन चकतुः चिचायलुलावचिच्चयिथ लुलविथ पपतुः तस्थतुः जग्मतुः आटिटत् ततुरिर्जगुरिरित्यादिसिद्धं
। नन्वेवं नि त्वतुरितिनस्यादिपङ्इहापरिगणितत्वात्तद्रूपतिचेन्न। एरनेकाचइति यणापिभाव्यमितिप्रागपिद्यणश्रवृत्तेः
प्रकल्प्यवेतित्यायात्। तस्माद्द्विर्वचनेचीतिसूत्रं विनापि सर्वं सिद्धमिति। भाष्यकारास्तु सूत्रं समर्थयंते। तथाहि. विप्रति रामः१
षेधस्तावद्वयुक्तः आल्लोपादीनां नित्यत्वात्. द्वित्वस्यानित्यतेनातुल्यबलत्वात्. किंच पूर्वविप्रतिषेधे सर्वे ग्रवचनस्यारभ २५२
णीयत्वाद्वित्सुतरां तयोतिफलाघवं। अपि चाक्रियमाणमपि वचनं यद्येतरंगाणामपवाधकं तर्हि निनयनीयितिदिदव

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नीयिषतिइत्यादावभ्यासेउकारः श्रूयेत· अथा त्रां त रंगत्वाद्वादेशः· वचनं तु नांतरंगाणांबाधकं· किंतु नित्यानामे
वेति बूया। ७एवमपि चुष्णावयिषतीत्यादौ पुगागमात्पूर्वं दृष्टत्वादर्वं नादभ्यासेइत्वंस्यात्त्त्र च तद्बाधनायो
त्त्वं विधेयं तथा च तयेत्वं न्यासः कर्त्तव्य उत्तरस्मात्तः त्ति च·ओ दोत्वादेशस्य चुद्रुतुभारादेरिति· अभ्यासस्येति व
र्तते·ओदो तोरादेशो यस्मिन् त्वंगे तस्य योभ्यासस्थचुद्रुतुधरादिस्तस्य यो कारस्तस्यात्स्यादित्यर्थः· यथा चुष्णाव
यिषति·उड्डायविषति·तुतावयिषति·ढुणुनावयिषति·शुष्णावयिषति·पुस्फारयिषतीति· अत्र चिस्फुरोर्णौ
इत्यात्वं· यद्यपीह स्वयःशेषे कृते धारादित्वं नास्ति तथापि अभ्यासस्त्वात्र त्त्वं पूर्तिकाले ऽस्येवेत्यवधेयम्· ओ
दोत्वादेशस्येति किं· चाय्य्जायां चिचायिषति· स्वदस्येयें चिस्वदिषति· चुद्रुदुत्वादेः किं। विभावयिषति·
अतइति किं· ऊ नु ऊ नुं अर्णुअंशुचाख्यत्· आर्जिजत्· आञ्जितत्· आलिलत्· आंशिशदित्यत्र परत्वाद्वद्धोस
त्वां ष्टिलोपे सति कृस्यद्वित्वे कृते माभूत्· अभ्यासस्येति किं· चुद्रुवद्दित्वादित्तद्वंगस्यातो वा विशेषणं स्यात्· उ
भयथापि दोषः। शीतं लुनातीति शीतलूः सूर्यः· तमाख्यातुमिच्छति शिशीतलयिषति इत्यत्र तकारादुत्तरस्या
तउत्प्रसंगात्· नन्वेवमप्योर्जः दन्दचक्कदित्यादावभ्यासेऽकारस्य श्रवणार्थं यत्नान्तरमास्थेयमिति गौरवं
क.४ तरं वार्त्तिककारं प्रतिकुतो नापादितमिति चेन्न। तत्र इकारएवेष्ट इत्युक्तत्वात्· सजानीयापेक्षं हि सिद्धांतेपि
५३ गौरवं। अन्यथाऽचिकीर्तदित्यत्राप्यभ्यासेऽकारश्रवणापत्तेः। तस्माद्वार्त्तिककृता वचनद्वयमपि कर्त्तव्यं स्या
दिति स्थितं· तथा जग्लावित्यादिसिद्धये विप्रतिषेधवार्त्तिके वृद्धिरपि पाद्या। तयोः पुयण्जी ति त्वं तृतीय
मपि कर्त्तव्यमेव· पिपविषते यियविषति जिजावयिषतीत्यत्रेत्त्वं यथा स्यात्· तथा हि पुपुः इत्यनयोः सनि इट्पि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म

भा·कौ· रत्वाज्जुणौकृते पूर्वविप्रतिषेधेनावादेशात्पूर्वं द्वित्वमिति इत्वं वक्तव्यमेव· तथा शुचं कम्पेत्यत्र निर्दिष्टात्सो आह्नु
२५२ धातोरेर्यन्तात्सनि जिजावयिषतीत्यत्र चुड्तुशरादेरित्सुत्वे आप्ते तद्बाधनायेत्वं वक्तव्यं· न च तत्र चकारमेव पठि
ष्यामि न तु चुशादमिति वाच्यं। गुङ् घुङ् ध्वनौ आभ्यां णिजन्ताभ्यां यङि सनि चाजूरावत अजूरघवत् जुगावयिषति
जुघावयिषति इत्यापत्ति द्विप्रसंगात्· किंच· दिद्वनीयिषति· निनवनीयिषतीत्यत्र चुड्तुशरादेरित्सु त्वं स्यादि
ति तद्वारत्वाय वचनांतरमास्थेयं· अथवा सम्मत इति सूत्राज्जुणो यङ्लुकोरित्याघट्टसूत्रा विच्छिन्नमपि सनग्र
हणं मङ्कुक्लुत्यानुवर्त्य सूत्रमतो करीत्या येन नाप्राप्तिन्यायेन णिजन्ते भिन्ने अर्थे बाधाने उत्वं नेति समाधेयं· एवमपि
तनुधात्वादातरक्षि वंताड्तु मस्कोसत्वसतिवायरासन्न तत्र तितनविषति तितनावयिषतीत्यत्राप्युत्वं स्यात्तत्
द्वारत्वायो दोदादेशस्येति वार्त्तिकमत्यथैव व्याख्येयं· तथाहि अभ्यासस्य त्ववयवषष्ठी ओदोदित्यादिसूत्रसंबं
धसामान्ये षष्ठी उभयमप्यतो विशेषणं· तदयमर्थः· अभ्यासस्यावयवभूतस्य यो दोदादेशस्य यथा ययमवय
व आदेशो वायो तत्स्यो तत् भवतीति· जुक्षावयिषति इंवय यः पुस्कारयिषतीत्यादेशः· तथाचाग्रहणमपि सा स६
र्थकं· अन्यथा ऽऽटिटत् इत्यादिसिद्धये चङ्परे णौ यदंगं तदवयवे लघोः सन्वदतिदेशादाजिजादित्यादावतिप्रसं
गविरहाद् तद्वृत्तिमर्थं स्यादिति दिक्· तथाच सूत्रमतापेक्षया वार्त्तिकमते महदेव गौरवमिति। स्यादेतत्· मा
स्तु प्रकृतसूत्रमा च वार्त्तिकं। श्रोः पुयणि त्येतदेवं ज्ञापयिष्यति· अंतरंगं नित्यं च यणं हित्वा द्वित्वं स्यादिति· ततो द्वि राम:
त्वे कृते यथाप्राप्तं यणादि क्रियते· मैवं· निनवनीयिषति दिदवनीयिषतीत्याद्यसिद्धेः। किंच· सामान्यापेक्षं
ज्ञापकं विशेषापेक्षं वा· आद्ये बिभीर्षतीति सिद्ध्येत्· अंत्ये चक्रतुरिति न सिद्ध्येत्· तस्मात्सूत्रं कर्त्तव्यमेव· चु २५२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यावयिषतिइत्यादिसिद्धयेत्वोःपुगपलितित्तापक्रमाश्रयणीयंतद्वत्तुल्यजातीयापेक्षमितिस्थितं अतएववामनोदाह
तमोजढदित्येतद्भाष्यविरुद्धमितिगोपदेवोपद्धंमेनप्रपंचितंप्राक्। वस्तुतस्तुवामनोक्तंसम्यगेव। ।यतः। ।गोप
देवमहाग्राहग्रस्तो वामनदिग्गजः। कीर्त्तेरेवप्रसंगेनमाधवेनविमोचितः ।१। तथाहि। किंवामनोक्तौवार्त्ति
कदूषणपरभाष्यविरोधः। किंवासजातीयविषयकत्तापकतावर्णनभाष्यविरोधः। नाद्यः। नित्यानित्ययोर्विप्र
तिषेधानुपपत्तिरितिदिदयिषतीत्यादिसिद्धिरितिचदूषणयोर्भाष्येऽनुक्ततयाभाष्यंदूषणांतराणाम
प्युपलक्षणमितिस्थितेओजढदित्यभ्यासेऽकारादेशोपिविधेयःस्यादितिवार्त्तिकेदूषणांतरस्यापिदेयत्वात्।
तदेवंवार्त्तिकंरचनीयम्। ओदेशादेशस्यपुगन्तादेरभ्यासस्यात्सनि। ततः अल्लोपवतोणिचोत्। अल्लो
पवतोंगस्याभ्यासस्यणिचोत्स्यात्। ओजढदाचकदिति। नद्वितीयः। यत्रद्विरुक्ताभ्यासोत्तरखंडस्याघो
जवर्णस्तत्रस्यानिबदितिहिभाष्यस्यफलितोर्थः। अस्तिचएतद्वाक्यस्यद्विरुक्तौप्रक्रियादशायांउत्तरत्रा
वर्णः। ननुपुनःप्रवृत्तेनटिलोपेनापहारान्नासोप्रयोगेसमवेतीतिचेत्। किंततः। नहिप्रयोगसमवायिल
विशेषणंभाष्येदत्तं। एवंचनुनावक्षिपतीत्यादौद्वित्वप्रवृत्तिवेलायामवर्णाभावेपिपश्चाज्ञाविनंतमा
श्रित्ययथास्यानिबज्ञावस्तथाहतस्मादस्यपश्चात्तद्विरहेपि। अध्यजीगपदित्यत्रतुस्यानिबज्ञावेसत्सजा
दितयाणिचएवद्वित्वंस्यात्तथाचनद्वित्वप्रवृत्तिवेलायांनापिपश्चादवर्णापरतेतिअचिकीर्त्तदित्यादा
वियनस्थानिबज्ञावः। एवंचोवर्णस्यानिकस्येवस्यानिबज्ञावइतिदुराग्रहोनिर्मूलएव। अतएवलोपःपि
यतेरितिसूत्रेऽपीप्यदित्यत्रपिबतेर्लौपुकिवयुपधालोपेचतस्यस्थानिवत्वात्मायगादस्यद्विरुक्ति

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

यं·

शाकौ· रितिवृत्तिग्रंथोपिसंगच्छते। एवं चांचकदित्येवसाधुनत्वांचिकदिति· अंकापयत्वांचीकपदित्यादितुहृशपा
२११२ त्तं· अल्लोपस्यदुर्वारत्वात् अकारोच्चारणं त्वभ्यासेऽकारश्रुत्यादिनाचरितार्थं। यद्यप्यग्लोपित्वं स्थानि
वत्वं चेत्याद्युक्तं· तदपिन। चिंतेरिदित्करणेन घुषिरविशब्दनइत्येतत्सूत्रस्थभाष्येण चणि ञ्चिकल्प
स्यसुस्पष्टत्वात् औपधिकत्वस्यानिर्मूलत्वात्· णिजभावपक्षेध्रनेकाचइत्याम्प्रवृत्या धातोरंतोदात्तप्र
वृत्या चाकारः कृतार्थः। अंकयादित्यादेनलोपप्रतिबंधोपिफलमितिदिक्· नचेवमप्योजढदित्यभ्या
३६ सेकारः श्रूयेत पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचनेइतिवाच्यं। उभौसाभ्यासस्येतिदंनित्यताज्ञापनात्· यत्तुप तं६
दद्वित्वविषयं तदितिवोपदेवस्तन्न। सुविनिर्दुर्भ्यइतिसूत्रेसुपिभूतो द्विरुच्यत इति वार्त्तिकेनतद्भाष्येण
चविरोधात्· अतएवाभ्यासेजकारं दुर्गगुप्तादयआहुः। एवंचयेवाप्रपच वार्त्तिकेश्रोजढदितिपाठ
स्तप्रामादिकत्व कल्पनमेवप्रामादिकम्। जिघ्रादपाठस्तु क्विनानिर्वाह्यः। यत्तु दत्ते खुडन धातो माभ
वान् निनदित्यभ्यासेऽकारश्रवणं तदपि लिपिप्रमादप्रयुक्तं। अन्यथा कृतसंज्ञादनड्[illegible]पत्रसुध्या
३६ नुहेनौख्यौ क्तेनसमं विरोधापत्तेः। तस्मादूननदित्येवसाधु दापि कः पाठः। नोनयतिध्वनयतीतिकाशि रानः१
कापदमंजर्योरप्येवमेवेत्यवधेयं· एवंचेहभाष्यकाशिकयोरविरोधएवेतिअवधेयं· य[illegible]स्तोत्रितिप्याटि
तिसूत्रेसिद्धेघापयतिइत्यत्र सिद्धेहेतुमत्स्तो गुणोसनीटिचगुणायादेशयोः कृतयोर्गुणस्य स्थानिवद्भावा २१२
त्सिधशब्दस्यद्वित्वमितिन्यासकारेणोक्तं· तन्न तरकांडऽकाराभावाद्भाष्यविरुद्धस्थानिवद्भावंविनाप्य
भिमतरूपसिद्धेः निष्फलं चेत्युपेक्ष्यं· एतेनौजढदपीप्यदित्यादिसिद्धये साभ्यासापेक्षतां वदन्नधिकीत्यदि
त्यादिसिद्धये चानित्यतां शरणीकुर्वन्सीरदेवोप्यपास्तः। ।इतिप्रथमस्यप्र· पादेऽष्टमम्माह्निकं। ।शिवार्पणं:

१श दलौस्तुमे ५४

पश्चिमेनसरस्वतीकंठभरणादिग्रंथाः अधिकं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अदर्शनं लोपः ॥ स्थाने इत्यनुवर्त्तते । तदर्थश्च प्रसंग इति ॥ प्रसक्तस्यानुच्चारणं लोपसंज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशा लोपो व्योर्वली
त्यादयः ॥ अर्थस्येयं संज्ञा न तु शब्दस्य ॥ प्रत्यासत्त्या संज्ञाकरणसामर्थ्यात् ॥ नन्वेवं प्रदेशेष्वेव लोप न लोप इति लौकिकोर्थो
गृह्यते ॥ यशो ॥ अप्रसंगे वर्त्तते इति वर्त्तत तत्किमर्थमिति चेन्न ॥ प्रसक्तस्यैव स्वरूपविशेषलाभाय स्योच्चारणभात् ॥ अन्यथा
हि दधिमधुक्षिसादौ नुगागमप्रसंगात् ॥ अत्र हि तत्र क्विपोऽदर्शनं तत्र लोप इति प्रसंगलक्षणाय ते ॥ नन्वेवं वार्त्ति
कमते भाष्यमतेत प्रत्ययलक्षणमत्र नियमार्थं । तत्फलं च [illegible] दौ नुकप्रसंगः ॥ स्थानिवत्सूत्रे तु नलुकं प्रवर्त्तपति ।
षष्ठीग्रहणमस्य तत्रानुवर्त्तितत्वात् ॥ अतएव ग्रामणीरित्यादौ अण्कार्यं न भवति तथा च भाष्ये [illegible] सांहितावसानयो
र्लौकिक सिद्धत्वादिति वक्ष्यमाणन्यायेनेदमपि स्मर्त्तव्यमालिते तिचेन्न । घटं करोति ग्रामेति ष्ठतीत्यादौ [illegible] स्य लोप इति
पंचम्यापत्तेः ॥ अग्निमीळ इत्यादौ चादिलोप इति नि[illegible] घातप्रतिषेधापत्तिश्च ॥ आरभ्ये तु स नेत्र [illegible] नो लोक
मोका [illegible] स्य पञ्चादीनां च वाप्रसक्तलाभो [illegible] दोषः ॥ ननु वार्त्तिकमते प्रसक्तस्य सु [illegible] लोपग्रामणीरित्यत्र वृद्धिः स्या
त् ॥ कर्मण्यणः प्रसंगत्वादिति चेन्न वा सत्यप्यापेन पक्षे [illegible] संभवेपि क्विप्यक्ते नाणः प्रसंगस्य बाधितत्वात् ॥ वै
कल्पिकयोरेकानुष्ठाने तस्मिन्नयोग इतरानुष्ठापकशास्त्राप्रामाण्यस्य शास्त्रसिद्धत्वात् ॥ ॥ प्रत्ययस्य लुकश्लु
लुपः ॥ अनेकसंज्ञाकरणसामर्थ्यात् [illegible] सप्तम्याश्रित [illegible] वितसंज्ञा इत्यविशेषाप्यते ॥ लुक्श्लुलुप् शब्दैः कृतं प्रत्य
यादर्शनं क्रमादेतत्संज्ञं स्यात् ॥ संज्ञाप्रदेशा लुक् तद्धितलुकि जुहोत्यादिभ्यः श्लुः जनपदे लुपिति विधिप्रदेशे पु
नावित्संज्ञा विज्ञाना [illegible] स्यान्याश्रयः ॥ विशेषविहिता अप्येताः संज्ञा लोपसंज्ञां न बाधते । एकसंज्ञाधिकारादि
न्यसंज्ञाभावाद्बाध्यबाधकभावो नास्तीति कडारसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् ॥ प्रत्ययस्येति शास्त्रमकर्तुं । नचैवं लुक्तद्धितलु
कीति विधीयमानमदर्शनं गोत्रियादिष्वनुवृत्ते [illegible] शिवस्यापि स्यादिति वाच्यं ॥ गोत्र [illegible] जनेनस्यैति योगं विभज्य [illegible] स्त्रि
याः ॥ लुक्तद्धितलुकीति सूत्रे स्त्रीग्रहणस्यैवानुवृत्तिसंभवात् ॥ अन्यथा प्रत्ययग्रहणे कृते पि गर्गे [illegible] लुक् स्यात् ॥

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कंसीयपरशव्ययोर्यञ्ञोऽलुक्चेति लुगपि प्रकृतेर्न भविष्यति। ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात् प्रातिपदिकात्परस्य लुग्
विधानात्॥ कृते विहितस्य यग्रहणे कमेः सः कंसः त्यमान् मणातीति परमुरितिउकारसकारयोर्लुक् प्राप्त एवमेव परि
हार्यः॥ न चैवं यञञोरेव लुगस्तु विधानसामर्थ्याद्यञ्ञोर्लुको विकल्पः। वैयर्थ्यं तु फञञ्स्यां मुक्ते औत्सर्गिकस्य
श्रवणमात्र दित्येवमर्थमिति वाच्यम्। यञञ्लुक् कामेककालप्रतीतानामुद्देश्यविधेयभावासंभवात्। घुयुलो
लुक्त्वत्रतु। येकालत्तनेवितिन्अनद्यतने लङिति च ताप काबाक्यभेदमाश्रित्य घुचलोस्तु द्विधीयते॥ तस्मादुप्रस
पनिवृत्ते एतावत्स्य यग्रहणं न कर्तव्यम्॥ स्यानिविशेषसमर्थ्यं नीयमपि न॥ तथाहि॥ अत्रिभृगुकुत्से त्यत्रतावद्य
स्कादिभ्यो गोत्रे इसतो गोत्रे इत्यनुवर्तते ते ते ना त्र्यादिभ्यो गोत्रे यो विहितस्तस्य लुक् सिद्धः। जनपदे लुब् इत्यत्र ङ्या
प्प्रातिपदिकात्परस्य इत्यनुवृत्तेः जनपदे विहितस्य चातुरर्थिकस्य प्रत्ययस्य लुप्॥ लवणाल्लुगित्यत्र प्रकृतत्वात्
ठक एव। सर्वत्रापीह प्रसङ्गस्य षष्ठीप्रकल्पयिष्यते तस्मादित्युत्तरस्येति॥ स्यादेतत्॥ सर्वादेशार्थं प्रत्ययग्रह
णं तेन यञञोश्च सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यादिषु यत्रानेकाल्प्रत्ययस्तत्राऽलोन्त्यस्य लोपो न भवति। तथा ल
वणाल्लुगित्यादावादेः परस्येति न भवतीति॥ मैवं॥ ज्ञापकादेव सर्वादेशत्वसिद्धेः। यद्यं लोपोऽलोन्त्यस्य वेति हि लोपे प्र
कृते लुग्वा दुहेति लुग्ग्रहणं ज्ञापयति लुगादयः सर्वादेशा इति। अलोन्त्यस्य हि दर्शनं प्रकृते न लोपेनापि सिद्धं। न च
वैपरीत्यापत्तिः॥ असंजातविरोधित्वेन लोपे अलोन्त्यपरिभाषाप्रवृत्तेः॥ सामान्येन लुमविषयं ज्ञापकं न तु लुग्मा
त्रविषयमिति सर्वं सिद्धं॥ स्यादेतत् आगमस्य कोडिम्ययोरित्यत्र लुगन्तो गोरित्यतो लुग्ग्रहणमनुवर्तते न वा॥
आद्ये॥ स्यानिमोद्यो आदेशस्तु लुका सह त्रय इति वैषम्याच्च यथासंख्याभावे एकैकस्य त्रय आदेशाः॥ पर्याये लस्युः॥
तत श्यागस्तयोपि कुण्डिनाः स्युः। कुण्डिना अगस्तयः स्युः॥ लुकं चिक्रियमाणो ज्ञापकात् सर्वादेशा इति विभक्ति
मात्रं स्यादेत॥ अथ निवृत्तं तदा अगस्तयः कुण्डिनाः इत्यत्र न कश्चिद्दोषः किंतु अगस्तीनां छात्रा आगस्तीया इत्य
त्र प्राग्दीव्यतीयेऽजादौ छप्रत्यये विवक्षिते ऽण्गस्यादेशस्य निषेधाभावादनिवृत्तावद्धेऽङ्घ्रानस्यात्॥ प्रत्यय

च

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग्रहणे लोपमतिं तु लुग्ग्रहणानुवृत्ता आगस्त्यकौण्डिन्ययोः प्रसङ्गांशस्य लुग्भवति॥ अविशिष्टमागपोर्थ्यासंख्यं
अगस्तिकुण्डिनचोते आगस्त्यः कुण्डिना इति सिद्धं। प्राग्दीव्यतीये विवक्षिते तु लुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे
तत्संनियोगशिष्टत्वादगस्त्यादेशोपि निवृत्ते आगस्त्यशब्दाद् द्वन्द्वे छे कृते अस्य पतिष्वेति यलोपे चागस्त्रीया इ
ति सिध्यति। कौण्डिन्ये तु नास्ति विशेषः। निवृत्तेपि कुण्डिनजादेशे कौण्डिन्यशब्दादपि कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यणि
कृते आपत्यस्येति यलोपे कौण्डिना इत्येव भवितव्यात् तस्मादागस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्राबहुप्रमनुवर्त्य लुग्ग्रहणं॥
तत्रेह प्रत्ययग्रहणमपि कर्त्तव्यमेवेति॥ मैवम्॥ आगस्त्यकौण्डिन्ययोरित्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र इति गोत्रग्र
हणमनुवर्त्तते गोत्रे यो विहितस्तस्य लुगिति आख्यानेनापीष्टसिद्धेः। तस्मात् प्रत्ययग्रहणमिह मास्त्विति स्थितं॥
स्यादेतत्॥ एवं सति लोपसंज्ञाप्राप्त लुगादिसंज्ञानामनुपपत्तिकत्वात्। तद्भावितस्यसंज्ञेति चेत्॥ अविशेषाल्लो
पपित्तयोः स्यात्॥ उच्यते॥ अ[illegible]स[illegible]ज्ञा तद्विरोधिता लोपसंज्ञा तावददर्शनमात्रस्य भवति लुगादिसंज्ञासु परं अनेकस्य
ताप्रत्ययनसामर्थ्यात्तभावितग्रहः॥ तेन तत्तासु करोते सुकृत्सतिसिकरहंतीति शब्दकिंकिरा विनिहितं स्यात् जहातीत
त्स्तो सति तु त्ताववृद्धिः स्यात्॥ न च तत्राभ्यस्तस्यानेति अनुवर्त्तते यथापि तिनोनोतीलोपादाविवलृद्धिर्न भविष्यतीति वाच्यं
सतोसंकरप चेत तदनुवृत्तसंभवात्॥ अन्यथा मत्रस्यानिर्विषयतापत्तेः॥ न च मोति घोनोत्वादिरवकाशः॥ संज्ञासंक
रेतत्रापि द्विरस्य दुर्वारत्वात्॥ लोपसंज्ञा तु लुगादिसंज्ञानाव्यापिके सूत्रे। तेन यचेत्यादौ प्रत्ययलक्षणं सिध्य
तीति दिक्॥ भाष्यमते तु पद्यपि स्थानिवत्सूत्रेणापचे हादिसिद्धेः॥ तथापि मुदय कृत्य लादसत्रवे क्षमाणरीतानु
तरपदास्युदात्तत्वस्य उपधादीर्घस्य [illegible] चवारणाय लोपेप्रतिप्रत्ययलक्षणं चेति नियमो वयमप्रवर्त्तनीयः।
तथा च तत्रैलुकः प्रत्ययसंज्ञाप्यादर्शनस्य च यथा॥ प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणं प्रत्ययेलुगपि तदाश्रितं कार्यं अ स्यात्र्
लिंच्यमपमिदमिति वार्त्तिकमतं॥ तथाहि॥ अन्ते डिमत्रेति यो हल् आदिलोपे कृते तृणह इति मत्रेण विधीय

जोप१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सू. कौ. मान्तो हलादिपित्सार्वधातुकनिमित्त इमागमोऽस्मादेव नाङ्गं भवति॥ स्थानिवत्त्वेनापि तु न सिध्यति। अल्विधित्वात्॥ नन्वेवं
४५४ प्रत्ययलक्षणमपि न स्यात्॥ वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणमिति निषेधादिति चेन्न। न ह्येवंरूपं वचनमस्ति
किंतु प्रकृतसूत्रे प्रत्ययलोपे तल्लक्षणमित्येवास्तु॥ यद्यानल्लक्षणमित्यपि मास्तु॥ स्थानिवदिति सूत्रेणैव सिद्धेः।
एवं सति प्रत्ययलक्षणमित्युक्तेः फलं तत्र वक्ष्यते॥ पुनः प्रत्ययग्रहणसामर्थ्याद्धि यत्कार्यं प्रति प्रत्ययस्यासाधार
णं रूपं निमित्ततयाश्रीयते सुप्तिङन्तादि तदेव भवतीति लभ्यते। तेन गवे हितं गोहितमित्यवादेशो न भवति
। तद्धि धावच्त्वमाश्रयप्राप्तं॥ तस्य च प्रत्ययाप्रत्ययसाधारण्यात्॥ अथात्र न लुमतेति निषेधः
तु हि सुपस्त्वादि सूत्रविसर्जनीयस्य सः स्यात्॥ सुपूर्वो दिवो रविदिवत्रिध्वं स्यादिति दिक्॥ इमागमेन तु हलादौ सा
र्वधातुक इति प्रत्यय एव प्राधान्येनाश्रीयते इति वैषम्यं॥ तस्माद्धलादौ प्राधान्ये प्रत्ययलक्षणं नास्ति प्रत्ययप्रा
धान्ये त्वस्तीति विवेकः॥ अनेनैव न्यायेन न धातुलोप इत्यत्र धातुलोप इति बहुव्रीहिणैव सिद्धे आर्धधातु
कग्रहणसामर्थ्यात्तन्निमित्तत्वं लभ्यते॥ तेन धिन्विकृण्व्योरविचि लोपो व्योरिति लोपस्य वलनिमित्तत्वा
त्तत्रार्धधातुकत्वाविवक्षानिमित्ताभावादगुणो भवत्येव। तेन सुधेः सुधे सुधेनः सुकः सुकलौ सुकलः इ
त्यादि भवति॥ पठन्ति च। सुधेः सुधे अरिवधासु गलौ सुकारलोला पचतस्त्रानसः। विशेषणे त्वेव इह
दिकर्तृ वदेदधीतीसहिकेषरीयेइति। न वृत्तो तोनी स्वादि स्याद्वा आर्द्धधातुकग्रहणस्य सार्थक्यात् एवं सा
नर्थ मितिवाच्यं॥ यङ्लुकम्भ्यां इत्यसत्वात॥ भाषाविषयत्वेन तु आर्द्धधातुकग्रहणं भावसेसामर्थ्यमुप
पादनीयं॥ नन्वेतत् क्रितिचेतिसूत्रस्य भाष्ये लसह विरुद्धं पूर्वस्मिन्योगे पक्षे धातुकग्रहणं तदनव काशमिति
तन्नोक्तादिति चेन्न॥ अनात्वयातथो रूत्वादिस्याहुः॥ तदुपष्टंभेनात्र वि जेवनामिमतइ सेवकिं न स्यादिति राम०
चिंस्सं॥ क्षिपितु कृह्। तेन धिन्व धिन्वो धिन्वः कृणः कृण्वो कृण्वः इति भवति॥ सुधी० सुधियौ। सुधियः॥ सु कौ: ४५४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृत्तेरेषु कलाइस्यादितु न भवत्येवेत्याहुः॥ यङ्कुको भाषाविषये बेभाइ ध्यातुं ग्रहणं स्वतो लोनी तत्र चादित्वात् पूर्वादय्लो १
चमा न भा वा कुलनिवेधप्रवृत्त्यास्त्वी सुनि नाविते वास्त्वकृत्ते तेस्त्व दीर्घ सुकीः सु १ उभय॰

सुकीर्णोसुकीर्णः इत्यादि भवति सपिचिंसां॥ नन्वेवं परिवी रित्सत्र तु म्दीर्घोपर्धा येलस्याप्ता॥ अनेनेवैविधानेन
पोर्धोपधोस्त्वा वेन विप्रतिषेधे परमित्यस्याप्रवृत्तेः॥ सत्यम्॥ शास्त्रातिदेशपक्षे शास्त्रातिदेशस्य वा प्रत्यता
इदोषः॥ यत्तासत्ति प्रकृप्ये यत्कार्यं न विद्युमहतितत्त्रेवा भिदिद्युपतेइति परिवीपेप्साद्याविङ्गपरिवीरित्सत्रा
विदीर्घएव भवति न तु णिति कार्यातिदेशे प्पदोषः॥ भाष्यकारास्त्वाहुः॥ हलि च इत्यपत्तिावन्मेदसूत्रं ह्यानिव
त्सन्नेत्येव गतार्थे तात्॥ न चास्मिविधिरयं॥ हलो ह्यस्प निवर्तनात्॥ न चैवं हलग्रहणी सूत्रे मत्वादि त्तिवाच्यं॥
माम्र स्तस्याधील तो चिनेत्सनुवर्त्तनात॥ माप्यार्थो रित्सत्र मूत्रास इद इ: हलो रिति त्वार्थमिदं॥ आशास॰
क्वौ वुपसंख्यानेनैव सिद्धे: तद्धि रूप्यापि वोच्यं॥ शास इदङ्ः हलो रिमत्र शासि मात्रग्रहणमितिप क्षे नियमा
र्थे आशासेः क्वावेव यथास्यात्॥ आशास्ते इत्यादौ मा भूदिति पक्षे व्यशासेर॥ अनुहितः तस्येवाङः सात्स्य यो रि
ति विधेग्रहणमितिप्रसपल कलमेवतिनियमार्थमिदं सूत्रं॥ प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणे रूप मोपि त्यय का
र्य विधीयते तन्निवृत्तिः फलं तेन शामनाइत्यदो॥ स्यप्रासादस्य मसुद पत्॥ अत्र सोमेन सीः अलो मो पसीइ
ति सूत्रे लसुशब्दासर स्य पमन्तं तस्य असंतस्य चोत्तर पदस्य वह्निर्हो विधीयमानमा धुद्दान्त्वं न भवति॥ अ
त्र हि लुप्तविजसित्थानिवद्भावेन अ॰ एतमुत्तरपदम स्त्येव किंतु अस इति रूपं प्रत्ययाप्रत्ययसाधारणं अनिन
स्मन्ग्रहणान्यर्थवत्ताचानर्थकेन च तदंत विधिं प्रयोजयंतीति वक्ष्यमाणत्वात्॥ अतो निषमेनायुसान्त
आवृत्तिः सिद्धा तथा च नस्तु मप्रमित्यंतो दात्तं पदं भवति॥ इदं त्वव धेयम्॥ न केवलं स्वरार्थमेवेदं सूत्रे किंतु
उक्तो दाहरणेष्व प्राप्नुवन्नेत्वसंतस्य सुप धादीर्घोपि उक्तनियमेनैव व्यावर्त्यः॥ वार्त्तिकमते तु उक्तस्वरस्य
दीर्घस्याव्याप्तेरस्मासिद्ध्यत्पायांतरमन्वेषणीयमिति॥ न नु यदि नियमार्थं सूत्रं तर्हि पंचेत्यत्र प्रत्ययलक्ष
णेन पदत्वमिति वृत्तिः कथं योज्या॥ एवं समासत्वासा तिपदिकत्वं॥ स्तु कर्मणि॰ रितादः॰ उभयप्राप्तौ कर्मे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा०कौ०
२९६

णीति कर्मणि षष्ठी। इहापि यो ऽपि तत्र तत्राभियुक्तग्रन्थाः कथं यो ऽस्या इति॥ उच्यते। यो ऽस्माकं नियमविधिः स मी-
मांसकैरीत्सापरिसंख्याविधिरिति तावत्सर्वैर्विवरणे दृष्टः॥ तत्र दोषत्रयं। स्वार्थहानिः परपक्षपरिकल्पना प्रा-
प्तबाधश्चेति। तच्च यच्चग्रामस्य हतइति पक्षे स्वहानि यमविधेर्निषेध एवार्थः। प्रत्ययलक्षणेन तद्भिन्नं
लक्ष्यते। भवतीत्यनेन तु न भवतीति। तथा च स्थानेऽन्तरतमसूत्रभाष्ये स्थाने ऽन्तरतमं निर्वर्तते। अपि तु अनन्तरतम
निवर्तत इति। अत एव वार्त्तिकान्तेऽपि वक्ष्यति। तुमयथाप्राप्तौ कर्मणीति प्रतिषेधे ऽकादिप्रयोगे ऽप्रतिषेध इति॥
अस्मिन्पक्षे तु न यथाप्राप्तविधिरिति परिशेषः। विशेषषष्ठी। स्यादिक्रमेण प्रारब्धव्यं न तु विहितेति। यदि तु दोषत्रयपरिहाराय
प्रत्ययलक्षणसूत्रं यथाश्रुतं व्याख्यायते अत एव ज्ञापकात्स्थानिवत्सूत्रे ऽप्यप्रत्ययलोपेतरविषयकृता कल्प्य-
ते सामान्यपुरस्कारप्रवृत्तस्य शास्त्रस्य विशेषतात्पर्यं हि तथापि कल्प्यमेव॥ अन्यथातिकल्प्यापत्तेः। भाष्ये
तेन लोपशाकयोरित्यत्र यथा। पदे जुहोतीत्यादिविधिमिताहवनीयविधेरिव विशेषविधिना सामान्यविधेः सं-
कोचस्संभवात्। न चैवं सामान्यस्य विशेषे ऽनुपसंहारापत्तिः॥ सामान्यशास्त्रप्रमाणयनवैयर्थ्यापत्तेः। वेदे तु न क-
श्चित्प्रलेतायेनैवं यथेनुपपद्येतेति च तुल्यकरणस्याग्नेयेनुपसंहारो मीमांसायाम् अप्युपेतः। कल्पसूत्रकारा-
दिग्धा स्तु। नत्रापि विष्णु प्राणएव। तथा च भगवता कात्यायनेन सूत्रितं। अविशेषादुभौ वेति। एवं सामान्यशास्त्रस्य विशे-
षलक्षणताया उभयथाप्युपपत्तौ दोषत्रयेन सौष्ठवमिति पक्षः। तदुदाहृतग्रन्थाः सम्यगेव। ने-
यापि कमते तु तास्यर्थसंकोचस्य लक्षणान्नास्त्येवेति निर्विवादं। विशेषधर्मप्रकारकबोधस्योद्देश्यतायामे-
व तदभ्युपगमात्। सामान्यप्रकारकस्य विशेषविशेष्यकस्यापि लक्षणां विना निर्वाहादिति सुधीभिराकल-
नीयं। न लुमतांगस्य। लुमताशब्देन प्रत्ययलोपे सति प्रत्ययलक्षणं मांगस्य कार्यं न स्यात्। वार्त्तिकमते तु सर्वसू- शा०
त्रप्राप्तस्यापि निषेधः। भाष्यमते तु स्थानिवत्सूत्रप्राप्तस्य नियमविधीनां सर्वसंकोच कल्पमात्रं न तु २९६

[redacted] निषेध इत्युक्ते प्रागुक्तरीत्या
तु भाष्यमते विभूवेत्यत्रास्मात्स्मस्ये ग्रायं निषेध इत्यवधेयं। एवमग्रेऽपि॥ जर्गोः॥ मण्डः। जुहुतः। इह यङ्लुक्पाल्लुम
त्ता तु प्रत्यारगत्स्य गुणवृद्धीन भवतः। लुमतेति किं। कार्यते। हार्यते। लोरनिटीति लोपे कृते णिज पेक्षायो। या
मे व हे व। अमार्ट। इ लुग्वा दिशत्यायविमसला कृते पिवृद्धिः। अंगस्येति किं पंचवनस्य अत्रांगस्येति स्वचेतते
नांगाधिकारेण स्वतैस्वार्तेनाधिकारः इति वचनादिति वार्त्तिककाराः। भाष्ये तु दूदंदूषितं तथा हि। एवमु
त्तिउ क्रामे सत्रात्तो हेरिति हेलुकि कृते क्रमः परस्मैपदे ष्विति दीर्घो न स्यात् तात तथा जिगमिषसत्र गमे रिट् परस्मै
पदे ष्विती तेन स्यात्। तथा विवृत्से सत्र न वृद्ध्य स्मनुस्येद् इतीति नेषेधो न स्यात्। तस्मात् लुमते सत्र नांगाधिकारः
प्रति निर्दिश्यते किं तु लुमता लुप्ते प्रत्यये यदंगं तस्य आगमनांगं च सर्वं प्रतिषिध्यत इति। नचैव मुक्तदोषतादव
स्थ्यमिति वाच्यं। उत्तक्रामे सत्र लुप्तं परस्मैपदं तदपेक्षया यदंगं शावंतं न तस्य दीर्घो विधीयते। किंतु क्रमेः सत
शपं प्रत्यंगं न तु लुप्तं प्रती तिनिषेधाप्रवृत्तौ प्रत्सपलक्षणेन दीर्घप्रवृत्तेः। एवं जिगमिषविवृत्से सत्रापि इटो विधि
प्रतिषेधो भवत एव। तौ हि लुमता लुप्ते परस्मैपदे यदंगं सन्नंतं तत्स्य न क्रियेते किंतु सकारादेः स्यषसेव। स्या
दंतता पक्ष इत्येपि स्त्रिस्तादि निर्दिष्टकितः पथिमथोः सर्वनामस्थाने इति त्रिसत्रयाविधीयमानाः स्वराः
लुकि कृते न विप्रामुवंति। तथा हि। गर्गाः विदाः यज्ञ्वोर्लुक्। उष्ट्रग्रीवाः इवे प्रतिकृतौ विति कनो देवपथादि
भ्यश्चेति लुप्। ततो ञ्नित्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तता प्राप्नोति। तथा अत्रेरपत्यानि अत्रयः। इतश्चानिञ इति ढको
ऽत्रिभृगुकुत्सेत्यादिना लुक्। ततः कितः इति स्त्यं तदुदात्तो भवतास्येतोदात्तता प्राप्नोति सा हि प्रत्ययलक्षणे
तदंतग्रहणेन तद्धितांतस्य विधीयते। नच सिद्धांतेऽपि फिट्स्वरेणांतोदात्तता या भाव्यमेवेति वाच्यं। गार्ग्यादिभ्यो

‹ प्रत्ययस्य स यांगं नेति ›

बा०कौ० त्रिषु। अदेङ्ग्रि तिष्ठेत्सु। णादिसन्नेणं हि अदेङ्गकारान्तस्य त्रिषु प्रयुज्यते स्य पित्वे सानुनासिकता दायुदात्तत्वे त्रिशब्दः
तथा च प्रयुज्यते। अत्रे रिवर्णं लन्तं पूर्वस्य सिंसथाभत्वाग्रे कर्मणिवृगेवतइति। तथा चकोलुकप्या युदात्तत्व
२२७ वप्रयुज्यते। अत्रालां स्तोलमद्विवइति। अत्रीणां सूत्युतं त्वमिति च। त्रिनिप्रसयां तस्तुअंतो दात्तोनकारा तस्य
सम्बद्नतः। सोपि प्रयुज्यते। दूरेवापेअं तिवाकेचिद् त्रिणइति। तथा पं पाः प्रियो यस्य यथि प्रियः सखि प्रियः
सुपो धातिलिसोर्लुक्विपाधिमयोः सर्वनामस्थानेइत्यायुदात्तता प्राप्नोति। न ह्येषा त्रिसत्री अंगाधिकार
स्थापेननलुमतेति निषेधः प्रवर्त्तते। नाप्येतद्वस्तुनों। गस्य कार्यंमुपिडं तमिति पदसंज्ञावदुक्तस्वयात्तां प्र
स्थयांतकार्यत्वात्। नन्वस्तु किं तइति तथाइतरन्तुद्व्यं त्रिति सर्वनामस्थानेइति सप्तमी निर्देशात् वस्तुनोंग
स्य कार्यं मवसेयेतिचेन्न। त्रिरंतस्यादेरिसारिकमेणप्रसयांतस्येवतद्विधानात्।। सो वयेस क्रम्यत्तदं
तसप्तम्यइति सिद्धांतात्।। एतच्च भीन्हीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरा मत्ययात्सर्वपितीति पूर्वंग्रहणेन
ज्ञाप्यतइति तत्रैव भाष्ये स्पष्टं। अत एव बो योत्तमंरिती सुदात्तत्वं आहवनीय इत्यादौ रिदंतस्यो पोत्तमनीयाधस्य
कारेप्रवर्त्तते। चत्वन्नतरस्यामिति च चडंतस्य। नन्चेवंच तुरः पञ्चमीसुदात्तत्वं सस्तंतस्य स्यात्तथा च षड्त्रिं भ्यांष्ठ
चतुरः कस्य यंतइत्यादौ च तुर इति पदं सप्तम्यो दात्तमिष्यमाणं न सिध्येदितिवाच्यं। तत्र शासग्रहणसामर्थ्यात्स
र्वनामसप्तमी तवाधात्। इतरथा हि ऊडिदं पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यःइत्येवब्रूयात्। तत्र हि असर्वनामस्थानग्रहणा
नुवृत्तेः ग्र[illegible]स एवमत्रविष्यति। षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति हल्यरेः सिद्धांतेप्युदात्तत्वाविधानात्। नचेवंस्वरवि
धिषुषष्ठ्येव निर्दिश्यतामिति वाच्यं। रितष्षड्ड सपेत्वथारिनिच्वउंसुक्ता वर्धमानाला घवसंमवेनसप्त राम०
मीप्रयोगाद्दिति। अत्रोच्यते। अंगाधिकारनिर्देशपक्षे तावदुक्तदोषपरिहाराय वार्त्तिकमारभ्यते। लुम २२७

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तिप्रतिषेधे एकपदस्वरस्योपसंख्यानं सर्वामंत्रितसिज्लुक्स्वरवर्जं प्रयोजनं क्षिनिकिह्लुक्स्वराः । पथि
मथोः सर्वनामस्थाने लुकीति । अस्यार्थः ॥ लुमति लुप्तसंज्ञया प्रतिपादिते ऽदर्शने यः प्रतिषेधस्तस्मिन् ए
कपदाश्रयो यः स्वरस्तस्योपसंख्यानं प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तो ऽप्येकपदस्वरो न भवतीत्यर्थः । पदद्वयाश्रय
स्तु स्यादेव । यथा दधि तिष्ठतीत्यत्र पदस्य पदादित्यधिकृत्य विहितस्तिङ्ङतिङः इति निघातः । अत्राहि दधीत्यस्य
पदसंज्ञार्थं प्रत्ययलक्षणमवश्यं ते तथा इह तिष्ठतामेतित्रि तत्त्वमाभाषापि । नन्वेवं सर्वे स्तोमोऽतिरात्र इ
त्यत्र सर्वस्य सुपीत्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । तथा सर्पिरागच्छ स्नागच्छते सत्रामंत्रितस्य चेति षाष्ठमाद्युदात्त
त्वं न स्यात् । तथा माहिदतां माहिधाता मित्र आदिः सिचो ऽयतस्यामिसाद्युदात्तत्वं न स्यादित्सत आह । स
र्वसादि । इदं स्वरत्रयं विलयस्वरांतरे प्रतिषेध इत्यर्थः । न च समर्थः स्तोम इत्यत्र बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमि
ति पदद्वयस्वरोऽयमिति वाच्यं । सर्वस्य सुपीति प्राद्युदात्तत्वं तस्यैव लक्षणेन प्रकृतिभावमात्रं कर्त्तव्यं । तत्साच
तत्त्वामि स्वरूपेणोपपादयितुं युक्तिमात्रा । न च समर्थः शब्दस्यामंत्रितस्वरं विनाप्याद्युदात्तता लभ्युद्भा
ष्या । अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिरिसो णादिके इसिप्रत्यये कृते नित्त्वादाद्युदात्तत्वात् । अनुसातिप्रत्ये
पि फिट्स्वरेणात्तथा लाभः । न च न द्विपयस्येत्याद्युदात्तः । अनिसंतस्येति प्रत्ययाद्युदात्तत्वात् । कैयटेन तु सर्पिः शब्द
स्य घृतादित्वं किमर्थं कल्पितमिति चिंत्यं । न तु सप्त शब्दः सप्त्यशःस्यां तुट्चेति कनिन्नंतो ऽनुसाद्दितः । न चात्र वसि
लादाद्युदात्तः । अनुसातिप्रत्यये तत्पेव । नः संख्यायाः इति वचनाद्विति चेन्न । उभयथापि घृतादि
त्वेनांतोदात्तत्वात् । तथा च प्रयुज्यते । सप्त युंजंति रथमेकचक्रमिति । इह सिज्लुग्ग्रहणं मास्म गातिस्व
सत्र सिज्ग्रहणं सा[redacted]मर्थ्यां ह्लुकि स्वरः सिद्धः । अन्यथा हिला यथार्थे ... इनलुकं विदध्यात्

ले॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा॰कौ॰ २२८

१कारप्रश्लेषोपि

एवं ह्यग्रे स्पादिसारिति सिद्धं यत्ति सिचं ह्स त्रसंनाम्रपलीयः। न च चेलू र्लिकि आतङ्गति सूत्रे वि अर्थमेवस्पात् न तु नियमार्थं।
तथा च तत्र लुङि ह नयेत्ति लुकी तिवक्तव्यं स्यादिति विपरीतमेव स्यादिति वाच्यं ङित इत्यनुवृत्ते बलादेरुदात्तत्वा
त् तस्मात्सर्वौम मंत्रितस्वरवर्जमिस्पेवावश्यकं। वार्त्तिकारंभस्य प्रयोजनमाह। प्रयोजनमिति। जिनिप्रा पोरि काय
नु ध्यारलार्थः। कुमारि पौरितिवत्। एतेस्वरानिवृत्ते सति तत्प्रयोजनमिसर्वः। प्रयोजनांतरमाह। पा पिमथ्योरिति।
तद्देवं वचनबलेन त्रिस्त्राअतिव्याप्तिस्पर्शत्येति र्हस्त्रे स्थितं। वस्तुतस्तु नेतदर्थं वचनं क्रियते ज्ञापकबलेनेव
विदः। गर्गाः। इत्यादेः सिद्धत्वात् तथा च संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे वार्त्तिकं। उपमानस्याद्युदात्तत्ववचनं ज्ञापकमनुबंध
लक्षणेस्वरे प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्येति। अस्मिंश्चाप रूपस्थिसयोः सर्वनामस्थाने लुमताल्लुप्तेप्रत्ययलक्षणेनम
वतीति वचनमेरकर्तव्यन्नत्स्यपमनुबंधलक्षणः स्वरः। येनेत ज्ञापकबलेन वार्यते। न च स्वरमात्रविषयकं ज्ञाप
कमस्त्विति वाच्यं। आमंत्रितस्वरसिजलुक्स्वरयोरसिद्धिप्रसंगात्। न चैवमपि सप्तमीनिर्दिष्टस्वरे प्रत्ययलक्षणं न भ
वतीति ज्ञाप्यतामिति वाच्यं। सर्पस्तोमइस्यत्र आद्युदात्तासिद्धिप्रसंगात्। यथा। अस्तु सप्तमीनिर्दिष्टविषयकमेवज्ञा
पकं सर्वस्पत्सुपीत्यत्र तु सुपीति सप्तमीमपनीय सुप इति षष्ठी पाठ्या। तथा च प्रत्यये स्वरार्थं वचनं नारंभणीयं जि
ति। स्वरार्थं तु मयपाविनारभणीयमिति समर्थनत्सं। पक्षद्वयमपीदं संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः स्पष्ट
मुक्तं। तदयं निर्गलितोर्थः। त्रिस्त्रआशंकितस्यातिव्याप्तिदोषस्य वचनेनोद्धारं आप्पातनत उक्तज्ञापकेनैवेष्टसिद्धिरि
ति निष्कर्षार्थेपक्षेत इति। एतच्च समाधानमेगाधिकारे निर्दिष्टतद्धितपरत्वे वस्तुतो गत्यपकार्यमिति निष्कृष्टप
क्षेपि तुल्यं। अत एव संज्ञायामुपमानमिति सूत्रे भाष्यकारैः पक्षद्वयसाधारण्येनैवोक्तज्ञापन वार्त्तिकं योजितं। प्रकृ
तसूत्रस्थभाष्यके यदयोस्तु निष्कृष्टपक्षे ङक्तदोषप्रसंग एव नास्तीति लभ्यते। तत्र सप्तमीपापम्मियुक्ता वर्तयंति।
ज्ञापके द्विविधं समासमाप्पेत्यं विशेषापेक्षं च तत्र यदा मीर्फ्री सत्रे पूर्वग्रहणेन पत्र सप्तम्यर्थ पस्तेतदंतग्रहणपक्षे

राम॰ २२८

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वक[illegible]लमेदृत्तत्रैवसौवर्यः समसमस्तदंनसमस्यइति ज्ञाप्यते। यथा सौन्ही सत्रैव पूर्वे ग्रहाभावे तदंतस्य कार्यं स्वे
प्रत्ययांतानां स्यादीनामुदात्तइसलोपपरिभाषयाप्रसंगात एवोदात्तः स्यात। समस्य योऽप्यलोपेनुपितमपहाय स्या
दीनामेवोदात्तः स्यादिति व्यवः फलभेदः॥ तथोयोन्न मंरितिच उत्रम तरस्यामित्यत्रापि स्त्रीत्सादिनिसंपायम
योस्सर्वनामस्थाने इत्यादौ नुमाख्लिफलभेदः॥ तदंतस्य हि कार्यं स्वप्रकृत्सादेरेवोदात्तत्वा[illegible]तादिपूर्वस्यापि कार्यं
स्वेतपोवेति। तथा चात्रसौवर्थे इसस्याप्रवृत्तात तदंताकार्यं सानुकूलदोषस्याप्रसंगएवेति। संज्ञायामुपमानमि
त्यत्र भाष्यकैयटादिग्रंथास्तु सामान्यापेक्षं ज्ञापकं मान्विप्रत्ययोत्तापि तव्याइति। अत्र पररत्रेनुक्षते नभवति लुकिर्
ते कार्येलोभावात। प्रत्ययलक्षणं हि पदस्यस्य कार्यं तत्र प्रत्ययलोपेपि भवति। ननुप्रत्ययस्य स्वेव कार्यंतदपि। नच
प्रत्ययग्रहणे परिभाषया तदंतग्रहणं स्यादिति वाच्यम्॥ येन विधिरितिसूत्रेलैव तं ध्यामस्यव स्यमाण हात। वि
शेषणेविशेष्यभावेच कामचारात। नन्वेवमपि स्त्यानिवत्सूत्रेण स्थानिवदादेशेति चे[illegible]न्न। लोपस्याभावरूपतया
तदीयांतस्य तदुदात्ता तापाल्फवाधाते। अतएव हि अभदिसादौ लुक्स्यस्थिवोनेट। नह्यभावस्य भावावयवः संभव
ति। भाष्यमतेअलिवृष्यावितिनिषेधात्रं। किंचि अादीनां तु नेत्युतीति निषेधोपस्ति। नचैवं नवुभित्रेऐक्षप्रसंगः
तस्यापि लुकापहारादिति दिक। वस्तुतोपदंगमिति व्याख्यातौ तत्र अपुरुष इत्याद्यपि निर्वाधं मत्संज्ञायानिषेधे
नाक्तोपाभावात। एवं तत्र प्रयुक्ते पदसंज्ञायानलोपस्य। अहदत्तोप्रत्ररेफोपिसिद्धः॥ असुपीति निषेधो हि वस्तु
तोंगस्य कार्यमिति नेह प्रवर्तते॥ अंगाधिकारनिर्देशात्तुप्रवर्ततासौ॥ अतएवान्होरविधाविति वचनमारभ्यते।
नचासुपीतिवचनसामर्थ्यात्प्रत्ययलक्षणे नासुपीति निषेधोनेति वाच्यं। दीर्घाहानि दाघइत्यादौ हल्ड्यादिलोपे
पिरेफाप्रवृत्तेः॥ एतेनासुपीतिपर्युदासमाश्रित्य हर्दत्तोत्तरत्र दाधातोः सुत्रि[illegible]रमादिकल्पनमपा प२
स्त॥ दीर्घाहानि हायइस ग्रातिप्रसंगात। यत्पिरुहरत्वयोरसिद्धतयापूर्वेन लोपेकृते (कारस्यैव रुत्वरत्वेषा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मुतस्तथापि तत्परत्वयोर्विषये नलोपो नेष्यते। तत्परत्वयोर्मयोरारंभसामर्थ्यात्। न ह्यकारस्यैतेरेको विशेषोस्ति। न
संबुद्धौ न लोपनिषेधाद् हे अहर्गच्छ हे दीर्घाहो निदाघेसत्त्वचरितार्थता। एवमपि रूपयात्रोत्तिरत्वेव पर्याप्तेः। न
न्वेतदपि संबोधने चरितार्थमिति चेत्सत्यम्। अहन्निसावसे एकेन नलोपाभावनिपातनात् सिद्धमिति दिक्। स्यादेतत्
परमवाचा परमगोदुहा परमेलिहा परमदेहिना परमस्त्रिया परमकुमार्येत्यत्रान्तर्वर्तिनीं विभक्तिमाश्रित्य उत्तरख
ण्डस्य पदसंज्ञा स्यात्। ततश्चोः कुः दादेर्घो तोर्घः हो ढः नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति वडतइको सवर्णे शाकल्य
स्य ह्रस्वश्चेत्येते विधयः प्रसज्येरन्। न च भसंज्ञया पदसंज्ञाया बाधः। भिन्नावधिकत्वात्। भसंज्ञा हि समस्तस्य प्राप्ता पद
संज्ञोत्तरखंडस्य। अत्र भाष्यम्। न संज्ञासूत्रे सुप्तिङन्तं पदमिति सूत्रात् सुबन्तमित्यनुवर्तनीयं तदपसज्यार्थः ज्ञापकं सर्व
नामस्थानेपरे यस्मात्स्वविधिस्तथाभूतः पूर्वः समुदायो भसंज्ञो भवति तदवयवभूतं पदं स्यात् नहि तदपि भ
संज्ञाया ज्ञापकाद्वनंतर इति॥ इह च समुदायस्य भसंज्ञायामप्यानप्रिष्टा अवयवस्य लब्धोऽथ चेद्यधिष्ठा कर्तुः क्वपः
नलोपश्चेतिवत्॥ तेन राजन्वत्यादौ मत्वन्तावयवाभावेपि भवति। सुबन्तावयवसत्वे तु तस्य समुदायस्य चेतु भयोर
पि भवतीति विवेकः। नन्वेवमपि परमवाचो परमवाच इत्यादौ भसंज्ञाभावात् पदकार्यं स्यादेवेति चेन्न। तत्र भसं
भावेप्यसर्वनामस्थाने इति पदसंज्ञानिषेधात्॥ स्वादिष्वसर्वनामस्थाने इत्यत्रापि हि सुबन्तमित्यनुवर्तते। प्रत्य
यप्रतिषेधश्चायं तत्सामर्थ्यादनन्तरस्य विधिर्वेति न्यायो नाश्रीयते तदयमर्थः सर्वनामस्थाने परतः पूर्वः
समुदायः पदं न स्यात् तदवयवभूतं तु सुबन्तं च पदं न स्यादिति [illegible]॥ तत्र समुदायस्य स्वादिष्विति प्राप्ता अवय
वस्य तु सुबन्तमिति प्राप्ता पदसंज्ञानेन निषिध्यतेति परमवाचावित्यादि सिद्धं॥ नन्वेवं सुवाक्सुराजे त्यादौ कुत्व
दि न स्यात्॥ स्वावपि समुदायस्यावयवस्य च प्राप्तयोरपि पदसंज्ञयोर्निषेधादिति चेन्न॥ असर्वनामस्थान
इत्यत्रोत्तरसूत्राद्यचौ सुपश्च कृष्यपजाते सर्वनामस्थाने तु भपविधपदसंज्ञानिषेधात् सोऽनुवृत्तिविधापिप

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

द्वसंज्ञाभवत्येव। नन्वेवं स्थपमाने सोऽपूर्वस्य पदसंज्ञा स्यादिति चेत्। द्रष्टाप्नेः॥ नन्वेवमेचोऽयगयस्याह्रयाऽन्तेऽपूर्व
वस्याऽ ह्वस्यादुत्तरस्येदुत्ताविति सूत्रे मंडूकयो पिगेऽ सिन्ताति प्रसंगे वारयितुं पदान्तग्रहणं कर्त्तव्यमिति वार्तिककृ
ता वक्ष्यमाणे विरुध्येत क्रियमाणेऽपि पदान्तग्रहणे दोषतादवस्थ्यादिति चेन्न। तत्रान्तग्रहणमात्रं कृत्वा वाक्यभे
दि यतो वाक्यग्रहणमनुवर्त्त्य वाक्यान्तस्येति व्याख्यानसंभवात्। तदेवं समासचरमभागस्य पदसंज्ञापज्ञा दोषक्ता
पिनास्तीति स्थितं॥ क्वचिन्निषेधात् क्वचित्त्वभावेन बाधायितिविशेषः॥ नन्वेवं हृ यान्मुक्तमित्यादावलुक् स्यात्।
होतापोतारावित्यत्रानङ् न स्यात्। उत्तरपदे तद्विधानादिति चेन्न। उत्तरपदशब्दस्य समासो नरभावयवे रूढ
त्वात् पदसंज्ञाविरहेऽपि तत्प्रवृत्तेः। सर्वान्त एवं च पेरूढिः॥ तेनेह न तत्पोतरनेष्टोद्गातार इत्यत्र मध्यमानामुत्तरपद
त्वाभावात् ततःपूर्वस्यानङ् इति दिक्। नन्वेवं दधिसेचौ दधिसेच इत्यत्र सात्पदाद्योरिति षत्वनिषेधो न स्यादिति चे
न। पदादादिः पदादिः तेस्याषत्वं नेति व्याख्यानात्॥ न चैवं यामे मधुहरिमधुड्यस इत्यत्रापि निषेधः स्यादिति वाच्यं। स्वादिषु
षत्तिपापदसंज्ञानामुपजीव्यपदादेर्नैति निषेधाप्रवृत्तेः॥ एतच्च सात्पदेति षेधे नज्ञाप्यते। युक्तं चै… पदादादेर्ने
ति व्याख्यानं। न तु पदस्यादेरिति। तथा सति गतिकारकोपपदानामिति सुबुत्पत्तेः प्रागेव समासे च अनुसेगिसादौ
षत्वस्य दुर्वारतापत्तेः॥ नन्वेवमपि वहुसेचौ वहुसेच इत्यत्र षत्वं स्यादेव वहुचोऽपदत्वेन पदप्रतिषेधाप्रवृत्ते
रिति चेत्। सत्यं। वचनमेवेह कर्त्तव्यं वहुवृपूर्वस्येति। अत्र न्यासः॥ सात्तेः सःपदस्य न स्यात्॥ ततः पदे चेप
दाभ्यां। अभ्यामुत्तरस्य षत्वं न स्यात्। प्रादिग्रहणेन कर्त्तव्यं तस्मादिसुत्तरस्य सेव सिद्धेः॥ तद्दिदं वहुचेऽग्रह
णमादिग्रहणेन निमात्तव्यमिति॥ वार्तिके तु उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ वितिवचनैवपरमथान्वेसादिसाधितं। नै२
उत्तरस्य समासोत्तरभागस्य पदत्वे कर्त्तव्ये लुमताल्लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न स्यात्। अतो नकुसादिपदादिविधौ
तु प्रत्ययलक्षणं स्यादेव। तेन षत्वनिषेधाद्दधिसेचसादि सिद्धिः॥ अस्मिंश्च पक्षे प्राक् सुबुत्पत्तेः समासो न

म१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शा० कौ० सुपगंतय्यः। घनक्रीतेत्यादि सिद्ध्येत्स्यानित्यतायाः वक्ष्यमाणत्वात्॥ कैयटस्त्वाह। दध्नः सेचा इति विग्रहे
२५० षष्ठीति समासः न तु यः सुप्पदं समासः। सोपदत्वं तु विच नास्ति। अनभिधानात्। अतो दधिसेचावित्या
दिनं भवत्येवेति। अस्मिन्नपि पक्षे वैचनं वेस्य चेति वचनं कर्तव्यमेव। कृते हि वकुचि विशिष्टस्यार्थव
त्त्वेन प्रातिपदिकत्वे सुपो लुकि च कृते पुनर्विशिष्टात्सुबुत्पत्तौ सत्यामर्थवत्त्वत्रैव क्ष्यते। न त्वांतव
र्तिनो विभक्तिमाश्रित्य प्राप्तं पदत्वं तत्कृतानेकान्तं प्रमाणं स्वरनिषेधादेव यथा स्यादिति। अत्रायं
निष्कर्षः। पूर्वसूत्रएव खिल्वानुवृत्त्या पदत्वे च पक्षादिविधौ वक्तव्ये स्यादित्येति प्राञ्चः। पदादिविधावेव प्र
त्ययलक्षणं भवति न तु पदान्तविधाविति नियमार्थं वचनं त्वपि मित्याख्येयां। एवं च नञ्क एतद्व
ति लाघवं। अस्मिन्पक्षे सोपदत्वं नास्ति। प्रागुक्तं कृष्णः अभावात्। तदेतत्पक्षत्वयमभिप्रेत्य हल्ङ्याब्यादि
सूत्रे भाष्यकारैरुक्तं। अथ सावपि पदं भवत्येवमप्युभयतः पाशा रज्जुरिति। ननु अंगाधिकारस्थ
त्वपक्षे वस्तुतो अंगस्येति पक्षे च अष्टवष्टित्यत्र जुहोत्प्राप्नोतीति चेत्। सत्यं। आत इति नियमान्न भवति।।
ननु देवदत्त पञ्च पञ्चकारे एन्वकं वा घिताषरत्वादिति वादिषु दृष्टत्वेषु आम इति ति लुकि प्रत्ययलक्ष
णेन तिङ् इत्याश्रमं तस्य निघातः स्यात् ततः परस्य च न स्यादिति चेन्न।। लावस्थायामेव येनानाप्राप्तिन्या
येन तिङ्वादीनां बाधित्वात् लुक्प्रवृत्तेः।। तदुक्तं। आमि लित्स्य तस्य चानिघातस्तस्मान्निघात इति। ननु
देवदत्तो पुण्णस्तु त्र इत्यादौ षष्ठ्यन्तस्य विधीयमानानां पुम्भ इत्यस्य आदेशाः प्राप्नुवन्तीति चेत्। सत्यं।
स्य२ सूत्रे ग्रहणोऽनुभवंति। न च विभक्तौ परतः पूर्वभागमात्रस्य भाव्यं किं तु विशिष्टस्येतदर्थं स्यग्रहणं राम०
स्यादिति वाच्यं। षष्ठी चतुर्थी द्वितीयानामिति निर्देशानापि गतार्थत्वात्। सर्वस्य पदस्येत्यनुवृत्तेश्च।

२५०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तस्माद्विभक्तिलोपे कृते माभूदिति सतदर्थमेव स्यग्रहणं अवस्थानं हि स्वरूपमात्रस्यैव संभवति। यद्वा। तिष्ठति
रहानो वर्त्तते यथा समयेति षु सुश्रीवेति सप्तमं माहामीरित्यर्थः। तथाचापरि समस्तविभक्तिकपोरिसुकृत्वा
स्वरूपमात्र। विभक्तिकृतं स्यषमेव लभ्यते। इदं च व क्ष्यते। वस्तुतो गस्येति सिद्धे तेचि लोलुगिति तलोपेकृ
ते हनि लि दुवेद्यानस्यु ॥ अव धि भवतादस्यः। अगाधि भवतो ग्रामः। अध्यगाधि भवतानुवाकइति॥
तोद्ये ५ लुङि- वर्तेते विधीयते इति चेत्। मैवम्। लुङि- पदार्थ्यातु कं तत्र हनि लि ङादेशानां विधानात। तस्माद्दस्
तो गस्येति पक्षो निर्दोष एव इति स्थितं॥ ॥ अचांसारिटि। अचइतिनिर्धारणे षष्ठी जातौ चैकवचनं अचांम
ध्ये यो ऽसत्तत्सारिशाद्धस्यं पटिसंज्ञं स्यात्। टिप्रदेशा षित- आत्मनेपदानां टेरे इत्यादयः। पचतेपचेते इत्यादि।
अंते भवोऽन्त्यः। दिगादित्वाद्यत्। अंस आदिर्यस्येति बहुव्रीहिः। निमित्तसापेक्षत्वात् समासः। अलोंत्यात्पूर्व उप
धा। अलोऽन्त्यात् पूर्वो वर्णः उपधासंज्ञः स्यात्। उपधा गुणः। चेततिच्योततिपठ्तेइत्यादि। ननु पूर्वस्या वि
च्छा७ शेषितत्वोऽसिधातोः शाइति समुदायस्योपधासंज्ञा स्यादिति चेत। अस्तु नचैवं शास इदङ्ङलोरिति सम्प्रसा ६७
रणस्य स्यादिति वाच्यं। अलोंत्य परिभाषया इद्वसिद्धेः स्यादेतत्। मानर्थके लोपाविधेरन्त्यासविकारार्थि ६६
ति निबंधः प्राप्नोति। इह च विभक्तौ तत्र भव्याभिदिसं हास्य पथ्यास्यादि से तदर्थ मनन्त्यासविकारेषु सक्त॥
विकारोनामवर्णात्मक आदेशः अतएवदेहीसत्र लोपः सर्वादेशो भवतीति। अत्रोच्यते। न तावदेषा परि
भाषासत्रकृतःसंमता। तस्यलोपइतिसत्रेत्रिदुरनां सर्वलोपार्थं तस्यग्रहणात्॥ नापिभाष्यकारस्यसं
मता। एतत्प्रयोजनानामप्यथोपपत्ते भाक्षिदुक्तत्वात्। तथाहि। अथाकानुकरस्येति नावदं सादेशानभव
ति। नाम्रेडितस्यां तस्य तु वेति तामकाते। इत्तरथा ह्याम्रेडितस्य वेसेव ब्रूयात्॥ धुसो रे दा विस्त्रापि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रा-कौ लोपो यीति प्रवृत्ते पुनर्लोपग्रहणसामर्थ्यात्सर्वादेशः। तथा चेष्टं सत्रभ्यासः॥ घोरभ्यास लोपो लो। लो
२५१ प इत्यवेतान रहस्यानुवृत्तस्य सर्वलोपः स्यात्॥ अस्ते श्ने त। अस्तेर्घ्वे श्नाए इत्यवतिष्ठाविति। अथवा लोपश इति छेदः
संज्ञापांकृतानुवर्च्यः संज्ञिनि फलतीत्ययाहुः मुहि॥ आद्ये तु द्विशकारको निर्देशाद्सुरूं। तत्र लोप इति
भिन्नं पदं। श इत्यस्य च तु पदे शाणे वेसं ज्ञान स्फलं तु प्रयोगे। सर्वत्रानुवर्धानां काकादि वदनवपवीत्यपे
वव्यावर्त्तकतादिति भावः। अस्मिन्नपि पक्षे झलि परे यः संयोगस्तदादिसः सो लोपे कृते एकशकारक
एव पाठः सुवचः। स्यवार्थं अन उपधा लोपिन इत्यादावकारस्येव हापि सकारस्य लोपो मा भूदिति तु भा
ष्यस्याशयः॥ आभ्यामिति। आद्ये हलि लोप इति सूत्रे अन अक कारस्य इदम इदो विधीयमानो लोपोपि तत्
र्वत्र स्यस्यादिति चेन्न अनाप्यक इति सूत्रादनि सनुवर्त्य तस्य हलीति सप्तम्याश्च षष्ठीप्रकल्प्य अन एव लोप
विधानात्। तथा च तत्रालोन्त्यपरिभाषया नकारलोपे अतो गुण इति पररूपे च कृते आभ्यामेभ्यामित्यादि
सिद्धं। अत्र लोपोभ्यासस्येति सूत्रेप्यत्र अभ्यासलोपमनुतदेकदेशाइत्याख्यामादत्र ग्रहणसामर्थ्या
त्सर्वलोपः॥ यद्यपि सनीमपेक्षितं दद्दोर्दधाविस्सादिवारणाय। सादानिति च जिनं पपिपासतीत्येतद्वार
लोपप्रवृत्तयोपि विवक्षतीत्यादिवारणाय। विषयोप्यपेक्षितः सुचो कमेकस्य गुणोवतिष्ठमुसु इति
णमित्यादिवारणाय। तथापीदं सर्वमनुवृत्तेव सुलभमिति सर्वलोपार्थमत्र ग्रहणं बोध्यं नन्वेवमपि वि
भाषाभवङ्गवदध्यवतामोञ्चावस्येति वार्त्तिके नविधीयमानओकारोसस्यस्यादिति चेन्न। वक्ष्येति सिद्धे
अवक्ष्येति गुरुकरणासमर्थ्यात्सर्वादेशसिद्धेः॥ तस्मान्नानर्थक इति परिभाषानिष्फलास्तु। अभ्यासमन्तो राम०
चेति स्थितं एवं च शासेः शाशद्दस्योपधायो पिपिहिदिति सिध्यतीत्संयोगलोपग्रहणं कृत्त्वमित्यादिर्व २३१

कृत्सर्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

हारणस्यास्मिन्पक्षे संगच्छते इति दिक्॥ यद्वा अव्यवधिः सद्भावः सजातीयानामेव तु सर्गः॥ लोके हि मीमांसा
स्रणानां सत्स्वपि मानयेषु क्वेएकएवांशो दृष्ट्व्यवहितः पूर्वं आनीयते न तु समुदायः एवं चेहाप्यलः अव्य
वहितः पूर्वो ऽलेव संज्ञी न तु समुदायः॥ न वाव्यवहितो ऽलः संयोगोपधव्यवहारस्तु मा भूः। अवयवधर्मस्य स
मुदाये उपचारात्॥ एवं स्थिते अल इति जसे तमपि सुवचं। नासाख्या पामिति बहुवचनं पूर्वे इत्यपि तु संते
अंसो प्यलेवसाजा साल्लभ्यते। यद्वा अल इति निर्धारणे षष्ठी जातौ चैकवचनं अलां मध्ये अंत्यात् पूर्व इत्य
र्थः॥ तस्माच्चेणालः इति ज्ञस उ सिद्धे ऽपि सर्वेति प्सत्त्रयमपि स्थितं। तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य। सप्तमी निर्दे
शे षु पूर्वस्यैव कार्यं स्यात् तच्च निर्दिष्टे अव्यवहितो स्यादिति सप्तमी सर्थः॥ निर्दिष्टग्रहणमानंतर्यार्थमिहशब्दाय
ण क्रियः निरंतरं दिष्टो निर्दिष्टः नियमार्थमिदं सूत्रं न चाहि इको यणचीत्यत्राचीति यस्य च भावेन भाव
लक्षणमिति सप्तमी अप्रत्यायमाणक्रियलाचांतरंगस्याक्षस्यैकस्य लाभः। तेनाचि सतिपरस्मिन्वती सर्थः
यवागंगाधांघोष इति वदौ यपल्लपिकेधिकरणे सप्तमी तत्र सत्यं परस्यैव पूर्वस्यापि संभवति एवमुपश्ले
षेपि। तत्र युगपदेकस्य कार्यित्वनिमित्तत्वयोरसंभवाद्युदकं म्भिद्येदनि सादाविकारोकारयोः पर्याये
ण प्राप्तः पूर्वस्यैवेति नियम्यते अग्निचिदित्रेति व्यवहितस्यापि प्राप्त अनंतरस्यैवेति नियम्यते। ननु गविस २४
यमाहे स्तादौ त्वसत्यपि पदार्थकत्वमिति प्राह्वुः करोति तद्वेहापि एकं चत स्मिन्नाली सूत्रे वेयं परिभाषा प्रवर्त्ते
त आस्ति हित त्रव्यवछेद्यं हे योष्माकीण अस्माभ्यं दृहिहि आस्माकी न युष्मभ्यं ददामी सादौ खुं जं एरभ्यां
पयस्याप्याद्दे शप्रसंग सत्वात्॥ सत्यं। इति करणः पदार्थविपर्यासकृत् लोकेषपरतायां ओत्सर्गिक

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा॰कौ॰ त्वात् तथा च यथासंख्यं करोतीति शास्त्रेणानुविपरीतं किंच यदि तस्मिन्नर्णी सत्रैवेयं प्रवर्त्तेत तर्हि तत्रैव पूर्वग्रहणं
२४२ कुर्यात् तस्मान्नेदं तस्मिन्निति सूत्रानुकरणं किंतु अचि हलीत्यादि सकलविधिशेषभूतं ग्रहणार्थं तत्र स्वरूपं सर्व
नाम्नो येनिर्देशः तस्याप्यसंतत्रैव इत्यादिवत् । तस्मादित्युत्तरस्य । पंचमीनिर्देशात् परस्यैव कार्यं स्या
त् । न चाव्यवहितस्यैवादितेति वृत्तिः । अग्निमीले । इहैव भवति इले अग्निं । इह कार्ये कथं भक्ते इ स्यं
वादि गतयोगलक्षणा पंचमी तत्रादिकृशब्दोऽध्याहृतप्रमाणः उत्तरस्य द्वस्त्रवेशाब्दोप्यविशेषा
दध्याहृ पेता । व्यवहितेऽपि च गते तत्र यावदुत्संख्या ते संत्राप्युदः स्थास्तंभोरित्यत्र प्रसंगः तदेवं
पूर्वसूत्रे इत्येतत्सूत्रे चेति द्वयमपि नियमार्थमिति स्थितं । तथा च वार्त्तिकं । तस्मिंस्तस्मादिति पूर्वोत्तरय
योर्योगविशेषान्नियमार्थं वचनं दध्युदकं पचत्योदनमिति । इहापि तस्मादिति स्वतंत्रस्य सर्वना
म्नो निर्देशः प्रागवत्तत्सूत्रानुकरणं तथा हि सतीति यद्यपि तस्मान्नुड्ढिहल इत्यत्र तस्मादिति
दीर्घात्सर्वस्यागस्यास्मिन्नेव प्रयोजनाभावान्नैतत्परिभाषोपस्थितिस्तथापि तस्माच्छसो नः
पुंसि तस्मान्नुडचीति योगविभागेयस्मात् उच्चरतो उनुपलभ्यतेऽनेन भवादेव्यावर्त्यत्वं तत्र संभवा
दितिदिक् ॥ स्थानेन्तरतमः ॥ एतत्सूत्रं नियमार्थं मतु पूर्वसूत्रमग्न्योपक्षे विकसप्तमी पक्षे नियामकमस्तु
सप्तमीपक्षे तु नियामकामपेक्षमाणानां कार्यविरोधातत्त्वाहिस्मात्लोपः इत्यत्र माध्यन्दै
यापरस्मपदिनीकानर्हि सप्तमी किंतु सतीति । तथा च तत्रैव कैयटः । कथं पुनः संभवतां परसप्त राम
म्यां सत्यां सप्तम्याश्रयितुं शक्या । यत्वेवं वाक्याध्याहारादोषः किं तिसती सेवहि विज्ञापमानैयोर्वा २४२

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पर्यानाश्रयणान्नास्तितस्मिन्निति सस्याः यदि शाखा धातुपस्थानं पदा लोपश्चल्वे थि केयि करणे सम
मीतदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येत्ति यमेनियमायपरिभाषो पस्थानमिति। अत्रोच्यते। धातोष्ठ्यं यस्य
प्रकृतमात्र परत्वाद विरोधः। तथा हि स्मान्नलोप इति सूत्रे शकारबृतोग्रहणं मास्तु नाहि से वास्तु इति प्र
नदमानादावति प्रसंगः इत्युक्त रीत्या अनिदितामिस्स्यानुकर्षणे तु नास्तीति नस्यात् ततः किं तोस्तु वसे
स्रमनेव किं तमाश्रि सहिनस्तीस्यत्र लोपोस्तु इति दीक्यतेयुदिचास्यामवश्याधांतस्मिन्निति परि
भाषोपस्थिते तदानं दमानादौ चानघोडिः लोपः प्रवर्ततेत्रमः शिकरणे चानर्थकं स्यात् त
द्विविधा सार्वधातुकतया ङितमिममेव आश्रित्य सहिनस्ती सूत्रे नलोपे कृते मान्यसार्थकं न च यथा
नन्वार्धधातुकसंज्ञानि वृत्ताशितं सार्थकं न स्या हि स सां अनर्कमन कि सतो लोपः स्यात् रुणं द्वि
नत्ती सादेशो गुणः स्यात् तले ढी ती डागमः स्यात् तान्ने उव्यथी ति तु ने ह प्रवर्त्तेत कृता नद इति चेत् न श्रमः
पूर्व भाग स्थानं गतमतो कृ विधी नाम प्राप्तेः कथमनङ्गत्वे ति चेत् ह सां प्रत्ययविधौ यस्से चमी निर्दिष्टं वस्या
तोः प्रातिपदिकादिसादित्वादित्तस्मिन् प्रत्यये परतोङ्गमितिसूत्रार्थः इह तु पंचमी निर्दिष्टं रुधा
प.८ दिभ्यः इति नास्मात्प्रत्ययः परः स्माच्च पतः पूर्व भागात्ता सो तस्मिन्नावि धौ यमाने पंचमी निर्दिष्टः अ
तएव मनन्कीसादा वर्तादा घोयिन्नीति न प्रवर्त्तेतेन च श्रसोर ल्लोप इत्यत्र विशेषणा थं घिकरणं स्यादि
ति वाच्यं। न सोरल्लोपइत्यत्रैवविशेषाभावात्।। नन्वेवं नांतास्सौ ग्रहणं स्यात् तत घोचकने पेङः लुकि च
कांत इत्यत्रापि स्यादिति चेन्नेसिद्धांतेपि श्नम प्रत्ययसांत यो ग्रहणापत्तौ वत्साद सादावति प्रसंग

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

शा० कौ०। सामर्थ्यात्स्तोहश्चपादस्य यथा तोर्ग्रहणं तुल्यं न तु न सोर्ढलोपः सुब्धमाने यत्र न प्रसज्यते किं स्तानंतर्यं
२३३ तत्रैव न विप्यति यत्तु द्वाचरतः पुलतः थासेन ते इति। मैवम्। अनुवर्तमाने न सार्वधातुकग्रहणेन प्रस
ज्यो विशिष्यते तथा च विप्रतिषेधे शास्त्रनिर्दिष्टपरिभाषानुपस्थितौ निमित्तसप्तमी सार्वधातुक
निमित्तस्य न प्रसज्यते स्यात्तस्त्राक्लोपः। किं सनंतर इति। ननु चात उ सार्वधातुक इति सूत्रे सार्वधातु
कग्रहणं प्रत्याख्यातमिति चेन्न। सति शिष्टे प्रत्याख्यानात्। तदेवं श्नसः शिलसामर्थ्यात्क्ङितीति स
प्तसम्यामपि परिभाषाभोपतिष्ठत इति स्थितं। पूर्वपक्षे त्वाद्यन्ताभ्यां तथोक्तमिति वा बोध्यं
इह सूत्रद्वये षष्ठीप्र... ति पक्षोपि भाष्ये स्थितः। तथा हि षष्ठी स्थाने योगेति सूत्रात्षष्ठी स्थानेन्तु व
र्तते सप्तम्यर्थनिर्देशो पूर्वस्याव्यवहितस्य षष्ठी स्यात् पंचम्यर्थनिर्देश उत्तरस्याव्यवहितस्य षष्ठी
स्यादिति। तत्र इको यणचीत्यादौ सूत्र एव षष्ठी प्रबला। तां षष्ठीमनूद्य पूर्वस्यानंतरस्येत्यनेनानूत्त
रस्य न वा पूर्वस्यापि व्यवहितस्येत्येतावन्मात्रमुच्यते। आने मुगित्यादौ तु षष्ठ्या अप्रबलत्वात्
प्रकल्प्यत इति विशेषः। सा चानियतयोगत्वात् स्थानषष्ठी यस्य च स्थाने षष्ठी तस्यैव कार्यं नियम
इति सोप्यर्थात्सिध्यति यत्र तु न यनिर्देशस्तत्रोभयं तावन्न प्रकल्प्यकं। कार्यिनिमित्तत्वयोर
कत्र युगपदसंभवात्। ज्ञापकाच्चैतथाचेकः पूर्वपरयोरिति सूत्रे कैयटः। सूत्रद्वयप्रमाणत्वा
द्रवेतां द्वे प्रकल्प्येको षष्ठ्याविभक्तीतरां ज्ञापनार्थत्वमाश्रितमिति। न च पर्यायेणोभयप
कल्पनं। अतुल्यबलत्वात्। तथाहि आने मुगित्यत्र सप्तमी निर्वकाशा सा पूर्वत्र चरितार्था या अ राम

८१ ४२ ८१

२३३

(आज्ञसेरसुगिमतः ८)

तो ये पद इति पंचम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति एचमीदाम इति पंचमी आन इति सप्तम्याः । तथा तास्य
नुदात्तेत्त्वे अभ्यस्तस्मिजर्थसार्वधातुके इति सप्तमीनिर्देशं बाधित्वा तिसा च स तस्मादित्युत्तरस्य चरितार्थे
ति तस्या एव षष्ठीं कल्पते । तथा वहतेः पद्स्त्रवहारिति पंचमी अकृतार्थ्ये दुष्ठमे इति सप्तम्याः
षष्ठीं कल्पयति । अतएव वहोरिति प्रथमषष्ठीनिर्देशः । तथा गोतो णिदिति पंचमी सर्वना
मस्थाने इति सप्तम्याः षष्ठीं कल्पयति गोशब्दस्य णित्वे प्रयोजनमावाद्भवति षष्ठिति गोरित्याद्यो
पूर्वस्य वृद्धिः फलमिति वाच्यं । गोशब्दं प्रति तिष्ठते रनंगलात् एवं शापे पंचम्याः अकृतार्थे
ति भाष्ये स्पष्टं आमि सर्वनाम्नः सुडित्यत्रापि पंचम्यनवकाशा आमीति सप्तमी कृतसार्थेत
यासावकाशा यदि तु इदं आदिसनुहतथा पंचम्यासामानाधिकरण्यं संपाद्य सर्वनाम्न इति
पंचम्यविकृतार्थेति ब्रूयात् तर्हि यथोद्देशपक्षाश्रयणेन परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येति भविष्य
ति तदुक्तं उभयनिर्देशे विप्रतिषेधात्पंचमीनिर्देश इति वस्तुतस्तु नेह सामानाधिकरण्यं ब
र्णाभ्रमेतराणामिससस्यसिद्धये सर्वनाम्नो विहितस्येति व्याख्यानान्न येषां तेषामित्यादौ तथा
अकारात् परस्येति व्याख्यानाच्च । दीर्घात्कृतुग्भवति सत्रनुषष्ठ्याः स्थाने पंचमीते न दीर्घस्यैव तु
ग्भवति नतु छकारस्य तुगागमच्छे चेति निर्देशाच्चेह लिंगं अन्यथा स्वरिचेति वर्णेन तुगागमायेति
चकार इवैति निर्दिशेत् प्रयमपविधौ तु पंचम्या न प्रकल्पिकाः षष्ठ्या अनुवादविभक्तित्वात् अप्र
सिद्धस्य चानुवादासंभवात् ॥ तत्रानियमप्रसंगे न नियमकारिण्याः परिभाषाया अभवृत्ते कथं

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इदं चैतत्त्वं पे धासं ग्राहनधि मुचेत्प्रथि ग्रहणं पर्णीयते: नहि धाधातोः किंचित्प्रयोजनमस्य दधातेः पदत्वं संभवति ग्रहणं
तु सति मा घु नेदं न देत्य घुधातोर्ग्रहणं मा भूदिति घोस्तस्याः घाकुमारी घा सो इति विग्रहे कुमारी घा अस्या इति बहुव्रीहौ वा

घा० को० तिदिक। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विना। अग्नेर्ढक्। आग्नेयं
२२४ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत्। अग्निं यत्ते। अग्नि आ इयम्हन्त एषामेव तत्त्वोपातानां प्रयोगसमवायि
नस्त एवसंज्ञिनः अशब्दसंज्ञेति किं दुपसर्गघोः किः दाधाभ्यां यथा स्यात् घुधातोः
संज्ञिन इति किं चेत्प्रथिग्रहणं ... नहि ... किंचित् ... संभवति
ग्रहणं तु सति ... घुधातो ग्रहणं ... कुमारी घा
इति विग्रहे कुमारी घा अस्या इति बहुव्रीहौ ... धाद्वा प्राप्नोति॥ श
ब्दः शब्दशास्त्रं तत्र संज्ञेति सप्तमीसमासः। ननु शब्दस्य संज्ञेति। कर्मकरणोपि स्यादि घुर्घे संज्ञा सु स्वरूप
ग्रहणाय तेः॥ स्यादेतत्॥ रूपग्रहणं विना पि स्वशब्देन तद्ग्रहीष्यते प्रतीतावुपदेशानपेक्षला
दसाधारणता इतरं गला न्निय तो पक्ष्यति कलाश्च। अर्थो हि प्रतीतो संबन्धं ग्रहणमपेक्षते
साधारणत्वं। पर्यायेरपि प्रसाय मानता। वहिरंगमन्तपदं नानन्य वो धविषयता अनियतोपक्ष्य
ति कत्व अनुकरणदशायामप्रतीतेः॥ ननु किं रूपग्रहणेनेति चेत्। अत्र कुः इहधा स्व अर्थोपिवि
वक्षितो रूपवदिति ज्ञापनार्थं स्वरूपग्रहणं तेन का घोकुघो इत्यत्र घो इति प्रगृह्यसंज्ञा न भवति एतत्सूत्रं
नाम्ने समास्या तं तमाहिआर म्प्रमालोपि मन्त्रेष्वपुरू पसंद्देवताप्रांचडुं धो भरताद्रसाद पस्ता वद्धोक
वद्धोएवम स्वते अग्नेर्ढगित्यादौ तु शब्दाएवेग्रहीष्यन्ते। अर्थस्य प्रसङ्गे पेनपो वो पर्यासंभवात् न ज्ञा
प्राप्तिपदिकादिसंधिकायाञ्चोपसर्गघोः किरित्यादौ तु घुधातुर्न ग्रहीष्यते दाधाघ्वित्यारंभात उ रामः०
क्तं हि व्यवहाराय नियमः सीनायाः संज्ञिनिश्चिचिदिति अर्थवद्ग्रहणपरिभाषापि स्यापलिंङ्गेवा। अग्ने २२४
५ ते नार्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्युपपन्नं भवति तत्रोपलक्षापकादर्थो ग्राह्यः स्वं रूपमिति वचनाद्रूपं यत्संज्ञा न ध्वादर्थवतो रूप ५
स्य ग्रहणात् ५
(१ अग्न्यादिसत्त्वे तानि पठितानु नर्थान्यग्रहणं ति ... सापति ...)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

टिणित्यादेर्हि शब्दस्य शिष्टस्यार्थस्यान्तर्गतस्य उपस्थितौ विशेष्यकार्यबाधाद्धि शेषणीभूते शब्दे
प्रवर्त्तमानं कार्यमुपस्थितार्थोपहितस्य वचनत्वनर्थकेपि अर्थस्य विशेषणविशेष्य
भावव्यत्यासमात्रेणोपपत्तौ सर्वात्मना त्यागायोगाल्लौकिका सुरस्य मायोपपत्तेन्मूलकः गौ
णस्य प्रथमतोनुपस्थितेः। एतेनाभिव्यक्तपदार्थापेक्षया पिव्याख्यातं। तस्मान्मायत ए
व सकलनिर्वाहे सूत्रं नारंभणीयमिति। ननु तरप्तमपावनुस्वा त्यामनुवृत्तये स्वरूपग्र
हणं वा यमेवेतिचेन्न। अनुवृत्तेरनावश्यकत्वात्। तथाहि प्रत्ययोदित्स्त्रेता व त्वस्या पित्वसाव
र्ण्यादेव सिद्धं। कथमन्यथा अर्वन्निमित्पत्रकृ शेरुदीतिल्लोपः। तत्रव्यक्तिभेदात्सावर्ण्यमितिचेत्
इहापि बोध्य बोधकव्यक्तिभेदात् तत्पातपरस्तत्कालस्येत्यत्रापि। आदिरन्त्येनेत्य
त्रापि आदिग्रहणात्तस्य सिद्धं। आद्यन्तौलिंगतुनादिचीत्यादि येन विधिरित्यत्र तु वार्त्ति
ककारस्तस्य चेति वक्ष्यमाणवचनस्तत्तस्तदादिपनवाच्यं व्यपदेशिवद्भावेनैव सिद्धं॥
अप्रातिपदिकेनेति तु तत्रैव प्रत्याख्यास्यामः। अत एवायेन विधिस्तदन्तस्येत्येतद् योजन
[illegible]मित्याद्यंतवास्तवेस्थं वार्त्तिके संगच्छतइति दिक्। सिताछिशेषाणांस्त्रसापर्णी अ

(स्थानस्तु तदा घंतत्वे इति तत्त्वंनतं)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सि.कौ चसि दिद्धु पल्लवसरां किंचित् लिङ्गमात्रमप्युक्तं लिङ्गविशेषणानां संज्ञेति वक्तव्यं तच्च लिङ्गार
२६५ क्षादावसंजनीयमित्यपेक्षेवमप्येपि तेन विभाषावृक्षमृगेति सूत्रे विशेषणानामेव
ग्रहणात् मृक्ष्मसो धंतक्षेन्य गोधा इति सिध्यति॥ पित्पर्यायवचनस्य च स्वाद्यर्थं
।चकाराद्विशेषणानां स्वरूपस्य च ग्रहणं। स्वेपुषः रैपो षंपुष्टः। अश्वपोषं स्वपोषं। जित्पर्यायवचनस्ये
वराजाद्यर्थं। सभाराजा मनुष्यपूर्वा। इनसभं। ईश्वरसभं। नेह। राजसभा। हरिश्चन्द्रसभा। पर्याये लग्योव
क्तिसपर्यायवचनः। न चस्वस्वस्वेन हृसे विकल्पः। नापि विशेषणं। सामान्यविशेषणयोर्भिन्नप्रकारक
बोधजनकतया तुल्यार्थत्वाभावात्। तुल्यार्थो हि विकल्प्येरन्नित्यादिन्यायात्। इनशब्दो राजशब्द
स्य पर्यायः। इत्यादि व्यवहारास्तु भीमो भीमसेन इतिवत्। कितन्स्य। तद्विशेषणानां च मत्स्यार्थेऽप ६६८
सि मत्स्यमग्रहणं न हि। मात्स्यिकः। शाफरिकः। पर्यायवचनानां न। अनिमिषान् हन्ति। मीनस्येव
तइति भाष्यं। मैनिकः। मृगपक्षिणो स्त्वपिन्निर्देशः कर्तव्यः। तेन स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषा राम:
णां च ग्रहणमिति व्याख्यातारः। इह वृक्षादो जादो च न्याये नैवाभिमतं सिध्यतीति तत्रैव वक्ष्य २६५
ते। इतरस्तु सर्वथा वचनिकमेवेत्यवधेयम्॥ अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः। अणुदित्परेणणकारेण तु जी३
क्तं। अणुदिच्च सवर्णस्य संज्ञा स्यात् विधीयमानं विना चकारात्स्वरूपस्य। अस्य योऽनुक्तौ स्यात्।
मानी स्यात्। एरनेकाचोसंयोगपूर्वस्य। चिचलुः। निन्युः। आदोऽनु। यवस्थितः। पवः। लवः। उरण्परः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

नी:२

भा-

कर्त्रीकिरतिनचेवंस्वदोरपट्स्वांतेभ्यः स्त्रौ दिभ्योपिस्यादितिवाच्यं दीर्घोच्चारणावैयर्थ्या
पत्तेः। नन्वेवमप्युष्टनस्त्राविमस्त्रोविस्पत्तेःसवर्णग्रहणे दुर्वारः। नहितत्रापिसामर्थ्य
ह्रस्वोच्चारणे तुहिमात्रिकस्यमात्रिकस्यवस्यादितिदीर्घग्रहणस्यउपायेनोप भट्
पत्तेरितिचेन्न। अप्रत्ययइतिनिषेधात् दीर्घोच्चारणमनन्यार्थत्वेनसवर्णग्राहकता
नाप ५ स्तीतिप्रागेवोक्तत्वाच्च। ननुदीर्घश्रवणेनणास्त्र ह्रीकारकइत्यादेरपरत्वं नस्यादिति
चेत्रभ्रान्तोसि। नहि दीर्घोच्चारणाग्रहणेननोपपद्यतेइतिब्रूमः किंतुग्रहण
केशास्त्रेतदुपज्ञोप्येष्टुवेरोपिदेनाद्धिष्टुच। इतरत्रतुवाक्यापरिसमाप्तिन्यायेन
वतारादसवर्णग्रहणेनदीर्घग्रहणमितितत्त्वं। उदितकुहोष्टुषचकाराजगाद
। अप्रत्ययइतिनिषेधस्तु उगितस्तुनप्रवर्ततेऽतोगित्करणसामर्थ्यात्। अतएवा
ऽः। भाव्यमानोणसवर्णान्नगृह्णातीतितत्कृतज्ञस्यस्तनोदितत्त्वमितिज्ञानुना

कौ. सिद्धाः पाणिनीयाः इत्यस्य मुख्यमात्। अप्रत्यय इति किं। विधीयमानो(ना)ऽप्रत्ययादेशागमानां
२३६ सवर्णग्रहणकत्वं माभूत् अत इत्यत्र इदमस्य श। आर्द्धधातुकस्येट्। भुवोवुक्। अप्रसंतु
ह्रौ इह हि सर्वेऽप्युपदेशा इति वचना[redacted](सूत्रां)त्तगते षेव इज्जादिशास्त्रे इ इत्संज्ञाप्र
वर्तते लोपस्तु तत्रानुपयोगाधिनोऽपि पदस्य[redacted]रूपपर्यालोच[redacted]नायां प्रसङ्गः। त
५ ति तःस्वरूपमिसंस्थावलाज्ञायमानापदार्थोपस्थितिरनुबंधविनिर्मुक्तस्येव भवति· तथा चोपस्था
पकस्याप्रत्वात्सवर्णग्रहणं प्राप्तं निषिध्यत इत्युचितं· अत एव चतुर्दश सूत्र्यां मुख्यारणापस्था
कारस्येवेत्संज्ञकानामपि णकारादीनां लणमध्याकारस्य च पदपर्यालोचनायामेव लोपश्च
बलवत्तर इति न्यायेनापहारस्पदितरान्तर्भावेऽवेव संज्ञाप्रवर्त्तत इति सिद्धान्तः। इदं चालोच्यास राम:
वं उपपद्येत सत्येतस्मिन्निति तन्निर्दिष्टस्य त्रयकैयटग्रन्थस्य ष्टं· इट् अकः इको चीत्यादौ सानु २३६
बंधाद्विभक्तिस्तु प्राथमिकबोधे विशिष्टस्य विषयतया तस्येदार्थवत्त्वमात्य· अन्यो हि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ दइं विवितिमायेन प्रत्याख्ये प्रवर्त्तते। विभक्त्यर्थान्वयोक्तेः अम्। हर्षं हि। मुद्रा दधुपस्था पद्ये कृतस्य।१।२

पश्चादुपतिष्ठते न तु प्रयुज्यते इति कथं तर्हि लोवि[illegible]न्तिः क्विपतोइत्संज्ञाकार्यं न तु श्रवणं स्यात्
[illegible]ग प्रत्ययोध्येयफलमप्रवर्त्तकत्वमिति दिक्। स्यादेतत् ताउ ऊकारीत्ताउदेशस्य [illegible] पूर्वस्येति स्थानेयुक्त
देप्रवृत्तासंज्ञालक्ष्योति त्स्वरं प्रवर्त्तयेदिति चेत्। सत्यं। अन्तरङ्गत्वेन तत्समाधानापपूर्वाचार्य
राक्रान्तमिति ग्रहाराः। कथं तर्हि एओङ्सूत्रे नरपरापत्र[illegible]दन्तमिति चेत्। तत्रालाघवा
द्गौन कृतार्थस्य तकारस्यानुवृत्तान्तरवैय[illegible]म्यादिति ग्रहाराः। अत एव वैयाकरणाङ्गस्य
ऋऐ च शङ्खेषु च कारस्य प्रत्याहारे उपक्षपातः। यद्वा इ त्रिक्षादिष्वपि मास्तु सक्चान्तगतोऽपि
त्संज्ञा किन्तु फलप्रत्यासत्तेः पदार्थेषु वसा स्त्येन भाजनं इति [illegible]तु[illegible]ल्यं सामर्थ्यात् संप[illegible]राः सं
[illegible]वद्धफलमिति चेत्। संज्ञापितत्रैवात्र सामर्थ्यात् रलितुल्यं उपदेशे [illegible]त्पसंहि प्रायो
गिकेषु संभवात् त्र साधकनिष्ठमानुपूर्वी सा[illegible]जात्यादाङ्गीपते। न चैव तत्र परोक्षेति
प्रत्याख्येन कारा भावादिति दिक्। प्रकृतमनु -- सराम। भा[illegible]व्यमानोप्युकारादे
शः सवर्णान् [illegible] ह्णाति। ऋत उदिति तपरकरणं लिङ्गात् तेनामुनामुष्मिन् त्यत्र ह्रस्व

नः९ ५ने तेउपदिष्टाइति चेत् न तेफ ५

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

(समाहारभयत्वादेथ३

से२

वै.को. स्पृष्टस्योदीर्घस्पर्दोर्घः सिध्यति नचैवंसनाशंसेत्युप्रत्ययोपि सवर्णग्रहणं विति वा यं प्रा

२६९ देशविषयकं ज्ञापकमित्युक्तत्वात्। यद्वा अदसोऽरिति सूत्रस्थ उकारोऽस्त्येति समाहारद्वंद्वे

स्त अत एव सोलुकानिर्देशः कृतः अत एवोदु पधायाइति सूत्रे गोह इति विकृ

तनिर्देशं प्रत्याख्यातुं भाष्यकारैरूकारान्तरप्रश्लेषउक्तः। नन्वेवमप्यकः सवर्णे इत्यत्राका

रोऽष्टादशानां ग्राहकोस्त्वराख्यात्। अस्तु च सत्ये वेकारादीनामपि परिग्रहकः। आदिरं

त्येनेत्यु क्तेः ईकारादयस्तु कथं ग्राह्याः। नहि तद्वाचकः शब्दस्तस्मिन्सूत्रे उपात्तोस्तिः

नन्वक्षाहे नेकारादयो प्युपस्थिताइति चेन्नहि वा कार्यं तेऽनुयंतु। पदार्थसंसर्गस स५

वाकार्थत्वात्। ननु तेपि स्वार्थोपस्थापकाः। अन्ततोगत्वाद्दित्युक्तं अत एव चैवेत्तीत्या

देशद्विवेधवैवेत्ती त्येवार्थीन तु दत्तदर्थ वेत्तीति। नदुक्तं वार्तिककृता। तत्रप्रत्याहारग्रहणे

सवर्णग्रहणमनुपदेशात्। इत्यसंप्रत्यया दितिचे याघेमाराणसंप्रत्यायकत्वाच्छब्द गम:१

स्यावचनमिति। शब्दस्य प्रतीयमानस्य अवचनं अर्थाप्रतिपादकत्वमित्यर्थः। अतो २६९

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

च्यते। प्रत्याहारग्रहणे सवर्णेत्र स्व वाच्य वाच्ये लक्षणा ति ऋटः दीर्घोज्झीस्येचेति ज्ञापका
न्तरं। प्रथमयोः पूर्वसवर्णः इत्यत्र हि अक इत्यनुवर्त्तते न चाक्शब्दवाच्यो दीर्घोस्ति·
योस्य निषेध स्याविषयं स्यात्। नन्वाकारोस्तीति चेत्। नादिचीत्यनेनैव तत्प्रतिषेधसिद्धेः।
वादीनामित्यादिनिर्देशा अपीह लिङ्गम्। नन्वेवमकोपराच्चीति सूत्रे ईदूतोर्ग्रहणं न
स्यात्। युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात्। न चास्तु ध्रुपास्योदध्यानपेत्यादि नोपसंग्रहादिति चेन्न।
सति तात्पर्ये युगपद्वृत्तिद्वयस्वीकारे बाधकाभावात्। इह चाराल्लघाइत्यादिनिर्देशाना
तात्पर्यग्राहकत्वात्। यत्तु प्राचां मते अक्रूवशाद्युगपद्वृत्तिद्वयं नाभ्युपेयितं तदीह दातो
र पीगन्धवृत्योर्लक्षणे वाक्त्व स्व वाच्यह्रस्ववाच्यत्वाविशेषात्। स्ववाच्यतापि परम
स्तीत्यत्र देतत्तरं नन्वेवमपि शारीरमित्यादौ शकारस्य स्थानसाम्यात् ग्रकारादेशः प्राप्नोति
इकार वाच्यो हि दीर्घः तत्सवर्णभिन्नशाकार इति तस्यापि ग्रहणात् तथा शीतलमित्या
दावपि यत्वप्रसंगः। दीर्घः परं न भवति। अकृत्य वा स्ववाच्यतया दीर्घविधानात् तत्संवृतग्रहणे माना

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

 नानाभावादिति अत्रोच्यते·भवेदयंप्रकारं स्यायकारादेशस्यपोदोषः। यदिस्ववाच्यसवर्णे
लक्षरागवं म·वयंतुस्ववाच्यवाच्यसेत्येवब्रूमः। तुचईकारः शुकारस्यवा चकेःदीर्घ
२६८ गागमन राग्तेनसवर्णाग्राहकतायाअ [redacted] स [redacted] रूपवोदितत्वात। पाण्य [redacted] मतेतुअ
ऽऊल्नोः साव र्णमेवनास्तीत्युक्तेतद्यामिर्निर्गलितोर्थः। अकारोष्टादशानांसंज्ञा·ए
वमिदुतौ ऋलृ इत्येतौतुपर्यायेणद्वात्रिंशतःसंज्ञे ऋलृवर्णयोःसावर्ण्यस्योपसंख्यातत्वा
त् ऋलृकसूत्रेच्सू [redacted] न्यकइतिप्रकृतिभावदर्शनेनज्ञा [redacted] पितत्वाच्च·नचतुल्यास्यत्वेक्रसं
ज्ञाद्वयवैयर्थ्यं। त दर्थमिहसूत्रांतराप्र णायनात्। एचस्तुद्वादशानांसंज्ञाः। यवला
द्व याः। रहोतुस्वस्यैवेति·यद्यपि [redacted] हकारआकारस्यसं [redacted] ज्ञेतिप्राप्तंतथापितत्परिहा
रायनाऽज्झलाविस्यत्रैवयत्नःकृतोनविस्मर्तव्यः। वार्तिककार [redacted] राच्चिहाए
हेत्रै गांप्रत्याचख्युः। तन्मतेऽस्य न्नाविरोधोजातिनि र्देशात्सिद्धं अनुबाधविशे षमः
षणस्यचहस्यात्वस्यग्रहेकत्ववदविवक्षा·विधिप्रदेशोतुपक्षवकत्वसिद्धिवक्षोति २६८

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्षे

तिसर्वेष्टसिद्धिः। एवमप्यस्मिन्पक्षे अकारे गाल्लकारग्रहणादुः साधं तथापि ऋल्लृ कस्स्नोऽक्ष्णोत्यास
मांधेपीमितिदिक्। नपरस्तत्कालस्य तः परो यस्मात्सतपरः। तात्परोपि तपरः। द्विविधोप्ययं
स्वसमकालस्य ग्राहकः स्यात्। तेनादिद्वुदिति षस्मांसंज्ञाः। कमादितिद्धादक्राणां अत्रैए
वोपसर्गादृति धातौ वित्यत्रसावर्ण्याद्ल्लृवर्णग्रहणं। तपरत्वाद्दीर्घेनेतिसिद्धं ततः। पंचमीसमासो
दाहरणं तु वृद्धिरादैजिति। इहहि संज्ञायां कृतं तात्परत्वं संज्ञिनोः फलति। उमुदेति त्व भिवेतिवो
ध्यं। परं ■ परासंबंधेन लाक्षणिकस्यैव स्यात्कृतेति पक्षे तु न कश्चिद्दोषः। अदेङ्गुणइत्यत्रा
पिह्येवंसिद्धं। तत्र तकारस्योभयार्थता यासामर्थ्यविरहात्। यदि तु कालसूत्रे वक्ष्यमाणरीत्याऽणु
था दित्सूत्रेऽप्यर्द्धसंज्ञायामित्यनुवर्त्तते। यदि कार्यकालपक्षमाश्रित्य भाष्यमान्तादेव सवर्णग्रहणं
वार्यते। तदा वृद्धिसूत्रे तपरकरणं स्पष्टार्थं। इह तु पंचमीसमासो नाश्रयणीयः। अत एव भाष्ये
तेऽत्र अदिति भाष्यं संगच्छते। गुणाभेदका इति पक्षे तु वृद्धिसूत्रे तपरकरणमुभयार्थम्। गुणान्तरयुक्त
स्याग्राह्यत्वात्। भेदकत्वेऽप्यकत्वाणुदित्सूत्रस्यमण्यहणमितिहेत्सूत्रएवोपपादितम्। तथैव तत्सूत्र
स्यं तत्कालस्येति पदमपीहज्ञापकं। अन्यथा हि स्वस्य रूपस्येत्यनु वृत्त्यैव सिद्धे किं तेन। न च सा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श॰ कौ॰ वर्ण्येषु ग्रहणार्थं तत्तः एवं तत्रैव न ग्रहणं कुर्यात् ऋति ऋ वेति विहितं रेफद्वयमध्यं वीचारयेत् अतश्चा
२३९ ह्रस्वे च सिद्धेऽतो दीर्घोयमिति स चे दीर्घग्रहणमपीह लिंगमिति दिक् अत एवैतत्सूत्रं भाष्यादौ द्वेधा व्या
ख्यातं विधेयार्थनियमार्थं चेति तथा हि अणिति नानुवर्त्तते तेन आकारादावनीणतत्कालानां सवर्णा
नां गुणभेदेपि अनेन ग्रहणं अनेनामिसम्पेक्षितादौ लभयप्रसंगे परत्वादस्यैव प्रवृत्तिः । ननु संज्ञा
नां बाध्यबाधकभावो नेत्युक्तमिति चेत्सत्यम् । अविरोधे फलभेदे च भवत्येव समावेशः इह
तु विरोध एवास्ति अष्टादश ग्राह्याः षड् ग्राह्या इति हि विरुद्धम् । संख्याकृतव्यवहारस्य परस्प
रपरिहारेणैव दृष्टत्वात् । अत एव [illegible] ष्ठादेर्घ इति सूत्रे ऽह्रिस्वस्तुपसर्गस्येति वार्त्तिकं संगच्छ
ते इत्याहुः । वस्तुतस्तु नेह संज्ञासूत्रद्वये संख्या पान्नाः । येन विरोधः स्यात् किं त्वतोऽमिसम्पेक्षिसा
दौ तपरकरणसामर्थ्याद्बाध्यबाधकभावोनुमीयते इति तत्त्वं । वस्तुतस्तु तकारविशिष्टो यं संज्ञानत्वण
मात्रं तत्कालस्येति तच्छब्दस्तु विशेष्यमात्रं परामृशति न तु विशिष्टं तदुच्चारणकालसदृशो लक्ष रामः १
णा तु प्राचां मते प्यस्त्येव । सर्वनामपदेपि एतस्यैव वारयंतीयं । तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणायाः प्र २३९

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वैत्तिरतं त्रयोः स्थितत्वात्। तथा चरिपुभंतर्गतास्वदिरूपदैकदेशत्वे नानर्थक्याद्ग्रहकताप्रसंगस्व॥
नास्ति विभक्तत्वत्तिरेप्यवंसंगच्छते वृद्धिसूत्रेत्राकारः त्रयोगस्येराकारेरर्थवानिति हरदत्तग्रंथस्तत्राचां
रित्यानेतव्यइति निष्कर्षः। सोयं विध्यर्थतापक्षः। पदत्वपि त्यनुवर्तते तदानियमार्थमिदं। तपरे
स्तत्कालस्यैवेति। गुणानामभेदकत्वादनणस्तु न कश्चिद्दोषः। अस्मिंश्च पक्षे तत्कालग्रहणं श
क्यमकर्तुम्। आणग्रहणानुवृत्तिश्चानावश्यकी तपरः स्वरूपस्यैवेति नियमेनापीष्टसिद्धेः। दिव
औदित्यत्र तपरकरणं स्वरार्थं न तु कालावधारणार्थं भाष्यमानतया सवर्णाग्रहणाप्रसक्तेः। त
थाच स्वरितः प्रयुज्यते। द्यौः पिता पृथिवी मातरध्रुगिति। पृथिवी उत द्यौरित्युदात्तप्रयोगस्त॥
द्योशब्दस्य बोध्यः। औत। अच्चेर्घेरित्यत्र तु मुखसुखार्थं तपरकरणं। व्याख्यानात्तेन समिधानेऽग्ना
वित्यादेरिति त्वचेरतेति वृत्तिकारहरदत्तादयः। यत्तु न विभक्तौ तुस्माद् इत्यत्र जयादित्यादिभिरुक्तं।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इको दित्यत्रायं निषेधो न भवति। इदमः स्थमुरित्युकारानुबंधकरणादनित्यत्वादस्येति। तदभ्युपगम्य
वादमात्रम्। तित्स्वरप्रसंगात्। न चेष्टापत्तिः। भक्तीयत वराधस इत्यादावंतोदात्तश्रवणात्। तस्मा
दिको दित्यपि मुखसुखार्थस्तकारः। एतदेव ध्वनयन्नाह उक्तं दित्यत्राप्येवमिति दिक्। भक्तातस्त। दिवओ
दित्यत्राप्येवमेव। हलः स्वसनधर्मणो नुदात्तेत्वे उदात्तस्वरितयोर्यण इत्येव स्वरितसिद्धेः। स्यादे
तत्। द्रुतामध्याविलंबितावृत्तितिस्रो वृत्तयः। तदुक्तं। अभ्यासार्थे द्रुता वृत्तिः प्रयोगार्थे तु मध्यमा।
शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलंबिता इति। ताश्च क्रमेण त्रिमात्राधिकाः। तथा हि द्रुतवृत्त्या
यस्यां मात्रा विपठ्यमानायां नव पानीयपलानि स्रवंति तस्यामेव मध्यमवृत्त्या पठ्यमानायां द्वाद
श। विलंबितया तु षोडश। एवं स्थिते यदि सूत्रकृद्विलंबितायां तपरकरणमकार्षीत् मध्यमायां द्रुता
यां वा तर्हि वृत्त्यंतरेणायाम काले ऽतो भिस ऐस् न स्यात्। कालावधारणेन दीर्घप्लुतयोरिव वृत्त्यंतर
स्यापि वारणादिति। तथा च वार्तिकम्। द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलंबितयोरुपसंख्यानं कालभे
दादिति। अतस्त न निपातनान्मध्यमपाठे ह्रस्व इति संहितासंज्ञासूत्रे कैयटः। अत्रासिद्धान्तं वार्ति

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

के कारणमेवाकृतः।सिद्धं त्ववस्थिता वर्णा वक्तुश्चिराचिरवचनाद्वृत्तयो विशिष्यन्त इति।अस्यार्थः॥
व्यंजकीभूतो ध्वनिर्यद्यपि वक्तृकालानुवर्ती तथापि कश्चिन्मात्रापर्यंतमेवाभिव्यनक्ति। तदुत्तरका
लोपहितस्तु स एव यमेवानुवर्तते। न तु परमभिव्यनक्ति। यथा। ह्रस्वस्य व्यंजको ध्वनिर्द्रुतवृत्तिर्न यपि मात्राका
ल एव। मध्यमविलंबितयोः प्रथमगृहीत ध्वनिस्तु निष्पादितानन्तरो न्यूनकाले न ध्वन्यंतरेणाभिव्यक्तां
तरं जन्यते· अभिव्यंग्यस्तु न भिद्यते। एवं दीर्घव्यंजकोपि सर्वत्राद्यो ध्वनिर्द्विमात्र एव। अनुनिष्पा
दीतु ततो न्यूनह्रस्वाद्यल्पं। व्यंग्यास्तु स्वत एव परस्परविलक्षणाः। स्ततश्च सर्वे कैयटैर्ध्वनितम्। वर्णास्तु न६
नित्या एव। वर्णोत्पत्तिपक्षे तु तदनुनिष्पादी ह्रादपि ग्राह्यः कश्चिद्ध्वनिरवश्यमभ्युपपत्तव्य एव का
लभेदाद्वृत्तिभेदविधायं वर्णास्तु वृत्तिभेदेप्येकरूपा एव। केचित्तु व्यंजक एवास्य ध्वनित्वेन प्रकल्पि
ताः इति पक्षे तु कालविशेषरूपोपाधिविशेषाच्छिन्न स एव व्यक्तित्वमितिदिक्। उक्तं च भाष्ये॥ ।
ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु दृश्यते। अल्पो महांश्च केषांचिदुभयं तत्स्वभावत इति।अस्या
र्थः। शब्दो हि द्विधा· व्यंजको व्यंग्यश्च। शब्दानां व्यंग्यानां व्यंजकत्वेन संबंधी यो ध्वनिः स एव

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

म्हानन्तप्रसङ्गस्य । तदुभयं व्यंग्यव्यंजकरूपं केचिदिदेवतात्वादिव्यापारजन्यानामेव न तु भे
योदिजन्यानामपि विकृतः स्वभावतः । कारणे वेल त्वरापात् । अत एवोभयमितिभाष्यप्रयोगो निर्देशः ॥
उभयरूपेत्यर्थः । आदिरन्त्येन सहेता । अन्त्येनेता सहोच्चार्यमाण आदिर्वर्णो वर्णसंघोत्रा
मध्यगानां संज्ञा स्यादादेः स्वरूपस्य च । यथा । अल् सुप् अक् कृञ् इहेह अभूततद्भावे
लम्वसीत्यतः स्मो द्वितीयेतिगकारेण प्रत्याहारः । आद्यन्तौ तावदवयवौ । ताभ्यामवयवी
समुदाय आक्षिप्यते । तस्य च युगपत्स्वरूपयोगाभावात्तदवयवे व्यवतरंतीत्यं संज्ञामप्यनुविश्रा
म्यति । न त्वाद्यन्तयोः संज्ञास्वरूपान्तर्भावेण तयोः पारार्थ्यनिर्णीयात । अतः स्वरूपमित्यनुवर्त
ते । स्वरूपं चादेरेव गृह्यते नान्त्यस्य । अप्राधान्यादन्त्येनेति लघधानेन तृतीया । तेन द्ध्येत्यादौ केवल
एव पकारः प्रवर्तते न रणकारस्तत्रितिकेयरात्प्यः ॥ अचेदवर्णस्य । प्रत्याहारेष्वावाचकास्तत्र
ग्रहणकशास्त्रं सावकाशमिति ग्रहणकसूत्रस्य भाष्यादिपर्यालोचनया वाचकत्वं तावदादावर्णे
विश्रान्तं । अंत्यस्मात्तात्पर्यग्राहकः । सहग्रहणात्तु विशिष्टाद्भिन्नत्पुत्पत्तिरिति द्योतकान्तरमेवम्यापि

इति ३

तिस्थितम्। तत्रांत्यस्य संज्ञेऽपहृतस्य कथं संज्ञित्वप्रसक्तिः। अन्यथाऽजादिसंज्ञानामपि णकारादे
वतिप्रसक्तेः क उद्धारः। किञ्च। अस्त्वविशिष्टस्य प्रयोगे संज्ञा। तथापि दध्यत्र चेत्यत्र यणादेशात्पादानमुपसं
ग्रहणमेव न्यायसाम्येन कृशाद्युस्येव स्थानित्वप्रसंगे पकारस्य स्थानिवत्त्वासंभवादिति। अल्पेनेति किम्।
सुडिति तृतीयैकवचनाग्रयोगेन माभूदिति वृत्तिकारः। टाङसिङसामिनात्स्या इति ईकारेणैव कारेण।
पूर्वान्तरशितिनिर्णयादिति भावः। नन्वेवमपि रकारान्तस्य संघस्य टाङकोरे स्त्राभवस्यैवेति चेन्न। व्यव
सितान्त्यतयाविरहात्। इह हि अंत्यत्व पुंकायस्योत्त्वे तेन प्रत्याहार इति सुडन्तपुंसकस्येति
सूत्रे स्वरसतः। नचैवं प्रत्याहारासिद्धिः। लण्सूत्रेऽनुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याल्लान्त्येनापि प्र
त्याहारात्। इदं तु बोध्यम्। ओण्टस्थित्वस्यान्यार्थतया तेन वस्तुद्रुप्रत्याहारः। प्रत्यासत्तेश्च। न
थापोन्त्यस्य रणां मास्त्विति। अत्रेदं समाधानम्। प्रथमेनेतासहितं आदिरन्त्येन तरेकारमपि
ग्राह्येकाणाभूते। एवं सेन सहितां मध्यमः पूर्वेषां संज्ञामाभूदित्यादिग्रहणम्। इतीति किम्। प्र
त्याहारो यथास्यात्। स प्रयत्नं स्वेनात्मनानुनासिकप्रतिज्ञासामर्थ्याद्भवतीत्युक्तम्। नचैतदिति त्वस्य

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विरहेलम्भवेत् न वीमास्त। सह आद्यमंतादेतीति सहेता मध्यमो वर्णः [redacted] अंत्येन आदिः अण
इत्यादिसंज्ञको भवतीत्यर्थः आद्यंतसप्तमिव्याहारेष्व सहेतामध्यमा वर्णा लक्ष्यंते। स्वरूपमित्यिचा
रा.को. नुवर्त्तते। वृद्धिगुणादिसंज्ञास्विव क्वापि सामानाधिकरण्यं संज्ञात्वावगतिः। अस्मिंश्च व्याख्याने हलंत्य
२८२ मित्यत्रेतरेतराश्रयः कापि नास्तीत्याहुः। आद्यंतावयवघटितसमुदायानुकरणेन सिद्धत्वाद्व्याख्यात अं३
मेइदमापेनाधिकृतकस्य। विशेषणांतरं तस्य संज्ञास्यात्स्वस्य च रूपस्य। इरस्य। वयः जयः।
४ अयः। ओरावश्यके। अवश्यलाव्यम्। इत्ययं नेति करणे तृतीया न तु कर्त्तरि। छुधोगलक्षणया ष
ष्ठ्या बाधितत्वात्। निषिधिरितिहि कर्मणि प्रत्ययः। तेन कर्मत्वाभिहितत्वादुभयप्राप्त्यभावेनिय
श्वितं५ मस्यनावकाशः। करणं च परतंत्रं। कर्त्रधिकरणस्यैव करणत्वात्। एवं चेह तृतीयया पारतंत्र्यं ल
क्ष्यते। सुविभक्तौ नलक्षणान्तितैर्व्यापिको घ्राचक्त निर्मलः। न च व्यस्यायानुशासनेवेयमर्थाप[illegible]ः एन:
पतिस्त्वन्मूलम्। तिङ्स्थापितस्य तुल्यत्वात् त्योगच्छतीत्यादौ व्यापारलक्षणया स्तव्यापि स्वी २८२
कारात्। अतएव प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीत्यत्र प्रयाजशेषेण हविष्युपकारयोदितिमी
मांसकव्याचक्षुरिति दिक्। नवस्यज्ज्यादाविकरादीनां पारतंत्र्यं चावाराणां चलत्वात्तत्रैवा।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

श्यादीनामिव तन्नादीनामपि वचस्त्वं भवति। [redacted] किं तु वैवक्षिकं। तेन न विशेषण
मप्रधानं तथात्मा तस्य विशेष्यस्य संज्ञेति फलितम्। विशेष्यसन्निधौ वा विशेषणत्वं संभवति सं
निधिस्तु क्वचिंत्ता स्त्रीईशेन। यथेदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति द्विवचनस्य क्वचिदर्थिकागत। यथा
एरजित्यत्र धातोः। क्वचिद[redacted]त्पात्। यथा इकोऽमलि इत्यत्र सनाधातोः। इको यणचि। एचोयवा
यावइत्यादौ तु न कथंचिदपि विशेष्यसन्निधिः। अतो नेदं प्रवर्त्तते। स्यादेतत्। उदोष्ठ्यपूर्वस्येत्य
त्रोष्ठ्यपूर्वकत्वं धातोरेव विशेषणं स्यात्। न तु ऋकारस्य। स हि विशेष्यः। तथा चाह्वृदंतस्य संज्ञा॥
सा च संज्ञिनं ज्ञापयति। न तु स्वयं विशेषणादियोगमनुभवति। ततश्च संकीर्णमित्यादावति
व्याप्तिः। पूर्त्तमित्यादावव्याप्तिश्च। एवमुतश्च प्रत्ययादित्यत्रापि असंयोगपूर्वत्वमंगस्य प्रत्यय
स्य वा विशेषणं स्यात्। न तु उकारस्य। ततश्चाप्नुहीत्यादावतिव्याप्तिः। विशेषणं च यथांगस्य। तदा
स गुनित्यादावव्याप्तिः। अथ प्रत्ययस्य तर्हि तत्त्णुहीत्यादिसिद्धावपि [redacted]ति।
अक्ष्णुहीत्यादौ तु दोषस्ववेति। अत्राहुः। गुणप्रधानभावस्यापेक्षत्वे यस्संज्ञा तथा चोतश्च प्रत्यया

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श॰कौ॰ दित्यादौ विशेषणं संबंधवेलायां गुणाभावात्पुरस्तात्तमनुभूयपश्चाद्विशेष्यसंबंधे विशिष्टसंज्ञा
भवति। इह हि विशिष्टस्यैवोपश्लेषः न तु विशेष्यविशेषणयोरिति। व्याख्यानात्। अत एव नावशि
ष्टे वैशिष्ट्यं नापेक्षत इत्यर्थ इत्यादिकं। तथा च वार्त्तिकं। येन विधिस्तदन्तस्येति वेङ्ग्रहणोपाधीनां
तदन्तोपाधितासंसर्गः। सिद्धं तु विशेष्यविशेषणोपाधिप्रवृत्त्वादिति। ग्रहणोपाधीनां गणस्य समा
२४२ सविशेषणत्वेन सम्मतानामात्मपूर्वत्वादीनामभिसंधिः। यथाष्टत्वादिस्सेनेनेदं दर्शयति। च
तुर्विधेषु विशिष्टवैशिष्ट्यं वा धेनुविशिष्टस्यैवोपश्लेषमित्येवैतत्संमतं नात्वितरत्त्रिकम्। व्या
ख्यानाल्लक्ष्यानुरोधाच्चेति। इह सत्त्वं ताभिमतं विशेषणविशेष्यभावं सत्तु टीकं तेषु बहूनि वार्त्ति राम:
प्रवृत्तानि४ कानि। तद्यथा। समासप्रत्ययविधौ प्रतिषेधः। ङ्याप्श्रितेत्यादौ श्रितादयो विशेष्यास्तद्वि २४३
शेषणं च सुप्। एवं ङ्यादिसूत्रः प्रगित्यादौ न आदिविशेष्यं प्रातिपदिकं विशेषणमिति फलि
तोऽर्थः। एते न ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीत्यपि व्याख्यातम्। तस्मादुदाह
तप्रतिषेधसमासविषयमेतत्स्यादिवउत्सूत्रे कैयटाभिरुक्तत्वात्। अत एव गोस्त्रियोरि

दि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तिसूत्रेगोतंयत्प्रातिपदिकमितिव्याख्यानंसंगच्छते एतेननेशघोघ्यसखीत्यादोयदृशावेतीतित्र
तिषष्ठंसंचारयंतोहरदत्तादयः प्रत्युक्ताः। प्रकृतमनुसरामः। श्रितादेर्यो विशेष्याद्युक्तं तेन
ती२ द्वितीयाश्रितेतिसमासः कष्टश्रितइत्यत्रैवभवति नतु कष्टंपरमश्रितइत्यादावपि। तथानडा
दिभ्यः फक्। नाडायनः। नेह सूत्रनडस्यापत्यंसौत्रनाडिः। अनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः
ननु कष्टंपरमश्रितइत्यत्रसमासप्राप्तिरेवनास्ति। अत्रहिसमासात्प्रागेवविभक्तिः। तेनश्रितांतं
सुबंतमेवनभवति। अत्रकैयटहरदत्तौ। संबुद्ध्यंतमुदाहर्तव्यम् कष्टंपरमश्रितेति एतद्धिप्रवे
द्वि५ त्येलुक्तेनसुबंतंभवति। श्रितांतंतेनवस्तुपततीति। स्यादेतत्। सिद्धांतेश्रितादीनांविशेष्यत्वेपिसु नत्र५
बंतत्वंबाधितम्। नचात्रवाच्यानुपपत्त्याश्रितादिप्राध्यानांतत्पुरुषतिकेलक्षणातिवाच्यम् ष६
संबुद्ध्यंतएवमुख्यार्थपुरस्कारेप्रयोगकालाभावात्। तथाच कष्टश्रितमित्यादिनासिद्धमिति। उच्यते।
समासतद्धितप्रकरणेषुसर्वत्रश्रितादीनांनडादीनांचतत्पुरुषतिकेलक्षणैव एकत्ताप्रकृतिश्च
त्यादेरभेदैवाद्यानात्। नहितत्रसंबुद्ध्यंततासंभवति पूर्वकालैकेत्यादौसंबुद्ध्यंतसंभवेप्येकविभक्ता

स्म१

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ चत्राति ऽदिकं विशेष्यं तद्रहित रतोर्थः-महांतं मतिक्रांता अतिमहती. उपसर्जनत्वान्नोपादिलक्षणस्य ङीपोऽभावेऽपि दं तत्वाङी प्र. ३
३ इहन्महतोर्गौरादित्वान्नास्तीत पि केचित्. पुंकं चेतत्. महतेसो भगाथे त्वादौ ३

वित्यादिसौत्रनिर्देशो न सिध्येत्। तस्मात्सामान्यापेक्षं ज्ञापक [illegible] बलेनैकरूप्यार्थं सर्वत्र त
तत्व प्रतिकेऽन्तरणोतिस्थिते इहस्यभाष्यस्थोः कैयटहरदत्तो क्षतं भडत्वा व्याख्यानमना
श·को· २८४ दृत्यमित्यवधेयम्। अस्यापवादमाह। उगिद्वर्णग्रहणवर्जमिति। उगितावर्णान्त्वि भक्तो रुदात्तव
सिद्धयेधातुरद्रुमशीति सूत्रे न धजाद्युदात्तत्वे बृहन्महतोरुपसंख्यानमिति वार्त्तिकस्यारम्भमा॥
६ णत्वाऽङीपाद्युदात्तत्वसिद्धेः। अत इञ्। दाक्षिः। न चेह सानर्थ्यात्तदंतविधिः। अस्यापत्यमिः
कामइत्यत्र चरितार्थत्वात्। न चैवमिञोऽपि त्वंव्यर्थं स्यादिति वाच्यम्। बाह्वादिभ्यश्चेत्यत्र यथायथं
इञ्याद्युदात्ताभ्यां चरितार्थत्वात्। नन्वेवमप्यपगाविरिद्याद्येव स्यान्नतु दाक्षिरिति। अकारस्य
त्वानर्थकत्वादिति चेन्न। वर्णग्रहणे अर्थवत्परिभाषाया अप्रवृत्तेः। तथा चैतत्सूत्रस्थे वार्तिककरः राम: २८४
अलेवानर्थकेनेति। अतस्त्वसंघेनार्थवतैव। तेन स्त्रियाः इतीयङ् हैव भवति। स्त्रियोपत्यं स्त्रैपः। ६
नेह। शाल्मेः। शस्मः। तथा उन्नस्त्रूकार्थमगांशोसोचे त्यत्र तन्नान्तिसंघग्रहणे ताल्ली ह्रव्यग्रहणात्॥
तेन स्त्रीहानाविद्यावैगौसौचीतानि यमाग्रह्रते दीधेः सिध्यति। उदः स्थास्तंभोः पूर्वस्य पर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्यत्वतः पदग्रहणानुवृत्तिपक्षेप्युदेवविशेष्यः। अननुवृत्तौ तु न कापि क्षतिः। उभयथाप्यनर्थकस्य ग्रह
णान्नेह। गर्मुत्स्यास्यति गर्मुत्सुवर्णं तृणं च याः। ननु शास्त्रेऽङ्गिऽनाविस्यत्र शक्तिरेव नास्ति। पदांगाधि
कारे तस्य च तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्। नहि स्वदंतत्वं नापि तदुत्तरपदमिति चेत्सत्यम्। पदांगाधि
कार इति वचनसत्वे तथैव। किं त्वेतद्दूषितं भाष्ये सौत्रेण तदंतविधिनैव गतार्थत्वात्। अतएव
पुरुषस्यास्तावतिमहती श्वेत्यादिविग्रहे परमातिमहानिति सिध्यति। वचनाश्रयणे तु नैतत्सिध्येत्।
अतिमहच्छब्दस्य महदुत्तरपदत्वाभावेनांगत्वात्। परमविशिष्टस्यांगत्वेपि महदुत्तरपदत्वाभा
वात्। सौत्रेण तदंतविधिना तु सांतमहतः इति दीर्घत्वं नुगिल्लक्षणेन नुमागमश्चेह सिध्यति॥
न च ग्रहणवतेति निषेधः शंक्यः। समासप्रत्ययविधाविस्येतेन सह समानविषयः सद्दृष्युक्तत्वात्
एतेन वीतजन्मजरसः परं ब्रुवीति भारविप्रयोगो व्याख्यातः। अलेवेत्यस्यापवादः पठ्यते भाष्ये।
अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदंतविधिं प्रयोजयंतीति। अन्। राजेत्यर्थवता।
साम्नेत्यनर्थकेन। इन्। दंडीत्यर्थवता। वाग्मीत्यनर्थकेन। अस्। सुपयाः इत्यर्थवता।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श॰को॰ सुस्नाताइत्यनर्थकेन मन्त्र सुधार्मेत्यर्थवता सुगन्धिरित्यनर्थकेन स्त तत्र्य गणाः षीध्वमितिसूत्रे ग्रहणानार्थ्य
२४५ वङ्गहणपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं क्रमात् पारवोविधिविमित्यत्र हि षीध्वंशब्दस्यानर्थकत्वाद्देवाग्र
हणेसिद्धे किं तन्निरत्यपेनाङ्गग्रहणेनेतिदिक्। सूत्र स्यादाहरणांतरणं पार्वार्त्तिककारः। प्रयोजनं सर्व
७ नामाव्ययसंज्ञायां। अन्वर्थसंज्ञया हि स्वः स्वशीसवोरादिभिर्विशेष्यत इति फलितार्थः। उपपदविधौ
ख्या भयाद्यिग्रहणं भयंकराभ्युदयंकेतिहुडः। तेन खच्प्रकरणोऽग्निमुखन्न इति सूत्रे वा क्यंभित्वा उपपदेनम
धर्तो विशेष्यते भयेनत्तु पपदस्य। यदि तु भयाद्युपादया इद्दुत्वा आदिर्याद्दलन्वहुव्रीहिः। किं पित
तदा हेमभियमेऽस्मुपदं विशेष्यत। सिद्धांते तु हेमादिभिरुपपदं न विशेष्यते। भयंकरः। अभ एम:
यंकरः। आघ्यंकरणं स्वाढ्यंकरणम्। ङीप्प्रतिषेधेस्वस्त्रादिग्रहणम्। स्वसा। परमस्वसा। अणसिमा २४५
णविस्ताद्यग्रहणं च। प्रतिषेधे च यासम्मित्यनुवर्त्तते द्विगुना सन्निधापितं तत्तरपदं विस्तादिभि ७
र्विशेष्यत इति भावः। द्विविस्ता। द्विपरमविस्ता। द्व्याचिता। द्विपरमाचिताहिति। स्वः। आदित्यः।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ये

इत्यादित्यादित्यैतिसूत्रेऽदितिग्रहणं न कर्तव्यं। परमादित्यादिभ्यस्त्वनभिधानान्न स्यान्न। रोगापाअप
रोगः। आनकरोगणः। सैङ्कफेरमः। तस्यैव तस्येति वक्तव्यम्। अत्रानोवरूपमाणनांच सर्वेषामप्येषः
तथा चेह सूत्रे स्वरूपमित्यनुवर्त्तत इति फलितोऽर्थः। ननु व्यपदेशिवद्भावेनैरोगा इति सिद्धमिति चेन्न
व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति निषेधादिति भाष्यकारः। यद्यपि रोगीशब्देन प्रातिपदिकं
तथाप्यप्रातिपदिकेनेत्यत्र वाक्यप्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् स्त्रीप्रत्ययान्तेऽपि य ५
व्यपदेशिवद्भावो नास्तीति भावः। यथा कथंचित्प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्रहणमिति
ज्ञापकस्येव वक्ष्यते। ननु पदिसूत्रे सुप्यते स्वरूपग्रहणं वानुवर्त्तते तर्हि व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदि
केनेत्यस्य निर्विषयत्वं स्यादिति चेन्न। सूत्रांताट्ठक्। ऋगन्ताद्दृत्यादौ सावकाशत्वात्। नन्वेतयो
स्तद्ग्रहणसामर्थ्यादेव व्यपदेशिवद्भावो न भविष्यतीति चेन्मम। सत्त्वासत्त्वयर्विधोऽतिप्रसङ्ग
तद्बाधेनैतद्ग्रहणस्य चारितार्थत्वात्। ज्ञापकसिद्धं परिभाषा। पूर्वात्सपूर्वादिमिनिरिति वक्तव्यम्पूर्वा
दिनिः सपूर्वाच्चेति योगविभागश्चेह ज्ञापकः। वक्ततरूम्भयाध्यादि गोवस्त्रांताट्ठक्। ऋगन्ताद्दु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

सि॰ कौ॰ २४६ इत्यादावपि विशेषविशेष्यभावव्यत्यासमात्रेणापि सिद्धे तद्ग्रहणसामर्थ्यमपि स्वपादमिति परि
भाषाश्रयणं व्यर्थं नचैवं गोकुलमित्यत्र ह्रस्वः स्यादिति वाच्यम्। उपसर्जनं यो गोशब्दस्तदन्तस्य प्रा
तिपदिकस्य ह्रस्वविधानेन तत्सन्निधानाद्वा प्रातिपदिके प्रत्ययविशेषणतानाश्रयणात्। गोश
ब्दे च तदभावात्। अतएव राजकुमारीपुत्र इत्यत्र न ह्रस्वः। उपसर्जनं यः स्त्रीप्रत्ययान्तं तदन्तस्य प्रा
८ तिपदिकस्य त्वत्रापि सन्निधानाश्रयणात्। एषैव तत्वबोधिनीगतिः। नव्यास्तु परिभाषेयं संभवति। व्य रमा ८
पदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेनेति ग्रहणवर्जेति च परिभाषाद्वयमपि प्रत्ययविधिविषयकमितिदिव
उक्तत्वेकेयरहस्वस्तात्पर्यमानत्वात्। एवं पूर्वादिनिरस्तिप्यागविभागो व्यर्थः। किं बहुना पूर्वा २४६
दिनिरित्यत्र तदन्तग्रहणसंभवात्सपूर्वाच्चेति सूत्रं व्यर्थं व्यपदेशिवद्भावेनासिद्धेस्तस्येति ग्रहणवार्तिकमपि
न कर्त्तव्यम् स्वरूपमि नितु प्रागेव ज्ञात्या ख्यातमिदि काश्यपी ता हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् तद्धस्तीतिपत॥
स्यपः॥ परस्य यः। सीत्यं परस्य सीत्यं तेषां। सीत या समितं संगतमित्यर्थः नो व यो धर्मातिपतं। हल्स्य
केषां हल्यः। मतजनहलात्करणाजल्पकेर्षाच्चितिपत पाद्विधा वितिकिम्। हलसीएह गितिठग्वि

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऽपीतदंतग्रहणं माभूदिति कैयटः॥ अत्रेदं वक्तव्यम्। हल्ङ्यादिति द्विः पठ्यते। तस्यैकस्मिन्नधिकारे तदह
तीत्यधिकारेव तेनोभयत्रापि तदन्तविधिरस्त्वेव। आद्यस्य त्वापर्ष्टीव्ययतीयत्वादिभ्यो हि हलः। अपर
स्य त्वगतो हि हल्ङिकः। स्पष्टं चेदं चतुर्थे हरदत्तग्रन्थे पुंयोगेच स्थापयत् तदहतीति स्यप्रशदस्याहिरूपाद
नेनात्तदर्थमिति भाष्यप्रयुक्तत्वात्। वदह्त्यधिकारस्यप्रत्यहल्याह्णवादानसामर्थ्याल्लभ्याद्रितदंतविधि
रविशेषादुभयत्रापि स्यादेव न चैवमिह पादिभाविप्रसंगतमिति वाच्यम्। तस्य पल्लवत्वान्न
पद्वस्थापदिति सूत्रेस्थास्थांगरतिवैद्याकरणैस्तु तैस्तत्प्रकारकशास्त्रबाधस्योपपादयितुं शक्यत्वे
पि हल्ग्रहणे नद्दुपादानस्य वक्तुमशक्यत्वेन हल्ग्रहणेन तदंतविधिः अस्तो वा संख्यापूर्वपद
स्येति कैयटाशयः। तस्मिन्नितिमिति प्रकरणे शशीरावयवादि तस्य त्रैस्थाद्येति वार्तिकं। तत्राप्यप
तदंतविधिर्वेत्यर्थः। यत्तु तत्र कैयटो वक्ष्यति। हल्सीताशब्दाभ्यां साहचर्यादूर्ध्वं चतुर्थ्यध्यायविहित एव पति
तदंतविधिमाक्रुश्यति। तत्राङ्गुरित्यस्य रसोद्भावनं। असमासेनिष्कादिभ्य इत्यसमासग्रहणान्नत
स्मिन्प्रकरणे विशिष्याप्यपि तदन्तविधेर्ज्ञापितत्वात्साहचर्यात्प्रयत्नापि तदंतविधेर्दुर्वारत्वादि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

त्यवधेयम्। सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य। सुपांचालकः सुमागधकः सर्वपांचालकः अर्द्धपां
चालकः। अहृद्भादपि बहुवचनविषयादिति वृत्तिः। सुसर्वार्द्धाज्जनपदस्येत्युत्तरपदवृद्धिः। दिशोऽमद्राः
पूर्वपांचालकः। अपरपांचालकः। पूर्ववत्सूत्रं। प्राचांग्रामनगराणामित्युत्तरपदवृद्धिः। ऋतोर्वृद्धिमद्विधा
ववयवानाम्। ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमान्वृद्धिनिमित्तप्रत्ययस्तद्विधानेऽवयवानां पूर्वपदस्येति
शेषः। तद्धितविधिरिह वाचनिकस्तु। शरदः पूर्वो भागः पूर्वशरत्। पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशि
समासः। तत्र भवं पूर्वशारदम्। संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्। अवयवादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः॥ ॥
वृद्धिमद्विधाविति किं। प्रावृष एण्य इत्यत्र तद्धितविधिर्नाभूत्। तेन तत्र ऋत्वणो न भवति। पूर्वप्रावृषमिति
अवयवानामिति किम्। पूर्वस्यां शरदि भवं पौर्वशारदिकमित्यत्राप्येन भवति। किंतु कालाट्ठञेव भवति
६२ तत्र यथाकथंचित्कालवाचिनो गम्यते न तु ऋतोरित्याशयः। उत्तरत्र संधिवेलाद्यृतुनक्षत्रे...ण् विशेषणात्
अतस्त्वसाम्यं ज्ञातिकः पौनःपुनिक इत्यादि सिध्यति। संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च। द्विवर्षीपरिमाणमस्येति
विग्रहे तद्धितार्थ इति समासे कृते आर्हादिति ठक् न भवति। संख्यायास्तद्धितविधौ सति संख्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

तादपि ठक्प्रतिषेधात्। तेन प्राग्वतेरिति ठञेव भवति। अध्यर्द्धपूर्वेति लुक् न भवति सो स्यांशवस्नभृतय इत्यतः सोऽस्येत्यनुवर्त्त
माने तदस्य परिमाणमित्यत्र पुनः तत्पपार्थस्य समर्थविभक्तेश्च निर्देशात्। पुनर्निर्देशो न हि जनताष्ठक्सं वत्सरादिलक्षणमि
दमिति सूच्यते। यद्वा अनुवर्त्तमानेन सोऽस्येत्यनेन सहितं परिमाणं संख्यायाः स्यतत्त्वावत्सुत्रपंपविभक्तिः ततस्तस्य लुकि द्वे
पुनरुक्तदस्य परिमाणमिति वचनसामर्थ्यात्स्वार्थिकज्जातीयः प्रत्ययस्य विधानसामर्थ्याद्विगुनिमित्तत्वाभावाद्वा लुङ्न भवि
ष्यति। एतच्च वृत्तिकारमतमाश्रित्योक्तं। भाष्यकारमते तु तमधीष्ट इति सूत्रेण भृतार्थप्रत्ययं कृत्वा द्विषाष्टिकस्त्यादि साध्यं।
न चात्राध्यर्द्धेति लुक्प्राप्नोति अनार्हीयत्वात्। यद्यपि तमधीष्ट इत्यत्र कालाद् इति वर्त्तते। तथापि कालसंख्येयवर्त्तमानात्संख्या
शब्दादुत्पत्तिर्न विरुध्यते। स्मरणीया हि प्रसङ्गाभिधानं भवति परिमाणार्थे तु ठञो लुक् दुर्वारः। तथा हि प्राग्वतेष्ठञिति ठञ्
तदर्हतीत्यतः प्राक्तेन क्रीतमित्येवमाद्यर्थेऽस्तु भवति। अर्हत्यर्थे च। ततः परेऽपि येऽर्था वर्त्तयतीत्यादय आकालिकडाद्यन्तव
चन इत्येवमन्ताः तेष्वपि भवति। एवं च ठञ आर्हीयानार्हीयार्थसाधारणत्वेऽपि परिमाणस्य तदर्हतीत्यतः प्राङ्निर्देशात्तेनात्यल्लक्षणा
र्हीयस्य च न वर्त्तिष्यति पुनरुपादानमात्रेणार्हीयत्वमपगच्छति। न हि काको वाश्यत इत्यार्हीयत्वं निवर्त्तते। किं चाप्यार्हीयत्वे
निवर्त्तेत तर्हि जीवितपरिमाणस्यापि लुङ् स्यात् द्वौ निष्कौ परिमाणमस्य द्विनिष्कः। नवद्विगुः पूर्वाभिधाद्विवचनसा
मर्थ्यात्स्यादिति वाच्यं परिमाणमिति स्तिग्धार्हीयार्थं पुनर्वचनस्य साकांक्षत्वात्। तस्माद्यस्य वर्षं जीवितपरिमाणं परिमे भवतीभ
वतीति तमधीष्टो भृतो इत्येव द्विवार्षिकः साधनीयः। तदस्येति तु प्रकृतम्। सोऽस्येत्यनुवर्त्तेपेवेष्टसिद्धेरिति सिद्धं धर्मा नत्रः। धर्म

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श·कौ वर्तिधार्मिकः।अधर्मं वरत्यधर्मिकः।अधर्माच्चेत्येतन्नवक्तव्यम्।पदांगाधिकारेतस्यचतदुत्तरस्यचेपदे।प्रयोजनमिष्टके षीकामालानांचिततूल
२४८ भारिषु·इष्टकाचिते·पक्केष्टकचितं।इषीकतूलं मुंजेषीकतूलं·मालभारिउत्पलमालभारी·इहोत्तरपदाधिकारेप्रयोजनस्यादाहरणा
त्पदांगेतिपदस्यादुत्तरपदस्यइतिकैयटादयः।उत्तरपदस्यपरमहत्यस्मिमागामिसत्रपरमम हतोइप्यस्यपरिमाणामितिषष्ठीतत्पुरुषः।सामा
नाधिकरण्यप्राप्त्यमहत्इत्येतस्यादित्युदयनाचार्याचाख्युः।यत्तुलग्नवर्द्धमानेनोक्तम्।पदांगाधिकारइत्यत्रकेवलपदाधिकारोगदे
ते·नतूत्तरपदाधिकारः अन्यथेष्टकेषी[redacted]कामालानामितिसत्रपुनरुक्तंविधुपसंख्यानंव्यर्थंस्यात्।तथाचपरममहत्पारिमाणामित्यत्रक
१० मधारयपक्षेप्यात्वप्रसक्तिर्नास्त्येवेतितदेतदनवहिताभिधानं·इष्टकेषीकेत्यस्यप्रयोजनत्वेनोदाहरणात्·उपसंख्यानांतरस्यगगनकु
सुमायमानत्वात्·तस्मादाचार्योक्तमेवसम्यक्·सततंनेशतमोवृत्त[redacted]मन्यत्रइतिभारविप्रयोगे·ओजःसहोंभस्तमसस्तृती सम:
यायाइत्यलुकुर्ता·मेत्यालंकवर्द्धमानोक्तरीत्याउत्तरपदाधिकारतदुत्त रपदस्यहातमात्रोमिदुर्घटवृत्तिकारोक्तरीत्या।पदेत्प्रोजःस
हइतिसूत्रेहरदत्तेनोक्तंओजःप्रभृतीनामुत्तरपदाद्विप्तंपूर्वपदंप्रतिविशेष्यत्वादिति·तदपिवार्त्तिकविरोधात्तुपेक्ष्यम्·विशेषणावि १०
शेष्यभावनिर्णयार्थेवेदम्पवार्त्तिकानांप्रवृत्तेरितिकैयटदेवस्वपमपिव्याख्यातत्वादिति·भारविप्रयोगस्त्वित्थंसमाधेयः।वृत्तेर २४८
ति:नेशतमसोवृत्तंइतिषष्ठीतत्पुरुषः।नपुंसकेभावेक्तस्ययोगेषष्ठीविवक्षायांषष्ठी·ततः सततंनेशतमोवृत्तंयस्मिन्नितिबहुव्रीहिः
यद्वा·वृत्तुवर्त्तने·घञर्थेकविधानमिभावेकःसततंनेशतमसोवृत्तोवृत्तिर्यस्मिन्नितिबहुव्रीहिः।अंगाधिकारेप्रयोजनंवाक्।। श्रावन्द८
प्रयोजनंमहदस्वसत्पूर्वादीर्घविधौ·महान्परममहान्·आपत्तिश्चन्त।स्वापःनपुंज नात्तिसमासांततिनिषेधः·नन्वेवमपिचोत
पसर्गस्यइतीकारःप्राप्नोति·नत्वयंसमासांतःयेनप्रत्ययोस्तिपक्षे समासांतनिषिध्येतेतिचेत्सत्यं·अंतरूपसर्गेभ्यइत्य· चपइतिसूत्रस
मासांतस्यानुकरणं·प्रभूमांतं·अहृद्वोहत्तादितिवत्।प्रत्ययेनषष्ठार्थविधयमाः·इहत्वेस्वापइतिभाष्यवार्त्तिकव्याख्यानेप्रमाणमित्यवधेयम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

दिग्धपादे पहतमिति २

स्वसारौ। परमस्वसारौ। नप्तारौ। नप्तारावि[illegible]ति। पद्युग्मदस्य रूपाद्यनडुहेतुमापद्भावः प्रयोजनं। द्विपदः पश्य। केवलस्या[illegible]
ग्रहणं तु पादस्य ते रप्रत्ययः। पात्र। पादः पदेत्यादि इहक्ष्णोत्तरत्वात्स्त्रीलिङ्गे पोनस्यानिवृत्तः उत्तरपदाधिकारेतु पादस्येति[illegible]
विशेष्यमेव। तेन पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु इति पद्भावः पादेनोपहतं पदोपहतमित्येवं भवति। इहनोद्दिग्धपादेनोपहतं[illegible]
उत्तरसूत्रेप्येवं तेन पद्यत्यतदर्थे हिमकाषिहतिषु चेति पद्भावइहैव भवति। पादौ कषतीति पत्काषी। परमा पत्काषी परमपत्काषीति
प्रयोगः स परमश्चासौ पत्काषी चेति विग्रहे तत्समाधेय इति भाष्ये कैयटयोः स्थितं। पूपंवयं। अपूपं अतिवयम् अस्मा
परमास्मा अनडुहा। परमानडुहा। धुरपथिनिषेधपुंसोसमिवतुरनडुविग्रहणं खोः। द्वौ खौ पंथाः। सुपंथाः। नपूजनादिति
समासांताभावः। परमपंथाः। परमपुमान्। सुगोः। सुसखा। सुसखायौ परमचत्वारः। परमानड्वाहः। परमत्रयाणां। भाष्येतु परम
मपन्थाः। परमे गोरित्युदाहृतम्। तत्र समासांतापत्तिः। नपूजनादिति निषेधस्तु नास्ति स्वतिभ्यामेवेति तव प्रमाणत्वात्। अतएव ५७
काविकोयमपपाठ इति कैयटः। समासांतविधेरनित्यत्वा वा समाधेयम्। यद्वा परं उदाहरणं तदपि स्पर्थः। अपन्थाः। अगोरित्य
त्रनत्रस्तत्पुरुषात्स्वपोविभाषेति साधुत्वम्। तत्पुपस्य सखापावितिपठितं भाष्ये तत्रैव कुर्वीद्विषोक्ष्य। गोणत्वे पिहनङ्गोत्वे
स्यते एवास्थ्यानडुहेत इमिदं चोत्यात्सूत्रे द्वितीयाश्रितेत्यत्र चमाध्यस्य ष्टम् अनुवृत्तोवकारणं सुसखा। आस्येयादिस्तु स
खात्स्यादि प्रयोगाश्चैवमेवसंगच्छते। एतेन षिसंज्ञासूत्रे शोभनः सखा सुसखि इत्युदाहरन् हरदत्तो व्यासकारश्चापास्त ॥
स्त्रीयैयइतितु निशब्दार्थस्य वेतसे स्वापभिधापिन्याणिपर इति व्याख्यानाङ्गो मानभवति। प्रियत्रीणां। अतित्रीणां। प्राधान्येतु
स्यादेव परमत्रयाणामित्याहुः। अत्र व्याख्याने प्रमाणं मृग्यं। इदं पदं गाधिकार इति न कर्तव्यम्। तदंतग्रहणमेव सकलेष्टसिद्धे

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF
Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रित्युक्तं न विस्मर्तव्यम्। प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य ग्रहणम्। इह प्रत्यया विहितस्य धातुप्रातिपदिकाद्यवयवकसमुदा
श्री·को· यस्य प्रत्ययेन विशेषणात्तदन्तविधिर्लभ्यते· अंगसंज्ञासूत्रे यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्यये परत इति योगविभज्य प्राप्त्याभावात्तेनवा
२४८ स्मानादृश्यान्तरलाभः। इदं च संज्ञाविधौ न प्रवर्तते· सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात्· उत्तरपदाधिकारेपि न प्रवर्तते· ह्रस्वस्य हल्ल्लग्वपद
गृत्लासेधिति सूत्रे लखग्रहणाज्ञापकादिति वक्ष्यते अस्यापवादमाह। प्रत्ययग्रहणे वापञ्चम्या इति यत्र पञ्चम्या प्रत्ययवि स्प४
शेषणं तत्र तदन्तग्रहणं नेत्यर्थः। यथा रदाभ्यां निष्ठातः इत्यत्र· तेन दृषत्तीर्ण इत्यत्र धातो तकारस्य निष्ठात्वं प्र वयवीभूतस्य न त्वं
११ भवति· इह च षट्के संज्ञाविधो उत्तरपदाधिकारे रदाभ्यां स्यतासी लृलुटोरित्यादौ च प्रत्ययो विशेष्यत या॥ श्रीयते· इतरत्र विशे नु
षणतं यतिफलितोर्थः। तदिदं सकलं सूत्रेणैव सिध्यतीति स्थितम्। सोत्रस्य तदन्तविधेर्बाधितेन क प्रपवादः स्यादवार्तिककारः। राम:
यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे। अचि श्नुधात्वितीयङुवङ्‌यथेस्यात्· श्रियो भ्रुवावित्। एवमिद्वापि सिध्यति· श्रियः भ्रुव इति २४८
तदन्तविध्यपवादस्तदादिविधिः। अतो विशेषणेन च। वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्· यस्य समुदायस्यावयवानामचां मध्ये आद्य ११
मिको जातौ वृद्धसंज्ञकः· स वृद्धसंज्ञकः स्यात्· आम्रगुप्तायः। वृद्धाच्छः। अचामिति जातौ बहुवचनं· तेन द्वयोरपि भवति शालीयः
एकस्यापि भवतिव्यपदेशिवद्भावात्। सोप्यसागे। तस्याअयं ज्ञापः। वानामधेयस्य· पौरुषेयं नाम्न· तस्य वृद्धसंज्ञा वा स्यादित्यर्थः
उपगन्तविभाषेयम्। देवदत्तादिनामसु प्राप्ते नाम्नादीनां च प्राप्त आरंभात्। देवदत्तीयाः। दैवदत्ताः। विधायम्ब्रातिकयदेन वा मनीमितिश्रीहर्षः
गोत्रोत्तरपदस्य च· नित्यं वृद्धसंज्ञा वक्तव्येति शेषः। कंबलचारायणीयाः। ओदनपाणिनीयाः। घृतरौढीयाः। कंबलप्रियस्य चारायणस्य
शिष्या इत्यादिरर्थः। मतान्तराणि। घञर्थेकविधानमिति कः· सांस्थानीतिपाणि पति नोगोत्रापत्यपाणिनः। अत्र· गार्थिवहृथिकेशातिय

(इह वत्तोरन्यतरस्यार्थमाक्षेपादेव लाभात्)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इतिभावः। ततो यूनीञ्। पाणिनिः। स्यादेतत्। गाणपत्यार्थे इति सूत्रेणाऽऽलुक् प्राप्नोति। आर्यो घूयुवेनन्ता इति वक्तव्ये। आर्षेयूहलो
नञ्स्पर्धकेति सूत्र विहित स्वच्छन्दस्यैव ग्रहणात्। अस्य यौगिकत्वात्। यद्वा पाणिनशब्दो यौगिको न तु गोत्रे। लुग्विधौ तु
कस्यैव ग्रहणम्। एतद्वया स्यात् तत एकदेशे पाणिनेर्दृष्टा द्वाभ्यां वार्तिकपाणिनेः सिद्धमिति वार्तिकनिर्देशो दृष्टः पुत्रस्य पाणिनेरिति भाष्य
कारस्यवचनं निर्णीयते। नन्वेवमपि पाणिनेश्छात्राः पाणिनीया इति न सिद्ध्यति। वृद्धाच्छं बाधित्वाऽत्रेयणः प्रसंगात्। न चैव वि
वहितेत्यत्र लुगि तीजोलुकि स्त्रीनापि भिन्नंत इति वाच्यम्। अत्यपलत्वाणोऽनेन त्वान पाठात्। अजाद्युः इञश्चेत्यत्रकण्वादि(
प्योगान्त्र इत्यतो गोत्रग्रहणमनुवर्तते। न च पूर्वसूत्रे स्वरस्वरितत्वं। तेनापत्याधिकारादन्यत्वेन यावल्लौकिकं गोत्रं विहाय गोत्राधि
कारो गम्यते। स्वरितेनाधिकार इति वचनात्। कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यतो गोत्रपरिग्रहो विप्रतिपत्ते यस्मात् पारिभाषिक
गोत्रे भवति। तत्रापत्याधिकारसत्त्वात्। तेनेञश्चेत्यत्रापि पारिभाषिके गोत्रे यञिञोरित्यतो इत्यर्थः फलितः। यद्वा लेहागण
तिपदे तत्परिभाषया कण्वादिसूत्रे गोत्रं गृह्यते स च पारिभाषिके विहितत्वात्तस्यैव प्रत्यायकः। एवं चार्थाधिकारादिञश्चेत्यत्रापि ५९
तथा प्राप्ति निरीति तु यूनीञ् न तु गोत्रे तेनाणो प्राप्तौ निर्बाधकं यञ्चत्यय इति स्थितम्। रूढस्यापत्यं रौढिः। अत इञ्। अनन्तरोऽपत्येवा।
नैवं भिन्नः स्त्र्यपवर्गः। न ह्युवः स्त्रियामपरतेषां तिनिषेधात्। स्यादेतत्। यदि गोत्रान्तरस्य वृद्धसंज्ञा विधीयते तर्हि पैङ्गलका
ण्वस्य छात्राः पैङ्गलकाण्वा इत्यत्र वृद्धत्वाच्छः स्यात्। कण्वे तु कण्वादिभ्यो गोत्रे इत्यण्। सत्यम्। अत एव पारितोषादुक्तं वार्ति
कद्वता गोत्राद्वा समस्तवदिति बोधिकाधिकारगार्ग्यादितागोत्रे चैतन्मतिरेषः कर्तव्य इत्यर्थः। अपत्याधिकारादन्य
त्वाच्च लौकिकगोत्रग्रहणादेतत्पाणि[illegible]नीया इत्यादि सिध्यतीति भावः। किमर्थं कोपेन स्यात्। जिह्वाकात्यहरितकात्यव
र्जम्। कतशब्दो गर्गादिः। जिह्वावपलो हरितवर्णश्च कात्यः। तस्य छात्रा इत्यर्थे अणाव भिवत। जैह्वाकाताः। हारितकाताः।।
त्पदर्शनिव। एतानि वृद्धसंज्ञानि स्युः। त्यदीयम्। अदसीयम्। किमीयम्। त्यादायनिः। मादायनिः। उपधा वा वृद्धास्तिपित्रापत्य
प्रातस्यपदस्योश्चितिर्वा। पमानूप्ये। एङ्प्राचां देशे। पस्या चामालितिसिंहकनुत्यानुवर्तते। एङ् यस्याचामादिस्तत्वद्धसंज्ञंवास्या

पी॰

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

देशाभिधाने स्त्रीलिङ्गवन्तीयः। गोनर्दीयः भोजकटीयः स्त्रीति किम्। आहिच्छत्रः। कान्यकुब्जः। विधेयसंज्ञासंबन्धेनेन प्राग्ग्रहण
मा वा पाने देशार्थं व्यवस्थितविभाषा चेयं तेन कौडेवदत्तशब्दयोः प्राग्देशवाचिनो न वृद्धसंज्ञा तेन कौडो देवदत्त इत्यत्रारो
दभवति। प्राग्देशवाचिनस्तु देवदत्तशब्दस्याव्यवहितवृद्धसंज्ञा। ततः काश्यादिभ्यो वृद्धलक्षणो ठञ्ञिठौ भवतः। कौण्डिकी इति वक्तव्यम्
प्र॰ को सैपुरिका। सैपुरिकी। स्कौनगरिकी। स्कौनगरिका। सेपुरं स्कौनगरं च वाहीकग्रामौ। तत्र वृद्धत्वाद्वाहीकग्रामेभ्यश्चेति ठञ्ञिठौ
२५० भवतः। कौण्डिकी इति वचनादवृद्धलक्षणः किन्तु विकारवानित्यं वृद्धिरिति मयरयेनेति। तदेवं कातिमतं भाष्यमतं चानुसृ
१२ त्य प्राग्ग्रहणमाचार्यनिर्देशार्थमिति व्याख्यातम्। आचार्यादित्यस्तु प्राचि देशे ये संति। तेषां च पुरुषास्तेषां ये देशास्तदभिधाने इति
व्याचख्यौ आचार्यमित्यस्य पूर्वमाचार्यदेशविशेषणत्वसंभवस्य व्याकर्तव्ये न मतेन त्वकेनान्वयो न कल्प्यत इति तस्याशयः। अ
स्मिन्पक्षे वाहीकग्रामे देवदत्त इत्यत्राचवृद्धत्वाद्वा ठञ्ञिठौ न भवत इति स्पष्टं किं तु सैपुरिकी स्यादित्याचष्टे दाहृतं वचनं नैव साध राम॰
नीयं स्यादिको देशा इति किम्। गोमती नाम प्राग्देशे नदी। तत्र भवा मत्स्या गोमताः। [illegible] देश्यग्रहणान्न देशे न ग्रहणे। नदी १२
देशे ग्रामा इति पृथगुपादानाल्लिंगात्। प्रा[redacted]
गादिदेशविभागस्त्वित्थं · शरावती नदी उत्तरपूर्वाभिमुखी · तस्या दक्षिणस्यां दिशि व्यवस्थितो देशः प्रा पृ॰ ५
ग्देशः। उत्तरापरस्यामुदग्देशः। उक्तं च · प्रागुदञ्चौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा · विदुषां शब्दसिद्ध्य
र्थं सा नः पातु शरावतीति। अमरसिंहेनाप्याह। शरावत्यास्तु योऽवधेः। देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्य उदीच्यः राम॰
पश्चिमोत्तरः। अमरव्याख्यातारस्तु · ऐशानीतो नैर्ऋतीं पश्चिमावधिगामिनी शरावतीति वदं २५०
ति · उभयथापि प्रागुदक्त्वस्त्वे न विवादः। वाहीकदेशस्तु प्रागुदग्बहिर्भूतः · वहिष्ठिलो पोयमचेतिसु
इति२

कौ॰भ॰

राम: त्वादनादित्तिविवरणं तन्निरस्तं । अथ प्रयात्वयितिस्त्रेते॰ प्रष्ठस्मि अष्ठाविति वार्त्तिकं याच क्षालेनम
गच्छता शाकलनाम्नो ग्रामस्योदीच्यवाहीको भयरूपतामुपगमात्. तत्रहरदत्तादिभिस्तथैवानुवा
२५१ दश्च । तस्माद्वाहीको देशविशेष इति तत्त्वं. तथा च कर्णपर्वणि. पंचानां सिंधुषष्ठानां मंतरं ये समा
श्रिताः । वाहीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत्इति । एतेन धर्मवहिर्भूता वाहीका इत्यु-क्तं भ
वति । एतद्भूविपाशाइरावती वितस्ता चंद्रभागेति पंच नद्यः सिंधुनदः षष्ठः । तन्मध्यदेशो वाही
कइति तद्व्याख्यातारः । श्रुत्यंतरं तु तत्रैव दर्शितं. वहिकश्च वहीक विपाशायां पिशाचकौ त
योरपत्यं वाहीका नैषा सृष्टिः प्रजापतेरिति । एतच्च विवेचनं वाहीकग्रामेभ्यध्येतादनुपयोक्ष्य राम:
तेइति सर्वं सुस्थम् ॥ ॥ इति श्रीमद्दिव्यमुकुटरत्नस्य लक्ष्मीधरसूरेः सूनुना महोजीदीक्षि
तेन कृते शब्दकौस्तुभे प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे नवममाह्निकम् ॥ ॥ पादश्चायं समाप्तः ॥ २५१
इदं पुस्तकं कुर्मीचलांतर्गत गंगावलीमध्यगलेत्रग्रामाभिजनमहकुलावतंससीतारामसू
रिसूनुरामनारायणेन संपादितं स्वार्थं परार्थं चेति । श्रीर्भवतात् ॥ रमार्पती ॥ ॥श्रीः॥

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu